

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

ნაწილი ბრეზაჰე

მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში

(მეზინდვრეობა რაჭა-ლეჩხუმის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით).

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1969

ნაშრომში მოცემული რაკა-ლენხუმის მემინდერეობის ეთნოგრაფიული შესწავლა ძირითადად დამყარებულია ავტორის მიერ მოპოვებულ საეფლეთნოგრაფიულ მასალაზე, რომლის გვერდით გათვალისწინებულია ისტორიის, არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, გეოგრაფიისა და ბიოლოგიის თანამედროვე მონაცემები.

რაკა-ლენხუმის ბუნებრივი პირობებისა და მეურნეობის მოკლე დახასიათებასთან ერთად მოცემულია ადგილობრივ გავრცელებული მემინდერეობის კომპლექსის დაწვრილებითი აღწერა. ნაშრომში განხილულ ადგილობრივ გავრცელებულ კულტურათა საუკუნო თვისებებისა და პრაქტიკულ ცოდნა-გამოცდილებაზე თუ ფენოლოგიურ მონაცემებზე დამყარებულ ხალხურ აგროტექნიკურ ღონისძიებათა ეფექტურობის გათვალისწინება სასარგებლო იქნება თანამედროვე სოფლის მეურნეობისათვისაც.

შესავალი

კულტურის ისტორიის შესწავლაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მიწათმოქმედების წარმოშობისა და განვითარების საკითხს. მიწათმოქმედების ერთ-ერთი საფუძველთაგანია მარცვლეული კულტურები, რომლებმაც განაპირობა მეურნეობის მნიშვნელოვანი დარგის — მემინდვრობის განვითარება. მარცვლეულ კულტურათა წარმოშობის ცენტრების დადგენისას ყურადღება ექცევა როგორც ამა თუ იმ ტერიტორიაზე დამოწმებული კულტურის ფორმათა სიმრავლეს, ისე ველური და ენდემური სახეობების არსებობას. მიწათმოქმედების წარმოშობის პრობლემის გაშუქების შედეგად დადგენილია, რომ რბილი ხორბლის დამოუკიდებელი წარმოშობის კერად აღიარებული ტერიტორია მოიცავს მცირე აზიასა¹.

თანამედროვე ბოტანიკური და არქეოლოგიური გამოკვლევების შედეგად შესაძლებელი გახდა ზოგიერთი მარცვლეული კულტურის წარმოშობის ცენტრის დაზუსტება. სახელდობრ, კავკასია მიჩნეულია კულტურული ხორბლისა და კვავის სამშობლოდ². ხორბლის წარმოშობის კერა ძირითადად თავს იყრის ა/კავკასიის ფარგლებში, აქედან კი ხორბლეულთა გარკვეული ჯიშების სამშობლოდ საქართველოა აღიარებული, სადაც მსოფლიოში ცნობილი ხორბლის 19 სახეობიდან 14 სახეობა (მათ შორის 6 ენდემური), ხოლო ვარიაციებიდან კი ჯერჯერობით 130-ა დამოწმებული³.

¹ Н. И. Вавилов, Проблема происхождения мирового земледелия в свете современных исследований, М. -Л., 1932, стр. 7.

² П. М. Жуковский, Происхождение культурных растений, М., 1956, 17—18.

³ Б. К е т х о ე ლ ი, კულტურულ მცენარეთა ზონები საქართველოში, 1957, 289; П. М. Жуковский, Ботаника, М., 1949, 462; Л. Л. Деканпрелович, Роль Грузии в происхождении пшеницы, Сообщ. 1, Изв. АН СССР, т. 2, №10, 1941, стр. 916.

ქართველ ხალხში მარცვლეული კულტურების (ხორბალი, ქერი, ლომი, ფეტვი) ძველთაგანვე გავრცელებაზე მიგვითითებს როგორც წერილობითი წყაროები, ისე არქეოლოგიური მასალა⁴.

საქართველოში გავრცელებული ხორბლის სახეობათა და ვარიანტთა ანალიზმა მკვლევარები მიიყვანა დასკვნამდე, რომ საქართველო წარმოადგენს ხორბლის სახეობათა და ფორმათა წარმოქმნის ერთ-ერთ ძირითად კერას, რომელიც ხორბლის პირველადი ფორმებისა და ენდემების სიმდიდრით გამოირჩევა⁵. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს აქ გავრცელებულ ხორბლეულთა ერთი წყება, რომელიც რელიქტის სახით და შემორჩენია ყოფას და ჩვეულებრივი ხორბლისაგან განსხვავებით არაა შიშველთესლიანი. მათი მარცვლები განსაკუთრებულ ბუდეებში — კილებშია მოთავსებული; მცენარე მტკრევადავთავიანია და ხასიათდება ველური და პირველადი სახეობების თვისებებით. მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით (დეკანდოლი, შიმანი, ვულფი, ფლიქსბერგერი), ეს კილიანი მარცვლეული წარმოშობილია შიშველთესლიანი რბილი ხორბლისაგან⁶. მაგრამ, როგორც უკანასკნელი დროის გამოკვლევებმა ცხადყო, კილიანთა ან, უფრო ზუსტად, მათი წარმომადგენლების — *Tr. macha*-სა და *Tr. Timopheevi*-ს სახით საქმე გვაქვს უძველეს, კულტურაში პირველად შემოსულ ხორბლეულთან და თანამედროვე შიშველთესლიანთა პროტოტიპებთან, რასაც

⁴ Б. Б. П и о т р о в с к и й, Кармир-Блур, т. 2, 1952, стр. 8, 20, 26, 31, 32; Г. А. М е л и к ш в и л и, Напрн-Урарту, 1954, 327—331; გ. ჩ ი ბ ა - ი ა, რაქელი სახენელი, ენიმის მოამბე, 1, 1937, 274; ლ. დ ე კ ა ნ დო ლ ე - ვ ი ი, შოთა რუსთაველის ეპოქის მინდვრის უმთავრესი კულტურები, კრებ. «შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა», თბ., 1937, 20; ნ. ხო - შ ტ ა რ ი ა, დიხა-გუძეძე, კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლეობა, სმამ, V, №2, 1944; ქართველ არქეოლოგთა საინტერესო აღმოჩენები, გაზ. «თბილისი», 7/III, 1960; ვლ. ჩ ა კ ვ ე ტ ა ძ ე, ქუთაისის ისტორიიდან, თბ., 1960, 14, 17; ა. ა თ ა ქ ი ძ ე, რ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, 1966 წ. ბიკვინთაში ჩატარებული არქ. გათხრების შედეგები, «XVI საუკუნე. სესია მიძღვნილი 1966 წ. საველე-არქ. კვლევა-ძიების შედეგებისადმი», მოკლე ანგარიშები, თბ., 1967, 63; თ. ლ ო რ თ ქ ი - ფ ა ნ ი ძ ე, ენის ქალაქი, «ციცარია», 1967, №7, 134.

⁵ Л. Л. Д е к а н д о л е в и ч, Грузинский очаг формообразования пшеницы, Изв. АН СССР, т. 3, №7, 1942; П. М. Ж у к о в с к и й, Ботаника, 463; П. М. Ж у к о в с к и й, Культурные растения и их сородичи, Л., 1964, 31, 99.

⁶ А. Д е к а н д о л ь, Местопроисхождение возделываемых растений СПб, 1885, 372; Е. В у л ь ф, Введение в историческую географию растений, Л., 1932, 238; К. Ф л я к с б е р г е р, Находки культурных растений доисторического периода, Труды Инст. Ист. Науки и Техн., сер. 1, вып. 2, 1934, стр. 168.

მოწმობს, ერთი მხრივ, ბოტანიკური მონაცემები, ამ მცენარეთა ბიო-
ეკოლოგიური შესწავლა⁷, და მეორე მხრივ, არქეოლოგიური მასალა.
კერძოდ, ფაქტი, რომ ხორბლის სწორედ ამ ჯგუფს (კილიანებს) განე-
კუთვნება სამეგრელოში აღმოჩენილი ენეოლითის ხანის მარცვალი,
რომელიც ჩვენს დროში მხოლოდ ლეჩხუმშია დამოწმებული⁸.

ლეჩხუმი რაჭასთან ერთად წარმოადგენს საქართველოს ხორბლე-
ულთაგან ყველაზე მეტი, ამასთან ენდემური სახეობისა და ფორმის
გავრცელების არეს⁹. რაც მთავარია, აქ ბოლო დრომდე შემორჩენილა
უძველესი კილიანი ხორბლეულის რელიქტური წარმომადგენლები —
მაჩა და ზანდური¹⁰. მაგრამ რაჭა-ლეჩხუმი ყურადღებას იპყრობს არა
მარტო მარცვლეული, და კერძოდ, ხორბლის კულტურის სახეობათა
იშვიათი სიმრავლით თუ პირველადი ფორმების არსებობით, არამედ,
როგორც ცნობილია, საქართველოს ამ კუთხეებს შემორჩა სამიწათ-
მოქმედო კულტურისათვის დამახასიათებელი, თვითმყოფი თავისებუ-
რებების მაჩვენებელი მატერიალური კულტურის არაერთი ელემენტი.
სახელდობრ: 1. კილიან მარცვლეულთან დაკავშირებული, უძველესი
და უმარტივესი ორიგინალური საკრეფი იარაღი — შამკვი; 2. მარცვ-
ლეულის გამოსაფშენელი — საცეხველი, რომელიც მატერიალური
კულტურის ჩვენში წარმოშობილ ელემენტთა რიგს განეკუთვნება¹¹;
3. ორიგინალური რაჭული სახენელი, რომლის ნაწილები ქართული
იარაღების ნაწილების შინაგანი განვითარების გზითაა მიღებული¹²;
4. მთის საზიდი — აჩაჩა ურემი, რომელსაც ბოლო დრომდე სწორედ

⁷ В. Л. М е н а б д е, Пшеницы Грузии, Тб., 1948; П. М. Ж у к о в -
с к и й, Происхождение культурных растений. 14; Е. И. С и н с к а я, Проис-
хождение пшеницы, Проблемы Ботаники, т. 2, 1955, 30, 43; ვ. მ ე ნ ა ბ დ ე,
ქართული ხორბლები და მათი როლი ხორბლის საერთო ევოლუციაში, თბ., ბოტ.
ინსტ. შრ., XXI, 1961.

⁸ ნ. ხ. შ ტ ა რ ი ა, დასახ. ნაშრ.

⁹ ლ. დ ე კ ა პ რ ე ლ ე ვ ი ზ ი, დასახ. ნაშრ., Л. Л. Д е к а п р е л е в и ч,
Грузинский очаг формообразования пшениц; Л. Л. Д е к а п р е л е в и ч,
и В. Л. М е н а б д е, К изучению полевых культур Западной Грузии, I, Рача.

¹⁰ ვ ა ლ. ს უ პ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, ლეჩხუმის მზრის ასლები, ექსპერიმენტ. აგრ.
ინსტ. შრომებ, 1, 1929; ი. ლ მ ი უ რ ი და ვალ. ს უ პ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, ლეჩხუმ-
ქვემო სვანეთის ხორბლეული, საქ. სას.-სამ. ინსტ. შრომებ, №3, 1935; Л. Л.
Д е к а п р е л е в и ч и В. Л. М е н а б д е, Пленчатые пшеницы Западной
Грузии, Тб., 1930.

¹¹ Г. С. Ч и т а я, Этнографические исследования в Грузинской ССР,
СЭ, 1948, №4, 182.

¹² გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახენელი; მისივე, რაჭული სახენელის ფარფ-
ლიანი ქუსლი, თსუ შრომები, XVIII, 1941.

რაქა-ლეჩხუმის ყოფაში შემორჩა ბორბლის განვითარების ქრონოლოგიურ სისტემაში პირველ საფეხურზე მყოფი გოგორა¹³; 5. წყლის წისქვილის უმარტივესი და უძველესი ტიპი — „გვიმიანი“ წისქვილი¹⁴.

გამოდის, რომ ისტორიულ წყაროებში საერთო სახელით — თაქვერი¹⁵ — მოხსენიებულ საქართველოს ამ ორ კუთხეში, რაქასა და ლეჩხუმში, გავრცელებული ყოფილა ერთნაირი მარცვლეული კულტურები და საწარმოო საშუალებანი.

ზემოთქმულთან ერთად, თუ გავიხსენებთ, ერთი მხრივ, რაქა-ლეჩხუმში აღმოჩენილ არქეოლოგიურ მასალას, რომლის მიხედვით ვლინდება როგორც ძვ. წელთაღრიცხვის I ათასწლეულში საკმაოდ განვითარებული მიწათმოქმედების არსებობა, ისევე მეზოლითისა და აშელ-ნუსტიეს დროინდელი ნივთიერი კულტურის ძეგლები¹⁶, მეორე მხრივ კი, მოსაზრებას, რომლის მიხედვით სამიწათმოქმედო ცივილიზაციის პირველადი კერა მთის ზოლში¹⁷, მთის ძირის ზოლსა და ხეობებშია წარმოშობილი¹⁸, მაშინ ბუნებრივი გამოჩნდება უძველესი დროიდან დასახლებულ ამ მთა-გორიან, ხეობებიან მხარეთა მიწათმოქმედების ეთნოგრაფიული შესწავლისადმი აღძრული ინტერესი.

წინამდებარე ნაშრომში ეთნოგრაფიული კვლევის კომპლექსურ-ინტენსიურ მეთოდზე¹⁹ დამყარებით მოცემულია ცდა რევოლუციამდელი ხანის რაქა-ლეჩხუმის მეშინდერეობის ხალხური სისტემის მონოგრაფიული შესწავლისა. ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების კომპლექსურ-ინტენსიური მეთოდი გულისხმობს მოვლენათა არა იზოლირე-

¹³ მ. გ. ე. გ. ე. შ. ი. ძ. ე., ქართული ხალხური ტრანსპორტი, თბ., 1956, 79, 83, 141—156.

¹⁴ გ. ჩ. ი. ტ. ა. ი. ა., ლეჩხუმის ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, სსშ, XII, 1944.

¹⁵ ი. ე. ჯ. ა. ე. ა. ხ. ი. შ. ე. ი. ლ. ი., ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, 48; იხ. აგრეთვე „ქართლის ცხოვრება“, I, 1955, 57, 185, 241, და II, 1959, 27, 33.

¹⁶ გ. გ. ო. ბ. ე. ჯ. ი. შ. ე. ი. ლ. ი., არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, 1952, 93, 103; საქართველოს არქეოლოგია, ა. აფაქიძის რედ., თბ., 1959, 25.

¹⁷ П. А. Баранов, А. В. Гурский, Л. Ф. Остапович, Земледелие и сельскохозяйственные культуры Горно-Бадахшанской АО Таджикской ССР, Душанбе, 1964, 63; П. М. Жуковскнй, Происхождение культурных растений, 10; Е. Г. же, Культурные растения и их сородичи, 13—14.

¹⁸ А. П. Окладников, Древнейшие земледельческие племена, Всемирная История, т. I, 1955, 128; მ. გ. ე. გ. ე. შ. ი. ძ. ე., სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, 1961, 22, 31.

¹⁹ გ. ჩ. ი. ტ. ა. ი. ა., ქართული ეთნოლოგია, მიმოხილველი, I, 1926; მ. ი. ს. ი. ე. ე., ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948, მიმოხილველი, I, 1949; Г. С. Чхентая, Этнографические исследования в Грузинской ССР, СЭ, 1948, №4; Е. Г. же, Этнография Грузии за годы послевоенных пятилеток, СЭ, 1952, №3; Е. Г. же, Принципы и метод полевой этнографической работы, СЭ, 1957, №4.

ბულ, არამედ გარესამყაროსთან კავშირში შესწავლასა და იმ საკითხთა კომპლექსის გათვალისწინებას, რომლებთანაც კავშირი აქვს შესასწავლ ობიექტს. ამიტომ მუშაობისას ყურადღება ექცეოდა ადგილობრივთა ყოფაში დამოწმებულ და ურთიერთთან დაკავშირებულ როგორც ბაზისურ, ისე ზედნაშენურ კატეგორიათა წყებას და მასალა იკრებოდა სამი ძირითადი სფეროს—მატერიალური, სოციალური და სულიერი კულტურის — ირგვლივ. საკითხის ვერტიკალურ და ჰორიზონტალურ კრილში განსახილველად ნაშრომში გათვალისწინებულია ისტორიული, არქეოლოგიური, გეოგრაფიული თუ ენობრივი მონაცემები და სხვა კუთხეთა და ხალხთა ყოფაში დამოწმებული შესაღარებელი მასალა. ფოტოფიქსირებულია მატერიალური კულტურის ელემენტები.

საკვლევ კუთხეთა მოკლე ფიზიკურ-გეოგრაფიული აღწერისა და მეურნეობის დახასიათების შემდეგ ნაშრომში შესწავლილია როგორც თვით მარცვლეული კულტურები (რომელთაც ემყარება ადგილობრივი მემინდერეობა), სამიწათმოქმედო იარაღები, ადგილობრივი ნიადაგები, მათი თავისებურება და მემინდერეობის რთული კომპლექსი, ისევე ჭალხური მეტროლოგიის სისტემა, მემინდერეობასთან დაკავშირებული სოციალური მომენტები და ჭალხური სამიწათმოქმედო კალენდარი, ფენოლოგიური დაკვირვებანი თუ მემინდერეობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი.

რაქა-ლეჩხუმის მემინდერეობის მთელი კომპლექსის ამგვარად შესწავლის ცდა პირველია. წინამდებარე ნაშრომში ძირითადად ემყარება საველე ეთნოგრაფიულ მონაცემებს, რომლებიც XIX ს. დასასრულისა და XX ს. დასაწყისის სურათის ამსახველია. მხოლოდ მცირედენი წერილობითი წყაროსა. არქეოლოგიური მასალისა თუ გადმოწათის სახით ყოფაში დამოწმებულ მოვლენათა მეშვეობით ხერხდება ზოგიერთი მომენტისათვის თვალის უფრო ღრმა, ვერტიკალურ კრილში გადვენება.

რეოლუციამდელ წყაროთა ერთი წყება იძლევა რაქა-ლეჩხუმის მემინდერეობის შესახებ საინტერესო მასალას, მაგრამ იგი ძირითადად აღწერილობითი ხასიათისაა და შეიცავს საკითხთან დაკავშირებულ შემთხვევით ცნობებს. აღნიშნულიდან უმნიშვნელოვანეს წყაროს წარმოადგენს ა/კავკასიის სახელმწიფო გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის შესასწავლ მასალებში დაცული ი. ბახტაძისა და დ. ნოსოვიჩის, აგრეთვე, ი. ბახტაძის მასალებზე დამყარებული, ხ. ვერმიშევის ნაწე-

რები²⁰. რომლებშიც რაჭისა და ლეჩხუმის მაზრების სახელმწიფო გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის ასახეასთან დაკავშირებით მოცემულია მოკლე ცნობები ადგილობრივი მიწათმფლობელობისა და მიწისარგებლობის, მარცვლეული კულტურების, სამიწათმოქმედო იარაღების, მათი ფასების, სამიწათმოქმედო სამუშაოთა ვადებისა და სხვა ამგვარი მასალის შესახებ. აქვე მოიპოვება მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საინტერესო სტატისტიკური მონაცემი მაგრამ იმის გამო, რომ ამ ავტორებს მასალებში მოცემულია რაჭის მაზრის მხოლოდ 75, ლეჩხუმის კი — მხოლოდ 29 (ისიც მასში შემავალი ქვ. სვანეთის სოფლების ჩათვლით) სოფლის მართოდენ სახელმწიფო გლეხთა მდგომარეობის ამსახველი ცნობები, ამიტომ ამ აღწერილობებში დაცული სტატისტიკური მასალის მთელი რაჭისა თუ ლეჩხუმისათვის გამოყენება ნაკლებლოცავების გამო შეუძლებელია.

შესასწავლ საკითხთან დაკავშირებით ზოგიერთი საინტერესო მასალა მოიპოვება უცხოელ ავტორთა ნაშრომებშიც (გიულდენშტედტი, დიუბუა დე მონპერე, პეტცჰოლდტი და სხვ.²¹). რევოლუციამდელი ხანის სხვა ნაწერებიდან საკითხთან დაკავშირებით მცირე, მაგრამ ზოგჯერ მაინც საყურადღებო მასალის ამოკრება ხერხდება უმათავრესად იმ დროის ქართულ და რუსულ პერიოდულ გამოცემებში²² გამოქვეყნებულ მოგზაურთა ჩანაწერებიდან თუ ცალკეული კორესპონდენტებიდან, რომელთა შესახებ ტექსტის სათანადო ადგილებში იქნება მოთითება.

საბჭოთა პერიოდის ლიტერატურიდან საკითხზე მუშაობისას დასაყრდენს წარმოადგენდა, ერთი მხრივ, ისტორიკოსების — ივ. ჭავჭავაძისა და გ. ჩიტაიას შრომები, რომლებმაც გზამკვლევის როლი

²⁰ И. Л. Бахтадзе, Экономический быт государственных крестьян Рачинского уезда Кутаисской губернии, МИЭБГКЗК, т. 2, 1886; Д. П. Носович, Экономический быт государственных крестьян в Лечгумском уезде Кутаисской Губернии, МИЭБГКЗК, т. 1, 1885; Х. А. Вермишев, Земледелие у государственных крестьян Закавказского края, СММИЭБГКЗК, т. 4, 1888.

²¹ J. A. G ü l d e n s t ä d t, Beschreibung der Kaukasischen Länder, Berlin, 1834; J. A. G ü l d e n s t ä d t, Reise nach Georgien und Imerethi, Berlin, 1815; J. A. G ü l d e n s t ä d t, Reise durch Russland und Caucasischen Gebürge, StPt, 1787; Fr. D u b o i s d e M o n t p e r e x, Voyage autour du Caucase, Paris, II, 1839; A. P e t z h o l d t, Der Kaukasus, II, Lpz., 1867.

²² «ივერია», «დროება», «ევალი», «სასოფლო გაზეთი», «მეურნე», «Кавказ», «СМОМПК», «ЗКОИРГО», «ИКОИРГО», «Кавказское сельское Хозяйство» და სხვ.

შეასრულებს წინამდებარე ნაშრომის დამუშავებაში, და მეორე მხრივ, ბოტანიკოსების (ვ. მენაბდე, ლ. დეკაპრელევიჩი, ნ. კეცხოველი, ვალ. სუბატაშვილი, ი. ლომოური, პ. ჟუკოვსკი, ა. ერიციანი, ა. კასპარიანი) გამოცვლევები.

ქართველი საბჭოთა ეთნოგრაფების ნაშრომებში ვხვდებით რაჭ-ველ და ლეჩხუმელ მიწათმოქმედთა ყოფასთან დაკავშირებული მატერიალური კულტურის ელემენტთა, სოციალური ურთიერთობისა თუ წეს-ჩვეულებათა ერთი წყების შესწავლას (ვ. ბარდაველიძე, რ. ხარაძე, მ. გეგეშიძე, ჯ. რუხაძე).

უშუალოდ რაჭა-ლეჩხუმის ეთნოგრაფიულ შესწავლასთან დაკავშირებული ნაშრომებიდან კი გ. ჩიტაიას გამოცვლევებში — „რაჭული სახენელი“, „რაჭული სახენელის ფარფლიანი ქუსლი“, „ლეჩხუმის ექსპედიციის მოკლე ანგარიში“ — მოცემულია, ერთი მხრივ, მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ, მატერიალური კულტურის ადგილობრივ გავრცელებულ ელემენტთა და მათი განვითარების გზების შესწავლა, მეორე მხრივ კი, ადგილობრივი მიწათმოქმედების კომპლექსის მოკლე მონახაზი და მითითებულია დასავლეთ საქართველოს ფარგლებში მატერიალური კულტურის საინტერესო და აბორიგენული ელემენტების თანაარსებობა.

ა. რობაქიძე ნაშრომში „რაჭის ეთნოგრაფიული მივლინების ანგარიში“²³ სხვა საკითხებთან ერთად ეხება მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ მომენტსაც — შრომის ორგანიზაცია, სახენელი იარაღები, ახოს გატეხვა, თესლის გაღება.

ნ. რეხვიაშვილის ნაშრომებში „მჭედლობა რაჭაში“ (თბ., 1953) და „რაჭაში მივლინების მოკლე ანგარიში“²⁴ მოცემულია, ერთი მხრივ, რაჭაში გავრცელებული ხელით სამუშაო სამიწათმოქმედო იარაღების ეთნოგრაფიული შესწავლა, მეორე მხრივ კი, საინტერესო მასალა ადგილობრივი მიწათმოქმედების შესახებ.

ს. მაკალათიას ეთნოგრაფიულ ნარკვევში — „მთის რაჭა“ (თბ., 1930) ვხვდებით ცნობებს სამიწათმოქმედო მეურნეობისა და მასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებათა შესახებ.

ა. სოხაძის ნაშრომები²⁵ მიძღვნილია რაჭული ბოსლობის, მესა-ქონლურ-აგარარული დღესასწაულის, შესწავლისადმი.

²³ ენიქის შოაშბე, IV, გვ. 1939.

²⁴ ენიქის შოაშბე, XI, 1941.

²⁵ ა. ს. ხ. ა. ძე, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან. რაჭული ბოსლობა, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1953; მ. ს. ი. ვ. ე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოებისა და მის ვადმონაშთებთან ბრძოლის ისტორიიდან, თბ., 1964.

ლენხუმის შემინდვრობის შესწავლისათვის საყურადღებო წყაროა მ. ალავეიძის ეთნოგრაფიული ნაწერები და მისივე „ლენხუმური ლექსიკონი“²⁶. საინტერესო მასალაა აგრეთვე თავმოყრილი „ქართული დიალექტოლოგიის“ I ტომში,²⁷ როგორც ეთნოგრაფიული ჩანაწერების, ისე ლექსიკონების სახით.

წინამდებარე ნაშრომის დაწერისას გათვალისწინებულია როგორც გამოქვეყნებული დოკუმენტები, ისე საქართველოს ცენტრალურ-საისტორიო არქივსა, ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმსა და ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცულ საბუთთა წყება. ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანამშრომლის, ნ. მეტრეველის, ჩანაწერები²⁸, ფ. გარდაფხაძისა და მ. გობეჯიშვილის ეთნოგრაფიული მასალები²⁹, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილების მიერ მოწყობილი, რაქის 1950 წლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის ჩანაწერები³⁰, მ. ალავეიძისა³¹ და ლ. ფრუიძის³² მიერ შეკრებილი ტოპონიმიკური მასალა. ძირითადად კი ნაშრომი ემყარება ავტორის მიერ 1956—1959 წლებში შეკრებილ საველე-ეთნოგრაფიულ მონაცემებს³³. მასალა შეიკრიბა ონის რაიონის

²⁶ მ. ალავეიძე, მასალები ლენხუმის ეთნოგრაფიისათვის, ქუთაისის პედაგ. შრომები, IX, 1949; მისივე, ლენხუმური ზეპირსიტყვიანობა, თბ., 1951; მისივე, ლენხუმური ლექსიკონი, ქართველურ ენათა ლექსიკა, I, თბ., 1938.

²⁷ ი. გიგინეიშვილი, ე. თოფჩიანი, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961.

²⁸ დიდად ვმადლობ პატრევმულ ნ. მეტრეველს მის მიერ რაქაში ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალით სარგებლობის ნებართვისათვის.

²⁹ ფ. გარდაფხაძე, რაქულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი და მისივე ლენხუმური ხალხური დღეობები, ხელნაწერები; მ. გობეჯიშვილი, ზემო რაქის წლიური დღეობები, ხელნაწერი. დასახელებული ხელნაწერები ინახება ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორის არქივში.

³⁰ მასალები დაცულია ეთნოგრაფიის სექტორის არქივში.

³¹ მ. ალავეიძე, ქვემო რაქული ტოპონიმიკური ლექსიკონი, ქუთ. პედაგ. ინსტ. შრ., XVII, 1957; მისივე, ლენხუმური ტოპონიმიკური სახელწოდებანი, ქუთ. პედაგ. ინსტ. შრ., XVIII, 1958.

³² ვმადლობს მოვასხენებ ლ. ფრუიძეს მის მიერ შეკრებილი რაქული ტოპონიმიკური მასალით სარგებლობის ნებართვისათვის.

³³ ნ. ბრეგაძე, რაქა-ლენხუმში ეთნოგრაფიულ მოვლინებათა დღიურები (აზ. № 1—7).

21 სოფლის³⁴. ამბროლაურის რაიონის 13 სოფლის³⁵ და ცაგერის რაიონის 11 სოფლის³⁶ მთხრობელთაგან³⁷. ამას გარდა, ცნობები ზოგიერთი საკითხის ირგვლივ გამოგზავნეს ონის რაიონიდან მ. ბასილაშვილმა და ნ. გობეჯიშვილმა, რისთვისაც მათ ღიდად ვმადლობ. რაქა-ლეჩხუმში მივლინებების დროს დაკისრებული მოვალეობის შესრულებაში, შესასწავლი ობიექტების შერჩევისა და ადგილამდე დროულად, დაუბრკოლებლად მიღწევაში განსაკუთრებულ დახმარებას მიწევდნენ ონის რაიონში ბიძინა მინდელი და ამბროლაურის რაიონში ანიკო დვალაძე. ამ მზრუნველობისა და გულისხმიერებისათვის თავს მოვალედ ვრაცხ გულწრფელი მადლობა გადაეუხადო მათ.

³⁴ ლები, პიორა, გლოლა, უწერა, წედისი, ქვედი, ირი, პიპილეთი, ხირხონისი, შკმერი, შთისკალთა. ზ. და ქვ. ბარი, ღარი, ონკევი, ღაგვანთა, საკაო. ქალა, ლანთა, შეუბანი, სორი.

³⁵ ზ. და ქვ. წესი, ევაცხეთი, ხადურლები, ნიკორწმინდა, სადმელი, ხვანჭკარა, გენდუში, ყოშხა, პატარა ონი, I და II ტოლა, ქუეში.

³⁶ სპათაგორი, ორბელი, მახაში, ლასურიში, ჩხუტელი, ზ. და ქვ. ღვირიში, ნაყურალეში, ნასპერი, გვესო, წიფერჩი.

³⁷ მთხრობელთა გეარები იხ. ნაშრომის ბოლოს ღართულ სიაში.

რატა-ლენინის ბუნებრივი პირობებისა და მეურნეობის მოკლე დახასიათება

რატა მდებარეობს დასავლეთ საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, მდ. რიონის ზემო და შუა წელსა და მისი შენაკადების ხეობებში.

XIX საუკუნის დასასრულსა და XX საუკუნის დასაწყისში ქუთაისის გუბერნიაში შემავალი რატის მაზრა 20 საზოგადოებად იყოფოდა. საბჭოთა ხანაში, ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით, იგი ჯერ გაერთიანებული იყო ლენინთან ერთი რაიონული ცენტრით (ჭრებალა), შემდეგ კი თვით რატა ორ რაიონად იყო წარმოდგენილი (ონისა და ამბროლაურის). მერე ეს კუთხე ერთი რაიონული ცენტრის (ამბროლაური) გარშემო გაერთიანდა. უახლესი ადმინისტრაციული დაყოფის საფუძველზე კი რატაში კვლავ ორი რაიონია (ონისა და ამბროლაურის)¹.

რატას ესაზღვრება: აღმოსავლეთით სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი და საერთოდ ქართლი; სამხრეთით აკრავს იმერეთი, რომლის სხვადასხვა ნაწილს რატა შემდეგი გზებით უკავშირდებოდა — შქმერის გზა (ზ. იმერეთი, საჩხერე), ნაქერალას გადასასვლელი (ტყიბული) და რიონის ხეობა (ქუთაისი); დასავლეთით ემეზობლება ლენინს (უკავშირდება გველისთავზე გადასასვლელი ბილიკით), ჩრდილო-დასავლეთით — ქვ. სვანეთს (ლენტეხის რ.), რომელთანაც ვაციწვერის გზა აკავშირდება; ჩრდილოეთით კი ესაზღვრება ყაბარდო-ბალყარეთი; რომელსაც ფასის მთაზე გადასასვლელით უკავშირდებოდა და ჩრდილო ოსეთი, რომელთანაც შამისონის გადასასვლელი და კირტიშოს, ღრჯამისა და ნოწარის ბილიკები აკავშირდება².

¹ იმ წლებში, როცა მიხედვით სავსე ეთნოგრაფიული მასალის შეკრება, რატა ორ რაიონად იყოფოდა (იხ. საქ. სსრ ადმინ.-ტერიტ. დაყოფა, 1949 წ.).

ს. შ ა კ ა თ ი ა, მთის რატა, 6; МИЭБГКЗК, т. 2, 85—86.

ზემოდასახელებული გზებიდან ზოგიერთი თვით რაჭის შიგნით სოფლების დამაკავშირებელიცაა. მაგალითად, შქმერის გზა იმერეთის საზღვრამდე რაჭისავე ფარგლებში აკავშირებდა პუნქტებს: ონი—მაი—დანია — კომანდელი — ხეითი — ზვარეთი — ბოყვა — უშოლთა — შქმერი. ნაქერალას გზა ხოტევისა და ნიკორწმინდასთან აერთებდა ხილისკარს. რიონის ხეობაზე გამავალი გზა ამავე ხეობაში მდებარე სოფლების შემაერთებელი იყო. გარდა ამისა იყო შიდა გზებიც: ზემო რაჭის მთის სოფლებთან (ლიხეთი, აბარი, ურავი) ლუხუნის წყლის მარჯვენა ნაპირისა და რიონის ხეობის შემაერთებელი აბარის გზა; მდ. ჭეჯორის გასწვრივ მიმავალი და მის ნაპირებზე მდებარე სოფლების (ირი, ქვედი და სხვ.) ონთან შემაერთებელი ე. წ. კოდორის გზა³.

რაჭა მთებიითაა გარშემოზღუდული: ჩრდილოეთით კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით რაჭის ქედით, ხოლო დასავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით ლეჩხუმის ქედით. „მზღვრის რაქას: აღმოსავლით კუდაროსა, წონისა და ფაწის მდინარის შორისი მთა, და კავკასი კედელა, და მუნიდამ ჩდილოთ წარსრული კავკასივე, ვიდრე დიგორის კავკასამდე. რაჭა-გლოლასა და ელეღეს შორისი; სამკრით წონიდამ წამოსული მთა დასავლეთად აღმოსავლეთადამ, ვიდრე არპანისა და დღნორამდე. გაჭრილი რიონისაგან მუნ. და მთასა ამას საერთოდ უწოდებენ რაჭის მთას, ხოლო განყოფით დღნორს ზეით წმიდის გიორგისას. მერმე გაჭრილს, ნაქერალას, ველევს, საღორეს, გარჯილას, ნაჭიხურევს, საწალიყეს და კეცებს. ამ მთათა ჩდილოთ კერძი არს რაჭისა და სამკრეთის კერძი — გარჯილა-ნაჭიხურევ-საწალიყე-კეცებისა — არს არგვეთისა და მდინარენიცა ეგრეთვე; დასავლით მზღვრის საღორის მთიდან დღნორამდე რომელნი მთანი აღვსწერეთ, და მთა გველის-თავისა. ხოლო მათ მთათა დასავლის კერძო არს ოკრიბისა. და არიან მთანი ესენი მაღალნი და განიერნი, თხემთა უტყონი და კალთათა ტყიანნი, და ზამთარს დიდ-თოვლიანნი, სადაცა ვერ ივლის ცხენი, და ზაფხულის უთოვლო წყაროიანი, ბალახიან-ყვავილოვანნი, ნადირიან-ფრინველიანნი. და დაბნები რაჭისანი, ამ მთათა კალთათა მყოფნი, არიან, ვითარცა შქმერი აღვსწერეთ, აგარაკად და მთის ადგილად; და ჩდილოთ მზღვრის რაჭას კავკასი, რომელიც განჰყოფს გლოლას, ლებს, ჭიორასა და დიგორს-ბასიანსა. ლუხუნსა და სვანეთსა, სადმელს, ტოლას და სვანეთსა“⁴.

³ МИЭБГКЗК, т. 2, 86.

⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, 161—162.

მაგებით გარშემოზღუდული რაჟა თითონაც მთა-გორიანი მხარეა: „ფრად მაგარი მთითა, კლდითა, კრამითა, ჭევითა და ტყითა“⁵. რაჟა მეტად თავისებური და მრავალფეროვანია. მხარის შუაგულისაქენ მდებარეობის სიმაღლე თანდათან კლებულობს და ამბროლაურიდან დაბლდება. ხიდისკარს ზემოთ კი კვლავ მაღლდება და ჩრდილოეთისაქენ აღპურ ზონაშიც გადადის, აღწევს მამისონის გადასასვლელსა და ჭანჭახის მარადთოვლიან მწვერვალებს. არა ერთი მოგზაური მოუხიბლავს რაჟის ბუნების სილამაზესა და პეიზაჟთა მრავალგვარობას. აქ ურთიერთს ენაცვლება მთები, ხეები, რიონის შენაკადების მასა-ზრდოებელი თოვლიანი მწვერვალები, დიდი თუ პატარა ხეობები.

მდინარეთაგან უმთავრესია რიონი თავისი უამრავი შენაკადით, რომლებიც ხასიათდება მთის მდინარეთა თვისებებით — ზაფხულობით მნიშვნელოვნად იკლებს, შრება, გაზაფხულობით კი აღიდებული კალაპოტსაც იფართოვებს⁶.

რაჟაში ჰავა, ისევე როგორც რელიეფი, მრავალფეროვანია. აქ ადგილად აქვს ცივ და ცხელ ჰავათა ხშირ და მოულოდნელ მონაცვლეობას. მდ. რიონის დაბლობში, დაახლოებით ს. სადმელამდე, ხანგრძლივი და ცხელი ზაფხული იცის. აქაური ჰავა ეფარდება ხმელთაშუა ზღვის სუბტროპიკულ ჰავას. რაჟის უმეტეს ნაწილში ზომიერად ცივი ჰავაა. წლიური $t = 10^{\circ} - 15^{\circ}$. ნალექის წლიური ოდენობა — 1200 მმ. ზღვის დონიდან 1800 მ. ზემოთ უკვე ცივი ჰავაა და უფრო ზევით კი ალპური ზონა⁷.

რაჟა მდიდარია როგორც ტყით და სხვადასხვა ჭიშის ხეებით, ისევე მინერალური სამკურნალო წყლებითა და კურორტებით თუ წიაღისეულებით (პირიტი, ქალკოპირიტი, ლახუსტაქი, ბროლი, რკინის კოლჩედანი, ალუბასტრი, ქვანახშირი, მანგანუმი, და სხვ. აქვე ცნობილია უძველესი სამთამადნო მეტალურგიული კერები — ლები, წედისი)⁸.

ჰავის პირობებთან შეფარდებით ი. ბახტაძე რაჟას გეოგრაფიულად სამ ზონად ყოფს: ქვემო, შუა და ზემო⁹. ამ დაყოფას შეესატყუ-

⁵ ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., 162.

⁶ МИЭБГКЗК, т. 2, 2—3.

⁷ იქვე, 6.

⁸ ს. შ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთის რაჟა, 29; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, თბ., 1962, 117, 127; ალ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. სსრ ფიზიკური გეოგრაფია, 1962, 73—75; МИЭБГКЗК, т. 2, 6; გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, შუა კავკასიონის სამხრ. კალთის ბრინჯაოს ხანის არქ. ექსპ. 1960 წ. მუშაობის შედეგები; ნ. რ ე ხ ვ ი ა შ ვ ი ლ ი, მკვლელობა რაჟაში; И. А. Г з е л ш в и л и, Железо-плавильное дело в древней Грузии, 1964, 104—105.

⁹ МИЭБГКЗК, т. 2, 7.

სება თანამედროვე დაყოფა ქვემო, ზემო და მთის რაქად¹⁰ ბუნებრივ საზღვრად ზემო და ქვემო რაქას შორის მიჩნეულია ხიდისკარი. ზემო რაქა მოიცავს ხიდისკარიდან მოყოლებულ მდ. ლუხუნისა და რიონის ზემო წელის ხეობებს უწერას ჩათვლით.

მართალია, რაქა თავისთავად მთის მხარედ, დასავლეთ საქართველოს ნთიანეთადაა მიჩნეული, მაგრამ როგორც ჩანს, აქაურ მთასაც ისევე როგორც ზოგადად საქართველოში, თავისი მთა და ბარი გააჩნია¹¹, რაზეც მჭერმეტყველურად მიგვანიშნებს მაღალი ზონის სოფლების სახელწოდებანი — ბარი (1200 მ. ზღვის დონიდან), ველევი (1240 მ) და ქვედი (1160 მ)¹². ამგვარი ბარისაგან, რომელშიც იგულისხმება მაღალი ზონის შევსებული ადგილები ან ხეობათა დაბალი ზოლი, განარჩევენ ადგილობრივ მთას. მართალია, ამ შემთხვევაში მიღებული დაყოფის მიხედვით, მთის რაქა მოიცავს რიონის სათავესა და გლოლის ანუ ჭანჭახის წყალს, ან კავკასიის მთავარ ქედსა და შოდაკედელას ქედს შორის მოქცეულ არეს, რომელიც აერთიანებს სამაღსამ სოფელს (ღები, ქიორა და გლოლა), მაგრამ რამდენადაც მთიანი ზოლის სხვა სოფლები (შქმერი, მთისკალთა და სხვ.) გეოგრაფიული მდებარეობით (სიმაღლით ზღვის დონიდან) და მეურნეობის ხასიათით საცვებით ამართლებს მთის სახელწოდებას, ამავე დროს თვით რაქველებიც (ამავე სოფლების მკვიდრნი თუ მეზობლები) მათ მთას უწოდებენ, ამდენად ქვემოთ, როცა საუბარი იქნება რაქის მთის სოფლებზე, მხედველობაშია არა მარტო ღები, ქიორა და გლოლა (ე. წ. მთის რაქა), არამედ ზოგადად მაღალი ზონის, მთის ზოლის დასახლებანი. მით უფრო, რომ ზოგიერთი მთგანი მთის რაქად წოდებულ მხარეზე უფრო ნეტ, სიმაღლეზეც კი მდებარეობს ზღვის დონიდან. სწორედ ამ გარემოებაზე მიუთითებდა ი. ბახტაძე, როცა აღნიშნავდა: „რაც შეეხება დასახელებულ რაიონთა ზოგ მთიან ნაწილს, ჰავითა და მოსახლეობის საქმიანობით ისინი უნდა მიეკუთვნოს სხვა რაიონებს. ასე მაგალითად, ხეკორწმინდა გვაგონებს შუა რაქას, შქმერის მიდამოები კი აღ-

¹⁰ ს. მ ა კ ა ლ თ ი ა, მთის რაქა; შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, 1954, 180; მ ი ს ი ე ე, ქართული ენის მთა-რაქელი დიალექტის ძირითადი თავისებურებანი.

¹¹ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქართული ეთნოგრაფიული ატლასი. საზოგად. მეცნ. განკ. მოამბე, 1960, №3; მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, 193; Г. С. Ч и т а я, Цели, принципы и методы составления Кавказского этнографического Атласа, ист. инст. შრომები, VI₂, 1962, 8.

¹² ქვედი—ნ. ვაკე; ღვაკე—ბარი, დაბლობი, ქ ვ ე დ ი, ჩოლი. ღებე. დაცემული ადგილი, ტაფალოვანი ადგილი, ტაფობი (ა. ნ ე ი მ ა ნ ი, ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი, 1951).

პური ზონისათვის დამახასიათებელი თვისებების მატარებელია“¹³ — რაც ჯერ კიდევ თავის დროზე იქნა აღნიშნული ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ: „...ამ ორი წყლის შესართავს ქვემოთ არს შქმერი, დაბადილი. უვენახო, უხილო, მგზავსი სხვათა მთის ადგილთა და შვენიერ ზაფხულის ფრიად“¹⁴.

ჰავისა და ზონების შესაბამისად ადგილი აქვს მეურნეობის დარგების დიფერენციაციასაც. ჯერ კიდევ ვახუშტი ბაგრატიონი წერდა: „...არს რაჟა... მოსავლიანი, თვნიერ ბრინჯ-ბამბისა ნაყოფიერებს ყოველნი მარცვალნი, ვენახნი, ხილნი, მტილოვანნი ყოველნი. რიონის კერძოდ ამიერ და იმიერ, სრულიად რაჟას ესრეთ ნაყოფიერებს, არამედ მთათა კერძონი, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი“¹⁵.

რაკველთა ყოფაში მთავარი ადგილი მიწათმოქმედებას ეთმობა. ქვ. რაჟაში ნიადაგის ნაყოფიერებისა და შედარებით რბილი ჰავის პირობებში უფროა განვითარებული მევენახეობა და მემინდვრეობა. მევენახეობას ძირითადად მისდევენ რიონის ხეობაში უწერამდე. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა ქვ. რაჟა — ბუგეულისა და ხვანჭკარ მიდამოები, სადაც საუკეთესო ხარისხის, საყოველთაოდ ცნობილი ღვინოები მზადდება. იმავე, ქვ. რაჟის სოფლების ერთი წყება (სხვაჟა, ფუტიეთი, ნიკორწმინდა, თლული, აგარა, უყეში, ველველიხეთი, თხმორი, ქელიაღლე, შავრა, ხონჭიორი, კაჩაეთი, კოლოტი) პ. ონი) მეტწილად მემინდვრეობას მისდევს. ასევე ძირითადად მემინდვრეობის მხარეებია ზემო და მთის რაჟა. და თუმცა, როგორც ზემო, ისე ქვემო რაჟის მთის სოფელთა უმეტესობა ადგილობრივ არ მისდევს ვაზის მოყვანას, იქ მეღვინეობას მაინცა აქვს ადგილი. ზოგი მათგანის მცხოვრებლებს დაბალი ზონის სოფლებში აქვთ ვენახები და იქ ამუშაუებენ მათ¹⁶. მაგალითად, ჯეჯორის ხეობის მცხოვრებლებს ვენახები ონჭევისა და წესში ჰქონიათ¹⁷. ნიკორწმინდელებს კი — ბუგეულში. ან არა და ყიდულობდნენ ყურძენს და აყენებდნენ ღვინოს თვითონვე (ს. ლები).

მემინდვრეობის ზონის მთის სოფლებში გამოირჩევა ისეთებიც, სადაც ადგილობრივი პირობების გამო თვით მემინდვრეობაც კი რამდენადმე შეზღუდულ ხასიათს ატარებს — არ გვარობს არა მარტო სიმინდი, არამედ ხორბლის საშემოდგომო ფორმებიც და მოდის მხოლოდამხოლოდ საგაზაფხულო ქერი.

¹³ МИЭБГКЗК, т. 2, 7.

¹⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი. დასახ. ნაშრ., 160.

¹⁵ ი ქ ე ე. 162.

¹⁶ МИЭБГКЗК, т. 2, 60.

¹⁷ Р. Л. Х а р а д з е, Грузинская семейная община, кн. I, 1960, 174

რაქაში მებაღეობა, როგორც მეურნეობის ცალკე დარგი, ეტყობა, მიწის სიმცირის გამო, არ განვითარებულა. ისე კი ხშირია ხეხილი, განსაკუთრებით ქვ. რაქაში. საყურადღებოა ი. ბახტაძის ცნობა, რომ ქართლსა და კახეთში რაქველების წყალობით გაშენებულია ხეხილის ბაღები¹⁸. რაქაში წარმოშობილად მიიჩნევენ ე. წ. რაქულ ვაშლს¹⁹.

რაქაში ბოსტნეულის გავრცელებაზე ვახუშტის გარდა გიულდენ-შტედტიც მიუთითებდა²⁰, ოღონდ მეურნეობის ეს დარგი უმთავრესად ქვ. რაქაში გვხვდება და მთის რაქაში კი მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში ჰქონდა ბოსტნეულის მოყვანის ცდებს ადგილი²¹.

მესაქონლეობა (უპირატესად მსხვილფეხა) ძირითადად მიწათმოქმედების მოთხოვნილებებს ემსახურება. მაგრამ მთის რაქაში აჭარბებს მოთხოვნებს და იღებს რამდენადმე დამოუკიდებელ ხასიათსაც, რასაც ხელს უწყობს ალპური საძოვრების არსებობა და მეურნეობის სხვა დარგებისათვის შესაფერისი პირობების უქონლობა²². მესაქონლეობამ განაპირობა ხელოსნობის ისეთი დარგების განვითარება, როგორიცაა ქეჩა-ნაბდის თელვა და შალის ქსოვა²³. წერილფეხა საქონლად ვახუშტი იხსენიებს უდუმო ცხვარს, ღორის შესახებ კი აღნიშნავს: „ღორი — სიცოცხლე მათი“²⁴. მართლაც, ღიდად ფასობს რაქველებში ღორი, რომლის ხორცისაგან ამზადებენ ცნობილ რაქულ ღორს.

ქვემო რაქის მხოლოდ ზოგიერთ სოფელში (ხვანჭკარა, სადმელი, ბოსტანა, ბუგეული და სხვ.) ქალები მეაბრეშუმეობასაც მისდევდნენ²⁵.

აქა-იქ სკაც ჰყავდათ, მაგრამ მეფუტკრეობა მეურნეობის ცალკე დარგად არ განვითარებულა²⁶.

მისდევდნენ მონადირეობასა და მეთევზეობას²⁷.

ადგილობრივი მოსახლეობა არა მარტო მიწის კარგ მუშად, არა-

¹⁸ МИЭБГКЗК, т. 2, 66.

¹⁹ ნ. კ. ე. ც. ხ. ე. ლ. ი., კულტურულ მცენარეთა ზონები საქართველოში, 149.

²⁰ ვ. ა. ხ. უ. შ. ტ. ი., დასახ. ნაშრ., 162; J. A. Güldenstädt, Beschreibung der Kaukasischen Länder, 92.

²¹ ს. მ. ა. კ. ა. ლ. ა. თ. ი. ა. ს. ცნობით მთის რაქაში XX ს. I მეოთხედშიც კი არ მისდევდნენ მებოსტნეობა-მებაღეობას (ს. მ. ა. კ. ა. ლ. ა. თ. ი. ა. ს., მთის რაქა, 30).

²² МИЭБГКЗК, т. 2, 66—67; Грузинская ССР, под. ред. Ал. Джавахишвили, Тб., 1956, 298.

²³ ა. ხ. ა. ლ. გ. ა. ზ. რ. დ. ა. ქ. ა. რ. თ. ვ. ე. ლ. ი., რაქის ცხოვრება, «ქეალი», 1895, №1.

²⁴ ვ. ა. ხ. უ. შ. ტ. ი., დასახ. ნაშრ., 162.

²⁵ МИЭБГКЗК, т. 2, 66.

²⁶ МИЭБГКЗК, т. 2, 66.

²⁷ ა. რ. ო. ბ. ა. ქ. ი. ძ. ე., რაქის ეთნ. მივლინების ანგარიში; მ. ი. ს. ი. ვ. ე., კოლექტიური ნადირობის გადმოწაშვები რაქაში, 1941.

ნელ სხვადასხვა დარგის საუკეთესო მოხელეებადაა ცნობილი. მოხე-
ლობა და ხელოსნობა, განსაკუთრებით მთის ზოლის, მცირემიწიანო-
ბისა და ამით გამოწვეული შემოსავლის ადგილობრივი წყაროს სიმ-
ცირის გამო რაჭველებს შემოსავლის დამატებით წყაროდ გაუხდიათ.
„ორი წილი რაჭის მცხოვრები სულ გარედ არის სხვადასხვა კუთხე-
ბისაქენ გადახვეწილი: ზოგი მეპურედ, მეზერედ, მებალე-მებოსტნედ,
ზოგი მენახშირედ, მეკურტნე მუშად, მზარეულ-ფარეშად, ხურო-დურ-
გლად, მხერხავად, ვაჭრად და ვინ ჩამოთვლის რა და რა ხელობას არ
მისდევს რაჭველი“²⁸.

ძირითადი ხელობა რაჭაში მაინც ღურგლობა იყო²⁹. მთის სოფ-
ლების მცხოვრები მამაკაცები მოსავლის მოწევა-დაუნჯების შემდეგ,
დაახლოებით შუა დეკემბრიდან, მიდიოდნენ „საშოვარზე“ საქართვე-
ლოს სხვადასხვა კუთხეში (ქართლი, კახეთი, თიანეთი და სხვ.) თუ
ჩრდილო კავკასიაში და იქ რჩებოდნენ გაზაფხულამდე. სააღდგომოდ,
საგაზაფხულო ხენა-თესვის ალოს დაწყების დროისათვის კი ბრუნდე-
ბოდნენ შინ. რაჭველთა ამგვარი მდგომარეობა კარგადაა ასახული
ხალხურ ლექსში:

გამცილდა წეთისოფელი. ცოდვით აივსო ქვეყანა.
იმერეთსა და რაჭაში, მითხარ, რით უნდა მენახა?
/ ხილისკარზემთ მცხოვრებნი სულ უმამულო შეგვეყარა.
არა გვაქვს ბარად სახნავი, არცა სათიბი მთაში;
ისე გაივლის ზამთარი, ორ კაცს ვერ ნახავ სახლშია.-
ზამთარ მიდიან ჩერქეზსა, გაზაფხულ—ზემო ქართლშია³⁰.

რაჭის დასავლეთით მდებარე ლეჩხუმს ესაზღვრება: სამხრეთით
და სამხრეთ-აღმოსავლეთით იმერეთი, ჩრდილო-დასავლეთით სამეგ-
რელო და ჩრდილოეთით სვანეთი. ლეჩხუმში რაჭას უკავშირდებოდა
გველისთავზე გადასასვლელი ბილიკით, იმერეთს — კონჩხის მთითა და
ნიკორძირით, სამეგრელოს — ფიჩხიჯვრითა და ლახტორიის კონკრო-
ბით³¹.

ლეჩხუმის მაზრა აერთიანებდა თანამედროვე ცაგერის რაიონს, ქვ.
სვანეთსა და თანამედროვე ამბროლაურის რაიონის ზოგიერთ სოფელს
(გენდუში, ეოშხა, ღვარდია, კრებალო, ლაბეჭინა, ქვიშარი, ჭყვიში).
მ. ალავეძე ამ სოფლებს ლეჩხუმისად მიიჩნევს და საზღვარს რაჭა-

²⁸ ს. მერკელიაძე. რაჭა, ტფ.. 1904, 6.

²⁹ МИЭБГКЗК. Т. 2, 72—78 და რაჭის 1950 წ. ეთნოგრაფიული ექსპედიციის
მასალები (ეთნ. სექტ. არქ.).

³⁰ რაჭის 1950 წ. ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მასალები.

³¹ მ. ალავეძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 87.

ლეჩხუმს შორის მდ. ასკზე ავლებს³². გიულდენშტედტთანაც ზოგი ამ სოფელთაგანი ლეჩხუმისად იხსენიება (ჟევიში, ჟოშხა, გენდუში, ლაბეკინა)³³, მაგრამ რამდენადაც: 1. ლეჩხუმის საზღვრები ვახუშტის მიხედვით შემდეგნაირად ისახება — „ლეჩხუმსა და რაქას განჰყოფს: გველისთავის მცირე მთა აღმოსავლიდა მ; ჩრდილოთ მთა კავკასი, ლეჩხუმსა და სვანეთს შორისი; დასავლით მთა კავკასივე და კავკასილამ ჩამოსული სამკრეთად მთა გორდამდე; სამკრით რიონი და მთა ხომლის — კლდიდამ წარსრული დასავლეთად გორდამდე, ამასა და ოკრიბას შორისი“...³⁴. და გველისთავის „აღმოსავლეთის კერძო არს რაჭა და დასავლის კერძო ლეჩხუმი“³⁵. 2. ვახუშტის მიერ შედგენილი XVIII საუკუნის რუკის მონაცემებით, ზემოდასახელებული სოფლები რაჭის ფარგლებშია მოქცეული³⁶. 3. რაჭის საერისთავოს არსებობის ხანაში ჭრებალო, ჟოშხა, გენდუში და ღვარდია რაჭის ერისთავის კუთვნილ რაჭის სხვა სოფელთა გვერდით იხსენიება³⁷ — ამიტომ, ქვემოთ, სადაც ნახსენები იქნება ლეჩხუმი, ეს კუთხე ნაგულისხმევია იმ ფარგლებში, რომლებსაც მოიცავს თანამედროვე ცაგერის რაიონი.

ლეჩხუმის ტერიტორია დიდი არაა. იგი, რაჭის მსგავსად, ხეობებით დასერილი მთა-გორიანი მხარეა. მის ტერიტორიას კვეთს მდ. რიონი შენაკადებით — ცხენისწყალი და ლაჭანური. რაჭის მსგავსად, ლეჩხუმის ბუნების სიკეცლუცესა და კალმით აუწყრელ სილამაზეს უსვამს ხაზს ს. მერკვილაძე თავის ჩანაწერებში³⁸. აქაც ვხვდებით როგორც ხმელთაშუა ზღვის სუბტროპიკულ, ისევე ე. წ. სიმინდის, ზღვის დონიდან 650 მ ზევით კი ზომიერად ცივ ჰავას. საერთოდ, ეს მხარე ხასიათდება შედარებით თბილი ზამთრითა და ცხელი ზაფხულით³⁹.

³² მ. ალავეიძე, დასახ. ნაშრ., 85; მ. ს. ი. ვ. ე., რაჭულ-ლეჩხუმური ტოპონიმიკური მასალა, ქუთ. სახ. პედ. ინსტ. შრომები, XVII, 1957. 491.

³³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გამოსცა გ. გელაშვილმა, თბ., 1962, 327.

ამავე მონაცემებით ღვარდია რაჭაშია მოხსენიებული (იხ. გვ. 293).

³⁴ ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., 148.

³⁵ იქვე, 149.

³⁶ ვახუშტი ბატონიშვილი, ლეონტოვილი აღწერა საქართველოსა, აკად. შ. ბროსეს გამოცემა, სპბ. 1842. იხ. ამ გამოცემაში დართული იმერეთის რუკა.

³⁷ ო. ს. სელია, რაჭის საერისთავო გეოანთეოდალურ ხანაში, ხელნაწ., 1954, 17—20.

³⁸ ს. მერკვილაძე, დასახ. ნაშრ., 40.

³⁹ Л. Л. Дскапрелевич и В. Л. Менабде, Пленчатые пшеницы Зап. Грузии, 4.

მაის ტყეების სარტყელში მოქცეული ლეჩხუმი⁴⁰, რაჭის მსგავსად, მდიდარია მინერალური წყლებითა და საკურორტო ადგილებით. აქ მოიპოვება ლითონგრაფიული ქვის საბადოები და სხვა წიაღისეული⁴¹.

ლეჩხუმი იყოფა ქვემო და ზემო ლეჩხუმად. ქვემო, ანუ კტე-დაღმართი, იმერეთის გაგრძელებაა, მდებარეობს მდ. რიონის შუა წელზე და აღწევს ალპანამდე⁴². ზემო ლეჩხუმი კი მოიცავს ლაჯანურისა და ცხენისწყლის ხეობათა სოფლებს.

ადგილობრივი მოსახლეობის საქმიანობა მიწათმოქმედებაა. მიუხედავად იმისა, რომ ეს მხარე მთა-გორიანია, აქ მაინც მიწათმოქმედების ერთ-ერთი წამყვანი დარგი მევენახეობაა, რასაც თავის დროზე ხანი გაუხსნა ვახუშტი ბაგრატიონმაც: „თუმცა არს ლეჩხუმი მთის ადგილად თქმული, გარნა არს ვენახიანი, ხილიანი“⁴³.

რაჭის მსგავსად, ლეჩხუმიც მემინდვრეობის, მევენახეობისა და მეხილეობის სარტყელშია მოქცეული. ძველთაგანვე მეხილეობის რაიონად ცნობილ ლეჩხუმში წარმოშობილად ითვლება ლეჩხუმური თურაწილი, დანავაშლი. აქვე კარგად შეგუებულია და გვარობს ქართული სინაპიც და სხვ⁴⁴.

საერთო აღიარებით სარგებლობს აქაური ღვინოები — ტეში, უსაქელაური, ოჯალეში და სხვ⁴⁵.

გარდა მეღვინეობისა, მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა მემინდვრეობას. „მოვალს ყოველნი მარცვალნი თვნიერ ბრინჯ-ბანბისა, გარნა სავიწროვისა და კლდიანობისათჳს არა ეგოდენი სიმრავლეთ“⁴⁶.

თ ა ვ ი II

მემინდვრეობის სისტემა

რაჭა-ლეჩხუმის სამეურნეო ყოფაში წამყვანი ადგილი უკავია მიწათმოქმედებას, ან რაქველი მეურნის სიტყვით რომ ვთქვათ, „მიწარო-

⁴⁰ ნ. კ ე ტ ხ ი ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., 161—162.

⁴¹ აღ. ჭ ა ე ა ხ ი ვ ი ლ ი, საქართველოს სსრ ფიზიკური გეოგრაფია, 74.

⁴² მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 85; ქ. დ. , I, 483.

⁴³ ვ ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. ნაშრ., 149.

⁴⁴ ნ. კ ე ტ ხ ი ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., 148—149.

⁴⁵ ი კ ე ვ ე, 148.

⁴⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. ნაშრ., 149.

ბას¹, რომლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგია მემინდვრობა. ეს უკანასკნელი რთული, მეტად შრომატევად სამუშაოთა მომცველი კომპლექსია. მისი შესწავლისას გასათვალისწინებელია როგორც სასოფლო-სამეურნეო იარაღები და ნიადაგების თავისებურებანი, ისე მარცვლეული კულტურები და მათთან დაკავშირებული შრომითი პროცესები.

§1. მარცვლეული კულტურები

მემინდვრობის რთულ კომპლექსში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მარცვლეულ კულტურებს. ჯერ კიდევ ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავდა, რომ რაჭასა და ლეჩხუმში „ნაყოფიერებს ყოველნი მარცვალნი თვნიერ ბრინჯ-ბამბისა“². რაც შეეხება საკვლევ პეროდს, როგორც ლიტერატურული მონაცემებიდან, ისე საველე ეთნოგრაფიული მასალის განხილვით ირკვევა, რომ XIX ს. დასასრულისა და XX ს. დასაწყისის რაჭა-ლეჩხუმის მემინდვრობაში გავრცელებული ყოფილა შემდეგი კულტურები: ხორბალი, ჭეავი, ქერი, სიმინდი, ღომი, ფეტვი, პარკოსნები (ლობიო, სოია, ოსპი, ცერცვი, ცულისპირა, მუხუდო), კარტოფილი და სხვ. ლ. დეკაპრელევიჩი და ვ. მენაბდე ისტორიულ ცნობებზე დამყარებითა და დიფერენციალური სისტემატიკის მეთოდის გამოყენებით ადგენენ, რომ ზემოდასახელებულ მცენარეთაგან სიმინდი, კარტოფილი და სოია — ამერიკის მცენარეები — დასავლეთ საქართველოში შემოსული უნდა იყოს ახალი სამყაროს აღმოჩენის შემდეგ (XVII ს. სიმინდი, ხოლო XIX ს. II ნახევარში კარტოფილი და სოია)³. მემინდვრობაში გავრცელებულ მცენარეთაგან უმთავრესია მარცვლეული კულტურები — თავთავიანები: ხორბალი, ქერი, ჭეავი; ფეტვისნაირები: სიმინდი, ღომი, ფეტვი — რომელთა ირგვლივაც შეკრებილ იქნა მასალა.

ხორბალი (*Triticum L.*). რაჭა-ლეჩხუმს დასავლეთ საქართველოში წამყვანი ადგილი უკავია ხორბლის ნათესების თვალთახედვით. საქართველოს ტერიტორიაზე ცნობილი ხორბლის სახეობებიდან რაჭის ყანებში დადასტურებულია 9 სახეობა⁴. გვხვდება როგორც ე. წ. ნამდვილი ანუ შიშველთესლიანი (რბილი და მაგარი), ისევე კილიანი ხორბლის ჯგუფის წარმომადგენლები. ყველაზე ფართო გავრცელებას, ისე-

¹ ნ. რ. ხ. ვ. ი. ა. შ. ე. ლ. ი. რაჭის ეთნოგრაფიული მივლინების ანგარიში ენიშნის მოამბე, XI, 1941 და ნ. ბ. რ. გ. ა. ქ. ე, რაჭის ეთნ. ექსპედიციის დღიურები.

² ვ. ა. ხ. უ. შ. ტ. ი., დასახ. ნაშრ., 149, 162.

³ Л. Л. Декaпpeлeвич и В. Л. Мeнaбдe, К изучению полевых культур Западной Грузии, I, Рача.

⁴ В. Л. Мeнaбдe, Пшеницы Грузии, 86.

ვე როგორც საერთოდ მთელ მსოფლიოში და კერძოდ საქართველოში, რაქა-ლეჩხუმშიც პოულობს შიშველთესლიანთა ჯგუფის წარმომადგენელი — რბილი ხორბალი (Tr. vulgare Vill.), რომლის საქართველოში ცნობილ 30—32 სახესხვაობიდან რაქაში გვხვდება 10⁵.

რაქა-ლეჩხუმში დადასტურებულია რბილი ხორბლის როგორც ფხიანი, ისე უფხო ვარიაციები.

როგ სოფლებში დამოწმდა რბილი ხორბლის ფხიანი ვარიაციის (Tr. vulgare Vill., var. erythrospermum) ადგილობრივ ხმარებული სახელწოდებები: იფქლი, დოლი, ძველი პური, წმინდა პური, შინაური პური, ჩვენებური პური, შემოდგომის პური. ჩამოთვლილი სახელწოდებებიდან ზოგიერთი გვხვდება წერილობით წყაროებსა თუ სამეცნიერო ლიტერატურაში. როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, ხორბლეულის ყველაზე გავრცელებული და მნიშვნელოვანი წარმომადგენელად საქართველოში იფქლი ყოფილა. სადღეისოდ იგი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის გვერდით რაქა-ლეჩხუმშიც გვხვდება⁶. საბოლოოობიდან იფქლი განმარტებული აქვს, როგორც „შემოდგომაზე ნათესი ზეარბალი“, ხოლო განმარტებიდან: „დოლი — უქვაო იფქლი“, გაშიჯევის დოლისა და იფქლის ერთგვარი მსგავსება-იგივეობა. ვ. მენაბდის მონოგრაფიიდან ჩანს, რომ იფქლი რბილი ხორბლის საშემოდგომო სახეობაა. იგი დოლის სინონიმადაა მიჩნეული⁷.

საინტერესოა რა ცნობებს იძლევა ამ მხრივ საველე ეთნოგრაფიული მასალა. რაქის როგ სოფლებში დადასტურდა იფქლისა და დოლის პურის გავრცელება. ლეჩხუმში კი ცნობილია მხოლოდ იფქლი. მასალის შეყერებისას ირკვევა, რომ როგორც იფქლი, ისევე დოლის პური საშემოდგომო ფხიანი ხორბალია, კარგი მოსავალი იცის და ნაპცხვარიც კარგი გამოდის მისი ფქვილისაგან, დიდი წებოვანებით ხასიათდება. გარდა ზემოჩამოთვლილ თვისებათა საერთო ხასიათისა, ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ მთხრობელთა მიერ ადგილობრივ გავრცელებული ხორბლის ჯიშების ჩამოთვლის დროს ვერ ვხვდებით ცალ-ცალკე იფქლისა და დოლის პურის დასახელებას (არავინ ამბობს: ვთესდით იფქლს და დოლის პურს). ეს გარემოება უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ სხვადასხვა სოფელში ეს ორი სახელწოდება ერთი და იგივე მარცვლეული კულტურის სინონიმადაა ხმარებული, რასაც ადასტულებს მთხრობელთა აღნიშვნაც — „დოლა ქართული პური, იფქლი

⁶ Л. Л. Декапрелсвич и В. Л. Менабде, К изучению полевых культур Западной Грузии, I, Рача, 239.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, 325—327.

⁸ В. Л. Менабде, დასახ. ნაშრ., 18—19.

პური, კარგია. იფქლი იგივე დოლია, ძველ ქართულად იფქლი“; „იფქლი — დოლა პური, უმაღლელი ხალხის პური იყო, ძველი მოდგმის პური“; „დოლა პური იფქლია იგივე“⁸. ამგვარად, გამოდის, რომ რაველი მეურნის თვალში იფქლი და დოლის პური გაიგივებულია ერთმანეთთან და მათ შორის მკვეთრი განმასხვავებელი ნიშანი და ზღვარი არაა გავლებული.

ერთი შეხედვით გამოდის, დოლი და იფქლი ერთმანეთის სინონიმებია, ერთიდაიგივე ხორბლის აღმნიშვნელი სახელებია; მაგრამ მაინც სავარაუდებელია, რომ ისინი უნდა გამოხატავდნენ თუმცა ერთიდაიგივე სახეობის, ოღონდ განსხვავებული ქვესახეობის ხორბალს⁹. ამის სამტკიცებლად ზუსტი და საკმარისი მასალა არა გვაქვს ხელთ, მაგრამ იმ მცირედი ეთნოგრაფიული მონაცემებით, რომლებიც ველზე იქნა შეკრებილი, შეიძლება ასეთი სურათის დადგენა: შეიმჩნევა ერთგვარი განსხვავება იფქლისა და დოლის პურის თესვის ვადებში. თუმცა ორივე საშემოდგომო კულტურაა, მაგრამ თუ იფქლი აგვისტო-სექტემბერში ითესებოდა, დოლის პურის თესვა რეკომენდებული ჩანს გვიან შემოდგომაზე — ნოემბერში. მაშასადამე, გამოდის, რომ ადგილობრივი მეურნე ითვალისწინებს სათესი მარცვლის ბიოლოგიურ ბუნებას. ეს მით უფრო ნათელი გახდება, თუ მხედველობაში მივიღებთ ე. შენაბდის მონოგრაფიაში მოცემულ ცნობას იმის შესახებ, რომ იფქლს იაროვიზაციის გრძელი, ხოლო დოლის პურს მოკლე სტადია აქვს¹⁰.

ცნობილია, რომ დოლი, რბილი ხორბლის აღმნიშვნელი ეს ტერმინი, გაცილებით უფრო გვიან ჩნდება და იფქლთან შედარებით ახალი ჯავრცელებული ჩანს¹¹. გასარკვევად თუ საიდან გაჩნდა ეს სახელწოდება ან რატომ დაუკავშირდა იგი (სიტყვა დოლი, რომელიც ქართულში ჩამოდენიშნა მნიშვნელობით გვხვდება — იხ. ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში) ხორბალს, ყურადღებას იქცევს ა. კვალიაშვილის მიერ სიტყვა დოლთან დაკავშირებით გამოქვეყნებული მასალა, საიდანაც ჩანს, რომ ამ სიტყვის თავდაპირველი, ძველქართული მნიშვნელობა ყოფილა — დრო, ვადა. ამის საფუძველზე ა. კვალიაშვილი აღნიშნავს, რომ ისევე როგორც დოლის ბატკანი, დოლის გოჭი,

⁸ მთხრობელთა—ე. მაისაშვილის, თ. გოგლიძისა (ქვ. და ზ. წესი) და მ. კერვალიშვილის (სორი) მიერ მოწოდებული მასალა.

⁹ მართლაც, ე. შენაბდის მონოგრაფიაში (იხ. Пшеницы Грузии, 94—96) ერთიდაიგივე ვარიაციის სხვადასხვა ფორმად წარმოდგენილი იფქლი და დოლის პური.

¹⁰ В. Л. М е н а б д е, დასახ. ნაშრ., 94—96.

¹¹ ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., 332.

დოლის შეშა ნიშნავდა შესატყვისად დროზე, ვადაზე მოგებულ ბატ-
კანს, გოქსა და მოჭრილ შეშას, დოლის პურიც ნიშნავს ~~დ. ბ. ზ.~~
გარკვეულ ვადაზე დათესილ შემოდგომის პურს¹². სიტყვა დო-
ლის ამგვარ გააზრებას რამდენადმე საფუძველს უნდა უმაგრებდეს
თესვის ვადების დადგენის საქმეში ზემომოყვანილი ემპირიული ცოდ-
ნის ნიშნები. მართლაც, თუ იფქლი, რომელიც ადრე შემოდგომაზე
ითესება და იაროვიზაციის გრძელი პერიოდით ხასიათდება, გვიან და-
თესვის შემთხვევაშიც არ გაფუჭდება (მხოლოდ შესაძლებელია, შედა-
რებით დაუგვიანდეს ამოსვლა-მომწიფება)¹³, დოლის პურს, მოკლე სა-
ვეგეტაციო პერიოდის მქონე ხორბალს, ადრე დათესვის შემთხვევაში,
დაზამთრებამდე სასურველ ზომაზე მეტად განვითარება და აქედან
ვამოძღვრნარე. დაღუპვა ელის. ამიტომ, როგორც მცენარეს, რომლის
თესვის ვადის შეცვლა იწვევს ზარალს და რომლისაგან სასურველი
მოსავლის მისაღებად საჭიროა თესვის აუცილებლად გარკვეულ ვადა-
ზე ჩატარება, სავესებით შესაძლებელია ხორბლის ამ ვარაუდის მართ-
ლაც შეარქმეოდა გარკვეულ დროს, ვადაზე დასათესის აღმნიშვნელი
სახელწოდება ანუ დოლის პური.

ვადის მნიშვნელობით სიტყვა დოლის ხმარება შეიძლება მოგვეხ-
მაროს, ზოგი ეთნოგრაფიული მასალის გააზრებაშიც. მაგალითად,
ჭატლის ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით, საგაზაფხულო ხორბა-
ლი დიკა შემოდგომაზე დათესვის შემთხვევაში დოლის პურად გადა-
იქცევა¹⁴. ისმის კითხვა — გვაქვს თუ არა აქ საქმე მცენარის ისეთ
თვისობრივ გარდაქმნასთან, როცა ერთი ჯიშის ნაცვლად მეორე მიი-
ღება? ბიოლოგია დაუშვებლად მიიჩნევს თესვის ვადების შეცვლის
შედეგად ამგვარ გარდაქმნას. თუ ეს მართლაც ასეა, მაშინ ისმის კითხ-
ვა: რა უდევს საფუძველად ეთნოგრაფიულ მასალას, რა ახსნა შეიძლება
ჰქონდეს ამ მონაცემებს? და აი სწორედ აქ, სავარაუდებელია, რომ
საკითხის გარკვევაში მოგვეხმარება, ერთი მხრივ, სიტყვა დოლის ის
გაგება, რომელსაც გვაწვდის ა. კვალიაშვილი, მეორე მხრივ კი, ხორ-
ბალ დიკას შემოდგომაზე დათესვის შემთხვევაში მისი თესვის ვადის

¹² ა. კ ვ ა ლ ი ა შ ვ ი ლ ი, სიტყვა «დოლის» გაგებისათვის. «ლიტერატურული
გაზეთი», 3 აგვისტო, 1962, № 32.

თეშური მასალითაც (ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, მთათუშეთის 1965 წ. ეთნოგრ. ექსპე-
დიციის დღიური) გამოთქმები დოლი და დოლის ბატკანი შესატყვისად ნიშნავს გარ-
კვეულ დროს და ვადაზე მოგებულ ბატკანს.

¹³ მოხროპელთა მითითებით, თუ ადრე ვერ მოასწრეს, ზოგჯერ ნოემბერშიც
თესენ იფქლს, მაგრამ ადრე დათესილი უკეთესია — უფრო ცოტა თესლი უნდოდა,
უკეთესად მოძრაობდა მაშინა.

¹⁴ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ჭატლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948 წ., 379.

ზუსტად განსაზღვრის აუცილებლობა. როგორც რაჭა-ლეჩხუმის ეთნოგრაფიული მასალიდან ირკვევა, საგაზაფხულო კულტურა დიკა ზოგჯერ შემოდგომითაც ითესება. ამასთან, აღნიშნულ მხარეში საშემოდგომო თესვა იწყება აგვისტოდან. მიუხედავად ამისა, დიკას შემოდგომაზე დათესვის შემთხვევაში იგი უნდა დაითესოს უეჭველად გვიან. და არავითარ შემთხვევაში აღრე შემოდგომაზე (ისევე, როგორც დოლის პური. იხ. ქვემოთ თესვის ვადების შესახებ გვ. 108). ე. ი., გამოდის, ამ გაგებით (და არა ბიოლოგიურად) დიკა იქცევა დოლის (ანუ ვადაზე დასათეს) პურად, რასაც ქართლის ეთნოგრაფიული მასალა უნდა გულისხმობდეს.

რაჭაში დოლის პურის გავრცელება შეიძლება იმის აღმნიშვნელი იყოს, რომ სოფლებში, სადაც არაა იფქლი, უფრო გვიან ხანაში შემოვიდა ხორბლის არა ის სახესხვაობა, რომელიც ამავე რაიონის სხვა სოფლებში იყო გავრცელებული, არამედ განსხვავებული, რომელიც მეტად შეეგუა ადგილობრივ პირობებს. მართლაც, მთის რაჭაში დოლის პურის გვიანდელ გავრცელებაზე მიუთითებენ მკვლევარი-ბოტანიკოსები¹⁵.

თუმცა ორი სხვადასხვა სახელწოდება (იფქლი და დოლი) გვაფიქრებინებს, რომ ისინი ორი განსხვავებული ქვესახეობის გამომხატველი ტერმინებია, მაგრამ, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ერთი რამ მაინც ცხადად ჩანს როგორც ლიტერატურული, ისე ეთნოგრაფიული მონაცემებიდანაც — ორივე ხორბლეულის ერთედიგივე სახეობის წარმომადგენელს აღნიშნავს (*Tr. vulgare Vill.* — ფხიანი).

საინტერესოა გარკვევა თუ რა ურთიერთმიმართება დაუკავშირია ერთი მხრივ, ტერმინებს — იფქლი და დოლი, და მეორე მხრივ კი, ხორბლის რაჭა-ლეჩხუმში გავრცელებულ სხვა სახელწოდებებს შორის. სახელდობრ — ძველი პური, შემოდგომის პური, შინაური პური, წმინდა პური და ჩვენებური პური.

მთელ რიგ სოფლებში დადასტურდა ძველი პურის სახელით ცნობილი ხორბლის გავრცელება. ესეც საშემოდგომო ფხიანი ხორბალია. ამასთანავე, ამ შემთხვევაშიც, სოფლებში, სადაც მოყავდათ ძველი პური, არ ვხვდებით პარალელურად დოლის პურის ან იფქლის ცალკე აღნიშვნა-დასახელებას, რის ახსნასაც უნდა იძლეოდეს წესელი მთხრობლის განმარტება — „ძველ პურს დოლას ვეტყოდით“. გ. რეზვიაშვილი რაჭაში ძველი პურის ჯიშად იფქლს ასახელებს¹⁶. ამასთანავე

¹⁵ Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, К изучению полевых культур Западной Грузии, I, Рача, 230.

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ენ. ისტ. I, 407.

ქველი პური რომ დოლისა და იფქლის მსგავსად რბილი ხორბლის ჯგუფის წარმომადგენელია და ფხიან ვარიაციას განეკუთვნება, ჩანს ვ. მენაბდის მონოგრაფიიდან¹⁷.

ამავე საშემოდგომო რბილი ფხიანი ხორბლის აღსანიშნავად ხმა-რებული სახელწოდება შემოდგომის პური, სახელწოდება ქველი პურის მსგავსად მიგვითითებს, რომ ეს ხორბალი სწორედ შემოდგომაზე სათესია.¹⁸ ხოლო ამავე ხორბლის აღმნიშვნელი სახელები — შინაური პური და ჩვენებური პური — ამ კულტურის აბორიგენულობის მაუწყებელი უნდა იყოს. რაც შეეხება წმინდა პურს, შესაძლებელია, ეს სახელწოდება ფხიანი, რბილი ხორბლის იმ თვისებაზე მიუთითებდეს, რომელსაც ყურადღება მიაქციეს ბოტანიკოსებმა რაჭის მინდვრის კულტურათა შესწავლისას. სახელდობრ, ადგილობრივთა აღნიშვნით, იფქლის ნათესებს იქ სარეველად ცნობილი ჰეავი არ ერევა¹⁹, ან ადგილობრივთა ენით რომ ვთქვათ, ნათესი არ ჭუბავდება²⁰. ამ გარემოებასთან დაკავშირებით კიდევ ერთხელ გავიხსენოთ საბასეული განმარტება: „დოლი — უქვაო იფქლი“, საიდანაც ჩანს, რომ იფქლს ჰეავი ურევეია, დოლი კი ისეთი ნათესია, რომელშიც ჰეავი არაა გარეული. ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვ. მენაბდის ზემომოყვანილი ცნობიდან კი რაჭაში სწორედ იფქლი ჩანს უქვაო ნათესად. ჩემს მიერ ველზე შეკრებილ მასალაში ხან იფქლი ჩანს ჰეავნარევი და ხან არც დოლია უქვაო, სუფთა ნათესი. ამ საკითხთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს შემდეგი გარემოება. სახელდობრ, ი. ლომოურს ქართლში²¹, ხოლო ო. კახაძეს რაჭაში²² დაუდასტურებიათ მასალები, რომელთა მიხედვით იფქლისაგან განსხვავებით, სწორედ დოლის ნათესებია ჰეავისაგან სუფთა, დაუსარეველიანებული. ისმის კითხვა — რომელია აქ მო-

¹⁷ В. Л. М е н а б д е, დისახ. ნაშრ., 94.

¹⁸ ამასთან დაკავშირებით იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ს «საქართველოს ეკონომიური ისტორია», I, გვ. 406-408, სადაც ავტორი არკვევს ტერმინებს—ქველ-თესლი და ქველ პური—საშემოდგომო ნათესის მნიშვნელობას.

¹⁹ Л. Л. Д е к а п р е л е в и ч и В. Л. М е н а б д е, К изучению полевых культур Зап. Грузии, 237.

²⁰ იხ. ქვემოთ § ჰეავი.

²¹ ი. ლ ო მ ო უ რ ი, მარცვლეული კულტურები, I, 1946, 274.

²² ო. კ ა ხ ა ძ ე, პურეულის ლექსიკა ქართულში, საკანდიდატო დისერტაცია, 1949, 65.

ტანილი ცნობებიდან უფრო სწორი, მართებული? თუ მხედველობაში ჰივილებთ რაჭა-ლეჩხუმის მკვიდრთა მითითებას ჰევის თესვის ვადის შესახებ, რომ ეს კულტურა ითესებოდა აგვისტოდან ნოემბრამდე, აქედან კი ადრე დათესილი უკეთესი მოდიოდა, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი იხეირებდა სწორედ ადრე ნათეს იფქლის ყანაში და არა დოლისაში. რომელიც მხოლოდ ნოემბრიდან ითესებოდა. ამასთან, თუ გავიხსენებთ, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა იფქლსა და დოლის პურს წშირად აიგივებს. შეიძლება დავუშვათ, რომ ლ. დეკაპრელევიჩისა და ჯ. მენაბდის ნაშრომში აღნიშნულ, ადგილობრივთა მიერ დასახელებულ უქვევო იფქლის ნათესებში იქნებ დოლის პური იგულისხმებოდეს, ხოლო საველე მონაცემებში ნახსენებ ჰევიან დოლის პურში კი — იფქლი (ყოველ შემთხვევაში, ამ საკითხს კიდევ დაზუსტება ესაჭიროება). მაშინ ზემოთქმულის საფუძველზე გასაგები გახდება მნიშვნელობა განმარტებისა „დოლი — უქვევო იფქლი“, რომელიც თავის დროზე ივ. ჯავახიშვილს გაუგებრად მიუჩნევია²³. თუ ზემოთ მოტანილი მსჯელობა რამდენადმე მისაღებია, მაშინ გამოდის, რაჭული ეთნოგრაფიული მასალა ქართლურთან ერთად არკვევს საბასეული განმარტების მნიშვნელობას და ადასტურებს მის სისწორეს.

თუ ზემოთქმულის საფუძველზე დასაშვებად ჩავთვლით სახელწოდებების: იფქლი, დოლი, ძელი პური, შემოდგომის პური, წმინდა პური, შინაური პური და ჩვენებური პური — ერთგვარად ერთმანეთის სინონიმებად ჩათვლას და აღვნიშნავთ, რომ ისინი გამოხატავენ Tr. vulgare Vill.-ის ფხიან საშემოდგომო ვარიაციას, მაშინ ველზე შეკრებილი მასალის განხილვისას ცხადი გახდება, რომ რაჭა-ლეჩხუმის თითქმის ყველა სოფელში, სადაც კი მასალა იკრიბებოდა (გამონაკლისს შეადგენს მთის, მაღალი ზონის სოფლები, სადაც უკანასკნელ დრომდეც არ მისდევდნენ ხორბლის მოყვანას), გავრცელებული ყოფილა რბილი ხორბლის ფხიანი ვარიაცია, რომლის უძველეს ქართულ სახელწოდებად იფქლია ცნობილი.

ასევე მთელ რაჭასა და ლეჩხუმში (სადაც კი საერთოდ ითესებოდა ხორბალი) გავრცელებული ჩანს ამავე რბილი ხორბლის ჭგუფის უფხო სახეობა, რომელსაც ადგილობრივ ხელუფოს უწოდებენ და რომელიც საქართველოს მასშტაბით სწორედ რაჭა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე პოულობს ყველაზე მეტ გავრცელებას²⁴.

ხელუფო ანუ ხელუნგო საბას განმარტებითაც უფხო ყანაა. გიულდენშტედტის ჩანაწერებში იგი მოხსენიებულია როგორც საშე-

²³ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ენ. ისტ., I, 332.

²⁴ ი. ლომოური, დასახ. ნაშრ., 119.

მოდგომო ხორბალი²⁵. რ. ერისთავის მოკლე ქართულ-რუსულ-
ლათინურ ლექსიკონში ვკითხულობთ: „ხულუნგო უფხო ყანა...
безостая пшеница, разность Tr. vulgare L.“. ი. ბახტაძის მასა-
ლებში ხულუნგო დახასიათებულია როგორც უფხო, მსხვილმარცელი-
ანი, გემრიელი, თეთრი პურის მომცემი ხორბალი²⁶. ი. ბახტაძის მო-
ნაცემებსე იმეორებს ხ. ვერმიშევი და დასძენს, რომ იგი ადგილობ-
რადი ჯიშია²⁷. ნ. მინდელი კი თუ დოლის პურს შემოდგომის ხორბალს
უწოდებს, ხულუნგოს შესახებ აღნიშნავს, რომ იგი უფხოა და გაზა-
ფხულზეც ითვისება²⁸. ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს ი. ლო-
მოურის მითითება, რომ ხულუნგო საგაზაფხულო ფორმაა, მაგრამ
უმეტესად საშემოდგომო ნათესის სახით გვხვდება²⁹. ლ. დეკაპრელე-
ვიჩისა და ვ. მენაბდეს ხულუნგო განმარტებული აქვთ, როგორც რბი-
ლი ხორბლის (Tr. vulgare Vill.) უფხო სახეობა, რომელიც გვიან
შემოდგომაზე (ნოემბერ-დეკემბერში) ითვისება, იძლევა კარგ ცომსა
და ბზეს. მაგრამ ამავე დროს, უფხო ხორბალს დათვები აზიანებენ³⁰.
ლ. დეკაპრელევიჩი აღნიშნავს, რომ ხულუნგო წარმოადგენს იფქლის
უფხო ანალოგს, მისგან თითქმის მხოლოდ უფხოობით განირჩევა და
ორივე ფორმა ერთსადაიმევე ეკოტიპს ეკუთვნის³¹. ს. მაკალათიაც
ხულუნგოს იხსენიებს, როგორც უწყვერო, ე. ი. უფხო ხორბალს, რო-
მელიც გავრცელებულია მთის რაჭის სოფლებში³². ივ. ჯავახიშვილი კი
ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვ. მენაბდის მონაცემებზე დაყრდნობით ასკე-
ნის, რომ ხულუნგო დოლისპურის (იგულისხმება ზოგადად რბილი ხორ-
ბლის ჯგუფი) ერთ სახეობათაგანს წარმოადგენს³³.

საანტერესოა რა ცნობები გვხვდება ხულუნგოს შესახებ ეთნო-
გრაფიულ მასალაში.

ხულუნგო ხორბლის ერთ-ერთი მეტად გავრცელებული სახეობაა
მთელ რაჭა-ლეჩხუმში. იგი ყველა სოფელში გვხვდება. ხალხის დახა-
სიათებითაც ხულუნგო უფხო ხორბალია, რომელსაც დათვი და სხვა
მავნებლები ადვილად აზიანებს. ამიტომ ითვისება შინაყანებში. გარეყა-

²⁵ J. A. G ü l d e n s t ä d t, Beschreibung der Kaukasischen Länder, 90.

²⁶ МИЭБГКЗК, т. 2, 53.

²⁷ СМИБГКЗК, т. 4, 181.

²⁸ Н. М и н д е л и, Селение Сорн, СМОПМК, вып. 19, 1894, 89.

²⁹ ი. ლო მო უ რ ი, დასახ. ნაშრ., 154.

³⁰ Л. Л. Д е к а п р е л е в и ч и В. Л. М е н а б д е, К изучению поле-
вых культур Зап. Грузии, 230.

³¹ ლ. დ ე კ ა პ რ ე ლ ე ვ ი ჩ ი, დასახ. ნაშრ., 7.

³² ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრ., 30.

³³ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ეკ. ისტ. I., 333.

ნებში დათესვის შემთხვევაში (რაც მეტად იშვიათია), საგანგებოდ დარაჯობენ. გვხვდება როგორც თეთრი, ისე წითელი ხულუგო. იძლევა კარგ, თეთრ ფქვილს. მისი ცომი ბეწვიანობით, ძარღვიანობით ხასიათდება, გემრიელი პური ცხვება. მოსავლიანობით ყველა სხვა ხორბალს ამჯობინებენ. აღნიშნავენ, რომ კარგი მოსავალი, „მოლავი“³⁴ აქვს, ადრე მწიფდება. თესენ როგორც გვიან შემოდგომაზე (ნოემბერ-დეკემბერი), ისე გაზაფხულზე. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ გვხვდება საგაზაფხულო ხორბლის სახელწოდება — ახალი პური, რომელიც რიგ შემთხვევაში, აღწერილობის მიხედვით ხულუგოს უდგება. თუმცა ზოგი ცნობით, ახალი პური უნდა აღნიშნავდეს, აგრეთვე, საგაზაფხულო ხორბლის არანაკლებ გავრცელებულ სახეობას — დიკას, რაზედაც ქვემოთ იქნება საუბარი. აქ კი საინტერესოა გაეხსენოთ ივ. ჭავჭავიშვილის მიერ ტერმინის — ახალთესლი — რეალური მნიშვნელობის დადგენა, რომლის მიხედვითაც ახალთესლი ან ახალი პური ეწოდება გაზაფხულზე ნათეს ხორბალს³⁵. მთხრობლებიც განმარტავენ, რომ ხორბალს ახალ პურს უწოდებენ არა ამ კულტურას სიახლისათვის, არამედ იმის გამო, რომ იგი გაზაფხულზე ითესება. აქედან გამომდინარე, სავსებით დასაშვებია სოფლებში, სადაც ხულუგო გაზაფხულზე ითესებოდა, მისი ახალპურად მონათვლა. აქვე ტერმინს ახალპურთან დაკავშირებით აღსანიშნავია გარემოება, რომელიც კიდევ ერთხელ მოგვაგონებს ივ. ჭავჭავიშვილისეულ განმარტებას და ხაზს უსვამს მ-ს სისწორეს. სახელდობრ, ს. ლებში პურის ნათესს ახალი უწოდეს, მაგრამ ვერ განმარტეს ითუ კიდევ რა სახელი შეიძლებოდა ჰქონოდა ხორბლის ამ ჯიშს. თბილისში წამოღებული თავთავების სპეციალისტის მიერ შემოწმების შედეგად გაირკვა — ყანაში ყოფილა შერეული თესლი, აქედან ნაწილი საგაზაფხულო მარცვლეული დიკაა, ნაწილი კი რბილი, ფხიანი ხორბლის ვარიანტი *aestivum*³⁶, რომელიც ვ. მენაბდის წიგნში ასევე საგაზაფხულო ხორბლადაა განმარტებული³⁷.

რბილი, უფხო ხორბლის მეორე წარმომადგენელი რაჭაში პოშოლას სახელითაა ცნობილი. მ. ალავეძის ლეჩხუმურ ლექსიკონში ვკითხულობთ: „პოშოლა — მახა პურის ჯიში, გრძელი და ბრტყელი თავთავი იცის“. ხოლო მისსავე ეთნოგრაფიულ ნარკვევში წერია:

³⁴ მოლავი — ბარაქა, მოსავალი (იხ. მ. ალავეძე, ლეჩხუმური ლექსიკონი). ეს სიტყვა რაჭა-ლეჩხუმისათვის საერთოა.

³⁵ ივ. ჭავჭავიშვილი, საქ. ეც. ისტ., I, 406.

³⁶ ს. ლებიდან ჩამოტანილი თავთავების რაობის გარკვევისათვის დიდად ეპაღლობ აკად. ვ. მენაბდეს.

³⁷ В. Л. Менабде, დასახ. ნაშრ., 95.

„თავთუხი ანუ პოშოლა (გრძელფხიანი)“³⁸. როგორც ვხედავთ, ეს განმარტებები ურთიერთისაგან განსხვავდება. ამასთან არც ერთია სწორი. ამგვარი ახსნების საწინააღმდეგოდ მეტყველებს, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული, ისევე ეთნოგრაფიული მასალაც. ვ. მენაბდის მონოგრაფიიდან აშკარად ჩანს, რომ პოშოლა რბილი ხორბლის წარმომადგენელია³⁹, ამავე ცნობას ვხვდებით ნ. კეცხოველისა⁴⁰ და ივ. ჭავჭავიშვილის⁴¹ შრომებში, რომელთაგანაც აშკარა ხდება, რომ პოშოლა ზემო ქართლში გავრცელებული, ხულუგოს მსგავსი რბილი, უფხო ვარიაციის გამომხატველი ტერმინია.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით პოშოლა ხულუგოს მსგავსად უფხო, მრგვალი, მსხვილთაველიანი, თეთრი ხორბალია. ითესება გაზაფხულზე და შემოდგომაზეც, ადრე შემოდის. მთხრობლები პირდაპირ მიუთითებენ პოშოლასა და ხულუგოს იგივეობაზე. მაგალითად: „პოშოლა იგივე თეთრი ხულუგოა“; „ხულუგოა, მარა პოშოლას ეძახდნენ“. ან „ხულუგოსავითაა, მაგრამ უფრო ფსხვილი თაველი აქვს“⁴² და აღნიშნავენ, რომ იგი ამ საუკუნის დასაწყისში შემოუტანიათ საქართველოდან (ე. ი. აღმოსავლეთ საქართველოდან). ეს ცნობა კი ეთანხმება ნ. კეცხოველის აღნიშვნას, რომ რბილი ხორბლის უფხო სახეობა ზემო ქართლში სწორედ პოშოლას სახელით ყოფილა ცნობილი.

თუმცა რაჭა-ლეჩხუმში ვხვდებით რბილი ხორბლის ფხიანი და უფხო ვარიაციების აღმნიშვნელ ცალკე სახელწოდებებს და ცხადია. რომ ადგილობრივ მეურნეს გარკვეული განსხვავების საფუძველზე მოუხდენია მათი ურთიერთისაგან გამოყოფა, მაგრამ აქვე აღსანიშნავია, რომ მიუხედავად ამისა, მის მახვილ თვალს ყურადღების გარეშე არ დარჩენია ის ძირითადი მსგავსება-იგივეობანი, რაც უფლებას აძლევს სპეციალისტებს ეს ორი ვარიაცია ხორბლის ერთიდაიგივე სახეობის წარმომადგენლად აღიარონ. ამგვარი დასკვნის საფუძველს იძლევა რაც მთხრობელთა მიერ ორგვარი — ფხიანი და უფხო ხულუგოს დასახელება. რომელთაგან, მათივე აღნიშვნით, უკეთესი მოსავალი და ფქვილი უფხომ იცის. უდავოა, ამ შემთხვევაში უფხოში იგულისხმება ნამდვილი ხულუგო, ფხიანში კი ხორბლის ამავე სახეობის წარმომადგენელი დოლის პური, რომლის თესვის ვადები სავსებით ემთხვევა საშე-

³⁸ მ. ალავიძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 97.

³⁹ В. Л. М е н а б д е, დასახ. ნაშრ., 83.

⁴⁰ ნ. კეცხოველი, მასალები კულტურულ მემკარეთა ზონალობის შესასწავლად კავკასიონზე, 1928, 55.

⁴¹ ივ. ჭავჭავიშვილი, საქ. ეც. ისტ., I, 334—336.

⁴² მთხრობლების: ს. ლომთაძის (II ტოლა), ე. ქექნაძის (I ტოლა) და ს. კერელიშვილის (ეოშხა) მიერ მოწოდებული მასალა.

მოდგომო ხულუგოსას. ამ უკანასკნელს კი ზოგჯერ დოლის პურის მსგავსად ძველსაც უწოდებენ (აქაც ისევ მელაენდება ტერმინ ძველ-თესლის ზოგადი მნიშვნელობა⁴³).

აქვე საყურადღებოა კიდევ ერთი გარემოება: როგორც ზემოთ-ტანილი მასალიდან ჩანს, ადგილობრივი მოსახლეობა დოლის პურს ხშირად დოლას უწოდებს. ამასთან კავშირში კი ინტერესს იწვევს ტერმინების — დოლა და ხულუგო — კიდევ ერთი, განსხვავებული ურთიერთმიმართება. სახელდობრ, საბასთან ვკითხულობთ: „დოლა — რქამოკლე“. ა. ნეიმანის „ქართულ სინონიმთა ლექსიკონში“ კი წერია: „დოლა — ნ. ურქო“. სწორედ ამგვარივე გაგებით, ხორბლის უფხო-ობის აღსანიშნავად ხმარობენ სიტყვა დოლას რაჭველები, რასაც მოწ-მობს მთხრობელთაგან მიღებული ცნობები — „დოლას ხულუგოს ვეტყოდით. რატომ და, ფხას არ იკეთებდა, უფხო იყო“⁴⁴. „ზოგი ფხა იყო და ზოგი დოლა იყო — ფხა არ ჰქონდა. უფხო პური დოლაა“⁴⁵. „დოლა გაზაფხულის, უფხოა. მაგიტომ ქვია დოლა პური. ცხვარს რე თხას ურქებოს დოლა ქვია“⁴⁶.

ადგილობრივ მეურნეს რბილი ხორბლის ჭგუფის სხვადასხვა წარ-მომადგენლის აღსანიშნავად და ურთიერთისაგან განსასხვავებლად შე-უმუშავებია და შემოუნახავს მრავალი ძველებური, ხალხური სახელ-წოდება. ეს გარემოება კი, როგორც ლ. დეკაპრელევიჩი აღნიშნავს, იმის დამადასტურებელია, თუ რაოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ქართველი მიწათმოქმედნი პურის ჭიმობრივ თავისებურებებს⁴⁷.

რბილი ხორბლის შემდეგ, გავრცელების მხრივ, რაჭაში მეორე ადგილი უკავია დიკას⁴⁸. ლეჩხუმში კი იგი უმეტესად ნათესებში შინა-რევის სახითაა⁴⁹.

ტერმინი დიკა უკვე დაბადების ქართულ თარგმანში გვხვდება⁵⁰. სა-ბას განმარტებით დიკა „გაზაფხულ ნათესი ხვარბალია“. გიულდენ-შტედტიც მას გაზაფხულის ხორბლად იხსენიებს და ახალთესლსაც

⁴³ ივ. ჭ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., 406—408.

⁴⁴ ს. ლები, მთხრობელი გ. გობეჯიშვილი.

⁴⁵ ს. ლები, მთხრობელი პ. გვაშელი.

⁴⁶ შშმ, მიწათმოქმედება, I. ს. უწერა.

⁴⁷ Л. Л. Декапрелевич, Грузинский очаг формообразования пшеницы, 450.

⁴⁸ Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, К изучению поле-вых культур Зап. Грузии, 231.

⁴⁹ ი. ლომოური და ვ. სუპატაშვილი, ლეჩხუმ-ქვ. სვანეთის ხორ-ბლეული, 49.

⁵⁰ ივ. ჭ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, საქ. ენ. ისტ., I, 323.

უწოდებს⁵¹. კლასროთის ცნობითაც ზევსა და მთიულეთში დიკა გაზაფხულის ხორბლის აღმნიშვნელია⁵². რ. ერისთავის ლექსიკონში დიკა განმარტებულია, როგორც გაზაფხულზე ნათესი ხორბალი და იგი მაგარი ხორბლის ჯგუფის (*Tr. durum Desf.*) წარმომადგენლადაა მიჩნეული⁵³. ი. ბახტაძის მასალებში სახელწოდება დიკა მოყვანილია როგორც განმარტება ქვავისა — *ძიკა* (დიკა)⁵⁴. უფრო გვიან ხორბლის ამ ჯიშმა გამოიწვია სპეციალისტ ბოტანიკოსთა დაინტერესება და იგი ბათი კვლევის საგნად იქცა (ნ. ვავილოვი, პ. ჟუკოვსკი, ათაბეგოვი. ლ. დეკაპრელევიჩი, ნ. კეცხოველი, ვ. მენაბდე, მ. აროშიძე).

გაძნელდა ხორბლის ამ სახეობისათვის გარკვეული ადგილის გამოძებნა *Triticum*-ის გვარის საერთო სისტემაში. თავდაპირველად სისტემატიკოსებმა დიკა რბილი ხორბლის ჯგუფის წარმომადგენლად ცნეს. შემდეგ კი მორფო-ფიზიოლოგიურ ნიშანთა კომპლექსის მიხედვით მაგარი ხორბლის ჯგუფს მიავსოვნეს. ამასთან, სპეციალისტებმა ხორბლის ეს მანამდე უცნობი სახეობა, მონათლეს სპარსულ ხორბლად. ხოლო შემდეგ კი, ერთი მხრივ სპარსეთში ამ ხორბლის არარსებობის ფაქტმა, მეორე. მხრივ, საქართველოს ტერიტორიაზე ამ ხორბლის მრავალსახეობათა აღმოჩენამ და მათ ბოტანიკური ფორმებისა თუ გავრცელების არეების საფუძვლიანმა შესწავლამ მკვლევარები მიიყვანა დასკვნამდე, უარეყოთ გაბატონებული სახელწოდება — *Tr. persicum* და შეეცვალათ იგი, სავსებით მართებულად, ახალი, უფრო შესატყვისი სახელწოდებით — *Tr. ibericum*.

გარდა ამისა, დადგენილია, რომ ხორბლის ამ სახეობის ჩამოყალიბება ხდებოდა საქართველოს მთის მიწათმოქმედების პირობებში. მისი გავრცელების ზონა ძირითადად ზღვის დონიდან 1000-2000 მ სიმაღლით ისაზღვრება. ასევე მთის რაიონებშია იგი სომხეთ-დაღესტან-ჩრდილო ოსეთისა და თურქეთის ტერიტორიებზე. სხვა ქვეყნებისათვის კი იგი უცნობია⁵⁵.

დიკა ცნობილია აგრეთვე, როგორც ინფექციურ დაავადებათა მიმართ იმუნიტეტის მქონე მცენარე⁵⁶. ამის გამო მას განსაკუთრებული ფასი აქვს მოსახლეობაში.

⁵¹ J. A. G ü l d e n s t ä d t, Beschreibung der Kaukasishcen Länder, 90.

⁵² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ენ. ისტ., I, 328.

⁵³ რ. ე რ ი ს თ ა ვ ი, მოკლე ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონი, 1889.

⁵⁴ МИЭБГКЭК, т. 2, 53.

⁵⁵ В. Л. М е н а б д е, დასახ. ნაშრ., 48—49, 57; Л. Л. Д е к а п р е л е в и ч, Роль Грузии в происхождении пшеницы, сообщ. 2, Сообщ. АН ГССР, №2, 1942, 157.

⁵⁶ В. Л. М е н а б д е, დასახ. ნაშრ., 48.

რბილი ხორბლის წარმომადგენლების შემდეგ, როგორც აღინიშნა, რაქის მიწათმოქმედებაში ყველაზე გავრცელებული ხორბალი დიკაა. მთხრობლები მას ახასიათებენ როგორც საგაზაფხულო, ადრე შემომავლელ ხორბალს და დასძენენ, რომ იგი მთის პურია, მოსაველიანობით იტყვს არ ჩამოუვარდება. ს. შქმერშიც კი, სადაც უკანასკნელ დრომდე ერთად-ერთი მარცვლეული კულტურა ქერი იყო, ბოლო ხანებში დაუწყიათ დიკის თესვა. ს. გლოლაში დიკას ნაზაფხულევიც ეწოდება. ნ. რეხვიაშვილის ცნობით, დიკამ მეტად ნოყიერი და სასიამოვნო პური იცის⁵⁷. საველე მასალის მიხედვითაც, ს. ჰიორაში ახასიათებენ დიკის პურს, როგორც შემრგეს. ს. გლოლაში აღნიშნავენ, რომ დიკის პურა უკეთ ცხვებოდა სხვებთან შედარებით. ამ ორიოდ ცნობის გარეშე ყველა დანარჩენ სოფელში შეკრებილი მასალა ერთხმად მიუთითებს დიკის უარყოფით თვისებებზე. სახელდობრ, „მაწყინარია, წყენობს ბავშვს; გამბერავია, მუცლის ტკივილი იცის. ტანზე აყრის. დიკა ღვარჯილი იყო სულ ცარიელი; დაათრობდა კაცს; ასეთი ღვინო უნდა, მამრუალია. უბრალო პურია, საკმელად არ ხმარობენ აქანა. საქონელს წყენულობს მისი ბზე“. ასევე უარყოფითი დამოკიდებულება უნდა ჩანდეს დიკის პურის მიმართ ხალხურ ლექსში. სადაც ნათქვამია:

-სედეო, ციხე მაღალო, აშენებულო ღვთისაო!
ივანე ჩვენი მანდ არ-ს, დიკის პურა არ გვიქმით,
სულ ვაშლით გაგვისუქეთო...⁵⁸

აღბათ სწორედ ამის გამოა. რომ მთხრობლები ხშირად აღნიშნავენ მის შესახებ — „თესდენ, ვერ შეეწყვენ, აღარ თესენ აქ“. იგივე უნდა იყოს მიზეზი იმისა, რომ ზოგ სოფელში დიკას თესდნენ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ რაიმე მიზეზის გამო შემოდგომაზე ვერ ასწრებდნენ სხვა ხორბლის დათესვას და მიწა თავისუფალი რჩებოდათ. იგივე უნდა იყოს მიზეზი დიკის კულტურის თანდათანობითი შემცირებისა და მისი დოლის პურით შეცვლისა მთის სოფლებშიც კი, სადაც დიკა უმთავრეს და წამყვან კულტურას წარმოადგენდა.

შემომოტანილი მასალიდან ჩანს, რომ დიკა ზოგან ვარგობს და ადგილობრივთა მოწონებას იმსახურებს, ზოგან კი პირიქით. ეს გარემოება წამოჭრის კითხვას — რითი უნდა აიხსნას დიკისა და მისი შეფასებისადმი ადგილობრივთა ესოდენ განსხვავებული დამოკიდებულება? ცხადია, შედარებით დაბალი ზონის სოფლებში, სადაც კარგად გვარობს რბილი ხორბლის ჯიშები, დიკას მთის ამ ხორბალს, თავისთავად

⁵⁷ ივ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ეკ. ისტ., I, 330.

⁵⁸ ТМЭК, V, 1908, 262. ს. უწერაში ჩაწერილი სიმღერებ.

ნაკლები ფასი აქვს. ხოლო რაც შეეხება მთის ზოგ სოფელშიც მის უარყოფით შეფასებას, საფიქრელია, რომ ამ შემთხვევაში, ისე, როგორც ხშირად სხვა კულტურების მიმართაც, გადამწყვეტი როლი ენიჭება მიკროკლიმატის თავისებურებებსა და მათ გავლენას ადგილობრივ ფლორაზე თუ ცალკეულ მცენარეებზე. ამის მაგალითი კი არა ერთი და ორია თვით საქართველოს სინამდვილეში. მაგალითად, ხევანკარის მიდამოებში მოყვანილი ალექსანდროულის ჯიშის ვაზი, ისევე როგორც ტეიში ნაზარდი ცოლიკაური და ღურუჯის პირის რქაწითელი, სხვა, მეზობელ, ადგილებში მოყვანილ იმავე ჯიშის ვაზთაგან განსხვავებული გემოს ნაყოფსა და ღვინოს იძლევა.

თუ მთის ზონის მცენარე, დიკა, თავისი გავრცელებით მეორე ადგილზეა, როგორც რაჭის, ისევე ზოგადად საქართველოს ტერიტორიაზე, მაგარი ხორბლის ჯგუფის (*Tr. durum*) წარმომადგენელი თავთუხი (წინააზიური სახეობა ხორბლისა) იმავე რაიონებში შედარებით ნაკლებადაა გავრცელებული.

საზოგადოდ, მეტ-ნაკლებად ბურუსითაა მოცული საქართველოში ხორბლის ამ სახეობის გაჩენა-გავრცელების საკითხი. მისი განხილვისას ივ. ჯავახიშვილი მიდის დასკვნამდე, რომ ეს პტერული დაახლოებით XVII ს. დამდეგს ან ეგების ოდნავ ადრე უნდა იყოს ჩვენში გაჩენილი⁵⁹. ამ მოსაზრების საწინააღმდეგოდ ლ. დეკაპრელევიჩი თავთუხის ავტობტონურ ფორმათა განხილვის შედეგად აღიარებს საქართველოში *Tr. durum*-ის გავრცელების სიძველეს და ვარაუდობს, რომ მაგარი ხორბალი საქართველოში შემოვიდა XVII საუკუნეზე გაცილებით ადრე⁶⁰. ვ. მენაბდე კი თავის მონოგრაფიაში გამოთქვამს აზრს, რომ მაგარი ხორბლის კულტურა ქართველი ტომებისათვის ცნობილი იყო ჯერ კიდევ უძველეს დროს, რისი მტკიცების საშუალებასაც აძლევს მას ის ფაქტი, რომ იფქლთან ერთად დიკასაც უხსოვარი დროიდან იცნობდნენ ქართველები. ხოლო თავის მხრივ, როგორც დიკა, ისევე მისი ანალოგი და პარალელური ფორმა, აბისინიური მთის ზოლის მაგარი ხორბალი, ვ. მენაბდეს მიაჩნია მთის ჰავის პირობებში ჩვეულებრივი წინააზიურა მაგარი ხორბლის დივერგენციის შედეგად წარმოშობილად. ე. ი., თუ წინააზიური მაგარი ხორბლის ჯგუფისაგან (*Tr. durum*) დიკას წარმოშობის ვარაუდი გამართლდება, მაშინ გამოდის, რომ *Tr. durum* მართლაც უძველეს ხანაშივე უნდა ყოფილიყო ცნობილი ქართველთათვის. რაც შეეხება არაბული ტერმინის — თათუ-

⁵⁹ ივ. ჯავახიშვილი, სპ. ევ. ისტ., I. 346.

⁶⁰ Л. Л. Деканрелевич. Роль Грузии в происхождении пшеницы, „Сообщ.“ 2, 159.

ხი — შემოსვლას საქართველოში, იგი ვ. მენაბდის აზრით, განეკუთვნება საქართველოს დაბლობ რაიონებში წინააზიური მაგარი ხორბლის შემოსვლის მეორად პერიოდს⁶¹.

მაგარი ხორბლის ჯგუფის წარმომადგენელი, თავთუხი, უპირატესად დაბალი ზონის კულტურაა (800-1000 მ ზღვის დონიდან). დასავლეთ საქართველოში იგი ნაკლებად გვხვდება. ითესება უპირატესად ქვ. რაქაში და იქაც საქართველოში ცნობილი 15 ვარიანტიდან გავრცელებულია მხოლოდ 5. სავარაუდებელია, რომ თავთუხი ამ კუთხეში არც თუ ისე დიდი ხნის შემოსული უნდა იყოს⁶². რაქაში თავთუხის არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ გავრცელებაზე მაგვითითებს 77 წლის მთხრობლის (ს. ჟოშხა) სიტყვები: „მერე და მერე შემოვიდა თანთუხი ათი წლის ვიქნებოდი. მეწისქვილეებმა შემოიტანეს“. საერთოდ სავლეთ ეთნოგრაფიული მასალიდან ირკვევა, რომ თავთუხი საკმაოდ ცნობილი ხორბალი ყოფილა რაქის სოფლებში, მაგრამ ამავე დროს მაინც იშვიათად მისდევდნენ ნიადაგის პიმატ ამ მეტად მომთხოვნი მარცვლეულის მოყვანას. სწორედ ეს გარემოებაა ხაზგასმული ლეჩხუმელი მთხრობლის სიტყვებში: „თანთუხი გადაგვარდა. დაბლიდგან იყო მოტანილი. ფხიანია, თაველი ოთხკუთხიანია, გამოსვლა დიდი აქ, მარა ეერ იხეირა აქანე. იმის კონაში რო გამოვა, იმის ნახევარი არ გამოვა ხულუგოს და იფქლის კონაში. ერთი დათესა დეითესა და მას მერე დევეთხოვეთ: საუკეთესო მიწა უნდოდა, მარა ჩვენ არ ქვქონდა“⁶³.

ცნობილია თავთუხის საშემოდგომო და საგაზაფხულო ფორმებიც ი. ლომოურის აღნიშნული აქეს, რომ საქართველოში გავრცელებული თავთუხი შემოდგომაზე ითესება, თუმც თვით ფორმა კი საგაზაფხულოა⁶⁴. ეთნოგრაფიული მასალიდან ჩანს, რომ თავთუხი საშემოდგომოცა და საგაზაფხულოც უნდა ყოფილიყო. ი. ლომოურთანვე ვხვდებით ცნობას, რომ თავთუხს ახასიათებს ცილების დიდი რაოდენობა, წებოგვარას საუცხოო ღირსება, კარგი ცხობის უნარიანობა და სხვა ჭიშის ფქვილთან შერევისას მას მეტ ძარღვიანობას აძლევს⁶⁵. ა. პრიანიშნიკოვიც მაგარ ხორბალს წებოვანობის მაღალი პროცენტის შემცველად აღწერს⁶⁶. მთხრობელთაგან მიღებული ცნობებით კი თავთუხი, რომ-

⁶¹ В. Л. Менабде, *დასახ. ნაშრ.*, 57.

⁶² Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, *К изучению полевых культур Западной Грузии*, 232.

⁶³ ქ. დ., I, 491.

⁶⁴ ი. ლომოური, *დასახ. ნაშრ.*, 123.

⁶⁵ ი. ლომოური, *დასახ. ნაშრ.*, 122, 124.

⁶⁶ А. Н. Пряннишников, *Частное земледелие*, М.-Л., 1931, 241.

მელიც შავფხისა და შავთელას სახელითაა ცნობილი, ხანიათდება კარგი მოსავლით. გემრიელი პური, მაგრამ რაც შეეხება წებოვანობას. ამ მხრივ არჩევენ მის სახესხვაობებს და აღნიშნავენ, რომ მხოლოდ წითელ თავთუხს აქვს ბეწვი, თეთრი კი. (ლიტერატურაში არსებული ცნობებით, რაჭა-ლეჩხუმში სწორედ ეს უკანასკნელია გავრცელებული⁶⁷) უბეწვია — „სიმინდივით მშრალია“, „ქადივით გადატყდება და თონეს არ დააკავდება, ჩავარდება“, ამიტომ მას მხოლოდ კეცში აცხობენ.

რაც შეეხება საქართველოში ცნობილ ე. წ. ნამდვილი ანუ შიმველთესლიანი ხორბლის ჯგუფის სხვა წარმომადგენლებს (*Tr. turgidum* L. *Tr. polonicum* L.), რაჭაში ისინი არ გვხვდება, ლეჩხუმში კი *Tr. turgidum* სხვა ხორბლის ნათესებში უმნიშვნელო მინარევის სახითაა შემჩნეული⁶⁸. ამიტომაც ადგილობრივ მოსახლეობას არ გამოუყვია იგი ცალკე ჯგუფად და არც რაიმე სახელწოდება მიუყუთვნებია მისთვის.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს რაჭა-ლეჩხუმში ხორბლის მეორე მნიშვნელოვანი ჯგუფის, ე. წ. კილიანთა ანუ ასლისებურთა წარმომადგენლების გავრცელების ფაქტი, რამდენადაც ამ ჯგუფში შემავალი ჯიშები უძველეს, კულტურაში პირველად შემოსულ ხორბლად და შიმველთესლიანთა პროტოტიპადაა მიჩნეული⁶⁹.

საქართველოში ცნობილ კილიანთა ექვსი სახეობიდან დასავლეთ საქართველოს ნათესებში დამოწმებულია ხუთი — 1. *Tr. monococcum*, 2. *Tr. Timopheevi* Zhuk., 3. *Tr. tubalicum*, 4. *Tr. imeretium*, 5. *Tr. georgicum*. ამათი უმეტესობა ენდემურია დასავლეთ საქართველოსათვის⁷⁰.

ერთ და ორმარცვლიან ხორბალთა თითოეულ ამ ჯგუფთაგანში გაერთიანებულია რამოდენიმე ვარიანტია.

კილიანთა ჯგუფის წარმომადგენლების საერთო დამახასიათებელი ნიშნებია: 1. ისინი ჩვეულებრივ ხორბალზე უფრო ამტანი და ჰავის მიმართ ნაკლებ მომთხოვნია, ადვილად ეგუება არახელსაყრელ ბუნებ-

⁶⁷ В. Л. Менабдс, დასახ. ნაშრ., 60—70.

⁶⁸ იქვე, 74—78.

⁶⁹ Л. Л. Декапрелевич, Грузинский очаг формообразования пшеницы, 708; Е. И. Синская, Происхождение пшеницы, 30, 43; ვ. მუხაბაძე, ქართული ხორბლები და მათი როლი ხორბლის საერთო ევოლუციაში.

⁷⁰ Л. Л. Декапрелевич, Грузинский очаг формообразования пшеницы, 708.

რაც პირობებსა და ცუდ ნიადაგებშიც კარგად გვარობს⁷¹. 2. ჩვეულებრივი ხორბლისაგან განსხვავდება მტკრევადთავთავიანობით, რაც მათ ველურ ფორმებთან აახლოებს⁷². ამავე გარემოებამ განაპირობა კილიანთა მოსავლის აღების განსაკუთრებული წესი, რომელიც უკანასკნელ ხანებამდე შემორჩა რაჭა-ლეჩხუმის მეურნეობაში და რომლის შესახებაც ქვემოთ იქნება საუბარი⁷³. 3. შიშველთესლიანთაგან განსხვავებით ამ ხორბალთა მარცვალი მჭიდროდ ზის განსაკუთრებულ ბუდეებში — კილებში⁷⁴. აქედან ამ ჯგუფის წარმომადგენელთა ზოგადი სახელწოდება — კილიანები, რომელიც გვხვდება სამეცნიერო ლიტერატურაში (ლ. დეკაპრელევიჩი, ვ. მენაბდე) და რომლის ხმარება ვირჩიე ივ. ჯავახიშვილის მიერ ამ ჯგუფის წარმომადგენელთათვის მიკუთვნებული ზოგადი სახელის — ასლის — ნაცვლად. ტერმინი კილიანი უკეთ გამოხატავს ამ ჯგუფის წარმომადგენელთა ერთ-ერთ არსებით ნიშანს. ამასთან, ასლი თვითაა ამ ჯგუფის ერთ-ერთი წარმომადგენელი. მტკრევადთავთავიანი ხორბლეულის მთელი ჯგუფისათვის ზოგად სახელად ასლის მიკუთვნების უმართებულობის შესახებ აღნიშნავდნენ ი. ლომოური და ვ. სუპატაშვილი. ისინი მარცვლეულთა ამ ჯგუფს ასლისებურთა (და არა ასლის) ჯგუფს უწოდებენ⁷⁵.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ რაჭა-ლეჩხუმის მევიდრთათვის უცხოა სახელწოდება ასლი. ხოლო თვით ფაქტი იქ კილიანთა ჯგუფის წარმომადგენლების კულტივირებისა გვაფიქრებინებს მათი შესატყვისი სახელწოდებების არსებობას. მართლაც, აქ გავრცელებული კილიანების უმეტესობა ცნობილია მახისა და ზანდურის სახელით.

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებაში — „მახა ყანაა, ასლს ჰგავს“ — დაქერილია ის მსგავსება-იგივეობა, რაც მახასა და ასლს, როგორც კილიანთა ჯგუფის წარმომადგენლებს ახასიათებს.

წყაროებში ნაკლებად გვხვდება ცნობები მახის შესახებ. რ. ერისთავის ლექსიკონში, ერთი მხრივ, გამეორებულია საბასეული სიტყვები. და მეორე მხრივ, მას დართული აქვს ლათინური მცდარი განმარტება:

„Triticum { amileum L. Полуполба“. გარდა ამისა, ი. ბახ-

ტაძის მასალებშიც ვხვდებით აღნიშვნას იმის შესახებ, რომ სხვა ჯიშის

⁷¹ С. Максимов. Куль хлеба и его происхождения. 1894, 100; Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, Пленчатые пшеницы Западной Грузии, 24, 29.

⁷² А. Н. Прянишников, დასახ. ნაშრ., 224.

⁷³ იხ. § მოსავლის აღება.

⁷⁴ საბა ასე განმარტავს: «კილი—ხვარბლის ბუდე».

⁷⁵ ი. ლომოური და ვ. სუპატაშვილი, დასახ. ნაშრ., 41-42.

ხორბალთა გვერდით ხევანკარის საზოგადოებაში ითესებოდა მახა, რომელიც სამეგრელოდანაა შემოტანილი⁷⁶. მახა მოხსენიებულია ს. ზელინსკის ლექსიკონშიც, როგორც მსხვილმარცვლიანი ხორბალი⁷⁷. მ. ალაიძე კი ლეჩხუმურ ლექსიკონში მახას შეცდომით პოშოლად განმარტავს.

უკანასკნელ ხანებში მახა ფართოდ გახდა ცნობილი ბოტანიკოსთა მიერ წარმოებულ გამოკვლევათა და სამეცნიერო ლიტერატურის წყალობით. მახა ენდემური ჯიშია დასავლეთ საქართველოსათვის⁷⁸. მახა ცნობილი იყო რაჭა-ლეჩხუმის, სვანეთის, იმერეთისა და სამეგრელოს ტერიტორიებზე⁷⁹. ფორმათა ნაირგვარობით აჭარბებს დასავლეთ საქართველოს სხვა ენდემურ კილიანებს⁸⁰. მახის სახელით ცნობილი ხორბლის ნათესებში დადასტურებულია რამდენიმე მეტად საინტერესო ვარიაცია. რომელთა შესატყვისი ადგილობრივი სახელწოდებებია: წვრილი მახა, კენტეხელა მახა, ფართე მახა, ჩელტა მახა, ფიცარა

⁷⁶ МИЭБГКЗК, т. 2, 53.

⁷⁷ Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, Пленчатые пшеницы Зап. Грузии, 31.

⁷⁸ А. А. Гроссгейм, Флора Кавказа, т. I, 1939, 348; Н. И. Вавилов, Научные основы селекции пшеницы, М.—Л., 1935, 7; Л. Л. Декапрелевич, Грузинский очаг формообразования пшеницы, 710.

⁷⁹ Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, Пленчатые пшеницы Зап. Грузии. 4. მართალია, კარგა ხნის განმავლობაში დასავლეთ საქართველოს გარეშე მახა არ იყო ცნობილი, მაგრამ უკანასკნელ ხანებში გამოითქვა ვარაუდი მისი სხვაგანაც არსებობის შესახებ: ა/ ხორბლის სახელი მახა დამოწმდა დაღესტნის მთიელებში, მოხა კი-ლაზებში /იხ. Г. С. Чистая, Горное земледелие на Кавказе, М., XI, 56/; ბ/ჩრდ. კავკასიის ტომებში /ბალყარლებთან/ დამოწმდა მახარის სახელწოდებით ცნობილი ხორბლის გავრცელების ფაქტი /იხ. А. И. Робакидзе, Что удалось обнаружить этнографам, «Заря Востока», 1959, 22/II, № 44/; ვ/ირანის ქართული სოფლების მოსახლეობაში, როგორც აკად. ვ. შენაბდეს ლენინგრადელმა მუშაკმა აცნობა, აღმოჩენილია სპელტის რაღაც უცნობი ახალი ჯიშ. აკად. ვ. შენაბდის აზრით, აღვილი დასაშვებია, იგი მახა გამოდგეს. რადგან მახა შედარებით უცნობი ფორმაა და ცოტა ხნის წინათაც კი მას სპელტად მიიჩნევდნენ, ალბათ ახლაც მახას არცოდნამ გამოიწვია ირანის ქართველი მოსახლეობის ნათესებში აღმოჩენილი კილიანის - შესაძლებელი მახის - სპელტად მიჩნევა. პირადი საუბრის დროს ამ ცნობის მოწოდებისათვის დიდად ვმადლობ პატივცემულ აკადემიკოს ვ. შენაბდეს. დ/ნ. კახიძის აზრით, მაჭახლის ხეობაში /აჭარა/ დამოწმებულია ე. წ. ხასი ხორბალიც მახაა /იხ. ნ. კახიძე, აჭარის მთიანი ხეობის ძველი და ახალი სამეურნეო ყოფა და კულტურა, საკანდ. დისერტ., 1967./.

⁸⁰ Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, Пленчатые пшеницы Зап. Грузии, 14.

მახა⁸¹. ამათი უმეტესობა მომავლადი ფორმაა და წარმოადგენს პირველადი ფორმირების კომპლექსს, გამოირჩევა თავთავთა იშვიათი მტკრევალობით, რითიც უახლოვდება ხორბლის ველურ ფორმებს.

მახა ინიციალური სახეობაა, რომელიც აერთიანებს ველურ და კულტურულ ხორბალთა თვისებათა კომპლექსს. მასში სახეობათაშორისი ნიშნების არსებობა დამადასტურებელია იმისა, რომ იგი პირველადი ფორმაა წარმოქმნილი *Triticum L.*-ის გვარის სახეობის დიფერენციაციის საწყის ეპოქაში. მახის პირველადობა მტკიცდება აგრეთვე კოლხეთის არქეოლოგიურ გათხრებში მისი ფორმების აღმოჩენით. ამავე ფორმას უნდა ეკუთვნოდეს მ. თუმანიანის მიერ აღწერილი ურარტუს დროინდელი (VII-VI სს.) ხორბალი. მახისავე მსგავსი ფორმები უნდა ყოფილიყო შვეიცარიის ჰიმენჯებიან ნაგებობათა ხორბლეულიც. ლეჩხუმში შემონახული მახის ფორმები პრეისტორიული ხანის ევრაზიის (და აფრიკის) სამიწათმოქმედო ზონის უძველესი ხორბლს ნაშთებია. ამგვარად, მახა მიწათმოქმედების პირველყოფილი კულტურის რელიქტური სახეობაა⁸².

ველზე მუშაობისას დამოწმდა, რომ მახა ჯერ კიდევ არც თუ ისე შორეულ წარსულში ითესებოდა ქვემო რაქის სოფლებში. ლეჩხუმში კი საყოველთაოდ ყოფილა გავრცელებული და რამდენიმე წლის წინათაც კი მოყავდათ იგი აქა-იქ. ახლა უკვე მეტად საეჭვოა ამ მხარეში მისი ნათესების არსებობა⁸³.

მახა ნიადაგის მიმართ ნაკლებ მომთხოვნი პურეულია. იგი ადვილად ეგუება ღარიბ, კირქვიან, ხრეშიან ნიადაგებსა და ჰავის მკაცრ პირობებს. საშემოდგომო ხორბალია. ითესება აგვისტო-სექტემბერში, სხვა ხორბალზე ცოტათი ადრე. როგორც მტკრევადთავთავიანი მცენარე, მოითხოვს მოსავლის დროულად აღებას. მწიფდება სხვა პურეულზე 1-2 კვირით ადრე⁸⁴. მახის ამ თვისებაზე მიგვიითიებს ლეჩხუმელი მთხრობლის ნაამბობი: „გალატაკებული აზნაური და გლეხი შეამხანა-

⁸¹ ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი . საქ. ე. კ. ისტ.. I. 339. აქვე მინდა აღენიშნო, რომ ივ. ჯავახიშვილი ორმარცვალათა ზოგადქართულ ტერმინად მახას გვთავაზობს (იხ. იქვე, 342), რის უმართებულობაზე მითითებაა ი. ლომოურისა და ვ. სუპატაშვილის ნაშრომში -- „ლეჩხუმ-ქვემო სვანეთის ხორბლეული“ /გვ. 41—42/.

⁸² B. Л. М е н д е , დასახ. ნაშრ.. 16—17, 109.

⁸³ ლეჩხუმში არსებული მახის თესლის მარაგიდან უკანასკნელი 31 კგ მარცვლი 1954 წ. წაუღიათ ლენინგრადში მემცენარეობის საკავშირო ინსტიტუტის თანამშრომლებს სამეცნიერო-საეკლექცი საშუალებათათვის.

⁸⁴ ალბათ მახის სწორედ ამ თვისების გამო წლის პირველი მოსავლის აღებისას ოქახში მოილოცავენ და კამდნენ მახის პურს.

გღნენ ყანაში სამუშაოდ. პირველ დღეს აზნაურმა მოატანა სადილი. ჰქონდა სომინდის მჭადი. მეორე დღეს გლეხმა უმასპინძლა მახის პურით. შერცხვა აზნაურს, რომ გლეხმა აჯობა, უკეთესი მოიტანა და რატო იზტიბარი არ გაეტეხა, გადაწყვიტა იქით შეერცხვინა გლეხი, დაეცინა. უთხრა შენი საქმე ისე ცუდად ყოფილა, რომ შარშანდელი მოსავლის აღარა დაგრჩენია რა და ადრე შემომსვლელ მახას რომ არ მოესწრო, შიშვლით მოკვდებოდიო“.

მახის პური დიდად ფასობს მოსახლეობაში. საყოველთაოდაა ცნობილი მისი საუკეთესო თვისებები. მახის ფქვილისაგან ცხევა მეტად თეთრი, გემრიელი. სურნელოვანი პური, რომელიც რამდენიმე დღის განმავლობაში ინარჩუნებს სირბილეს. თუ სადმე მახის პური გაუმასპინძლდებოდნენ სტუმრებს, ხალხში ამ ფაქტს საგანგებოდ აღნიშნავდნენ. სანაჭებოდ ითვლებოდა სტუმრისთვის მახის პურის მირთმევა.

კილიანთა ჯგუფის მეორე წარმომადგენელი ცნობილია ზანდურას სახელით. ივ. ჯავახიშვილი გიულდენშტედტის მონაცემებზე დაყრდნობით ასკვნის, რომ სახელწოდება ზანდური უნდა აღნიშნავდეს ერთმარცვლიანებს⁸⁵. ასევე ერთმარცვლიანთა ჯგუფს აკუთვნებს ზანდურს გეორგიც⁸⁶. სხვა რაიმე გარკვეული ცნობა ზანდურის შესახებ არ მოიპოვება. თუმც საბას ლექსიკონში გვხვდება სიტყვა ზანდურის განმარტება, მაგრამ მისი ბოტანიკური ჩაობის შესახებ ძნელია რაიმე დასკვნის გამოტანა. საბასთან ვკითხულობთ: „ზანდური — თათუხი“ ან „სამინდალი ბერძულია; ქართულად ზანდური ქვან, რომელ არს თათუხი“. როგორც ვხედავთ, ე. წ. ნამდვილი, შიშველთფსლიანი, მაგარი ხორბლის ჯგუფის წარმომადგენელი, თათუხი, გაიგივებულია კილიან ხორბალთან — ზანდურთან. ივ. ჯავახიშვილი საბას ამ განმარტების საფუძველზე ასკვნის, რომ ლექსიკოგრაფს ბუნდოვანი წარმოდგენა უნდა ჰქონოდა ამ კულტურათა შესახებ, რაც არ არის დაუშვებელი, მაგრამ აქ ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ამ საკმარისად განსხვავებულ ხორბლეულთა ურთიერთთან თუ გაიგივება არა, მათ შორის გარკვეული მსგავსების პოვნა მაინცაა შესაძლებელი. როგორც ბოტანიკოსების გამოკვლევებმა ცხადყო, ზანდური და მაგარი ხორბა-

⁸⁵ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეც. ისტ., I, 342. ამასთან, ივ. ჯავახიშვილი ერთმარცვალათა ზოგადქართულ სახელად ზანდურს გეთავაზობს /იხ. იქვე/, მაგრამ ეს უმართებულო ჩანს, რადგან ზანდურის სახელით ცნობილ ნათესებში ერთმარცვალა მხოლოდ ნაწილს შეადგენს და ამავე დროს ცნობილია გვაწა-ზანდურის სახელით /იხ. ქვემოთ/.

⁸⁶ В. Л. Менабде, დასახ. ნაშრ., 44.

ლი გენეტიკურად ერთ შტოს განეკუთვნებიან, აქვთ ქრომოსომთა ერთნაირი რიცხვი⁸⁷. გარდა ამისა, წერილობითი ცნობებითა თუ საუბრე მასალით ირკვევა, რომ ზანდურის პური ძალაღა გავს გარეგნულადაც და გემოთიც მაგარი ხორბლის პურს⁸⁸. თავთუხის პური ფშვნადი და ფერით მოყვითალოა⁸⁹. ასევეა ზანდურის პურაც. თავთუხისა და ზანდურის ფქვილისაგან გამზადებული ცომი უძარღვოა⁹⁰.

საბჭოთა მეკლევარების მიერ ახლებურად იქნა დადგენილი ზანდურის ბოტანიკური რაობა. ირკვევა რომ ნათესებში, რომლებიც ატარებს ზანდურის სახელს, აღრეულ წყაროებში ნახსენებ ერთმარცვალას (Tr. monoc.) გარდა ვხვდებით ორმარცვალა კლიან ხორბალსაც. რომელიც Tr. Timopheevi Zhuk.-ის სახელითაა ცნობილი. უფრო მეტიც. ნათესებში სიჭარბე ამ უკანასკნელისაკენ იხრება და ნელ-ნელ ქრება Tr. monococtum, მაშინ როცა გოულდენშტედტისა და გეორგის მონაცემების საფუძველზე, მეკლევარების (ივ. ჭავჭავაძე, ვ. მენაბდე, ი. ლომოური) დასკვნით, ზანდურის სახელით ცნობილ ნათესებში წინათ ერთმარცვალას ეკავა გაბატონებული ადგილი. დადგენილია აგრეთვე, რომ Tr. Timopheevi Zhuk.-ის შესატყვისი ქართული სახელწოდებაა ჩელტა ზანდური, ხოლო ზანდურის ნათესებში შემავალი monococtum-ისა კი — გეაწა ზანდური.

ზანდური გვხვდება რაჭა-ლეჩხუმ-იმერეთ-სამეგრელოში⁹¹. მისი გავრცელების საზღვრებია: ჩრდილოეთით — ცაგერი, ორბელი. ლალაში, პ. ონი; აღმოსავლეთით — ხვანჭკარა, დღნორისა; სამხრეთით და დასავლეთით დაახლოებით — თამაკონი, გორდი, მექვენა, დღნორისა⁹².

ზანდური ცნობილია როგორც გვალვა და ყინვაგამძლე, დაავადე-

⁸⁷ В. Л. Комаров, Происхождение культурных растений, М.-Л. 1938, 69; Л. Л. Декапрелевич, Роль Грузии в происхождении пшеницы, сообщ. 1, 919; Описание сортов полевых культур Азово-Черноморского края, Ростов на/Дону, 1935, 11.

⁸⁸ Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, Пленчатые пшеницы Зап. Грузии, 28.

⁸⁹ სტ. მეტეფევილი, აჭარის ეთნოგრაფიულ მასალა, ენიმკის მოაზრე, 11, 1937, 158.

⁹⁰ ცხადია, აქ მხედველობაშია თავთუხის მხოლოდ ზოგიერთი ვარიანტი /უპირატესად თეთრი. იხ. აქვე ზემოთ გვ. 36/.

⁹¹ სამეგრელოში მას პიტა ქობალი ეწოდება /იხ. Л. Л. Декапрелевич : В. Л. Менабде, Пленчатые пшеницы Западной Грузии, 7/.

⁹² В. Л. Менабде, დასახ. ნაშრ., 43-46.

შათა მიწათ იმუნიტეტის მქონე ხორბალი⁹³. გვარობს ღარიბ ნიადაგებშიც. საგაზაფხულო კულტურაა, მაგრამ შემოდგომაზეც ითესება. ცხეება გემრიელი. სურნელოვანი პური, რომელიც დიდხანს ინახება რბილად ⁹⁴. ზანდურის პურის საუკეთესო თვისებებზე გიულდენშტედტეც მიუთითებდა⁹⁵.

ველზე შეკრებილი მასალის მიხედვით ჩანს, რომ ზანდურის გავრცელების არე, მსგავსად მახისა, რაჭაში მხოლოდ მცირე ტერიტორიით ისაზღვრება, ხოლო ლეჩხუმში იგი საყოველთაოდ ითესებოდა და როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მარცვლეულის მიღების გარდა მის მოყვანას სხვა სამეურნეო დანიშნულებაც ჰქონია. უკანასკნელი 50 — 70 წლის განმავლობაში კი შემცირდა მისი ნათესები და გავრცელების არე. სადღეისოდ თითქმის აღარსად მოყავთ⁹⁶.

ზანდური ცნობილია როგორც საგაზაფხულო ხორბალი, მაგრამ შემოსვლას იგვიანებს⁹⁷. ამიტომ გვიან შემოდგომაზე არჩევენ მის დათესვას. ზანდურს, მახის მსგავსად, ღარიბ ნიადაგებში თესავენ. ასხეავენ გვაწა და ჩელტა ზანდურს. ამ სახელწოდებათა პარალელური ფორმები დამოწმდა ს. პ. ონში. ესენია — წმინდა და გობეჯა ზანდური. მოსავლიანობის თვალთახედვით, ბარაქით, მარცვლის სიდიდით ჩელტა ზანდური უკეთესადაა მიჩნეული. უფრო მაღალ ღეროს — კოროლს⁹⁸ — კი გვაწა ზანდური იძლევა.

მართალია, ზანდური მოსავლიანობით ვერ შეედრება შიშველთესლიანებს (იფქლი, ხულუგო, თავთუხი), სამაგიეროდ იშვიათი ხა-

⁹³ В. Л. Менабде, დასახ. ნაშრ., 43—46.

⁹⁴ ე. ს. უპატაშვილი, დასახ. ნაშრ., 88.

⁹⁵ J. A. G ü l d e n s t ä d t, დასახ. ნაშრ., 90.

⁹⁶ 1958 წ. ზაფხულში ლეჩხუმში, ს. ღვირიშში, წავაწყდი ზანდურის ყანას, რომელიც მხოლოდ იმის გამო დათესილა, რომ კოლმეურნეობას ხორბლის თესვის ნორმა ვერ შეუსრულებია და მიწის ფართობის მოცდენა არ ნდომებია. ამდენად, გადაუწყვეტია გვიან სათესი მარცვლეულის, ზანდურის, გამოყენება. მით უფრო, რომ იგი იძლეოდა საკოლმეურნეო ნაგებობათა გადასახურავად ღეროების გამოყენების შესაძლებლობას. საერთოდ კი, მსგავსად მახის მარცვლისა, 1954 წ. რამოდენიმე კგ. ზანდურის მარცვალი გაგზავნილ იქნა ლენინგრადში მემცენარეობის საკავშირო კვლევით ინსტიტუტში.

⁹⁷ მართლაც, ზანდურს გრძელი სავეგეტაციო პერიოდი აქვს /იხ. Л. Л. Деканпрелевич и В. Л. Менабде, Пленчатые пшеницы Зап. Грузии, 12/.

⁹⁸ ლეჩხუმურ ლექსიკონში ევითხულობთ: «კოროლი—მახის /ზანდურის, ქუბის წველი» /ქ. დ., I, 677/. კოროლის შესახებ იხ. ქვემოთაღ მოსავლის აღება.

რისხის ხორბლადაა მიჩნეული. მისგან ლებულობენ საუცხოო თეთრ ფქვილს თუმცა ნამცხვარს კი მოყვითალო ფერი დაჰკრავს. ხასიათდება სინოყიერითა და სურნელოვნებით — „მარტვა სუნი რომ უდინო, იმით დაკმაყოფილდები კაცი“⁹⁹. გამოცობისას ახასიათებს ნაკლებზეწვიანობა. რის გამოც თორნეში ვერ აკრავენ, მაგრამ მასი პური მსგავსად მახის პურისა რბილად ძლებს, არ ხმება მთელი კვირის განმავლობაში. შესაძლებელია სითბოში 4-5 დღეში, „ფორიც“¹⁰⁰ კი მოეკიდოს, მაგრამ სირბილეს მაინც ინარჩუნებს კარგა ხნის განმავლობაში. ზოლო თუ გავითვალისწინებთ, ერთი მხრივ, გარეშე მტრებთან დაუსრულებელ ომებსა თუ შინაფეოდალურ მუდმივ აშლილობას, რაც ხშირად თავს ატყდებოდა ქართველ ხალხს, განსაკუთრებით კი დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებს შორის კარგა ხნის განმავლობაში განხეთქილების ვაშლად და ცილობის სანუეკარ საგნად ქცეულ ლეჩხუმს, მეორე მხრივ, ძველი დროის სამომოსვლო საშუალებებსა და გზებს, ადვილი წარმოსადგენი იქნება, თუ რაოდენ დიდი ფასი უნდა ჰქონოდა მოსახლეობაში ამ საადრეო, ცუდ ნიადაგებთან შეგუებული ჭიშების ხორბალთა ფქვილისაგან გამომცხვარ, დიდი ხნის განმავლობაში რბილად შენახვის უნარის მქონე პურს მგზავრობა-ლაშქრობების დროს.

ზანდურის ფქვილის ეს საუკეთესო თვისებები იწვევს გარკვეულ ეარაუდს გავიხსენოთ საბასეული განმარტება—„სამინდლი ბერძულია. ქართულად ზანდური ქვან, რომელ არს თათუხი. მისი ფქვილი ეიეთთა სამინდოდ აღუწერიდა, რომელ არს კლარჩი. სამინდო ესე არს ზანდურის ფქვილი, რომელ არს კლარჩი. წურილად გაცრილი“. კლარჩის შესახებ კი წერია — „კეთილი ფქვილი სამინდო“¹⁰¹. საინტერესოა ამ სამინდოს მნიშვნელობის გარკვევა. არაბულ-რუსულ ლექსიკონში

سَمِدٌ და سَمْدٌ განმარტებულია როგორც თეთრი ფქვილი, რაც სავსებით შეესატყვისება ზანდურის ფქვილის თვისებას. ძველბერძნულ-რუსულ ლექსიკონში ვკითხულობთ: „σεμ:μζλις — Мука тончайшего помола“¹⁰². მაგრამ რატომ უნდა მივიჩნიოთ ამგვარად

⁹⁹ ს. წიფერაძე, მთხრ. . . კომენტარები.

¹⁰⁰ ფორი-ობი. „დაფორევა“—დაფორება. დაობება /ინგილოური ლექსიკონი, ქ. დ., 1/.

¹⁰¹ ს. - ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი , ქართული ლექსიკონი, ტფ., 1928.

¹⁰² Древнегреческо-русский словарь, сост. И. Дворецкий, т. 2, М., 1958; მსგავსი ახსნა მოცემული ლექსიკონებში: E m i l e B o i s a c q , Dictionaire etymologique de la langue grecque, Heidelb.-Paris, 1938; J. B. H o f m a n , Etimologisches Wörterbuch des Griechischen, Münch; 1950; Ա ձ ա ո խ ա ն , Արմատական բառարան, 1926.

წმინდად დაფქვილად მაინცდამაინც ზანდური, მაშინ როცა წმინდად შეიძლება დაიფქვას არა მარტო ხორბლის რომელიმე სხვა ჯიშის, არამედ სხვა თავთავიანი აუ ფეტვისნაირი პურეულის მარცვალაც. ხომ არ უნდა ვეძებოთ ამ სიტყვის სხვაგვარი განმარტება? თუ განვიხილავთ თვით სიტყვას სამინდო, შესაძლებელი ჩანს შემდეგი ვარაუდის გამოთქმა. იგი შედგება დანიშნულების მაწარმოებელი სა-ო აფქსისა¹⁰³ და ფუძისაგან — მინდ. სიტყვა მინდი კი ნიშნავს იმ გამოსაღებს, გადასახადს, სარგებელს, რასაც მარცვლეულის დაფქვის საზღაურად იხდიან მარცვლის ან ფქვილის სახით¹⁰⁴. აქედან გამომდინარე, თუ საბასეულ განმარტებას გავიგებთ ისე, თითქოს ზანდური მარცვალია, რომლის ფქვილით მინდის გადახდა დაუწესებიათ, მაშინ ამ გარემოების ახსნა უნდა ვეძებოთ ზანდურის ფქვილის იმ განსაკუთრებულ, საუკეთესო თვისებებში, რომელთა შესახებაც ზემოთ გვქონდა საუბარი. ამასთან, ზანდურის ფქვილის სამინდოდ დაწესების ფაქტი, სავარაუდებელია, უნდა მიგვითითებდეს ძველ დროში მაინც მარცვლეულის ამ ჯიშის აღმოსავლეთ საქართველოშიც და საზოგადოდ ქართველებში მის საყოველთაოდ გავრცელება-პოპულარობაზე. თუმცა სადღეისოდ აღმოსავლეთ საქართველოში სახელწოდება ზანდური ჯერჯერობით არაა დამოწმებული, მაგრამ ზემოაღნიშნულ ვარაუდს შესაძლებელია ჩამდენადმე დაუქიროს მხარი აღმოსავლეთ საქართველოს ნათესებში ერთმარცვალასა და Tr. Timopheevi-ს აღმოჩენის ფაქტმა¹⁰⁵.

კილიანთა სხვა წარმომადგენელთაგან რაქა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე ბოტანიკოსებმა დაადასტურეს ენდემური ჯიში. ე. წ. კოლხური ასლი — *georgicum Dekapr*. იგი მომკვდავი ფორმაა¹⁰⁶. ჩამდენადაც მისი ცალკე ნათესები არ გვხვდება და იგი მხოლოდ მახის ყანაშია მონარევის სახით, ამდენად მოსახლეობა მას ცალკე არ გამოყოფს. ამიტომ არცაა ცნობილი ხალხური, ადგილობრივი საკუთარი სახელწოდებით. სიტყვა ასლი აქ უცნობია, ან უკეთეს შემთხვევაში. იციან, რომ ასლი მოყავთ სხვა რაიონებში.

ხორბლის და საერთოდ თავთავიანი პურეულის ნაწილების ადგი-

¹⁰³ ა. შ ა ნ ი ძ ე , ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, 133.

¹⁰⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. V; ქ. დ., I, ქართული ლექსიკონი.

¹⁰⁵ Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, Пленчатые пшеницы Зап. Грузии, II; В. Л. Менабде, დასახ. ნაშრ., 36, 43; ე. ს უ პ ა ტ ა - შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., 87.

¹⁰⁶ Л. Л. Декапрелевич, Роль Грузии в происхождении пшеницы, сообш. I, 920—922.

ლობრივი სახელწოდებებია: ფესვები, კოროლი (კილიანთათვის)//
ლერო//ლერი//წველი¹⁰⁷//წვეალი¹⁰⁸. თაველი//მთაველი//პურის თავი,
ფხა//ფოხოჩები (ს. მახაში). მარცვალი//კაქალი. ეს უკანასკნელი ზის
ბუდეში//ჭილოში//კილში//პერანგში. მარცვალს აქვს გული — კილო,
საიდანაც აღმოცენდება მცენარე.

რაჭა-ლეჩხუმში გავრცელებულ ხორბლეულთან დაკავშირებით
ყურადღებას იპყრობს ტოპონიმები: ნახულუგები¹⁰⁹, ნაიფხლარი¹¹⁰,
ნაპურვალი¹¹¹, ნადიკვარი¹¹², ნაზანდურევი¹¹³ და სოფლების სახელწო-
დებანი — მახაში და მახურა. თუმცა ეს უკანასკნელი, მ. ალავეძის აზ-
რით, სვანური წარმოშობის სიტყვაა (მეხვრე-საგან) და ნარღვევ
ადგილს ნიშნავს¹¹⁴.

ჭვავი (*Secale cereale* L.). თავთავიანი პურეული,
ჭვავი, მარცვლეული კულტურების საკმარისად ძველი წარმომადგენე-
ლი (არქეოლოგიური მონაცემებით ევროპისათვის ცნობილია უკვე
ბრინჯაოს ხანაიდან), მსოფლიო მიწათმოქმედების მასშტაბით სათესი
ფართობის მიხედვით მეხუთე ადგილზეა (ხორბლის, სიმინდის, ბრინჯი-
სა და შერიის შემდეგ)¹¹⁵. იგი ნიადაგის მიმართ ნაკლებად მომთხოვნი
მცენარეა¹¹⁶. ცნობილია, რომ სამხრეთ რაიონებში, განსაკუთრებით კი
თითქმის მთელ კავკასიაში, ადვილად ასარეველიანებს ხორბლისა და ქე-
რის ნათესებს¹¹⁷. ამასთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს მოსა-
ზრება, რომლის მიხედვით კულტურული ჭვავი წარმომოხილი უნდა

¹⁰⁷ იხ. ლეჩხუმური ლექსიკონი. ქ. დ., I, 677.

¹⁰⁸ ს. ორბელი. წველისა და წველის შესატყვისია საბას ლექსიკონში მოცემული
წველი. იგივე ყვანის ძირია, ვიღრე ქველაძდეა /ქვეული - ყვანის თავთავი/.

¹⁰⁹ სახნავი ს. ბარეულში /იხ. რაქის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები/.

¹¹⁰ სახნავი ს. ბაჯიხეში /ლ. ფრუიძის მიერ შეკრებილი ტოპონიმიკური მასა-
ლა/.

¹¹¹ სახნავი ს. გომში /ლ. ფრუიძის მიერ შეკრებილი ტოპონიმიკური მასალა/.

¹¹² სახნავები ს. ს. ზნაქვასა და კრიხში /მ. ა. ლ. ა. ე. ძ. ე., ქვემოთაქული ტოპო-
ნიმიკური ლექსიკონი, 496/.

¹¹³ სახნავი ს. ფარახეთში, საძოვარი ს. ქვ. ბარში, ტყე ს. ს. პიპილეთსა და ბა-
რეულში, ეენახი ს. ნიგავეზებში /რაქის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები და ლ. ფრუიძის
მიერ შეკრებილი ტოპონიმიკური მასალა/.

¹¹⁴ მ. ა. ლ. ა. ე. ძ. ე., ლეჩხუმური ტოპონიმიკური სახელწოდებანი, 151.

¹¹⁵ ი. ლ. მ. ო. უ. რ. ი., დასახ. ნაშრ., 267; БСЭ, т. 36, изд., 2.

¹¹⁶ ი. ლ. მ. ო. უ. რ. ი., დასახ. ნაშრ., 268; БСЭ, т. 36; С. Максимов,
დასახ. ნაშრ., 111.

¹¹⁷ П. М. Жуковский, Ботаника. 416.

იყოს სწორედ სამხრეთ აზიისა და ა/კავკასიის ხორბლისა და ქერის ნათესებში სარეველად ცნობილი ჭვავისაგან¹¹⁸.

რამდენადაც ძველ ქართულ ძეგლებში არ გვხვდება ჭვავის ხსენება, ივ. ჯავახიშვილი ასკვნის, რომ ჭვავს ჩვენს მეურნეობაში უმნიშვნელო ადგილი უნდა ჰქონოდა მიკუთვნებულში¹¹⁹.

ა/კავკასიის 5 გუბერნიის მიწათმფლობელობისა და მეურნეობის წესების შესახებ სტატისტიკურ მონაცემთა კრებულში აღნიშნულია, რომ ქუთაისის გუბერნიაში ჭვავი მხოლოდ ლეჩხუმის მაზრაში ითესება¹²⁰. იმავე ხანის სხვა მასალებში კი ვხვდებით ცნობას, რომ რაჭაში კავკასიონის მთავარი ქედის არეში ითესება ჭვავი, რომ ლეჩხუმში ჭვავს გასაყიდად თესენ და მხოლოდ აუცილებელ რაოდენობას იტოვებენ სახლში სახმარად¹²¹. ი. ლომოურის ცნობით კ, დასავლეთ საქართველოში ჭვავი გვხვდება უმთავრესად დაბლობ და საშუალო ზოლში (გურიაში, ქვ. იმერეთში, სამეგრელოში, აფხაზეთში)¹²².

საველე ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით შემდეგ სურათთან გვაქვს საქმე: რაჭა-ლეჩხუმის ხორბლის ყანებში (გარდა დოლის ნათესებისა, რის შესახებაც ზემოთ გვქონდა საუბარი) დამოწმებულია სარეველას სახით ჭვავის არსებობა, რითიც იგი ამართლებს მის სპარსულ-ავღანურ-თურქულ სახელწოდებას (სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს ხორბლისა და ქერის სარეველას¹²³). სარეველას სახით გავრცელებულ ჭვავს ნათესებში არ აჩერებდნენ. პურეულში იგი ყველაზე ადრე იყვავილებდა, ყველაზე მაღალიც იზრდებოდა, ამიტომ ადვილად შეიძლებოდა პურის ნათესებისაგან მისი გამოარჩევა და როგორც კი თავს იყრიდა, ჰრიდნენ, რომ ხორბალი არ დაეჩაგრა, ან დამწიფებისა და ნამკალში გარევის შემთხვევაში ფქვილი, პური არ გაეშავებინა.

ირკვევა აგრეთვე, რომ ჭვავი ცალკე ნათესების სახითაც ყოფილა გავრცელებული რაჭაში, მაგრამ არა საყოველთაოდ, არამედ მაღალი ზონის, მთის სოფლებში (გლოლა, ჭიორა, წედისი, ქვედი, წესი, ნიკორწმინდა), სადაც მას, როგორც ადრე შემომსვლელ კულტურას,

¹¹⁸ А. Н. П р я н и ш н и к о в , დასახ. ნაშრ., 226; П. М. Ж у к о в - с к и й , Происхождение культурных растений, 18.

¹¹⁹ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტ. I, 361—362;

¹²⁰ Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края, Тифл., 1899, 42.

¹²¹ Н. И., Путешествие от Одессы до Тифлиса в 1847 г., «К.», 1849. № 15; И. С. М о н с е е в , Уголок Лечхума, СМОМПК, в. 27, 1900, 148.

¹²² ი. ლომოური, დასახ. ნაშრ., 270.

¹²³ Н. И. В а в и л о в . О происхождении культурной ржи, Труды по прикладной Сотанике, т. X, 1916.

საკმარისად აფასებდნენ. ჰვავი საშემოდგომო მარცვლეულაა. თესდნენ აგვისტოდან ნოემბრამდე, სანამ მიწას არ გაყინავდა. ადრე დათესილი ჰვავი უკეთესი მოდიოდა, პური შავი ცხვებოდა, საქმელად კი მსუბუქი და გემრიელი იყო.

ალაგ-ალაგ ლეჩხუმშიც ყოფილა ჰვავის ცალკე ნათესები, მაგრამ მისი მოსავალი მხოლოდ არყის გამოსახდელად¹²⁴ ან საქონლის საკვებად გამოიყენებოდა. მცენარის ღეროს კი, რომელიც მაღალი იზრდება. სამეურნეო ნაგებობათა სახურავად ხმარობდნენ. ასევე საარაყე მასალად იყენებენ ჰვავს სვანეთშიც¹²⁵. ჰვავის ღეროებისაგან კი სახურავს აკეთებდნენ სვანეთსა¹²⁶, ფშავსა¹²⁷ და თერგის ხეობაში¹²⁸.

სახელწოდება ჰვავი ცნობილია მხოლოდ ლეჩხუმში. ისიც სვანეთის მოსაზღვრე ტერიტორიაზე. ლეჩხუმის დანარჩენ ადგილებში კი, ისევე როგორც მთელ რაქაში, ეს კულტურა ქუბას სახელით გვხვდება. ცნობას ჰვავისა და ქუბას იგივეობის შესახებ ვხვდებით საბას ლექსკონში — სიტყვა ჰვავთან დასმულია მცენარის აღმნიშვნელი ნიშანი, სხვა ადგილას კი ვკითხულობთ: „სვილი — ჰვავი“ და „ქუბი — ჰვავი“¹²⁹. (ალბათ ამ მონაცემებზე დაყრდნობით წერს ერისთავი თავის ლექსიკონში: „სვილა — ქუბი, ჰვავი (гpyз.), ჰვე (хунгp.)“.

გარდა ამისა, რაქაშივე (ჭიორა, გლოლა) დამოწმდა ჰვავის კიდევ ერთი სახელწოდება—ზოფხი. გიულდენშტედტის წიგნში, რაქის აღწერის ნაწილში, ჰვავის ლათინური სახელწოდების გვერდით ვხვდებით მის იმერულ სახელწოდებას — Sobisi. შესაძლებელია აქ საქვე ექპონდეს ზოფხის დამახინჯებულ ვარიანტთან. ა. შაყაშვილის ბოტანიკურ ლექსიკონში ჰვავის მთის რაქაში გავრცელებულ სახელწოდე-

¹²⁴ „ქუბე—ხორბლის ჭიშია, ფხიანი, მრგვალთავანი, ნათესში ურევდნენ, თაველს ჩელტზე ფშენდნენ, მარცვალს საარყედ იყენებდნენ, კორბლს - ბურჯლების სახურავად“ /იხ. ლეჩხუმური ლექსიკონი, ქ. დ. I/. ამ განმარტებიდან გაჟღერებული თითქმის ქუბე ხორბლის ჭიშია /ლინამდვილეში კი იგი ჰვავია, რაზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი/ და თითქმის მას შეგნებულად ურევენ ხორბლის ნათესებში, მაშინ როდესაც სწორედ მინარევის სახით არსებულ ჰვავს გულმოდგინედ აცლიდნენ ნათესებიდან.

¹²⁵ Э. К а л ь в е й т, Очерк сельского хозяйства Верхней Сванетии, ЗКОИРГО, т. 26, вып. 9, 1911, 14.

¹²⁶ В. Н. Л., Сванетия и Лечхум, Новое Обозрение, 1890, № 2303.

¹²⁷ ფშავური ლექსიკონი, ქ. დ., I.

¹²⁸ გ. ჭ ა ლ ბ ა ძ ე, მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში. ხელნაწერი, 30.

¹²⁹ ივ. ჭავჭავაძის საბას ამგვარი განმარტება შეცდომად მიუჩნევია და რაქულ ქუბას ხორბლის მეგრული სახელწოდების - ქობალას ბოლომოკვეცილ ფორმად თვლიდა /იხ. საქ. ეც. ისტ., I, 320/.

ბედ ზოფხია მოცემული. ზოფხი ქუბას სინონიმად მოხსენებულია ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვ. მენაბდის ნაშრომშიც¹³⁰.

საყურადღებოა რომ ზოფხის სახელით ცნობილი მარცვლეული დამოწმდა რაქის მოსაზღვრე სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში. კუდაროს ხეობაში. ეთნოგრაფ ზ. გაგლოევას ცნობიდან ჩანს, რომ ოსეთშიც ზოფხი ქვაეს უნდა აღნიშნავდეს¹³¹. თვით ოსური ენის ლექსიკონში არ მოწმდება სიტყვა ზოფხი. სამაგიეროდ, იმავე მთის რაქაში, ოლონდ ს. ლებში, სადაც საკვლევ ხანაში ქვაეის გავრცელება არ მოწმდება. შემორჩენილა სათიბების ტოპონიმები — დიდი და პატარა ზოფხითო, რომლებიც წარმომდგარი უნდა იყოს მდ. ზოფხურასა და ხეობა ზოფხითურას სახელწოდებებიდან. ეს გარემოება კი გვაფიქრებინებს, რომ უწინ ამ მიდამოებშიც ითესებოდა ქვაეი, რომელმაც მოითვალა და შეინარჩუნა კიდევ ადგილის სახელწოდება. ამავე სახელით გავრცელებულა იგი მთის რაქიდან ოსეთის მოსახლეობაშიც.

ქვაეთან დაკავშირებით ზოფხითოს გარდა ყურადღებას იპყრობს ტოპონიმები: ნაქუბარი (ლიხეთი), შავპურა (წედისი)¹³².

ქერი (Hordeum). თავთავიანი პურეულის მესამე წარმომადგენელი, ქერი, მარცვლეულის მსოფლიო წარმოების მხრივ მეექვსე ადგილზეა. საერთაშორისო ბრუნვისა და საბაზრო მნიშვნელობას ავალსაზრისით კი თითქმის უშუალოდ მოსდევს ხორბალს. გეოგრაფიული გავრცელების თვალთახედვით ქერი პირველ ადგილზეა თითქმის ყველა კულტურულ მცენარეთა შორის¹³³.

ქერი უძველესი კულტურაა. კორნიკეს აზრით, ქერი თავისი წარმოშობით წინ უსწრებს ხორბალს¹³⁴. მიწათმოქმედების საწყის ეპოქაში წარმოშობილი ამ მარცვლეულის არსებობა დამოწმებულია უძველესი

ბაღდადის /ამჟამად შაიაკოესკის/ რაიონში გავრცელებულ პურეულს შორის ქუბი მოხსენებული აქვს პროფ. გ. ჩიტაიას /იხ. მისი, ეთნოგრაფიული ექსპედიცია იმერეთში, ენიშნის მოაზრებ., II, 1937. 337/.

¹³⁰ Л. Л. Декaпpeлeвич и В. Л. Мeнaбдe, К изучению полевых культур Западной Грузии, 237.

¹³¹ ამ ცნობის მოწოდებისათვის დიდად ვმადლობ ისტ. მეცნ. კანდიდატს, პარიკეშელ ზ. გაგლოევას.

¹³² სახელწოდება ქუბასთან დაკავშირებით საინტერესო ჩანს გვარი ქუბაშვილი.

¹³³ ი. ლომოური, დასახ. ნაშრ., 284.

¹³⁴ Б. Л. Богaевск ии, Земледельческая религия Афин, т. I, Петроград., 1916, 112.

ცივილიზაციის ქვეყნების ტერიტორიებზე¹³⁵. მემცენარეობის საკუთარი ინსტიტუტის გამოკვლევათა შედეგად კულტურული ქერებისათვის დადგენილია ფორმათა წარმოქმნის პირველადი ცენტრების სამი კერა, რომელთაგან ერთ-ერთი წინა აზიას. აქ, ერთი მხრივ, წარმოდგენილია კულტურული ქერის ორი ქვესახეობა — მრავალმწკრივიანი და ორმწკრივიანი, მეორე მხრივ კი დამოწმებულია ქერის ველური ფორმების არსებობაც¹³⁶.

საქართველოში ქერის უძველესი ხანიდან კულტივირებას მოწმობს არაერთი საბუთი. ქერი ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებშივე გვხვდება¹³⁷. მაგრამ ამაზე უწინარეს ამ კულტურის ჩვენ წინაპრებში ფართო გავრცელებაზე მიგვითითებს, როგორც ძველ აღმოსავლურ დამწერლობაში შემორჩენილი ცნობები¹³⁸, ისევე არქეოლოგიური¹³⁹ თუ ეთნოგრაფიული მასალა. გარდა ამისა, სადღეისოდ დადგენილია საქართველოსათვის ქერის ენდემური ფორმების მრავალგვარობა¹⁴⁰.

ჩვენს რესპუბლიკაში პურეულის საერთო წარმოებაში ქერს მესამე ადგილი უკავია. რაც შეეხება მისი ნათესების ტერიტორიულ განაწილებას, აქ ისეთსავე სურათთან გვაქვს საქმე, როგორც ხორბლის შემთხვევაში; ქერის წარმოებაში დასავლეთ საქართველოს როლი უმნიშვნელოა და ნათესი ფართობიდან მასზე მოდის 2,5—3%. უპირატესად გვხვდება კიათურის, ამბროლაურის, ცაგერის რაიონებში და ქვ. და ზ. სვანეთში¹⁴¹. ი. ლომოურის წიგნში მოცემულ ამ ჩამოთვლაში რატომღაც გამოტოვებულია დასავლეთ საქართველოში ქერის მთავარი წარმოებელი — ონის რაიონი, მაშინ როდესაც 1938 წლის მონაცემებიდან ჩანს, რომ ქერის ნათესს ეკავა საერთო ფართობის 21,8%, ამბროლაურის რაიონში კი იგი 3,5%-ს და ცაგერისაში 1,8%-ს არ აღე-

¹³⁵ ვ. მ. ვ. ნ. ბ. დ. ე., საქართველოს ქერები. თბ. ბოტ. ინსტ. შრ., VI, 1938. 117; Ф. Х. Бахтеев, Ячмень. М.-Л., 1955, 24; C. Curwen and G. Hatt, Plough and Pasture. The Early History of Farming, New York, 1953, 25-26, 32, 34.

¹³⁶ ვ. მ. ვ. ნ. ბ. დ. ე., საქართველოს ქერები. 174; ი. ლომოური, დასახ. ნაშრ., 292; Ф. Х. Бахтеев, Эколого-географические основы филогении и селекции ячменей, М.-Л., 1948, 141.

¹³⁷ ი. ე. ქ. ა. ვ. ხ. ბ. ე. ი. ლ. ი., საქ. ე. ე. ისტ., I, 351.

¹³⁸ Г. А. Мелник и Ш. И. Л., Наприн-Урарту, 327—331.

¹³⁹ Б. Б. Пятровский, Кармир-Блур, т. 2, 1952, 31, 32, 36, 820.

¹⁴⁰ ვ. მ. ვ. ნ. ბ. დ. ე., საქართველოს ქერები, 175.

¹⁴¹ ი. ლომოური, დასახ. ნაშრ., 286.

მატებოდა¹⁴². ამ დროიდან გასული 20 წლის მანძილზე (როგორც რაი-
ალმასკომების სათანადო განყოფილებათა ცნობებიდან ირკვევა) თანა-
ფარდობა მარცვლეულ კულტურათა ნათეს ფართობთა შორის კიდევ
უფრო მეტად შეცვლილა და ონის რაიონშიც კი (სადაც ცალკეულ
სოფლებში ქერის უპირატესობა სავსებით აშკარა იყო) ქერის ნათესე-
ბი 5%-მდე, ხოლო ამბროლაურისა და ცაგერის რაიონებში მინიმუ-
მამდე შემცირებულა. ბუნებრივია, ჩვენთვის საინტერესო მხარეთა მე-
ურნეობაში ქერის თანამედროვე ხვედრითი წონა მნიშვნელოვნად
განსხვავდება ადრეულისაგან.

საბასთან სიტყვა ქერის განმარტებაში ვკითხულობთ — „გაზაფ-
ხულ ნათესს ქერი ეწოდება, ხოლო შემოდგომისას ქრთილი“. წერი-
ლობით წყაროებში რაჭა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე მხოლოდ ქერია ნახ-
სენები. გიულდენშტედტის ჩანაწერებში აღნიშნულია, რომ რაჭის
ჩრდილოეთის სოფლებში მოსახლეობა ღარიბია, რადგან არაფერს
თესავს ქერის, საგაზაფხულო ხორბლისა და შერიის გარდა. ბუნებრი-
ვია, რომ სოფლებში, სადაც გეოგრაფიული პირობების გამო საშემო-
დგომო ხორბალი არ ითესებოდა, ვხვდებით სწორედ ქერს და არა
ქრთილს. გიულდენშტედტისავე მონაცემებიდან ჩანს, რომ ქვემო რა-
ჭის სოფლებშიც, სადაც საშემოდგომო ხორბალიც მოყავთ, თესდნენ
ექვსარაგა ქერს — იმერულად კეჭირი ქერი და ორმწკრუა ქერა —
იმერულად კტეკლი ქერი¹⁴³.

შემდგომი დროის ავტორებთანაც ვხვდებით რაჭა-ლეჩხუმის ტე-
რიტორიაზე ქერის მოხსენიებას, მაგრამ სიტყვა ქრთილი არც აქ
ჩანს. ფრანგი მოგზაურის, დიუბუა დე მონპერეს, ცნობითაც, ჭიორაში
არა მოყავდათ რა ხორბლისა, ქერისა და შერიის გარდა¹⁴⁴. ი. ბახტა-
ძის მონაცემებით, ქერი უპირატესად ზემო რაჭაში ითესებოდა¹⁴⁵.

¹⁴² ვ. მ ე ნ ა ბ დ ე , საქართველოს ქერები, 126.

ი. ლომოურისა და ე. სუპატაშვილის 1935 წ. მონაცემებით (იხ. მათი ნაშრ., ლე-
ჩხუმ-ქვ. სვანეთის ხორბლეული, 39). მთელ ლეჩხუმში ქერი 2,2 %-ით, ხოლო ცაგე-
რის რაიონში კი 0,2 %-ით აღირიცხებოდა.

¹⁴³ J. A. G ü l d e n s t e d t , დასახ. ნაშრ., 90.

როგორც ივ. ჯავახიშვილ-განმარტავს (საქ. ენ. ისტ., I, 354), გიულდენშტედტ-
თან ნახსენები კეჭირი ქერი იგივე კევერი ქერია, ხოლო კტეკლი ქერი კი ბრტყე-
ლი წერის დამახინჯებული სახელწოდებაა. გიულდენშტედტის ტექსტის ქართული
თარგმანის გამომცემელი გ. გელაშვილი (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართვე-
ლოში, თბ., 1962. იხ. გვ. 295) კევერ ქერს შეცდომით ორმწკრივიანს უწოდებს.

¹⁴⁴ Dubois de Monpéroux, დასახ. ნაშრ., 407.

¹⁴⁵ МІЭБГКЗК, II, 54.

ლეჩხუმელთა ეკონომიური ყოფის აღწერისას კი იქ გავრცელებულ მარცვლეულთა შორის ქერსაც იხსენიებს დ. ნოსოვიჩი¹⁴⁶.

სპეციალური ლიტერატურის მონაცემებით, რაჭის მეურნეობაში ქერი შედარებით უმნიშვნელო როლს თამაშობს. მისი ნათესები თავმოყრილია ძირითადად უმაღლეს ზონაში¹⁴⁷ (1200 — 1400 მ), სადაც შეადგენს საერთო ფართობის 90%-ს. რაჭის ქერები გამოირჩევა ბოტანიკური ერთფეროვნებით. აქედან, დაბალ ზონაში გავრცელებული ოთხმწკრივა ქერი უფრო იშვიათად გვხვდება, ვიდრე ორმწკრივა. ტროიციის გამოკვლევით, რაჭის ქერები გამოირჩევა საქართველოს მთიანეთში გავრცელებული დაავადებების მიმართ იმუნიტეტით¹⁴⁸. ცნობილია აგრეთვე, რომ მარცვლეულის ისეთი მავნებელი, როგორცაა შვედური ბუზი, შოვსა და ონში ქარის გამო კვერცხებს ვერ დებს ორმწკრივა ქერზე და ამდენად ველარას ვნებს მას¹⁴⁹.

ლეჩხუმის ქერებსაც, რაჭის ქერების მსგავსად, ახასიათებს ფორმათა შედარებითი სიღარიბე. არ გვხვდება არც ოთხზოლიანი კობერი ქერი, არც სადაფხიანი ან უკილო მარცვლიანი ფორმები, რომლებიც რაჭის ნათესებშია. ლეჩხუმში თუ ერთად-ერთი არაა, გაბატონებული ფორმა მაინცაა საგაზაფხულო ორზოლიანი ბრტყელი ქერი¹⁵⁰.

საველე ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით შემდეგ სურათთან გვაქვს საქმე: ქერი ითესებოდა როგორც ონის, ისე ამბროლაურისა და ცაგერის რაიონებში. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა ონის რაიონის მთის სოფლებში, სადაც ბუნებრივი პირობების გამო თითქმის უკანასკნელ დრომდე იგი წარმოადგენდა ერთ-ერთ უმთავრეს ან სულაც ერთად-ერთ მარცვლეულ კულტურას. ზემო რაჭის ზოგ სოფლებში ქერის, როგორც საკვება მარცვლეულის წამყვანი როლი ჩანს ფოლკლორული მასალიდანაც: „რაჭაში არის სოფელი, სახელათ ქეია შქმერია, სხვა ჭირანხული არ მოდის, მხოლოდ მოგვიდის ქერია“¹⁵¹. ცნობილი რაჭული საფერხულო სიმღერიდანაც — „ქვედრულა მოდი-

¹⁴⁶ МИЭБГКЗК, I, 176.

¹⁴⁷ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ კავკასიაში ქერის გავრცელების ზონა მაღალია ალპებთან შედარებით (იხ. В. Ч е с л а в с к и й, О культуре зерновых хлебов, ТИВЭО, 1874, т. I, вып. I, 35).

¹⁴⁸ Л. Л. Д е к а б р е л е в и ч и В. Л. М е н а б д е, К изучению полевых культур Зап. Грузии, 236—237.

¹⁴⁹ ენტომოლოგია, ნაწ. I, ლ. კალანდაძის რედ., თბ., 1957, 270.

¹⁵⁰ ი. ლ ო მ ო უ რ ი და ე. ს უ პ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., 40.

¹⁵¹ ხელნაწერთა ინსტ., ფონდი H - 2024.

დებულა¹⁵² — ირცევა, რომ ზოგიერთი სოფლისათვის მთავარ და საპატრო საკვებად მიჩნეული მარცვლეული ქერი ყოფილა, ხოლო ჭადით (იგულისხმება ფეტვი) გამასპინძლებსა სამარცხვინოდ ითვლებოდა. ამდენად, რაიონში, სადაც ქერი მთავარი საკვები იყო, მისი ხვედრითი წონა მეურნეობაში დიდი ყოფილა, ხოლო ქვ. რაჭისა და ლეჩხუმის სოფლებში, სადაც ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები იყო ხორბლისათუ მოგვიანოდ შემოსული სიმინდის მოსაყვანად, ქერი შედარებით მცირე რაოდენობით ითესებოდა და ძირითადად საქონლის საკვებად გამოიყენებოდა.

ადგილობრივი მეურნე ასხვავებს ფხიან და უფხო ანუ ტიტველა ქერს. მოსავლით ეს უკანასკნელი ჯობია, ოღონდ ფხიანი უფრო ადვილი მოსაყვანია. ქერი საგაზაფხულო კულტურაა. გვხვდება მისი შემდეგი ადგილობრივი სახელწოდებანი: კეჟერი ქერი, კობერი ქერი (რაქა)¹⁵³, კუპური ქერი (ლეჩხუმი) — ესაა, ადგილობრივთა ახსნით, ოთხკუთხა ქერი. მთის სოფლებში კი ვხვდებით ორკუთხა ქერს, რომელსაც უბრალოს, შინაურს, „პტყელს“ ან პირდაპირ ქერს უწოდებენ. ქერი საადრეო მარცვლეულია. ამ გარემოებამ განაპირობა რაჭის მა-

152 მოიყვან ამ სიმღერის ორ ვარიანტს:

„ქვედრულა მოდიდებულა,
თან მოაქვს მთა და ბარია.
ვიწროში რომ გამოვიდა.
შეყარა ნარიყალია.
ლაღაშვილს დაუქადნია:
«მე მომდის ბევრი ქერია!»
შენი ქვედრულა მოგიკედეს
თუ არ გიცვალს ფერია!
შეაღმოსას მოუხბა.
ცეცხლს მოუხვია ხელია,
კალო, საბძელი მოსტაცა,
საფიცხოველი ფტყელია.
წისქვილი უკან გაჰკიდა:
წადი და იქა ფქვევია.
საყერიც უკან გაჰკიდა:
წადი და იქა სყერია.
ღიასახლისი სტიროდა:
«ვაი რას მოვესწარია,
მომეცა უცხო სტუმარი,
რით გავხტე მასპინძელია?»
ჩაწერილია ს. უწერაში. იხ. ТМЭК,
т. 5, 1908, 258.

«ქვედრულა მოდიდებულა,
თან მოაქვს მთა და ბარია.
ლაღაშვილს დაუქადნია:
— მე მომდის ბევრი ქერია.
— შენი ქვედრულა მოგიკედეს,
თუ ვერ გიცვალე ფერია!
მოსტაცა კალო-საბძელი,
სამასი კოდი ქერია.
წისქვილიც უკან გაჰკიდა:
— წადი და იქა ფქვევია.
კეცებიც უკან გაჰკიდა:
წადი და იქა ცხვევია.
ღიასახლისი ჩიოდა:
— ვაი რას მოვესწარია,
მომეცა გული/ს/ სტუმარი,
ქადზე ვარ მაინძელიო.
ჩიქილით სახლი დავფალე,
ცოცხი ვერ მაშიგონია;
ცხრილითა წყალზე წავედი,
კოკა ვერ მაშიგონია.
ჩაწერილია ს. ზემო ბარში.

153 ამ სახელწოდებასთან დაკავშირებით საინტერესო ჩანს გვარი კობერიძე.

ღალმთიან ზონაში, ერთი მხრივ, მისი ფართოდ გავრცელება, მეორე მხრივ, იმ საინტერესო ნათესის არსებობა, რომელსაც ადგილობრივი ქერქრელს ანუ ქერდიკას¹⁵⁴ უწოდებენ.

ქერქრელთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილის წიგნში ვკითხულობთ, რომ ნ. გოგლიძის მონაცემებით, რაჭაში ეს სახელწოდება აღნიშნავს საშემოდგომო ქერის ანუ ქრთილის სახეობას და არა შერეულ თესლს. ქერქრელის სახელით ცნობილი ქრთილის არსებობა რომ დადასტურდეს კიდევ, ერთი რამ მაინც ჩანს ეთნოგრაფიული მასალიდან. სახელდობრ, ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში¹⁵⁵, რაჭაშიც ქერქრელი ეწოდება შერეულ თესლს. „ქერის და დიკას თესლს აურევდნენ ერთმანეთში. ერთად ითესებოდა გაზაფხულზე. უფრო ბარაქიანი იყო. რომ ვერ მოვასწრებდით, დაგვიანდებოდა დათესვა, აურევდნენ ერთმანეთში ამ თესლებს და მაინც ამოვიდოდა. მარტო ქერი(ს) პური ავი საკმელი იყო და ქერქრელი პური კარგი იყო“. წედისელი ვ. მაისურაძის ამ სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რომ გლეხს შერეული თესლის გამოყენებით მიუგნია, ერთი მხრივ: დიკას სავეგეტაციო პერიოდის შემცირების საშუალებისათვის, და მეორე მხრივ, მიუღწევია მოსავლის გაზრდისა და უკეთესი პურის მიღებისათვის. ეს კი ადგილობრივი მეურნის მდიდარი ემპირიული ცოდნის საუკეთესო მაჩვენებელია. გამოდის, რომ აქ ადგილი ჰქონია შერეული თესლის შეგნებულ გამოყენებას. თესვის ამგვარი პრაქტიკა საკმარისად ძველი და ნაცადი ხერხია. მცირე აზიის ქართველურ ტომებსა და ურარტუს ეპოქის ა/კავკასიაში ამ წესის გამოყენებაზე მიგვითითებს წერილობითი წყაროები თუ არქეოლოგიური მასალა¹⁵⁶. აღმოსავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში კი შერეული თესლი დამოწმებულია ქერისა და დიკის¹⁵⁷, ქერისა და დოლის¹⁵⁸, ან ქერისა და ჭვავის¹⁵⁹ ნათესების სახით.

¹⁵⁴ ქერდიკასთან დაკავშირებით საინტერესო ჩანს გვარი ქერდიკაშვილი.

¹⁵⁵ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეც. ისტ., I, 358; გ. ჩიტაია, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948 წ., 380; ნ. კეცხოველი, კულტურულ მემკვიდრეობა ზონები საქართველოში, 292 და სხვ.

¹⁵⁶ Г. С. Чистая, Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии, ВЭК, 1952, 106—107.

¹⁵⁷ გ. ჩიტაია, ქართლის ეთნ. ექსპ., 380; ნ. კეცხოველი, დასახ. ნაშრ., 292.

¹⁵⁸ ნ. კეცხოველი, დასახ. ნაშრომი, 292.

¹⁵⁹ გ. ჯალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სამიწათმოქმედო იარაღები, სმამ. XXII, 1959, 110.

შერეული თესლის ყანაზე უნდა მიგვითითებდეს რაჟის ს. კლდის-
უბანში დამოწმებული სახნავის სახელი — ქერდიკაული¹⁶⁰, ქერის
ყოფილ ნათესებზე კი ტოპონიმები: ნაქერალა (საძოვარი — სორი,
ჩორდი), ნაქერვალა (საძოვარი — ცხმორი, ქორთა; სახნავი — ბაჯ-
ხევი), ნაქერვალა (საძოვარი — ქვედი), ნაქერვალეზი (სათიბი—სხარ-
ტალი)¹⁶¹. თვით რაჟა-იმერეთის გამყოფ ნაქერალას მთასაც სახელი ქე-
რისაგან მიუღია. გადმოცემით, რაჟის რომელიღაც სასტიკი ერისთა-
ვის ვაჟს, იპისათვის რომ ხალხს მამამისის სახელი ლოცვა-კურთხევით
ესხენებინა, უბრძანებია მთის გადახვნა და ქერის დათესვა. ამით გამ-
წარებულ ხალხს მამამისისაგან შევიწროვება აღარად ჩაუგდია და მი-
სი სახელის ლოცვა დაუწყია. მთას კი სახელად ნაქერალა დარქმევია¹⁶².

ს ი მ ი ნ დ ი (Z e a m a y s L.). მემინდვრეობის ერთ-ერთი მნი-
შვნელოვანი კულტურაა ფეტვანი პურეულის წარმომადგენელი —
სიმინდი. მისგან მიღებული პროდუქტების მაღალხარისხიანობამ, ყუ-
თიანობამ, ხორბალთან შედარებით მოსავლის თვალთახედვით აშკარა
უპირატესობამ¹⁶³ განაპირობა გავრცელებისა და ნათესთა ფართობის
მზრია ამ კულტურის მიერ ხორბლის შემდეგ მეორე ადგილის დაკავე-
ბა მსოფლიო მასშტაბით¹⁶⁴. იგივე ითქმის საქართველოში და განსაკუ-
თრებით კი მის დასავლეთ ნაწილში სიმინდის კულტურის მნიშვნელო-
ბისა და გავრცელების მასშტაბების შესახებ.

უშუალოდ რაჟა-ლეჩხუმში გავრცელებული სიმინდის კულტურის
აღწერამდე ორიოდ სიტყვით შევეხოთ სიმინდის სამშობლოსა და ამ
კულტურის გავრცელების საკითხებს, მათთან დაკავშირებულ მოსაზ-
რებებს.

სიმინდის წარმოშობისა და გავრცელების საკითხი მრავალი მეც-
ნიერის კვლევის საგნადაა ქცეული. კარგა ხნის განმავლობაში სიმინდი
ახალ სამყაროში წარმოშობილად ითვლებოდა და მის ძველ სამყაროში
შემოტანას კოლუმბის მოგზაურობას უკავშირებდნენ. სიმინდის ამე-
რიკული წარმოშობის შესახებ მოსაზრება პირველად კამერარიუსმა
გამოთქვა XVI ს. დასასრულს¹⁶⁵. ნ. ვავილოვის აზრით, სიმინდის წარ-

¹⁶⁰ მ. ა ლ ა ე ი ძ ე , ქვ. რაჟული ტოპონ. ლექსიკ., 500.

¹⁶¹ ლ. ფრუიძის მიერ შეკრებილი ტოპონიმიკური მასალა.

¹⁶² უხიპერიონელი, კორესპონდენცია რაჟიდან, «სასოფლო გაზეთი», 1863,

№ 15.

¹⁶³ ი. ლ ი მ ი ე რ ი , მარცვლელი კულტურები, II, 1959, 3—5.

¹⁶⁴ БСЭ, изд. 2, т. 24.

¹⁶⁵ Г. И. Т а н ф и л ь е в, Очерк географии и истории главнейших куль-
турных растений. Одесса, 1923, 92.

მოშობის კერა სამხრეთი მექსიკა და ცენტრალური ამერიკაა¹⁶⁶. მენ-გელსდორფი და რიესი კი ცენტრალურ ამერიკას სიმინდის ახალ სახეობათა წარმოქმნის მხოლოდ მეორად კერად თვლიან, სიმინდის გავრცელების პირველად არედ მდ. ამაზონის აუზს მიიჩნევენ¹⁶⁷. დეკანდო-ლი და ბირკეტ სმიტი სიმინდის სახელთა ანალიზის შედეგად ასკვნი-ან, რომ მისი კულტივირების უძველესი ცენტრი კოლუმბიასა¹⁶⁸. უოლესისა და ბრესმანის მიხედვით, ახალი სამყაროსათვის სიმინდის წარმოშობის ყველაზე მეტად დასაშვები რაიონებია: 1. ცენტრალური ამერიკა (გვატემალა და მექსიკა), 2. პერუს ზეგანი და 3. ამაზონის აუზის დასავლეთით მოსაზღვრე რაიონები¹⁶⁹.

მეცნიერთა ერთმა რიგმა ეჭვი შეიტანა სიმინდის ამერიკული წარმოშობისა და ძველ სამყაროში კოლუმბის მოგზაურობათა შედეგად მისი შემოტანის გაბატონებულ მოსაზრებაში. გამოითქვა სხვადასხვა შეხედულება. მართალია, სიმინდი ამერიკაში ყველაზე მეტად გავრცელებული ამჟვე დროს პოლიმორფული და სხვადასხვა ჰაევას შეგუებული კულტურაა, მაგრამ მაინც ვარაუდობენ, რომ იგი არაა უძველესი მცენარე და ამერიკაში მიწათმოქმედების საწყისი მის კულტივირებასთან არ უნდა იყოს დაკავშირებული. გამოითქვა აგრეთვე ვარაუდი სიმინდის აზიური წარმოშობილობისა და აქედან წყნარი ოკეანის გზით ამერიკაში მისი გავრცელების შესახებ. ამ მოსაზრებას საფუძველს უმაგრებს ცნობები წყნარ ოკეანეში მცურავ დახელოვნებულ მეზღვაურებზე. თუმც ამ თეორიის ავტორები, სტონორი და ანდერსონი, ჭერ კიდევ საესებით დასაბუთებულად არ მიიჩნევენ სიმინდის ამერიკული წარმოშობის უარყოფასა და აზიურობის მტკიცებას (საკითხს სიმინდის წარმოშობის კერის შესახებ ჭერჭერობით გადაუწყვეტლად თვლიან), მაგრამ ამ ორ კონტინენტს შორის კავშირის კოლუმბამდე არსებობისა და წყნარი ოკეანის გზით სიმინდის აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ, ან პირუკუ, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ გავრცელების მოსაზრებაზე კი მტკიცედ დგანან¹⁷⁰. შედარე-

¹⁶⁶ Н. И. Вавилов, Проблема происхождения мирового земледелия ..., 10.

¹⁶⁷ Уоллес и Брессман, Кукуруза и ее возделывание, М.-Л., 1954, 9; M. D. W. Jeffreys, Columbus and the Introduction of Maize into Spain, Anthropos, vol. 50, 1955. № 1-3, 427.

¹⁶⁸ C. Curwen and G. Hatt, დასახ. ნაშრ., 205.

¹⁶⁹ Уоллес и Брессман, დასახ. ნაშრ., 9.

¹⁷⁰ M. D. W. Jeffreys, დასახ. ნაშრ. 430 და C. K. Stonor and E. Anderson, Maize among the Hill Peoples of Assam, Anthropos, v. 46, № 3-4, 1951, 625-626.

ბით მცირე ხნის განმავლობაში აზიაში სიმინდის მრავალი სახეობის წარმოქმნამ კულეშოვსაც აფიქრებინა ძველ სამყაროში სიმინდის კოლუმბამდე ბევრად ადრე შემოტანის შესაძლებლობა¹⁷¹. მან აღწერა სიმინდის ახალი ქვესახეობა *subsp. ceratina* Kulesh., რომელსაც დღემდეც კი ზოგი მეცნიერი აღმოსავლეთ აზიაში კოლუმბამდე ბევრად ადრე გავრცელებულად ან სულაც სორგოდან წარმოშობილ აზიურ ენდემად მიიჩნევს¹⁷². საკითხი — იცნობდა თუ არა ძველი სამყარო სიმინდს 1492 წლამდე — ვეზეროვქსს გადაუწყვეტლად მიაჩნია რაიმე ახალი უტყუარი საბუთის გამოჩენამდე. ხოლო ამ მცენარის სამშობლოს გარკვევის საკითხში იგი ამერიკის ვარიანტს უჭერს მხარს¹⁷³. ასევე არ უარყოფენ სიმინდის ამერიკულ წარმოშობას კოლანზი¹⁷⁴ და ჭეფრისი, მაგრამ იცავენ და ავითარებენ ძველ სამყაროში სიმინდის კოლუმბამდე გავრცელების მოსაზრებას. ჭეფრისი სათანადო მასალათა გადასინჯვა-მოშველიებით მიდის დასკვნამდე, რომ ძალიან ხშირია სიმინდის შესახებ ცნობები შუა საუკუნეების იმ პერიოდის ქრონიკებში, როდესაც ძველი სამყაროს მკვიდრთა ჭერ კიდევ არა-ეითარი წარმოდგენა არ ჰქონდათ ამერიკის არსებობაზე¹⁷⁵. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ჭეფრისის მიერ გამოთქმული მოსაზრებები გოცკოს ნაკლებ დამაჯერებლად მიაჩნია¹⁷⁶. ეუკოვსკი კი, აღიარებს რა ცენტრალურ და სამხრეთ ამერიკას სიმინდის სამშობლოდ, თვლის, რომ ძველ სამყაროში სიმინდის კოლუმბამდე გავრცელება არაა დასაბუთებული. ყურადღებას იპყრობს კიდევ ერთი გარემოება, კერძოდ,

¹⁷¹ C. Curwen and G. Hatt, დასახ. ნაშრ., 200.

თუმცა ლაუფერის აზრით, აზიაში სიმინდის ვარიანტთა იშვიათი სიმრავლე არაა მისი გავრცელების ხიერების მანიშნებელი და ძველ სამყაროში. კერძოდ, ჩინეთში სიმინდმა 1540 წ. სულ რაღაც 50 წელზე ნაკლები დროის განმავლობაში, შეადგინა დასავლეთის გზით, ესპანეთ-ინდოეთ-ჰიმალაი-ტიბეტის გავლით და შედარებით მოკლე ხანში წარმოქმნა იქ სახეობათა სიმრავლე (C. Curwen and G. Hatt, დასახ. ნაშრ., 200/.

¹⁷² П. М. Жуковск ий, Культурные растения и их сородичи, Л., 1964. 54.

¹⁷³ Paul Weatherwax, Indian Corn in Old America, New York, 1954, 132—138.

¹⁷⁴ იქვე.

¹⁷⁵ M. D. W. Jeffreys, დასახ. ნაშრ.; მისივე, Maize Impression on Ancient Nigerian Pottery, «Man», April, vol. LX, 1960; იხ. აგრეთვე «Man», November, vol. LIX, 1959, art. 308 - 329; Frank Willel, Maize Impressions on Ancient Nigerian Pottery, «Man», January, vol. LX, 1960, art. 1-26.

¹⁷⁶ Г. Н. Гоцко, К истории культуры кукурузы, «СЭ», 1958, №2.

ფაქტი, რომ მექსიკაში 70 მ-ზე უფრო ღრმა ფენაში ნაპოვნია სიმინდის მტკრიანა, რომლის ასაკი 60 000 წელია. ეუკოესკის ვარაუდით, იგი აწ გადაშენებული გარეული სიმინდის ნაშთია¹⁷⁷.

სიმინდის წარმოშობის შესახებ არსებულ მოსაზრებათა ამ მოკლე მიმოხილვიდან ჩანს, რომ სადღეისოდ საკითხი აზიური სიმინდის ასაკისა და წარმოშობილობის შესახებ საბოლოოდ გარკვეული არაა. მიუხედავად ამისა, მაინც აშკარაა, რომ რამდენადმე ახლებურად დადგა მკვლევართა წინაშე სიმინდის კულტურის შესწავლის საკითხი და ძველი სამყაროს ქვეყნებში, სადაც სიმინდის არსებობას მხოლოდ XV საუკუნის მიწურულიდან ვარაუდობდნენ, შესაძლებელია, დადგენილი იქნეს მისი უფრო შორეულ წარსულში კულტივირების ფაქტი და მიკვლეულ იქნეს გაცილებით ღრმა ფესვები. ამ საკითხის გარკვევაში კი ბოტანიკოსებთან, არქეოლოგებთან და ენათმეცნიერებთან ერთად არანაკლებ საინტერესო სამუშაო ელით ხალხის ყოფისა და კულტურის შემსწავლელ ეთნოგრაფ მკვლევარებს.

სიმინდის კულტივირების საქმეში საქართველოს როლის შესახებ შემდეგ მონაცემებთან გვაქვს საქმე. ჯერ კიდევ გასული საუკუნის დამლევს გამოითქვა აზრი კავკასიაში სიმინდის კულტურის სიძველეა შესახებ. სოფლის მეურნეობის კავკასიის საზოგადოებაში ეს საკითხი წამოჭრა პანტიუხოვმა, შემდეგ კი 1895 წლის „Кавказ“-ში გამოქვეყნდა ა. ნატროევის წერილი რომელშიც ავტორი ცდილობს დააბტყიოს, რომ საქართველოსათვის სიმინდი, მსგავსად ხორბლისა, ბრინჯისა, ფეტვისა და ქერისა, უძველესი კულტურაა¹⁷⁸. ა. ნატროევის მოსაზრება საჭიროებს გაცილებით მეტ არგუმენტაციას, ვიდრე მის მიერ აქ მოტანილი საბუთებია (სხვა რომ არა იყოს რა, ბერძნულ წყაროებში მოხსენიებული წმ. ასლის აღმნიშვნელია¹⁷⁹ და არა სიმინდისა, როგორც ამას ა. ნატროევი ფიქრობდა). მაგრამ ეს წერილი თავისთავად საინტერესოა საკითხის დაყენების თვალთახედვით. მიუხედავად, რომ ვანის არქეოლოგიური გათხრების ღრის აღმოჩენილი სამკაულის, ანტიკური ხანის ყელსაბამის ნაწილე-

¹⁷⁷ П. М. Жуковский, Культурные растения и их сородичи, 56.

¹⁷⁸ А. Натроев, Культура кукурузы на Кавказе, «К», 1895, № 69.

¹⁷⁹ Катон, Варрон, Колумелла, Плиний, О сельском хозяйстве, М.-Л., 1937, 244; И. Х. Дворецкий, Древнегреческо-русский словарь, т. 2. 1958; А. М. Малинин, Латинско-русский словарь, М., 1952.

პი გავს ს-მინდის ტარლებს¹⁸⁰. ცხადია, ანტიკური ხანის საქართველოში ს-მინდის არსებობის, ისიც კულტივირების, შესაძლებლობა ექვს იწვევს და ჭერჭეროვით არა თუ რაიმე გარკვეულის თქმა, ვარაუდის გაზოქმაც კი ძნელია საქართველოში სიმინდის უძველესი დროიდან გავრცელების შესახებ (ეს საკითხი მომავალი კვლევა-ძიების საგანია), მაგრამ მაინც არ მოვერიდე აქ ზემომოტანილი მასალის მოხსენიებას. რამდენადაც უკანასკნელი ხანების გამოკვლევათა შედეგად კულტურულ მცენარეთა ისტორიის შესწავლაში შესაძლებელი გახდა კორექტივების შეტანა და ადრე დაუშვებლად მიჩნეული ფაქტების აღიარება. მაგალითად, პომპეისა და პერკულანუმის გათხრების დროს აღმოჩენილ. რომის იმპერიის ხანის ფრესკებზე გამოსახულია არა მარტო ძველი სამყაროს კულტურული ფლორის წარმომადგენლები, არამედ ამერიკის მცენარეებიც. როგორც პ. ეუკოვსკი აღნიშნავს, მართალია, ბოტანიკოსისათვის ძნელი, შეუძლებელიც კია დაუშვას, რომ ჩვენს ერაზმდე პცხოვრები რომაელები იცნობდნენ ამერიკის ტროპიკული განედების მცენარეებს, მაგრამ ლიმონის ხის (მეტად ტიპიური ნაყოფი) შესანიშნავად გამოსახული ფრესკა იმდენად დამაჯერებელია, რომ სავსებით უკუაგდება ჩვენს წარმოდგენას ხმელთაშუაზღვის სამყაროში ლიმონის გვიანდელი გავრცელების შესახებ¹⁸¹.

ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვ. მენაბდის მიხედვით, სიმინდი საქართველოში უნდა შემოსულიყო XVII ს. დამლევს¹⁸². პ. გუგუშვილის აზრითაც, სიმინდი საქართველოში უნდა გაჩენილიყო XVII ს. მეორე და არა პირველ ნახევარში¹⁸³, როგორც ამას ივ. ჭავჭავიშვილი ვარაუდობდა. ივ. ჭავჭავიშვილისავე მოსაზრებით, სიმინდი საქართველოში უნდა შემოსულიყო ფქვილის და არა მარცვლის სახით; სწორედ ამიტომაც სახელად მიიღო ძველთაგანვე ფქვილის აღსანიშნავად ხმარებული სიტყვა — სამინდალი//სამინდო//სამინდა¹⁸⁴. იგივე აზრს იზიარებს ს. ჭიჭია¹⁸⁵.

¹⁸⁰ მასალის მოწოდებისათვის დიდად ვმადლობ ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელს, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატს, პატივესმულ ნ. ზომტარიას.

¹⁸¹ П. М. Жуковскии, Культурные растения и их сородичи, 57.

¹⁸² ლ. დეკაპრელევიჩი, სიმინდის თანამედროვე ჭიჭური შემადგენლობა საქართველოში და მისი გაუმჯობესების გზები, 1955, 4; Л. Л. Деканрелевичи В. Л. Менабде, К изуч. полевых культур Зап. Грузии, 220.

¹⁸³ პ. გუგუშვილი, მარცვლეულის მეურნეობა ა/კავკასიაში, 1954, 47—48.

¹⁸⁴ ივ. ჭავჭავიშვილი, საქ. ევ. ისტ., I, 363.

¹⁸⁵ ს. ჭიჭია, შენიშვნები სიმინდ - სემიდალის შესახებ. თსუ შრომები XXX-B—XXXI-B, 1947.

ამგვარია დაახლოებით საქართველოში სიმინდის გავრცელების შესახებ გამოთქმული მოსაზრებანი. საკითხის ერთი მხარე, რომელიც ეხება საქართველოში სიმინდის გავრცელების დროს, ცხადია, ჯერ კიდევ მოითხოვს კვლევასა და გარკვეულ დამატებით საბუთიანობას. ამიტომ ამჟამად მას არ განვიხილავ. რაც შეეხება საქართველოში სიმინდის თავდაპირველად ფქვილის ან მარცვლის სახით შემოსვლა-გავრცელებას, საკითხის ეს მხარე სათანადო მასალის გადასინჯვის საფუძველზე იწვევს შემდეგ ვარაუდს — ძნელი საფიქრელია, რომ ახალი კულტურის გავრცელება საქართველოში მომხდარიყო თავდაპირველად ფქვილის შემოტანის გზით¹⁸⁶. სიმინდის ფქვილის თვისების გათვალისწინებით (დიდხანს ვერ ძლებს, მწარდება), ექვი საქართველოში სიმინდის თავდაპირველად ფქვილის სახით გავრცელებასთან დაკავშირებით მართებულადაა გამოთქმული ბ. ხასიასა¹⁸⁷ და ლ. გიორგაძის¹⁸⁸ ნაშრომებიც. მართალია, როგორც ივ. ჯავახიშვილისა და ს. ჭიქიას გამოკვლევებიდან ჩანს, ძველ ტექსტებში სიტყვა სამინდაჲ ფქვილის მნიშვნელობით გვხვდება¹⁸⁹, მაგრამ ჯერ კიდევ ამ საუკუნის დასაწყისში ი. ორბელმა გამოთქვა აზრი, რომ ფქვილის აღმნიშვნელი ბერძნული „სემიდალის“ (σεμιδαλις)¹⁹⁰, შესაძლებელია, დროთა განმავლობაში რაიმე გარკვეული მარცვლეულის გამომხატველ სახელწოდებად ქცეუ-

¹⁸⁶ Н. А. Б р е г а д з е, Полеводство в Рача-Лечхуми (По этнографическим материалам). Автореферат, Тб., 1963.

¹⁸⁷ ბ. ხ ა ს ი ა, სოციალისტური მიწათმოქმედების განვითარება საქართველოში, I, 1962, 63;

¹⁸⁸ ლ. გ ი ო რ გ ა ძ ე, ქართული სიმინდის ზოგიერთი საინტერესო ფორმა, 1963, 30.

¹⁸⁹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ენ. ისტ., I, 363; ს. ჭ ი ქ ი ა, დასახ: ნაშრ., 439-445.

¹⁹⁰ ქართულ ძველებში ნახმარი სამინდალ-სემინდალი ბერძნული σεμιδαλις-ის სახესხვაობად ითვლება. სიმინდი და სიმინდი კი არაბების გზით შემოსულ სიტყვაებადაა მიჩნეული და მათ გენეტიკურად ბერძნულ სემიდალისს უკავშირებენ (ს. ჭ ი ქ ი ა, დასახ. ნაშრ., 443—445). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ი. ორბელიმ semidal-simila-simid-ს ქართულ ენობრივ სინამდვილეში წარმოშობილად და აქედან სხვათა ენებში გავრცელებულად თვლის (И. А. О р б е л и, Simitose и идиомический надписи и семидалис, simila, similago, ЖМНП, 1908). მის ამ მოსაზრებას ს. ჭიქია არაღმარაგებლად მიიჩნევს (ს. ჭ ი ქ ი ა, დასახ. ნაშრ., 445). ეფიქრობ, საკითხი სიმინდ-სემიდალისის სადაურობის შესახებ გადასინჯვას მოითხოვს (სხვა რომარა იყოს რა, როგორც ქვემოთ დავინახაეთ, ეს სახელწოდება უკავშირდება საქართველოსათვის ამორიგებულ და ენდემურ, პირველად პურეულ კულტურას—ზანდურს); იგი ცალკე კვლევის საგანია და ამიტომ ამჟამად აქ არ იქნება განხილული.

ლიყო. მოყავს რა ამონაწერები გალენუსის, არისტოფანესა და პოლი-
დევიკის ბერძნული ტექსტებიდან, ი. ორბელი მათი განხილვის შემდეგ
ასკვნის, რომ იქ ნახსენები *σφαλμαξ* არ შეიძლება ფქვილის შესატ-
ყვისი იყოს და გამოხატავს რომელიღაც მარცვლეულს, ხოლო კერძოდ
რომელს. ეს საკითხი მას კვლევის ცალკე საგნად მიაჩნია¹⁹¹.

ზემოთქმულთან დაკავშირებით თუ გავიხსენებთ პლინიუსის აღ-
ნიშვნას, რომ იტალიურში სიტყვა ფქვილი — *farina* — ასლისაგან
(*far*) წარმოდგება¹⁹², დასაშვები გახდება ვიფიქროთ, რომ იქნებ ბერ-
ძნებთანაც თვით მარცვლეული კულტურის სახელწოდებიდან წარმო-
იშვა ფქვილის სახელი და ყოფამ ორგვარი გააზრებით აითვისა ტერ-
მინი *σφαλμαξ*, რაც ბუნებრივი ჩანს. მართლაც, ძნელი წარმოსად-
გენია ფქვილს მიეცა მისი მარცვლეული მასალისათვის სახელწოდება.
ხოლო მარცვლეულისა და მისი ნაწარმის ერთი სახელით აღნიშვნა
ჩვეულებრივი ამბავი გამოჩნდება, თუ გავიხსენებთ ჩვენსავე ყოფაში
დამოწმებულ ტერმინებს. მაგალითად: პური ეწოდება როგორც მარ-
ცვლეულ მასალას, ხორბალს, ისევე მისი ფქვილისაგან გამომცხვარ
პროდუქტსაც; ღომი ეწოდება მარცვლეულსაც და მისგან გამზადებულ
საქმეულსაც; ასევე მჭადი ჰქვია ფეტვსაც და მის ნამცხვარსაც. ლათი-
ნურშიც სიტყვები *far* და *siliigo* ნიშნავს როგორც მარცვლეულ მასა-
ლას, ისევე ფქვილს¹⁹³. გარდა ზემოთქმულისა, თუ გავიხსენებთ სულ-
ხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში მოცემულ განმარტებებს — „სა-
მინდალი ბერძულია, ქართულად ზანდური ჰქვან. რომელ არს თათუჯი“
და „სამინდო ესე არს ზანდურის ფქვილი“, აშკარად დავინახავთ, რომ
თვით საბას მიხედვითაც სამინდალი ზანდურია, ე. ი. მარცვლეულის და
არა ფქვილის გამომხატველი სიტყვაა, ხოლო ფქვილი მისი კი სამინ-
დოა. და თუ ზოგ შემთხვევაში სემინდალი//სამინდალი ფქვილს აღნიშ-
ნავდა (ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯიქია), შეიძლება რიგ შემთხვევაში იგი
მარცვლეულის, კერძოდ ზანდურის სახელად იხმარება. მაშინ იქნებ
შეიძლებოდეს ბერძნულ ტექსტებში მარცვლეულის გაგებით ნახმარი

¹⁹¹ И. А. Орбели, *დასახ. ნაშრ.*, 530—531.

¹⁹² Катон, Варрон, Колумелла, Плиний, *დასახ. ნაშრ.*, 245. გარემოება, რომ სიტყვა ფქვილი ასლის აღნიშვნელი სიტყვისაგანაა ნაწარ-
მოები, თავის მხრივ, შესაძლებელია, იმის მანიშნებელი იყოს, რომ სწორედ კილიანი
მარცვლეულია პირველადი ხორბლეულთა შორის, რომ იგი შიშველ თესლიანებზე
ადრეულია თავისი წარმოშობით. თუ ასეა, მაშინ გამოდის, ეს ლინგვისტური მასალა
ბოტანიკური, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მონაცემების კიდევ ერთი და-
მადანტურებელია.

¹⁹³ А. М. М а л и н и н, *Латинско-русский словарь*.

თეზის მნიშვნელობის დადგენა, მით უფრო, რომ ზანდური, როგორც კილიანი ხორბლის წარმომადგენელი, ერთ-ერთი უძველესი კულტურაა.

„წიგნი სააქიმოჲში“ ნახმარი გამოთქმა — „სიმინდის ფქვილი“ — ს. ჭიჭიას აზრით, ნიშნავს უმაღლესი ხარისხის ფქვილს და იქ სიტყვა სიმიინდი არავითარ შემთხვევაში არ უნდა გაეიაზროთ, როგორც ფქვილის მარცვლეული მასალა¹⁹⁴. მაგრამ თუ სიტყვა სიმიინდი ამ შემთხვევაში ფქვილის და ისიც უმაღლესი ხარისხის, მნიშვნელობით გავაზრეთ, მაშინ გაიგივებულ მსაზღვრელ-საზღვრულის რამდენადმე არაბუნებრივ შეთანხმებასთან გვექნება საქმე. გამოვა — „უმაღლესი ხარისხის ფქვილის ფქვილი“, რაც საექვოდ გამოაყურება. იქნებ აქ ამოვიკითხოთ „ზანდურის ფქვილი“. რომელიც მართლაც და უმაღლესი ხარისხისაა (რაზედაც ზემოთ იყო საუბარი — იხ. ხორბალში ზანდურის შესახებ).

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, თუ დავუშვებთ, რომ ჩვენში გარკვეულ ხანაში სიმიინდი ერქვა სწორედ ზანდურს, ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ შემდეგში ამ მცენარის სახელი მიითვისა და დაიმკვიდრა ახლად შემოსულმა კულტურამ — *Zea mays* L., რომლის ნამცხვარი მტკრევადობით. უბეწვობა-უძარღვობითა და ფერთაც (ზანდურის პური ხომ მოყვითალოა, სიმიინდი კი სწორედ ყვითელი გავრცელდა თავდაპირველად საქართველოში — ი.ე. ქვემოთ) გავს ზანდურის ნამცხვარს. აქვე მინდა მოვიყვანო სტ. მენტეშაშვილის მოსაზრება: რადგან თავთუხის პური ფშენადი, ჭადისმაგვარი და ფერით მოყვითალოა, ამიტომ იქნებ ახლად შემოსულ მცენარეს თავთუხის სახელი — სამინდო (იხ. საბასეული განმარტება) დარქმეოდა¹⁹⁵. მაგრამ ვინაიდან სიმიინდმა საქართველოში თავდაპირველად დასავლეთში შემოადგია, აქ კი თავთუხის კულტურა შედარებით ნაკლებად იყო ცნობილი (ამასთან თვით მას ზომ გვიან შემოსულ კულტურად მიიჩნევენ)¹⁹⁶, ზანდური კი საქმარისად გავრცელებული და ფრიად საპატიო მარცვლეული ჩანს. ამდენად სავარაუდებელია, რომ სწორედ ამ უკანასკნელმა დაუთმო *Zea mays*-ს თავისი მეორე სახელი — სიმიინდი¹⁹⁷.

¹⁹⁴ ს. ჭიჭია, დასახ. ნაშრ., 439-440.

¹⁹⁵ სტ. მენტეშაშვილი, აქარის ეთნოგრაფიული მასალები, 158.

¹⁹⁶ ივ. ჭავჭავაძის შრომა, საქ. ეც. ისტ., I, 363, 346.

¹⁹⁷ ზემოპოტანილი მსკელობის შემდეგ შეიძლება ბ. ხასიას, აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებულ მოსაზრებათა განხილვა. ეს ავტორი მცდარად თვლის ივ. ჭავჭავაძის ცნობას, რომ სიტყვა სიმიინდის ფქვილის მნიშვნელობა ჰქონდა, ვარაუდობს სიმიინდის წინამორბედი კულტურის არსებობას, რომელიც მცენარის ფორ-

სპეციალურ ლიტერატურაში არსებული მონაცემების მიხედვით ითვლება, რომ აღმოსავლეთ ა/კავკასიაში სიმინდი დასავლეთ საქართველოდან გავრცელდა. ამასთანავე ვარაუდობენ, რომ თვით ანატოლიის თურქებმაც ეს კულტურა ლაზებისაგან გადაიღეს¹⁹⁶. გარდა ამისა, თუ გავიხსენებთ, რომ მეგრელებსა და ლაზებშიც სიმინდი ცნობილია ლაზუტის სახელწოდებით¹⁹⁹, საყურადღებო გამოჩნდება ის ფაქტი, რომ ჩრდილო კავკასიაში, შაფსულებს შორის სავსე მასალის შეკრების დროს, სუსანის ხეობაში დადასტურდა ლაზურის სახელთ ცნობილი სიმინდის ჯიშის არსებობა²⁰⁰.

სულ მალე, სიმინდის კულტურის ამ გადამცემი პუნქტის, დასავლეთ საქართველოს, მეურნეობაში ეს მცენარე მეტად მნიშვნელოვან ადგილს იჭერს, ავიწროვებს და უფრო გვიან დევნის კიდეც ძველ მარცვლეულ კულტურებს²⁰¹. ეს გარემოება ა. ნატროვეს ჩვენში სიმინდის სიძველის ერთ-ერთ ნიშნად მიაჩნია.²⁰² გარდა ამისა, საქართველოში ხალხურმა სელექციამ შექმნა თავისი ორიგინალური ჯიშები, შეგუებული ადგილობრივ ნაირგვარ კლიმატურ და ნიადაგობრივ პირობებთან. ამას ხელს უწყობდა თვით მცენარის (სიმინდის) დიდი პლას-

მთა და ნაყოფის მოყვანილობით გავდა სიმინდს და რომელმაც დაუთმო ამ უკანასკნელს სახელი. შემდეგ კი რამდენაღმე ბუნდოვანი მსჯელობის შედეგად და ჩემ ნაშრომზე დამყარებით (იხ. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, რაქა-ლეჩხუმის მარცვლეული კულტურების შესახებ, საზ. მეცნ. განყ. მოამბე, №3, 1960) მიღის დასკვნამდე, რომ სიმინდს თავისი სახელწოდება ზანდურისაგან უნდა მიეღო (იხ. ბ. ხ ა ს ი ა, დასახ. ნაშრ., 60-66). ბ. ხასიას შეხედულება, რომ სიტყვა სიმინდს არ შეიძლებოდა ჰქონოდა ფქვილის მნიშვნელობა, არაა მართებული (ყოველ შემთხვევაში, ამას დასაბუთება სჭირდება). როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, დასაშვებია არა სიტყვა სიმინდის ფქვილის მნიშვნელობის უარყოფა საერთოდ, არამედ ამ სიტყვისათვის მეორეგვარი მნიშვნელობის (მარცვლეული) ვარაუდი; რაც შეეხება სიმინდის წინამორბედი კულტურის არსებობას, რომელმაც მას დაუთმო თავისი სახელი, სავარაუდებელია ასეთი მართლაც ყოფილიყო ზანდური (ცხადია, წინამორბედი არა ბოტანიკური თვალთახედვით), მაგრამ ეს მცენარე (თუ ავტორი მას გულისხმობს) არც ფორმითა და არც ნაყოფის მოყვანილობით არა გავს სიმინდს.

¹⁹⁶ ს. ჭ ი ჭ ი ა, ლაზურ სიტყვის წარმოშობისათვის, შპმ, ტ. V, №2, 1944;

პ. გ უ გ უ შ ე ი ლ ი, სიმინდის მეურნეობა ა/კავკასიაში, შპმ, ტ. VII, 1946, 225.

¹⁹⁹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ეკ. ისტ., I, 346; ა რ ნ. ჩ ი ქ ი ბ ა ვ ა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, 1938, 141.

²⁰⁰ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, აღილეში 1957 წ. ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დიური. ხელნაწ.

²⁰¹ ლ. დ ე კ ა პ რ ე ლ ე ე ი ჩ ი, სიმინდის თანამედროვე ჯიშური შემადგენლობა საქართველოში და მისი გაუმჯობესების გზები, 3.

²⁰² А. Н а т р о в е н, დასახ. წერილი.

ტიკურობაც. საქართველოში შექმნილმა ჯიშებმა იმდენად ძლიერი ცვლილება განიცადა, რომ ამჟამად სიმინდის პირვანდელ სამშობლოში მსგავსი ფორმები ძნელად თუ მოიძებნება²⁰³.

საქართველოში სიმინდის ნათესების 2/3 ნაწილი დასავლეთის ტერიტორიაზე მოდის, სადაც იგი ნათესთა 70-90% შეადგენს. თითქმის იგივე სურათთან გვაქვს საქმე რაქა-ლეჩხუმშიც. მაგალითად, 1958 წ. მონაცემებით ირკვევა, რომ ცაგერის რაიონში სათესი ფართობის 80%-მდე, ხოლო ამბროლაურის რაიონში 57%-მდე სიმინდს ეკავა. ონის რაიონში კი, რომლის ზოგიერთ სოფელში მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში იწყეს მისი კულტივირება, სიმინდს აუთეისებია სათესი ფართობის მხოლოდ 25%²⁰⁴.

თუ თვალს გავადევნებთ რაქა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე სიმინდის გავრცელება-კულტივირების ირგვლივ არსებულ მონაცემებს, დაახლოებით შემდეგი სურათი წარმოგვიდგება: XVIII ს. პირველ ნახევარშივე, ეტყობა, მას უკვე სათანადო ადგილი უკავია ამ მხარეებში გავრცელებულ სხვა მარცვლეულ კულტურებს შორის, რაზედაც მჭერმეტყველურად უნდა მაგვითითებდეს ვახუშტისეული აღნიშვნა, როგორც რაჭის, ისევე ლეჩხუმის შესახებ: „ნაყოფიერებს ყოველნი მარცვალნი, თვნიერ ბრინჯ-ბანბისა“²⁰⁵. ნათელია, რომ ცნებაში — „ყოველნი მარცვალნი“ — ვახუშტი სიმინდსაც გულისხმობს, რამდენადაც საქართველოს სამეფოს ზოგად აღწერაში ვკითხულობთ: „ნაყოფიერებს ყოველნი თესლ-მარცვალნი კაცთა საზრდელნი: ბრინჯნი, ჯორბალნი, ქრთილი, შერივა, სიმინდი, ღომი, ფეტვი...“²⁰⁶ და სხვ. ხოლო რაიონებში, სადაც „ყოველნი მარცვალნი“ შემავალი, მის მიერ ჩამოთვლილი რომელიმე თესლი არ გვარობს, ამის შესახებ იგი შესატყვის ადგილას პირდაპირ მიუთითებს ხოლმე²⁰⁷.

ამავე ხანის მასალა რაჭის შესახებ დაცულია გერმანელი მეცნიერის გიულდენშტედტის მოგზაურობის აღწერებში, საიდანაც ჩანს, რომ იქ სხვა კულტურების გვერდით სიმინდიც მოყავდათ²⁰⁸.

რაქა-ლეჩხუმში სიმინდის კულტივირების შესახებ ცნობებს

²⁰³ ლ. დ ე კ ა რ ე ლ ე ი ჩ ი, სიმინდის თანამედრ. ჯიშური შემადგენლობა..., 4.

²⁰⁴ ესარგებლობ რაიადმასკომების სათანადო განყოფილებათაგან მიღებული ცნობებით.

²⁰⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 149, 162.

²⁰⁶ ი ქ ე ე, 29.

²⁰⁷ ი ქ ე ე, იხ. გვ. 34, 38 და სხვ.

²⁰⁸ J. A. G ü l d e n s t ä d t, დასახ. ნაშრ., 90.

ვხედებით მოგვიანო ხანის მასალებშიც. დიუბუა დე მონპერეს აღნიშნული აქვს, რომ ლეჩხუმში ყოფნის დროს იგი ხშირად ხვდებოდა სიმინდის ყანებსა და სიმინდის ფქვილისაგან გამომცხვარ მჭადს. ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოება — როგორც აღწერილობიდან ჩანს, ქიორლები ამ დროს კარგად იცნობდნენ და საკვებადაც კი იყენებდნენ სიმინდს. თუმცა, როგორც დიუბუა დე მონპერე აღნიშნავს, ზოგჯერ რაჭაში კარგად ცნობილი სიმინდი ვერ ასწრებდა მოსვლას უწერას ჩრდილოეთით მდებარე ს. ქიორაში²⁰⁹. იგივე ცნობას ვხედებით ერისთავთაძეც, სადაც აღნიშნულია, რომ რაჭის ჩრდილოეთის სოფლებში (ღებო, ქიორა, გლოლა და სხვ.) სიმინდს არ თესავენ²¹⁰. სიმინდის გავრცელების ზონის შესახებ ცნობებს გვაწვდის ნ. სრედინსკის მონაცემებიც. ეს ავტორი აღნიშნავს, რომ თუ ნიკორწმინდაში წინათ სიმინდი არ გვარობდა, ახლა ამ კულტურის გავრცელების არე უკვე 4000 ფუტის სიმაღლეს სცილდება, ძნელად ასწრებს შემოსვლას 4700 ფუტის სიმაღლეზე და 5000 ფუტამდე მაინც ვერ აღწევს. ასევე 4000 ფუტის სიმაღლეზე გვხვდება იგი ცხენისწყლის ხეობაშიც²¹¹.

ცნობებს, რომ XIX ს. მიწურულში რაჭა-ლეჩხუმის მეურნეობაში სიმინდი ერთ-ერთი ძირითადი მარცვლეული კულტურა ყოფილა, ვხედებით ი. ბახტაძისა და დ. ნოსოვიჩის მასალებში²¹². ირკვევა, რომ რაჭაში გავრცელებული ყოფილა სიმინდის შემდეგი ჯიშები: 1. კოწოლა, 2. მთის — დაბალი, პატარა ტაროს მომცემი (ორივე ადგილობრივი, წერილმარცვალა, მოყვითალო სიმინდის ჯიშია) და ახალშემოსული საზღვარგარეთული ჯიშები — 3. გრანიტული, 4. თეთრი სიმინდი.

ამავე ხანის სხვა მასალებშიც ვხედებით ცნობებს რაჭა-ლეჩხუმში სიმინდის კულტივირების შესახებ. 1887 წ. „Кавказ“-ში მოთავსებული წერილიდან ირკვევა, რომ რაჭაში გლოლიდან მოყოლებული ქვევითკენ უკვე ითესებოდა საადრეო სიმინდი და რომ მცენარეულის თვალთახედვით ყველაზე მდიდარ რაჭის მაზრაში ზონების მიხედვით გავრცელებული ხილის, ვაზის, ბამბის, კარტოფილის, ხორბლის, ქე-

²⁰⁹ Dubois de Montpereux, დასახ. ნაშრ., 429, 430, 434, 446, 407.

²¹⁰ Р. Эрстов, Очерк Имеретин в сельско-хозяйственном отношении, Тифл., 1876, 25.

²¹¹ Н. К. Срединский, Картина растительности Рионского бассейна, Записки Новосибирск. общ. Естественн., 1874, т. 2, в. 3, стр. 446, 454, 462, 471.

²¹² МИЭБГКЗК, т. 2, 53 и т. 1, 176.

რისა და ქვევის გვერდით სიმიინდიც მოყავდათ.²¹³ ნ. დმიტრიევიც აღნიშნავს, რომ მიუხედავად დიდი სიმაღლისა, გლოლის მიდამოებში სიმიინდიც გვარობს, რაც ნიშანია კავკასიის მთის სამხრეთ და ჩრდილოეთ ფერდობებზე ერთი და იგივე სიმაღლის ადგილებს შორის ტექპერატურის მნიშვნელოვანი სხვაობისა²¹⁴. დანდუროვის ცნობით ადგილობრივი წვრილკაკალა, პატარა სიმიინდი, რომელიც მაისის ბოლოდან უკვე ყვავის, ხოლო შუა აგვისტო-სექტემბერში მწიფდება და უძლებს ადრეულ სიცივეებს, გავრცელებული ყოფილა ქუთაისის გუბერნიის მთიან ადგილებში — რაჭისა და ლეჩხუმის მაზრებში და სეანეთში²¹⁵.

სხვაგანაც გვხვდება ცნობა, რომ რაჭაში რაონის პირას გვარობს სიმიინდი²¹⁶ და რომ ლეჩხუმში მარცვლეულს შორის ყველაზე დიდი პატივით სიმიინდი სარგებლობს²¹⁷. პ. ძიუბენკოს აღნიშვნით, მარადმწვანე ზონაში განლაგებულ ქუთაისის გუბერნიაში, სადაც სიბოხა და ატმოსფერული ნალექების დიდი რაოდენობაა, ისეთ მთიან ადგილებშიც კი მოდის სიმიინდი, როგორიცაა რაჭის მაზრა. მდინარეთა ნაპირებსა და ქალებში ვაზის გავრცელების უკიდურეს ზონამდე ითესება სიმიინდი და გლოლაშიც კი მწიფდება. ადგილობრივი სიმიინდი ითესება რკინიგზიდან დაცილებულ რაჭა-ლეჩხუმში. კბილამ მოიკიდა ფეხი ლეჩხუმშიც, რაჭაში კი შედარებით ნაკლებად. სიმიინდის წარმოებაში რაჭა-ლეჩხუმის მაზრებს მეოთხე ადგილი უკავია²¹⁸.

ს. მაკალათიას მონაცემებით კი, მთის რაჭაში — ლებსა, კიორასა და გლოლაში — სიმიინდი ადრეანი და ხანგრძლივი ზამთრის გამო არ გვარობს²¹⁹.

ბოტანიკოსებმა, ლ. დეკაპრელევიჩმა და ვ. მენაბდემ შეისწავლეს რაჭის სიმიინდის ბოტანიკური ჯგუფები და მათი გავრცელების არეები. აღნიშნეს, რომ აქ სიმიინდი იქცა წამყვან პურეულად. მისი ხვედრითი წონა ნელი-ნელ იზრდება და შეადგენს სათესი ფართობის 82%-ს, თუმცა იგი თანაბრად არაა განაწილებული მთელ ტერიტორია-

²¹³ П. Д-к о, Через главный хребет по Военно-Осет. дороге, К., 1887, №№ 294, 297.

²¹⁴ Н. Д м и т р и е в, Переход через Рокский и Мамисонский перевалы, СМОМПК, вып. 20, 32, 33.

²¹⁵ Е. Д а н д у р о в, Хлебопашество в Сурамском и Боржомском участках, „Кавказское сельское Хозяйство“, 1899, №299.

²¹⁶ М. А. Ш о с т а к, О Раче и Сванетии, Новое Обозрение, 1903 г., №6336.

²¹⁷ И. С. М о л с е е в, Уголок Лечхума, СМОМПК, вып 27, 1900, 148.

²¹⁸ П. Д з ю б е н к о. Культура кукурузы в Кутаисской губернии, Кавк. Сель. Хоз., 1899, №283, 286.

²¹⁹ ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრ., 30.

ზე და უწერას ზემოთ (მართალია, უკვე რამდენადმე შეიჭრა მეურნეობაში) პირველ ადგილს ხორბალსა და ქერს უთმობს. მიუხედავად იმისა, რომ მისი გავრცელების საერთო საზღვარი 1000-1100 მეტრია, ალაგ-ალაგ იგი ვერტიკალურ ზონაში უკიდურეს საზღვრად 1400 მეტრ-საც კი ქმნის.

რაჭაში სიმიინდი ორი ბოტანიკური ჯგუფითაა წარმოდგენილი: 1. *Z. M. indurata* Sturt. — კაეოჯინა (XVII საუკუნის ბოლოდან გავრცელებული), ქარბობს ყვითელმარცვლიანი ფორმები და 2. კბილა სიმიინდის — *Z. M. indentata* Sturt. — საგვიანო ჭიშები, რომელთა გავრცელების ზონა 450-600 მეტრია. საადრეო კბილა სიმიინდი კი აქ მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში შემოვიდა.

ვერტიკალური ზონების მიხედვით გვხვდება სიმიინდის შემდეგი სახეობები: 1. სიმიინდის გავრცელების უკიდურეს ზონაში (1200 მეტრზე მაღლა) არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ დამკვიდრდა ე. წ. მთის სიმიინდის მეტად საადრეო ფორმა; 2. უფრო დაბალ ზონაში (900 — 1200 მ) თეთრი და ყვითელი სიმიინდის მსხვილმარცვალა ფორმებია; 3. 400-900 მ სიმაღლის არე უკავია შედარებით დიდტაროიან ყვითელ სიმიინდს, აქედან გამოიჩნევა შედარებით საადრეო — „ტბელური“; 4. დაახლოებით ამავე ზონის რიგ სოფლებში (საკაო, ონჭვერი, ონი, 3. ონი, უწერა, სორი, სადმელი, ბუგეული, ნიკორწმინდა, ჯვარისი, სომიწო) ქარბობს თეთრი სიმიინდი, სხვა სოფლებში კი პირველობას უთმობს შედარებით საადრეო და მეტ მოსავლიან ყვითელ სიმიინდს; 5. უკანასკნელ ხანებში ზოგ ადგილას ვრცელდება საადრეო კბილანა ჭიში; 6. ყველაზე დაბალ ზონაში, იმერეთის საზღვარზე, ამ უკანასკნელიდან შემოდის და ნელინელ ვრცელდება ე. წ. ქუთაისური ჰიბრიდი *Z. M. indurata* Sturt. $\times$ *indentata* Sturt. რომელიც გლეხებში ოდესთვის ან გრანიტულის სახელითაა ცნობილი. გვხვდება ყვითელი და თეთრი ოდესა. მისი გავრცელების ზონა 400 — 500 მეტრია, უკიდურესი საზღვარი კი — 600 მ-ია²²⁰.

გარდა იმისა, რომ რაჭის მაღალმთიან რაიონებში (1200 — 1450 მ.) ითესება ადგილობრივ გამომუშავებული ორიგინალური ჭიშის 80 — 90 დღიანი სავეგეტაციო პერიოდის მქონე მთის საადრეო სიმიინდი, ვხვდებით ისეთ სურათსაც, როცა ერთი და იგივე სოფლის დაბლა მდებარე და შემაღლებულ ადგილებში სხვადასხვა ჭიშის სიმიინდს თესავენ²²¹.

²²⁰ Л. Л. Декапрелевичи В. Л. Менабдс, К изуч. полевых культ. Зап. Грузии, 224—229.

²²¹ ლ. დეკაპრელევიჩი, სიმიინდის თანამედრ. ჭიშური შემადგ. საქართველოში და მისი გაუმჯობესების გზები, 9—10.

რაქა-ლეჩხუმში ამჟამად კულტივირებული სიმინდის ჯიშებინ შესახებ მასალას გვაძლევს ამ მხარეთა რაიონმასკომებისაგან მიღებული ცნობები. 1958 წლისათვის ონის რაიონში ითესებოდა თეთრი კაეოვანა სიმინდი. ამბროლაურის რაიონში დაბალი ზონის ძირითადი ჯიშებია ადგილობრივი თეთრი და ყვითელი ნახევარკბილა, იგავე აღესა. მაღლობ ზონაში კი ადგილობრივი თეთრი და ყვითელი კაეოვანა. აქედან მეტი ფართობი თეთრ კაეოვანას ეთმობა. ცაგერის რაიონში ყველაზე მეტი ითესება აჭაშეთის თეთრი, შემდეგ აბაშის ყვითელი. ასევე დიდი ფართობი უკავია მინეზოტას. შედარებით მცირე არე ეთმობა ადგილობრივ კაეოვანა თეთრსა და ყვითელს.

საველე მასალიდან ჩანს, რომ როგორც ლეჩხუმის ისევე რაჭის ტერიტორიაზე (მთის ზოგიერთი სოფლის გამოკლებით) საყოველთაოდაა გავრცელებული სიმინდის კულტურა. განსაკუთრებით უკანასკნელ ხანებში გაზრდილა მისი ხვედრითი წონა ადგილობრივ მეურნეობაში, რაზეც მთხრობლის სიტყვებიც მიგვითითებს: „არტელობას სიმინდს უფრო ეტანებიან“²²². ამასთან, თუ ზოგ სოფელში სიმინდი უძველეს კულტურადაც კია მიჩნეული. ზოგან იგი არც თუ ისე დიდი ხნის შემოსული ჩანს. ნიკორწმინდის მცხოვრები ი. გეგეშიძე აღნიშნავს: „სიმინდი არ მოდიოდა, კარგი არ იყო. მერე და მერე გაშოკეთდა, კარგი შეიქმნა. ჩვენი ძველები იტყოდნენ — აქანა სიმინდო არ მოდიოდაო, არ მწიფდებოდა კარგათ. კეცში ვერ ამეიღებდი“. არც თუ ისე დიდი ხნის შემოსულად თვლიან სიმინდს რაჭის მთის სოფლების მცხოვრებლებიც, რაც სავსებით ეთანხმება წერილობითი წყაროების ზემომოყვანილ მონაცემებს. სიმინდი ახალი კულტურაა წედისისათვის. „აქ, ასე გამიგონია უფროსი ხალხისაგან, არაფერი მოდიოდა ქერისა და წვრილი ცერცვის გარდა“ — გვიამბობს მთხრობელი ვ. მაისურაძე. ამ გარემოების აღნიშვნისას ძალაუვნებურად ისმის კითხვა — რამ განაპირობა სიმინდის იმ ადგილებში კულტივირების შესაძლებლობა, სადაც ჯერ კიდევ არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ შეუძლებელი ჩანდა მისი მოყვანა. ამ საკითხთან დაკავშირებით თვით მთხრობლები შემდეგ მოსაზრებებს გამოთქვამენ: წედისელი ვ. მაისურაძე აღნიშნავს — „ეხლა, მე ასე ვფიქრობ, გადაჭამა, ტყე აღარ არის (უწინ წედისის გარშემო დიდი ტყე ყოფილა). მზე შემოდის უფრო ცხოველი და ივარგა პურმა და სიმინდმა. ჩრდილში რომ დათესონ, კი არ მოვა. ყველას მზეგული ადგილი უნდა. აქ უფრო, თუ არ მიძრახავდ, სიმინდს ეტანება ხალხი საქონლის საკვების გულისთვის — ჩალა მოვაო“. გლეხის ამ საინტერესო დაკვირვებასთან დაკავშირე-

²²² ს. უწერა, მთხრობელი კ. მეტრეველი.

ბით არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ნ. სრედინსკის შემდეგი ცნობა — ნიკორწმინდის გარშემო ტყის გაკაფვის შედეგად პავის სიმკაცრე საგრძნობლად შერბილდა. ამიტომ სიმიინდი, რომელიც წინათ არ ითესებოდა ამ სოფელში, ეხლა 4000 ფუტს ზევითაც გვხვდება²²³. ზოგი მთხრობლის აღნიშვნით კი, წინათ ბევრს უქმობდნენ. გარკვეულ დღე-სასწაულებს გარდა კვირის ზოგიერთ დღესაც არ შეიძლებოდა მიწაზე ბუშაობა და ამის გამო ვერ ასწრებდნენ მარცვლეულის აღრიანად დათესვას და ამით მისი დროულად შემოსვლის უზრუნველყოფას. ექვს არ იწვევს, რომ პავის შერბილება თუ თესვის ვადების გადმოწვევა გარკვეულ როლს ითამაშებდა სიმიინდის მოყვანის საქმეში, მაგრამ თუ გავახსენებთ, რომ ზემოაღნიშნულ სოფლებში სიმიინდის მოყვანა დარწყნეს ჯერ კიდევ მაშინ, როცა ჩვენი გლეხი გულმოდგინედ იცავდა უქმე-დღესასწაულების გამო სამუშაოს აკრძალვის წესს, უფრო მართებული იქნება მიზეზი ვეძებოთ ხალხურ აგრობიოლოგიაში. აქედან კი ამ საკითხთან დაკავშირებით პირველ რიგში ყურადღებას იპყრობს ადგილობრივ გამომუშავებული და გავრცელებული ჩიშების შესწავლა.

საველე მონაცემებით ირკვევა, რომ მთელ რაქა-ლეჩხუმში გავრცელებული ყოფილა კაჟოვანას ან კაჟას სახელით ცნობილი წითელი (ყვითელი) და თეთრი სიმიინდი, რომელსაც აგრეთვე შინაურს, ჩვენებურს ან ადგილობრივს უწოდებენ. ამათგან საგანგებო მნიშვნელობა ენიჭებოდა ყვითელს. მართალია, იგი წვრილკაკალა, დაბალი სიმიინდი იყო, მაგრამ როგორც საადრეო ჩიში, განსაკუთრებით ფასობდა მოსახლეობაში. სწორედ ამ სიმიინდის ადგილობრივ პირობებთან შეგუებით უნდა მიეღოთ ორიგინალური ჩიშის 80 — 90-დღიანი სავეგეტაციო პერიოდის მქონე საადრეო მთის სიმიინდი, რომელსაც შვიდკვირასაც უწოდებენ. თუმცა, როგორც თვით დასძენენ, თუ ბარის პირობებში ამგვარი შვიდკვირა ნაუჩრალ ყანაში, გვიან დათესილიც ასწრებს შემოსვლას, აქაური მთის პირობებში იგი მხოლოდ 3-4 თვეში მწიფდება. ამ სიმიინდის გავრცელების არე ამჟამად უკვე ზღვის დონიდან 1200-1450 მ სიმაღლეს აღწევს. კაჟოვანას ამგვარი აკლიმატიზაცია სავსებით ბუნებრივი გამოჩნდება, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ იგი სიმიინდის იმ სახეობის წარმომადგენელია, რომლის ჩიშები ყველა დანარჩენზე ადრე შემოსულად ითვლება საქართველოში, ისევე, როგორც მთელ ევროპაში²²⁴. რაქა-ლეჩხუმში მისი ესოდენ ფართოდ გავრცელება და სახელწოდება „ადგილობრი-

²²³ Н. К. Срединский, *დასახ. ნაშრ.*, 446, 454.

²²⁴ Л. Л. Дскапрелевич, *Из истории появления и распространения кукурузы в Грузии*, 46.

ვი“, თავის მხრივ, ამ რაიონებში სიმინდის კულტურის არსებობას ხან-გრძლივობაზე უნდა მიგვიჩივებდეს. კაჟოვანა, ეს საადრეო სიმინდი, ბოლო დრომდე ინარჩუნებს თავის მნიშვნელობას მხოლოდ მაღალ-მთიანი ზონის პირობებში, ხოლო რაჭა-ლეჩუმის დანარჩენ ტერიტორიაზე კი მან ნელი-ნელ დაუთმო ადგილი სხვა სახეობის წარმომადგენლებს.

შედარებით ახალშემოსულ სიმინდთა ჯიშებში გვხვდება როგორც თეთრი, ისე ყვითელი ვარიაციებიც. ყველაზე მეტად გავრცელებულია ნახევრადკბილა და კბილა სიმინდის ჯიშები.

როგორც ლ. დეკაპრელევიჩსა და ვ. მენაბდესა აქვთ აღნიშნული, ამ ნახევრადკბილა გრანიცა//გრანიცულის შეესატყვისი მეორე სახელწოდება, რომელსაც ადგილობრივი ხმარობენ, არის ადესა//ადესული. საყურადღებოა, რომ მთხრობლები ერთმანეთის სინონიმად ხმარებუ-ლი ამ ორი სახელწოდების გვერდით იმავე ჯგუფის სიმინდის აღსანიშნავად ხმარობენ სხვა სახელწოდებასაც და მათ იგვევობაზე მიგვი-ჩივებენ. მაგალითად: „გრანიცა იგივე ადესაა, აჭამეთიც ესაა“. ან „ადესა იგივე აჭამეთის, გრანიცა“. ახსიათებენ როგორც თეთრ ან ყვითელ, კბილა, ბრტყელ, ფართოკაკლებიან, კარგმოსავლიან სიმინდს, რომელმაც „კაი ტარო იცის“. მასალის განხილვისას ჩანს, რომ ადგილი აქვს გარკვეულ დიფერენციაციასაც: გრანიცას და აჭამეთისას უფრო ხშირად თეთრ სიმინდს უწოდებენ, ადესას კი ყვითელს. ამასთან და-კავშირებით ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში, საქართველოში გავრცელებული სიმინდის ადგილო-ბრივი ჯიშების აღწერისას, აჭამეთური სიმინდი მართლაც თეთრმარ-ცვლიანად, ხოლო იმერული ნახევრადკბილა, რომელსაც შეესატყვისე-ბა ადგილობრივი სახელწოდება ადესა, ყვითელმარცვლიანადაა მოხ-სენებული²²⁵.

ზემოთქმულიდან აშკარაა, რომ მთხრობლებს მიერ აჭამეთის თეთრის ადესასა და გრანიცასთან გაიგივების ფაქტი მოწმობს ადგი-ლობრივი მეურნის ღმრა ცოდნა-დაკვირვებას. ცხადია, მას არ გამო-პარვია აჭამეთურისათვის დამახასიათებელი როგორც კბილა, ისევე კაჟა სიმინდის ნიშნები, რაც მას აშკარად აქცევს იმ ჰიბრიდულ სახე-ობათა ჯგუფში, რომელსაც გრანიცა ეკუთვნის. ხოლო მათ შორის გარკვეული სხვაობის აღნიშვნა (თუნდაც ფერის თვალთახედვით) უნ-

²²⁵ ი. ლ. მ. ო. უ. რ. ი., დასახ. ნაშრ., II, 51, 55—56; საქ. სსრ სსს.-სამ. წარ-მოების სპეციალიზაცია, განლაგება და სოფლის მეურნ. გაძლიერების სისტემები, II, 1960, 248.

და მიგვითითებდეს იმაზე, რომ საქმე გვაქვს ერთი და იგივე სახეობის წარმოადგენლებთან, რომლებიც ზოგ ინდივიდუალურ ნიშან-თვისებათა წყალობით ქმნიან გარკვეულ, ურთიერთისაგან განსხვავებულ ვარიაციებს.

დამოწმდა ნახევრადებილა სიმიინდის შესატყვისი ადგილობრივი სხვა სახელწოდებანიც. მაგალითად, მუხლური. იგი ს. ბარში გვხვდება. ეს გარემოება, შეიძლება, იმაზე მიგვითითებდეს, რომ აქ იგი მეზობელი სოფლიდან -- მუხლიდანაა შემოტანილი, რაც სავსებით კანონზომიერი ჩანს, რამდენადაც შედარებით ახალი და ისიც დაბალი ზონის ჭიშების გავრცელება რაჭის ამ მიკრორაიონში სწორედ ამ გზით (მუხლი-ბარი) უნდა წარმართულიყო, რადგანაც ს. ბარის მეორე მეზობელ სოფელში, მთისკალთაში, გეოგრაფიულ პირობების გამო, სადღესოდაც კი ვერ ხერხდება სიმიინდის მოყვანა. ასევე გავრცელების გზის გამომხატველი უნდა იყოს პ. ონში დამოწმებული ყვითელი, ფართომარცვლიანი, ნახევრადებილა სიმიინდის შესატყვისი სახელი — ღვარდიელა. მარცვლის სადაურობისავე აღმნიშვნელი ჩანს სახელწოდებები: იმერული (რაჭა), მეგრული (ლეჩხუმი), აბაშა//აბაშური (რაჭა-ლეჩხუმი). გვხვდება აგრეთვე რუმინულის ან გროზნას სახელით ცნობილი წვრილ-გრძელკაკალა, საადრეო ყვითელი და თეთრი სიმიინდის ჭიშები.

თუ წინათ რაჭა-ლეჩხუმის ნათესებში ყვითელი სიმიინდი ქარბობდა, დაახლოებით გასული საუკუნის მიწურულიდან შეიმჩნევა სწრაფვა თეთრი სიმიინდის მოყვანისაკენ. მოხრობელთა უმეტესობა მომსწრეა დროისა, როცა ითვისებოდა მხოლოდ ყვითელი სიმიინდი და ახსოვთ კიდევ თეთრის შემოსვლის დრო. მართალია, ეს უკანასკნელი (როგორც ძველ, ისე ახალგავერცელებულ ჭიშებში) ყველაზე უფრო გვიან შემოდიოდა და შედარებით დაბალ ზონაშიც კი ძნელდებოდა მისი მოყვანა, მაგრამ, როგორც ვხედავთ, ამ მიმართულებითაც ხალხურმა სელექციამ თავისი გაიტანა — დროთა განმავლობაში მიიღო ადგილობრივ პირობებთან შეგუებული და გამოსადეგი ჭიშები²²⁶. თეთრი სიმიინდის უპირატესობას გლეხები უკეთესი მოსავლიანობით ხსნიან. სპეციალურ ლიტერატურაში არსებული მონაცემებითაც მტკიცდება ამგვარი დასაბუთების მართებულება. ცნობილია, რომ თეთრმარცვალა

²²⁶ მარცვლელთა ახალი ჭიშების გამოყვანის ფაქტი დამოწმებულია ქართლის ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც (იხ. Г. С. Ч и т а я. Этнографические исследования в Грузинской ССР, 187).

ჯიშები ყვითელთან შედარებით ხშირად ჰექტარზე 1—3 ცენტნერით მეტ მოსავალს იძლევა²²⁷.

სიმინდის ნაწილების ადგილობრივი ხალხური სახელწოდებებია: ფესვები//ძირა (მეწის ზევით ამოსულ ფესვებს ხარალები ეწოდება²²⁸); ღერო, მუხლი. ფურცლები (ფოთლები). ღეროს თავზე — ქუჩუჩო//ფოჩოჩი; ტარო. ტარო შედგება ნაქურჩალა//ნაქუჩი//ქუნჩალა ქენჩურასაგან, რომელზედაც კაკლები//მარცვლებია, ულაში//ულვაშისაგან და ნატარვალი//ფუჩეჩი//ქუჩეჩი//ქურჩალასაგან. აქედან ქურჩალა ეწოდება ღეროზე მსხმოიარე ტაროს ბუდეს. თუ ტაროს ღეროზევე გაარჩევენ და მერე შეატეხენ, მაშინ ღეროზე დარჩენილ, ტაროგამოცლილ ბუდეს ნატარვალი ეწოდება, ხოლო ფუჩეჩი//ქუჩეჩი კი ჰქვია მოტეხილ ტაროზე შემოცლილ, ღეროს მოცილებულ ბუდეს. ტაროგამოცლილი, მოჭრილი ღერო ჩალაა. ნაღერალა ეწოდება სიმინდის ძირს, რომელიც ჩალის მოჭრის შემდეგ რჩება ყანაში.

ღერლი უვარგისი სიმინდია. ჰიქკადულა ეწოდება სიმინდის წვრილ მარცვალს. კვიკიკი მოკლე და წვრილი ტაროა. შანთი სიმინდის გრძელ და მსხვილ ტაროს ჰქვია²²⁹. „ორ-სამნაყარ ტაროს“ (ს. ტოლა) ან ერთად შეზრდილ 4-5 ტაროს ბელელა ტაროს უწოდებენ²³⁰.

ლომი (*Setaria italica* P. B.). ფეტენაირთა მეორე წარმომადგენელია ლომი. ჩვენში მისი გავრცელების არე ძირითადად დასავლეთ საქართველოთი იფარგლება. აქ იგი ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული პურეული იყო ჯერ კიდევ არც თუ ისე შორეულ წარსულში. არა ერთგზისაა მოხსენიებული ლომი სხვადასხვა ავტორ-მოგზაურთა ნაწერებსა (ი. ბარბარო, კონტარინი, ტოლოჩანოვი და იევლევი, ლამბერტი, შარდენი, ვახუშტი, გიულდენშტედტი, გეორგი, აბატ დე ლა პორტი, კოხი, ეიხვალდი, ჰაქსტჰაუზენი და სხვ.) და დასავლეთ საქართველოს საბუთებში. მაგრამ რადგანაც მისი ხსენება გვხვდება არა უადრეს XIII საუკუნისა, ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, ლომი საქართველოსათვის არ არის უძველესი კულტურა. ამასთან, იგი ჩვენში ლომის შემოსვლის გზად მიიჩნევენ დასავლეთის და არა აღმოსავლეთის

²²⁷ ს.კ. სსრ სას.-სამ. წარმოების განლაგება, სპეციალიზ. და სოფლის მეურნეობის გაძლიერების სისტემები, II, 248.

²²⁸ ლეჩხუმური ლექსიკონი, ქ. დ., I, 492.

²²⁹ მ. ა. ლ. ა. ე. ე. ლეჩხუმური ლექსიკონი და მისივე ლეჩხუმური ზეპირ-პიტყვაობა, 96.

²³⁰ ი. კ. ე. ე. 96.

ქვეყნებს²³¹ (რომლებიც ამ მარცვლეულის სამშობლოდაა ცნობილი²³²). ნ. კეცხოველის მიხედვით, ღომი ჩვენში XV საუკუნიდან ჩნდება²³³. პ. ჟუკოვსკი კი ღომს დასავლეთ საქართველოსათვის უძველეს კულტურას უწოდებს²³⁴. ი. ლომოური მ. თუმანიანის ნაშრომზე დამყარებით (სადაც აღნიშნულია სომხეთში ურარტული პერიოდის ღომის აღმოჩენა), შესაძლებლად თვლის საქართველოში ღომის კულტურის საკითხის გადასინჯვას და იზიარებს ჩვენში მისი რამდენიმე ათასი წლის წინათ არსებობის შესახებ ნ. მაისურიანის მიერ გამოთქმულ აზრს²³⁵. ასევე, სომხეთში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად წინაურარტული ხანის ღომის აღმოჩენა ჯ. რუხაძის აზრით, მნიშვნელოვანია საქართველოში ღომის კულტურის ძველთაგანვე არსებობის გარკვევის თვალსაზრისითაც²³⁶. მით უფრო მნიშვნელოვანი და ბევრის მთქმელია ამ მხრივ დასავლეთ საქართველოში გათხრების დროს აღმოჩენილი, ქუთაისის მახლობლად ნაციხვარში (სათათლია) ბრინჯაოს ხანით და შემდეგში ბიჭვინთაში ახ. წ. აღრ. III ს-ით დათარიღებული, ღომის მარცვლები²³⁷.

ამას გარდა, ფრიად საყურადღებო ფაქტებია, ერთი მხრივ, იმერეთში დამოწმებული ველური ღომის (*Selaria Ketzchovelii* Men. et Eritsian) არსებობა (იგი კულტურის წინამორბედი ფორმაა.²³⁸) და მეორე მხრივ, საქართველოში გავრცელებული ღომის პოლიმორფიზმი²³⁹. (75-ზე მეტი ჯიში²⁴⁰). სწორედ საქართველოს კულტურული ღომის თავისებურება და აქ დამოწმებული ველური ღომი აფიქრებინებს

²³¹ ივ. ჭავჭავაძე, საქ. ენ. ისტ., I. 368-369.

²³² ვ. მენაბდე, და ა. ერიციანი, საქართველოს ღომის შესწავლისათვის, თბ., ბოტ. ინსტ. შრომები, XI, 1947, 200.

²³³ ნ. კეცხოველი, კულტურულ მცენარეთა ზონები საქართველოში, 293.

²³⁴ П. М. Жуковск ий, Ботаника, 456.

²³⁵ ი. ლომოური, დასახ. ნაშრ., II, 231.

²³⁶ ჯ. რუხაძე, ღომის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, მსე, XI, 1960, 80.

²³⁷ ჩაკვატაძე, ქუთაისის ისტორიიდან, 14, 17; ა. აფაქიძე, რ. ფუთუჩაიძე, 1966 წ. ბიჭვინთაში ჩატარებული არქ. გათხრის შედეგები, XVI სამეცნ. სესია მიძღვ. 1966 წ. საველე-არქ. კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიშები, თბ., 1967, 63.

²³⁸ ვ. მენაბდე, და ა. ერიციანი, დასახ. ნაშრ., 195, 199.

²³⁹ В. Л. Менабде и А. А. Ерицян, Гомм Грузии, თბ. ბოტანიკ. ინსტ. შრ., XII, 1948, 168.

²⁴⁰ ნ. კეცხოველი, კულტურულ მცენარეთა ზონები საქართველოში, 293.

შკლევარებს, რომ ღომის კულტურა ჩვენში დამოუციდებლად წარმოიშვა²⁴¹.

დღეისდღეს ღომი რელიქტურ მცენარედლა რჩება. სიმიინდისაგან გამოდევნილი ეს კულტურა ერთ ხანს კიდევ ინარჩუნებდა არსებობას, მაგრამ საბოლოოდ მისი ნათესების შემცირებული ფართობი მინიმუმამდე დავიდა და ამჟამად იგი მომაცვდავი კულტურაა²⁴².

ფეტვნიართაგან ღომს ყველაზე გრძელი სავეგეტაციო პერიოდი აქვს, რაც ხელს უშლის მის მაღალ ზონაში გავრცელებას²⁴³. ამიტომ, ჩვენში ღომის გავრცელების საზღვარი ზღვის დონიდან 600—750 მ სიმაღლით იფარგლება²⁴⁴. საქართველოს ღომები სავეგეტაციო პერიოდის ხანგრძლივობის თვალთახედვით ორ გეოგრაფიულ-ეკოლოგიურ შტოდ იყოფა. ამათგან მეორე ჯგუფში შემავალი ღომი, რომლის ტიპური წარმომადგენელია ლეჩხუმური ფორმები, ყველაზე მოკლე სავეგეტაციო პერიოდის მქონეა და ამოწვევრიდან დათავთავებამდე საჭიროებს 61 — 67 დღეს²⁴⁵. ზემოთქმულის საფუძველზე გასაგები ხდება, რომ ღომი ზემო რაქაში ვერ იხეირებდა, ამიტომაც მისი გავრცელების არე ამ მხარეში ქვემო რაქით იფარგლებოდა. სადღეისოდ კი იგი აღარც აქ და აღარც ლეჩხუმში თითქმის არ ითესება.

გიულდენშტედტი რაჭის მარცვლეულ კულტურათა შორის იხსენიებს მსხვილ ფეტვს, რომელსაც ადგილობრივნი ღომს უწოდებენ და მიუთითებს, რომ იგი ითესება ყველაზე დაბლობ ადგილებში და ისიც იშვიათად²⁴⁶.

ღიუბუა დე მონპერე აღნიშნავს, რომ ლეჩხუმელთა საყვებს შეადგენს ღომი, რომელიც თითონაც უჭამია²⁴⁷.

ლეჩხუმის მარცვლეულთა შორის დ. ნოსოვიჩი ახსენებს ღომს²⁴⁸. ი. ბახტაძე კი რაჭის ღომს ორ ჯიშად ყოფს — 1. *Andropogon sorghum* და 2. *Selarita Italica* P.²⁴⁹.

²⁴¹ ე. მ. ნ. ბ. დ. ე. ა. ე. რ. ი. ც. ნ. ი. დასახ. ნაშრ., 207.

²⁴² Д. Л. Декапрелевич и А. С. Каспарян, К изуч. и таль-
янск. проса, возделываемого в Грузии, Тр. по прикл. бот., селек. и генет.,
ХІХ, в. 2, 1928, 534-535.

²⁴³ В. Л. Менабде и А. А. Ерница, დასახ. ნაშრ., 164.

²⁴⁴ Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, К изуч. полевых
культур Зап. Грузии, 335.

²⁴⁵ В. Л. Менабде и А. А. Ерница, დასახ. ნაშრ., 164.

²⁴⁶ J. A. Güldenstädt, დასახ. ნაშრ., 90.

²⁴⁷ Dubois de Montpereux, დასახ. ნაშრ., 434-435.

²⁴⁸ МИЭБГКЗК, т. 1, 176.

²⁴⁹ МИЭБГКЗК, т. 2, 54.

ლენხუმში გავრცელებული ღომის ჯიშების აღწერა-დახასიათება მოცემულია მ. ალავიძის ეთნოგრაფიულ ნარკვევში. ბოჭგა ანუ ბელელა. ყვიაელი ღომი გრძელი და ბოძალობოლიანია (ტოტოვანი). მისი თავთავი მტევნისებურ შტოებს იკეთებს. იგი სექტემბრის ბოლოს იკრავება. კუდა ღომი მოკლე და მკვრივთავთავიანია, შემოდის სექტემბრის დაჟღერს²⁵⁰. ჯ. რუხაძის მასალების მიხედვით, სამეგრელოში სახელწოდებანი ბოჭგა და კუდა ღომი ერთი და იგივე ჯიშის პარალელური ფორმებია. ამასთან, ბოჭგა ღომის არსებობა დამოწმებულია გურიასა და აჭარაშიც²⁵¹. კოძუა ყვითელი მკიდროთაველიანია ღომია. მოცოროზი საადრეოა, ორ თვეში იწევენ²⁵². მართლაც, ცნობას, რომ მოცოროზი საადრეო ჯიშია, ვხვდებით საბასთან: „მოცოროზი — შუდ კვარია ღომი“. ლენხუმისავე ღომის ნათესებში დამოწმებულია სარეველად ცნობილი ველური ე. წ. ვერულა ანუ ბენდრო ღომი, რომელიც წავ მარცვლებს ისხამს და აღებისას ნათესში ცვივა²⁵³.

ღომის თავთავი ყუმბარებისაგან შედგება. ყუმბარა თაველის შტოს ეწოდება²⁵⁴. (მ)ჩხო ღომის კანია, ჩენჩია, რაც ხელით გამოფშენიას არ ცილდება მარცვალს, ამიტომ საჭიროა თავთავების ცეხვა. საინტერესოა, რომ ჭანურად ჩხვარი//მჩხვარი, მეგრულად კი ჩხვერი ეწოდება თვით ღომს²⁵⁵ ან ღომის, ფეტვისა თუ საზოგადოდ პურეულის მარცვალს. ამ სიტყვიდანვეა ნაწარმოები დაბეგვის გამომხატველი მეგრული ზმნა — ჩხარუა²⁵⁶.

რაკის ს. კორტში დამოწმებულია სახნავის სახელწოდება — ღომიაქვეში²⁵⁷.

ფეტვი (*Panicum miliaceum* L.). ფეტვნაირი პურეულის კიდევ ერთი წარმომადგენელი, თვით ფეტვი, ხორბლის მსგავსად უძველეს კულტურათა რიცხვს განეკუთვნება. ახასიათებს შედარებითი ერთგვაროვნება²⁵⁸. ფეტვი მოკლე სავეგეტაციო პერიოდის მქონე, საადრეო მცენარეა. გვალვაგამძლეობის მხრივ თითქმის უზადლოა და ყველაზე უხვმოსავლიანია მინდვრის კულტურებიდან²⁵⁹.

²⁵⁰ მ. ალავიძე, ლენხუმური ზეპირსიტყვაობა, 96.

²⁵¹ ჯ. რუხაძე, დასახ. ნაშრ., 83.

²⁵² მ. ალავიძე, ლენხუმური ზეპირსიტყვაობა, 96.

²⁵³ იქვე, 97.

²⁵⁴ იქვე, 97.

²⁵⁵ არს. ჩიქობავა, დასახ. ლექსიკ., 142.

²⁵⁶ ივ. ჭავჭავაძე, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, II, 86.

²⁵⁷ მ. ალავიძე, რაკული ტოპონომიური ლექსიკონი, 500.

²⁵⁸ В. Л. Комаров, დასახ. ნაშრ., 100.

²⁵⁹ ი. ლომოური, დასახ. ნაშრ., II, 174—175.

ადრიდანეე გვხვდება ფეტვის ხსენება ქართულ თარგმანებსა, ორი-
გინალურ ნაწარმოებებსა თუ საბუთებში²⁶⁰. მის სიძველეზე მიგვითი-
თებს არქეოლოგიური მასალა²⁶¹. იგი ითესებოდა როგორც აღმოსაე-
ლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში.

რაჭა-ლეჩხუმში ფეტვის კულტურის გავრცელების მაუწყებელი
არაერთი საბუთი მოიპოვება. ნიკორწმინდის სიგელშიც (XI ს.) მოხსე-
ნიებულია „ფეტვ კაბიწი ე“²⁶². გიულდენშტედტი იხსენიებს წვრილ
ფეტვს, რომელსაც ქვრიმა ეწოდება²⁶³. დიუბუა დე მონპერეს ცნობით
ჭიორაში არაფერი მოყავდათ ხორბლის, ქერისა და შვრიის გარდა²⁶⁴.
ეტყობა, შემდეგი დროის მასალებში მთის რაჭაში ნახსენები ფეტვი
გვიანი მოვლენაა. ლეჩხუმის შესახებ კი იგივე ავტორი აღნიშნავს, რომ
ს. ლუხვანოში. ცხენისწყლისპირის ქალა დაფარულია სიმინდისა და
ფეტვის ყანებით²⁶⁵. ი. მინდელი რაჭის ს. სორში მოწითალო და შავ
ფეტვს ასახელებს და აღნიშნავს, რომ ადრე მომსვლელი კულტურაა,
ამიტომ ითესება იენისში, ზოგჯერ. ნაპურალზეც კი. მის მოსავალს ილე-
ბენ სექტემბრის პირველ რიცხვებში²⁶⁶. დ. ნოსოვიჩის მასალებში
ლეჩხუმის მარცვლეულთა შორის ნახსენებია ფეტვიც²⁶⁷. ი. ბახტაძის
მონაცემებით. რაჭაში ითესებოდა სამი ჯიშის ფეტვი: ქვრიმა-ჭადი, შა-
ვი-ჭადი და წითელი-ჭადი²⁶⁸. აქ მოხსენიებული ქვრიმა ივ. ჯავახი-
შვილს თეთრი ფერის ფეტვნაირად მიუჩნევია, ოღონდ მაინც გამო-
უყვია ფეტვისაგან²⁶⁹. ქვრიმას — *S. moharium* — ი. ლომოურიც
ფეტვნაირთა ჯგუფის ცალკე ქვეჯგუფად გამოყოფს²⁷⁰. ლ. დეკარელე-
ვიჩიც მას ფეტვისაგან გამოყოფილად იხსენიებს²⁷¹. ხოლო ქვრიმას სა-

²⁶⁰ ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ეკ. ისტ., I, 364.

²⁶¹ Б. Б о р т а р и а, დასახ. ნაშრ., 208, 210; В. Л. М е н а б д е, Ботанико-систематические данные о хлебных злаках древней Колхиды Сообщ. фил. АН СССР, ч. I, №9, 1940, 683—684; ი. ლ ო რ თ ქ ი თ ა ნ ი ძ ე, ვანის ქალაქი, «ცისკარია», 1968, №7, 134.

²⁶² ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა შე-
კრებილი თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა ს მიერ. II, ტფ., 1897, 47.

²⁶³ J. A. G ü l d e n s t ä d t, დასახ. ნაშრ., 90.

²⁶⁴ D u b o i s d e M o n t p e r e u x, დასახ. ნაშრ., 407.

²⁶⁵ ი ქ ე ე. 446.

²⁶⁶ Н. М и н д е л и, დასახ. ნაშრ., 90.

²⁶⁷ МИЭБГКЗК, т. I, 176.

²⁶⁸ МИЭБГКЗК, т. 2, 54.

²⁶⁹ ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ეკ. ისტ., I, 364—365.

²⁷⁰ ი. ლ ო მ ო უ რ ი, დასახ. ნაშრ., II, 224.

²⁷¹ ლ. დ ე კ ა რ ე ლ ე ვ ი ჩ ი, შოთა რუსთაველის ეპოქის მინდვრის უმთავე-
რესი კულტურები, 3.

ბასეული განმარტებიდან ჩანს. რომ ქართველი ლექსიკოგრაფი, იბევე როგორც გიულდენშტედტი და ი. ბახტაძე, მას ფეტვად მიიჩნევს (საბა: „ქვრიმა ღომს ჰგავს, ფეტვია“). დასავლეთ საქართველოში ქვრიმა ცნობილი ყოფილა მჭადის ან მჭადის ფეტვის სახელწოდებით²⁷². გ. რეზვიაშვილის ცნობითაც რაჭაში ითვისებოდა შავი ქვრინოფა-ქადი. ეს უკანასკნელი სახელწოდება ივ. ჭავჭავაძის ქვრიმას შესატყვისად მიაჩნია²⁷³.

ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვ. მენაბდის მონაცემებით, ფეტვის ვერტიკალური გავრცელების თვალთახედვით შეიმჩნევა შემდეგი კანონზომიერება — 600 — 700 მ ზევით რაჭაში ეხვდებით ფეტვისა და ქვრიმას ნარევს, ამასთან, ქვედა ზონაში ქვრიმას ნარევი უმნიშვნელოა, ხოლო სიმაღლესთან ერთად მისი პროცენტი იზრდება. მიწათმოქმედების უმაღლეს ზონაში კი უკვე ქვრიმას სუფთა ნათესებია.²⁷⁴

საველე მონაცემებით, თითქმის უკანასკნელ ხანებამდეც ითვისებოდა ფეტვი რაჭის ტერიტორიაზე, ლეჩხუმში კი იგი შედარებით ნაკლებ გავრცელებას პოულობდა.

ფეტვს რაჭა-ლეჩხუმში ჰადს, ლეჩხუმში ფეტვსაც და შავ ჰადს ანუ ურუშს²⁷⁵, მის მარცვალს კი ჰადის კაკალს უწოდებდნენ.

არჩევდნენ სამგვარ ჰადს: 1. ქვრიონ(ფა) (ზ. ბარი), ქვრინოფა (ქვ. ბარი), ქვრივა (ჭიორა), ქვინოფა (წესი); 2. წითელი და 3. შავი. ამათგან კი, მიუხედავად იმისა, რომ ქვრიმა უმაღლესი ხარისხის ფეტვადაა მიჩნეული²⁷⁶, ადგილობრივი სწორედ ქვრინოფას თვლიან საუკეთესოდ. საკმელად ის ჯობს სხვას, ამიტომ ეხლაც კი შემორჩა აქა-იქ მისი ნათესები. იქნებ ეს გარემოება სავსებით ამართლებდეს ივ. ჭავჭავაძის ვარაუდს, რომ რაჭის ქვრიმას ჯიში ჯობია არაგვის ხეობისას²⁷⁷. თუ ასეა, მაშინ აქაც კვლავ მეღავნდება მიკროკლიმატურ თავისებურებათა მნიშვნელობა ერთი და იგივე მცენარის კულტივირების საქმეში.

მასალის შეჯერების შემდეგ გამოდის, რომ ქვრინოფა სხვადასხვა

²⁷² ლ. ლ. Декапрелевич и А. С. Каспарян, დასახ. ნაშრ., 535.

²⁷³ ივ. ჭავჭავაძე, საქ. ეკ. ისტ. I, 365.

²⁷⁴ ლ. ლ. Декапрелевич и В. Л. Менабде, К изуч. полевых-культ. Зап. Гр., 238-239.

²⁷⁵ მ. ალავეძე, ლეჩხ. ზეპირსიტყვე., 27 და მისივე ლეჩხუმური, ლექსიკონი.

²⁷⁶ ივ. ჭავჭავაძე, საქ. ეკ. ისტ., I, 366, 368.

²⁷⁷ იქვე, 366.

ფერის უნდა ყოფილიყო. მთხრობლები ასახელებენ „წაშავო“ (ქვ. ბარი), „თეთრ კორკოშოებივით“ (კიორა) და „ცოცხისფერ“ (წესი) ქვრინოფას. ამასთან, ეტყობა, წედისსა და გლოლაში ჩანიშნული თეთრი მჰადიც ქვრინოფაა, რასაც მოწმობს შინამრეწველობის მასალებში დაცული ცნობა (ს. უწერადან): „ჰადი სამნაირი — თეთრი ფეტვი, ქვრინა; მეორე შავი, თავდაღუზღუზებული, მესამე ყვითელი, ფაჩხა“²⁷⁸. ეს უკანასკნელი, ფაჩხას სახელითაც ცნობილი²⁷⁹. იგივე წითელი ფეტვია. კარგი მოსავალი იცის. მსხვილიც უფროა, საქმელადაც კარგია, ოღონდ შემოსვლისას ცვიოდა და თუ შორს ეთესა, ცნელი მოსაზიდი იყო.

ფეტვი, ეს აღრე მომსვლელი კულტურა, გვიან, ზოგჯერ ნაპურალზეც ითესებოდა და მაინც ასწრებდა შემოსვლას. ამიტომ შესაძლებელი იყო მისი წელიწადში ორჯერაც კი მოყვანა. ფეტვი მეტად უხვმოსავლიანი კულტურაა. განსაკუთრებით ბარაქიანი მოსავალი იცის ახლში დათესვის შემთხვევაში. იგი სარეველა ბალახისაგან ასუფთავებს ნიადაგს²⁸⁰.

ფეტვს, განსაკუთრებით კი „შავ ჰადს“, უპირატესად „სულიერის“ საკვებად იყენებდნენ, აჰმევდნენ წიწილებსა და დავარდნილ, ავადმყოფ საქონელს („იმდონს არ ვთესავდით ჯანსაღს რომ ხეთენოდა“²⁸¹). ადამიანისათვის კი, ეტყობა, მაინცდამაინც საპატიო საკვებად არ ითვლებოდა, რასაც ცნობილი რაჭული საფერხულო სიმღერის ნაწყვეტი მოწმობს — „დიასახლისი ჩიოდა: ვაი რას მოვესწარიო. მომივა გული(ს) სტუმარი, ჰადზე ვარ მაინძელიო“.

უხვდებით ფეტვთან დაკავშირებულ ტოპონიმებსაც — ნამჰადვარი (სახნავი — ს. ს. სორი, ხურუთი). სამჰადია (სახნავი — ს. სხიერი)²⁸².

§ 2. სამიწათმოქმედო იარაღები

მიწათმოქმედების განვითარება დიდად იყო დამოკიდებული სასოფლო-სამეურნეო იარაღების რაგვარობაზე. აქ განხილული იქნება მემინდვრეობაში გამოყენებული მიწის დასამუშავებელი (ხელით

²⁷⁸ შპმ, მიწათმოქმედება, I.

²⁷⁹ ეს სახელი ეწოდა იმის გამო. რომ როგორც მთხრობლები აღნიშნავენ, „მისი თაველი თითებივით დაფაჩხულია.“

²⁸⁰ რაჭის 1950 წ. ეთნოგრ. ექსპ. მასალები; Г. С. Ч и т а я, Горное земледелие на Кавказе, მსკ, XI, 58.

²⁸¹ ს. ორბელი, მთხრობელი კ. გურგუჩიანი.

²⁸² ლ. ფრუიძის მიერ შეკრებილი ტოპონიმიური მასალა და МИЭБ ГКЗК, т. 2, 46.

თუ გამწევი ძალით სამუშაო) იარაღები. რაც შეეხება საფარცხ, სამკელ-საკრეფ, სალენწ-საცეხე-საფშენელ იარაღებს, ისინი განიხილება ქვემოთ. შესატყვის სამუშაოებისადმი მიძღვნილ პარაგრაფებში.

რაჭა-ლეჩხუმის მემინდვრობაში ნიადაგის დასამუშავებლად გამოყენებულ ხელით სამუშაო იარაღებს მრავალსაფეხუნოვანი ისტორია აქვს. ერთი მხრივ, ბრინჯაოსა და სპილენძის განათხარი იარაღების, მეორე მხრივ კი, არქეოლოგთა მიერ სამთამადნო წარმოებისა და ლითონდამუშავების მაუწყებელი ფაქტების — ადგილობრივი უძლიერესი მეტალურგიული კერის მიკვლევამ ცხადყო, რომ რაჭა-ლეჩხუმის მემინდვრობის ფესვები ძვ. წ. აღრ. I ათასწლეულში უკვე საკმაოდ მოძღვარებული ყოფილა²⁸³.

ცნობილია, რომ მიწათმოქმედების საწყის ეპოქაში აღმოცენებულია თოხის კულტურამ დასავლეთ საქართველოს მიწათმოქმედებაში XX საუკუნემდე შემოინახა თავი²⁸⁴. ამასთან, დასავლეთ საქართველოში თოხის კულტურა მჭიდროდაა დაკავშირებული ახოს სისტემასთან²⁸⁵, რომელსაც როგორც ქვემოთ დავინახავთ, რაჭა-ლეჩხუმის მემინდვრობაშიც მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობოდა; ამიტომაც, როგორც ყოფაში, ისევე არქეოლოგიური მონაცემებოთაც მოწმდება თოხის კულტურისათვის დამახასიათებელი არა მარტო მიწის დასამუშავებელი იარაღების სიმდიდრე, არამედ თვით ტყის გასაკაფი იარაღის ნაირგვარობაც. ესენია: ცული, ნაჯახი და წალდი.

ნ. რეხვიაშვილის მონოგრაფიაში — „მჭედლობა რაჭაში“ — მოცემულია ამ იარაღების დაწვრილებითი აღწერილობა, მათი დამზადების ტექნიკა, გარკვეულია მათი ფუნქციები და შედარებულია სხვა ქართულ მასალასთან²⁸⁶.

²⁸³ საქართველოს არქეოლოგია; 215; გ. გ. ბ. ე. ჯ. ი. შ. ვ. რ. ლ. ი. არქეოლოგიური გათხრები საბჭ. საქართველოში, 98; მ. ი. ს. ი. ე. ე. შ. უ. ჯ. კ. ჯ. კ. ს. ი. ს. ბრინჯაოს ხანის არქ. ექსპ. 1960 წ. მუშაობის შედეგები; ო. ლ. ა. მ. ბ. ა. შ. ი. ძ. ე. ძველი მოსახლეობის ნაშთები ბრილში. საქართველოში 1960 წ. ჩატარებული არქ. კვლევა-ძიების შედეგები, თბ., 1961; მ. ი. ს. ი. ე. ე. თხზომის განძი, 1961; მ. ბ. ა. რ. ა. მ. ი. ძ. ე. ბრილის აკლდამა, საქართველოში 1960 წ. ჩატარებული არქ. კვლევა-ძიების შედეგები, თბ., 1961; ცაგერის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ექსპონატები-№№ 13/1, 13/2: ონის მხარეთმცოდნეობის მუზე. ექსპ. №840; საქ. სახ. მუზ. არქ. განყ. ფ. №№ 12—38/5, 12—28/4; Б. А. К у ф т и н, К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе, სსშ, XII, 1944, 340.

²⁸⁴ გ. ჩ. ი. ტ. ა. ი. ა, თოხის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, ისტ. ინსტ. შრ., IV₂, 1957.

²⁸⁵ იხ. §- ახოს აღება.

²⁸⁶ ნ. რ. ე. ხ. ე. ი. ა. შ. ე. რ. ლ. ი. დასახ. მონოგრაფ., 134—151.

„ცული—ხეთ საქერი“ იარაღი (იხ. საბა) მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ახოს სისტემაში დიდი ზომის ხეების მოსაქრელ-მოსაჩეხად.

რაქის ტერიტორიაზე ამ იარაღის სიძველეზე მიგვითითებს არქეოლოგიური მასალით გამოვლენილი ცულის კულტის არსებობა ძვ. წელთაღრ. I ათასწლეულში²⁸⁷.

ნაჭახი, საბას განმარტებით, მცირე ცულია. ამდენად, მის ფუნქციასაც ხის მოჭრა წარმოადგენს, მაგრამ ცულისაგან განსხვავებით. იგი იხმარება შედარებით პატარა ხეთა საჭრელად. მას დიდი გამოყენება აქვს სხვადასხვა იარაღის ხის ნაწილთა დამზადების საქმეშიც. მოუხედავად იმისა, რომ ნაჭახი საქართველოს სხვა კუთხეებშიც გვხვდება, ქართლში მას რატომღაც იშვარებისა და რაქვლების დამახასიათებლად მიიჩნევენ და ამ უკანასკნელებსვე მიაწერენ მის აღმოსავლეთ საქართველოში შეტანა-გავრცელებას²⁸⁸.

წალდი უპირატესად ფიჩხისა თუ წვრილ ხეთა საკაფად და მოჭრილ ხეთა წვრილი ტოტების ჩამოსასხებად იხმარება (საბა: „წალდი—ფიჩხის საკაფი“).

რაქა-ლეჩხუმსა და საქართველოს სხვა კუთხეებში გავრცელებული წალდების სიძველეს მოწმობს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ბრინჯაოსა და რკინის წალდები²⁸⁹.

რაქა-ლეჩხუმის ნიადაგების რაგვარობამ, საყანურთა ადგომდებარეობამ და სათესმა კულტურებმა განაპირობა ხელით სამუშაო იარაღების განსაკუთრებული როლი მიწათმოქმედებაში. მთელ რიგ შემთხვევაში, როცა სახვნელის გამოყენება შეუძლებელია, ისინი ერთადერთი საშუალებაა მიწის დამუშავებისა. სახვნელის გამოყენების არეებშიც აუცილებელი და მეტად საჭირო იარაღებია.

რაქა-ლეჩხუმის ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებული, მემინდვრეობაში გამოყენებული ხელით სამუშაო იარაღები აღწერილი და შესწავლილია ი. ბახტაძისა და დ. ნოსოვიჩის მასალებში, გ. ჩიტაიას, ნ. რეხვიაშვილისა და ა. რობაქიძის შრომებში.

მემინდვრეობაში გამოყენებული ხელით სამუშაო იარაღებიდან უმარტივესია ორკაპიანი ჯოხები, ე. წ. სარეკები, რომლებიც ბელტის საფშვნელად იხმარება²⁹⁰. თუმცა ამგვარი იარაღის შესატყვისად სიტყვა ჩეკის ხმარება არაა ფიქსირებული რაქა-ლეჩხუმის მემინდვრეო-

²⁸⁷ მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ.

²⁸⁸ ნ. რ ე ხ ე ი ა შ ე ი ლ ი, დასახ. მონოგრ., 147—148.

²⁸⁹ ი ქ ვ ე, 149; ცულის. ნაჭახისა და წალდის შესახებ უფრო ვრცლად იხ. აგრეთვე—ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, რაქა-ლეჩხუმის სამიწათმოქმედო იარაღები, კრებული—«საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები», თბ., 1964, 152—153.

²⁹⁰ ა. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე, რაქის ეთნოგრაფიული მიეღინების ანგარიში. 315.

ბაწი. მაგრამ გამოთქმა: „მიწას დაჩეკადნენ“, გვაუარაუდებინებს, რომ ზმნა დაჩეკა წარმომდგარია სიტყვა ჩეკისაგან (ისევე, როგორც თოხნა თოხისაგან და ბარგუა ბერგისაგან²⁹¹). მით უფრო, რომ დაჩეკა ნიშნავს მიწის დაფშვნა-დაშლას, ხოლო ჩეკი კი მართლაც იხმარებოდა დახნული ბელტების დასაფშენელად²⁹². ამდენად, მეტყველებაში შემორჩენილი ზმნა მიგვანიშნებს, რომ ჩეკვა სწორედ ჩეკით ხდებოდა. ბელტების საფშენელადვე იხმარებოდა „რკინის მკეტი“ — ძალაყინი (უპირატესად ახოში). ასევე მაგარი მიწის დასაფშენელად, მიწაში დარჩენილი ხის ძირების ამოსაძირკვად და ნიადაგის ქვებისაგან გასაწმენდად, ყამირის, დიდი ხნის უხნავე მიწის მოსანგრევად, მოსაძრავად იყენებდნენ წერაქეს, წალკატს²⁹³. ეს უკანასკნელი იხმარება არა მარტო ნიადაგის დასაფშენელად და გასაწმენდად, არამედ თოხწერაქვას მსგავსად წარმატებით ცვლის თოხს ქვიანი ნიადაგების დამუშავებისას.

თოხწერაქვა ზემოდანსახელებული ცალპირი წალკატის მსგავსი, ოღონდ მასზე ოდნავ პირფართო იარაღია. ამ უკანასკნელს ზოგი მთხრობელი ბართოხასაც უწოდებს. ასეთ ბართოხას სიმინდის თოხნაზეც იყენებდნენ (ს. ღარი). ნ. რეხვიაშვილის მონოგრაფიაში მოცემულ ბართოხას სურათზე ჩანს, რომ მოკავებულია ამ იარაღის ხის ტარი, რომელზედაც ლითონის პირია დაგებული²⁹⁴. სწორედ ასეთივეა აღმოსავლეთ საქართველოს ბართოხაც. იგი აერთიანებს წერაქვისა, თოხისა და ბარის ფუნქციებს. ბარზე მომცროა და მისი ზემოდან დაგებული ტარი მოხრილია 90°-ით. მუშაობა წარმოებს ისევე როგორც თოხით. მისი ფუნქცია აქაც ახოს დამუშავება და ხვნის დროს დარჩენილი ხარვეზების დათოხნა თუ ხნულის გასუფთავებაა. ამგვარი იარაღი მთის ზოლის მაგარი სტრუქტურის ნიადაგებში იხმარება²⁹⁵. განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს ბართოხას არსებობა-

²⁹¹ ივ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ენ. ისტ., I, 312.

²⁹² ი ქ ე ე, 156-157; გ. ქ ა ლ ბ ა ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960, 10.

ჩეკი, ს. წილკანში დამოწმებული მასალის მიხედვით, სარეკის მსგავსად. ორკაპიანი ჯოხია (ეთნ. განყ. არქ.); საბას მიხედვით (ცეცხლის საჩხრეკელია; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მონაცემებით კი (იხ. ტ. VIII) ზმნა ჩეკვა სარის, ქვოს წვეტის წათლას გამოხატავს.

²⁹³ ს ა ბ ა: «წერაქვი ესე არს ცალგნით სათხროლი აქუნდეს კლდეთ დასარღვევად და წწალკატი არს ორგნითვე საკუეთი აქუნდეს ქვათა სათლელად».

²⁹⁴ ნ. რ ე ხ ვ ი ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. მონოგრაფია, სურ. 122ა, გვ. 146.

²⁹⁵ გ. ქ ა ლ ბ ა ძ ე, აღმ. საქართვ. სამიწათმ. იარაღების ისტ., 16-17.

გავრცელება, რადგანაც იგი მარტვი სახენელის წინაპირობადაა მიჩნეული²⁹⁶.

იარაღების სახელწოდებათა თუ თვით ერთიდაიგივე სახელის მქონე იარაღთა იშვიათი სხვადასხვაობა იჩენს თავს მიკრორაიონებსა თუ ცალკეულ სოფლებშიც კი. მაგალითად, მიუხედავად საბას განმარტებისა, როპლის მიხედვით წალკატი ორმხრივი, წერაქვი კი ცალმხრივი იარაღია, რაჭა-ლეჩხუმური მასალით წალკატი რიგ შემთხვევაში ცალთავიანი, რიგ შემთხვევაში კი ორთავიანი იარაღი ჩანს. ასევეა წერაქვიცა²⁹⁷ და თოხწერაქვაც. ზოგჯერ კი ერთნაირი ფორმის იარაღები სხვადასხვა სახელითაც გვხვდება. მაგალითად, ერთიდაიგივე იარაღი ატარებს ზოგჯერ საჩხის (ს.ს. ლაჩთა, შეუბანი, ქალა), წალკატის ან წერაქვის სახელწოდებას. ერთიდაიმავე ცალთავიანს კი თოხწერაქვა, წალკატი ან ბერჯუგი ჰქვია²⁹⁸. სწორედ ამიტომაც ნ. რეხვიაშვილი სამიწათმოქმედო იარაღთა ამ კატეგორიას ზოგადად თოხწერაქვებს უწოდებს და შემდეგ ყოფს მათ სხვადასხვა ტიპებად. თოხწერაქვას ქვეშ ერთიანდება როგორც ცალპირი, ცალთავიანი, ისე ორპირი, ორთავიანი იარაღები. ცალთავიან თოხწერაქვათაგან ერთი რიგი კუთხელი ტანისაა და ცულის მაგავსია, სამოქმედო მომართვა ექოსებური აქვს. მეორე სახის კი იმერული თოხის მსგავსია. ორივე ქართლური ქარჩივით იხმარება ყამირის დასამუშავებლად. ორთავიანი თოხწერაქვა კი შერწყმული ტიპის იარაღია და ორგვარი სამუშაო ეკისრება — ერთი თავით რომ თოხის მაგივრობას წეეს, თოხნის მიწას, მეორეთი ქვებსა და ფესვებს ამოყრის, ამოძირკვავს²⁹⁹.

წერაქვებს გარდა ყურადღებას იპყრობს ნაირგვარი ფორმისა და ფუნქციის მატარებელი თოხები, რომელთაც განსაკუთრებით დიდი ადგილი უკავიათ რაჭა-ლეჩხუმის მემინდერეობაში. ამ კუთხეთა მიწათმოქმედებაში თოხის მნიშვნელოვან როლზე მიგვითითებდნენ

²⁹⁶ გ. ჭაბლაძე, დასახ. ნაშრ., 17.

²⁹⁷ წერაქვი რომ ცალპირიცა და ორპირიც შეიძლებადა ყოფილიყო, ჩანს შემდეგიდან: «ქარჩი—ცალპირა წერაქვის მსგავსი თოხი..» (იხ. ქ. დ., I, გუდამაყრული და ქართლური ლექსიკონები).

²⁹⁸ ჭანურში ბერჯი ეწოდება ვიწროტარიან თოხს, რომელიც მიწას ღრმად თოხნის (იხ. ივ. ჭაქვახიშვილი, საქ. ეც. ისტ., I, 213), ბარჯუგი კი რაჭაში ძელბარს, ქურის მოსახლედ ხის ბარს ნიშნავს (იხ. ვ. ბერაძე, სიტყვის კონა იმერულ და რაქულ თქმათა, სპბ, 1912 ან ივ. ჭაქვახიშვილი, საქ. ეც. ისტ., I, 213). ზემოპოტანილიდან კი ჩანს, რომ ბერჯუგი ჭანურის, მსგავსად, სამიწათმოქმედო ლითონის იარაღსაც რქმევია.

²⁹⁹ ნ. რეხვიაშვილი, დასახ. მონოგრ., 157.

ი. ბახტაძე და დ. ნოსოვიჩი³⁰⁰. თოხს იყენებდნენ როგორც მოხსნული მიწის ბელტების დასაფშენელად და დარჩენილი ხარვეზების მოსათოხნად, ისე თვით საყანურის სათესად გასამზადებლად, დასათოხნად ისეთ ადგილებში, სადაც რაიმე მიზეზის გამო სახვნელით ვერ იმუშაებდნენ. ამიტომ ნ. რეხვიაშვილი თოხების ერთ წყებას ნახნავის, მეორეს კი უხნავის დასამუშაებლად განუთვნილს უწოდებს. გარდა ამისა, თოხებს სიმინდისა და ღომის ნათესების სამარგლადაც ხმარობდნენ.

ნიადაგის თავისებურებით გამოწვეულმა მოხსნული მიწის დაფშვნის აუცილებლობამ განაპირობა აქაური თოხების ყუაზე ე. წ. ქოჩოჩის გაჩენა. ქოჩოჩიანი თოხები გვხვდება ქართლ-ჯავთისა, იმერეთსა, სვანეთსა, სამეგრელოსა, აფხაზეთსა და ჩერქეზეთშიც³⁰¹. გვხვდება როგორც ოთხკუთხა ანუ ბრტყელი, ე. წ. რაჭული ანუ ოროყიანი თოხი (რაჭა-ლეჩხუმი), ისევე ე. წ. პირმრგვალი, ლეჩხუმური (ლეჩხუმი) და იმერული ანუ ცქიტაიანი (რაჭა-ლეჩხუმი) თოხები. ამათგან პირველი — სწორი, ბრტყელი, ოთხკუთხა — მთხრობელთა აღნიშვნით, უფრო ძველია ამ მხარეთათვის. ასეთი თოხი კარგადაა შეფარდებული ადგილობრივ ნიადაგებთან, უფრო მაგარია, უფრო ღრმად ესობა მიწაში. იგი იხმარებოდა მძიმე სამუშაოებისათვის — ნიწის „დასაჩერკნად“ და ახოს დასამუშაებლად: სიმინდის მეორე თოხნაზეც კარგი იყო. ფართო თოხი უკეთ მიაყრიდა მიწას ნათესს.

რაჭაში გავრცელებული თოხები შესწავლილია ნ. რეხვიაშვილის მიერ. მისი აღნიშვნით, ყველაზე გავრცელებული თოხის ტიპია რაჭული. იგი ტანგაშლილი, მაღალმხრებიანი, ბეჭებში ცოტა მოხრილი, მრგვალსატარიანი, ყუა-ყერიმლიანი, ყუაზე ქოჩოჩიანი იარაღია. შედგება ქოჩოჩისა და წვერებისა ანუ ნიღრებისაგან. გავრცელებულია უმთავრესად რაჭის ბარის ზოლში, კარგად მუშაობს ფხვიერ მიწაში, ვარგისია სიმინდის სათოხნადაც³⁰².

თოხს, რომელიც ბელტების დასაფშენელად და ხნულში ყამირად დარჩენილი მიწის მოსათოხნად იხმარება, ნ. რეხვიაშვილი „სახნავის თოხს“ უწოდებს. ამავე კატეგორიას აკუთვნებს იგი მაღალ, ვიწროტანიან, სწორ და მცირედ გაშლილბეჭებიან, უმთავრესად მთის ზოლში გავრცელებულ ე. წ. „ახოს თოხს“, რომლის ფუნქცია ახოსა და ხარ-სახვნელისათვის მიუდგომელ ადგილებში ნიადაგის დამუ-

³⁰⁰ МНЭБГКЗК, т. 2, 50; т. 1, 176.

³⁰¹ გ. ქ ა ლ ბ ა ძ ე, აღმ. საქართვე. მთიანეთის სამიწათმოქმ. იარაღები, 113.

³⁰² ნ. რ ე ხ ვ ი ა შ ვ ი ლ ი. დასახ. მონოგრა., 155.

შაგებაა³⁰³. ოთხკუთხა თოხებისავე კატეგორიას განეკუთვნება ლომის სამარგლი პატარა თოხები.

სწორკუთხა, ანუ ოთხკუთხედის ფორმის თოხები გვხვდება საქართველოს სხვა კუთხეებშიც (შიდა ქართლში, გურია-სამეგრელოში და სხვ.) და ყველგან შედარებით მძიმე სამუშაოებისათვისაა განკუთვნილი³⁰⁴.

ე. წ. იმერული ანუ „ცქიტინი“, ყურინი თოხი, მთხრობელთა აღნიშვნით, როგორც რაჭაში, ისე ლეჩხუმში, შედარებით ახალი შემოსული ჩანს. ამ მხრებდაშვებულ, სამკუთხედის ფორმის თოხს ახასიათებს გორდა პირი, სწორად დაქნილი ტანი, გამართული წელი, ბასრი და წვეტიანი პირის კიდეები, კუთხედი ყუა-ყვრიმალ და სატარე, „მოუქანდავი“ აღნაგობა³⁰⁵. იგი ნაკლებ ბლაგვია, ოთხკუთხასთან შედარებით მსუბუქია და ადვილი სახმარი. მისი თავისებური მოყვანილობა — ბოლოში მომრგვალებული სამკუთხედის ფორმა — მისი ყურების ანუ გვერდების წვერთა ადვილად გამოყენების საწეულებას იძლევა, განსაკუთრებით მაგარ და ქვიან მიწაში. კარგი სახმარია ეს თოხი სიმიწის სამარგლადაც. მისი წვეტიანი გვერდები აადვილებს სიმიწის ნათესებს შორის სარეველას გამოჭრა-გამოთოხნას.

როგორც ითქვა, მთხრობელთა აღნიშვნით, ეს იმერული თოხები შედარებით ახალი შემოსული ჩანს რაჭა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე, მაგრამ სავარაუდებელია, რომ ამგვარი იარაღი, ან ყოველ შემთხვევაში, მისი სახესხვაობა საერთოდ არ უნდა ყოფილიყო ამ კუთხეთა მიწათმოქმედებისათვის უცხო. საქმე იმაშია, რომ იმერული თოხი მხრებდაშვებული თოხის სახესხვაობაა, ხოლო თვით ლეჩხუმური პირმრგვალი თოხიც მხრებდაშვებული თოხების კატეგორიას განეკუთვნება. გარდა ამისა, მხრებდაშვებული სპილენძის, ბრინჯაოსა და რკინის არქეოლოგიური თოხები აღმოჩენილია როგორც რაჭის, ისე ლეჩხუმის ტერიტორიაზე³⁰⁶. გ. ჯალაბაძის აზრით კი, მხრებდაშვებული ანუ ხელეჩოსნაირი თოხები³⁰⁷, რომლებიც გვხვდება როგორც

³⁰³ ნ. რეხვიაშვილი, დასახ. ნაშრ., 155—156.

³⁰⁴ გ. ჯალაბაძე, აღმ. საქართვ. სამიწათმ. იარაღების ისტორიიდან, 13.

³⁰⁵ ნ. რეხვიაშვილი, დასახ. მონოგრაფ., 155.

³⁰⁶ ცაგვერის მხარეთმც. მუზ. ფ. №13/2; საქ. სახ. მუზ. არქ. განყ. ფ. №№12—38/5, 12—28/4; ისტ. ინსტ. არქ. განყ., ფონდი თხზორის განძი №№ 2—6; ონის მხარეთმც. მუზ. ფ. №240—სპილენძის კოლხური თოხი, ძვ. წ. აღრ. X—VIII სს., ს. ტოლა.

³⁰⁷ ისტ. ინსტ. არქ. განყ. თხზორის განძში (ინვენტ. №16—17) მოიპოვება სპილენძის ეჩოებიც.

დასავლეთ. ისე აღმოსავლეთ საქართველოში, თოხის შედარებით პირვანდელი სახეა და მისი შემდგომი, განვითარებული ტიპია ოთხკუთხა თოხები³⁰⁸. მაშასადამე, გამოდის, რომ რაქა-ლეჩხუმშიც თანამედროვე თოხები პირველყოფილი არქეოლოგიური მხრებდაშვებული თოხების შემდგომი, განვითარებული სახეა და ეტყობა, ყოფამ, განსაკუთრებით რაქაში, შემოინახა სწორედ ეს, ადგილობრივ პირობებთან უფრო შეგუებული ფორმა. კითხვაზე, თუ რამ გამოიწვია მხრებდაშვებული თოხების გაქრობა ყოფიდან და შემდეგში კი ისევ შენოტანა მეზობელი კუთხეებიდან, ძნელდება პასუხის გაცემა. შესაძლებელია, ეს გარემოება რამდენადმე უკავშირდება სიმინდის კულტურის ამ მხარეებში ფართოდ გავრცელებას, რადგანაც სიმინდის მარგვლის დროს ნათესის გამოსახშირად და სარეველას მოსაქრელად ოთხკუთხა დიდ თოხზე უფრო გამოსადეგი სწორედ ეს მსუბუქი, სამკუთხა თოხია. წვეტიანი გვერდების წყალობით იგი უკეთ იხმარება ნათესში.

რაქა-ლეჩხუმის მემინდვრობაში გამოყენებას პოულობს აგრეთვე ბარი. რომელიც ყანაში უყი და გაგვალული მიწის დასაბარავად იხმარება.

ზემომოყვანილიდან ჩანს, რომ რაქა-ლეჩხუმის ხელით სამუშაო სამიწათმოქმედო იარაღები, დაწყებული უმარტივესიდან (სარეკი) და კომბინირებული თოხწერაქვებით დამთავრებული, ფორმათა მრავალგვარობით გამოირჩევა. ამავე დროს, ისინი შეფარდებულია ნიადაგისა და კულტურების თავისებურებებთან და მათი სხვადასხვაგვარობა გამოწვეულია თვით სამიწათმოქმედო სამუშაოთა და ამ იარაღებზე დაკისრებული ფუნქციების ნაირგვარობით. ამასთან, აქაური იარაღები ტიპოლოგიურად თანხვედრა საქართველოს სხვა მთიან ზოლებში გავრცელებულებს. (ხელით სამუშაო იარაღები იხ. ტაბ. I, 1—3 და II, 1).

ნიადაგის დასამუშავებელ რკინის იარაღებს, გარდა ხელით სამუშაო იარაღებისა, განეკუთვნება აგრეთვე სახნისი. რაქა-ლეჩხუმში შემორჩენილია ე. წ. ორფრთიანი სახნისი, რომელიც ნიადაგების რაგვარობის შესაბამისად სხვადასხვა ზომისა და ზურგგაბარილობის მზადდება³⁰⁹. სახნისი არაა დამოუკიდებელი იარაღი. იგი სახენელის შემადგენელი ნაწილია და მისი შემწეობით ხდება მიწის გაქრა-გარღვევა. თუ სახნისი (მსგავსად ზემოთ მოტანილი იარაღებისა) ადგილობ-

³⁰⁸ გ. ქ ა ლ ბ ა ძ ე, აღმ. საქარტვ. სამიწათმ. იარაღების ისტორიიდან, 11.

³⁰⁹ ნ. რ ე ხ ე ი ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. მონოგრ., 159.

რივი მკედლობის ნიშნია, სახენელი იარაღის დანარჩენი ნაწილები. ხით-სურობის საუკეთესო მაგალითია.

ძველებური, ადგილობრივი წარმოების ხის სახენელი იარაღი ცნობილია მთელს რაქა-ლეჩხუმში. საკვლევ ტერიტორიაზე დამოწმებულია სახენელი იარაღის ჩამდენივთ ვარიანტი: 1. ე. წ. რაქული სახენელი ანუ წეწენა — ფარფლიანი. ოვალურგვერდიანი ქუსლით³¹⁰, 2. ოჩოჩა³¹¹ ან იმერული კავი — ოვალურძირიანი ქუსლით³¹², 3. ლეჩხუმური კავი — ხერხემლიანი ძირით³¹³, 4. ორხელა --- ყურებიანი ქუსლით³¹⁴.

რაქაში გავრცელებულ სახენელს არაერთი უცხოელის ყურადღება მიუპყრია (გიულდენშტედტი, პეტცოლდტი, ბრაუნგარტი, ლეზერი), მაგრამ რიგ შემთხვევაში ძნელი გასარკვევია თუ რაქაში ცნობილ სახენელთა რომელ ვარიანტს ეხება ესა თუ ის ავტორი. რიგ შემთხვევაში კი მათ ნაშრომებში ეხვდებით რაქული სახენელის შესახებ არსებული მონაცემების მცდარ გააზრებას და აქედან გამომდინარე, მცდარსავე დასკვნებს, რაც არა ერთგზის იქნა აღნიშნული და სათანადოდ გაკრიტიკებული სახენელი იარაღების შესწავლის დარგში საკვლევთაოდ აღიარებული სპეციალისტის გ. ჩიტაიას მიერ³¹⁵.

ზემოჩამოთვლილი სახენელები ურთიერთისაგან განსხვავდება არა მარტო ქუსლით, არამედ რიგი სხვა ნიშნებით — როგორც ცალკეული ნაწილების მოყვანილობითა თუ ზომებით, ისე მათზე დაკისრებული ფუნქციებით. შევხვით მათ ცალცალკე.

საკვლევ ტერიტორიაზე ყველაზე მეტად თავისებურ და განსაკუთრებულ სამრწამოქმედო იარაღს წარმოადგენს ე. წ. რაქული სახენელი, რომელიც მეცნიერულად შესწავლილია გ. ჩიტაიას მიერ. როგორც მკვლევარმა დაადგინა, ამ ტიპის სახენელი იარაღის თავისებურებებს ამჟღავნებს, ერთი მხრე, მისი აღნაგობა, მეორე მხრე კი, მასზე დაკისრებული ფუნქცია. ამ იარაღის, ერთი შეხედვით, მარტივი ქუსლი მუშაობის პროცესში რთული მოვალეობის შემსრულებელია. იგი თავისი ნაწილების მეშვეობით მთის პირობებში ასრულებს მასზე დაკისრებული გუთნის ფუნქციებს. ამ იარაღის საინტე-

³¹⁰ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაქული სახენელი, 248; მ ი ს ი ე ე, რაქული სახენელის ფარფლიანი ქუსლი, 185.

³¹¹ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაქული სახენელი, 257.

³¹² გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაქული სახენელის ფარფლიანი ქუსლი, 185.

³¹³ ი კ ე ე, 190 და მ ი ს ი ე ე, ლეჩხუმის ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, 264.

³¹⁴ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაქული სახენელი, 264.

³¹⁵ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაქული სახენელი; მ ი ს ი ე ე, რაქული სახენელის ფარფლიანი ქუსლი; Г. С. Ч и т а я. Этнографические исследования в ГССР, 182.

რესო ელემენტია წეწენაც, რომელიც მხრის თავის საყრდენია, უადვილესს გამწევ ძალას მუშაობას და მარტივი სახვნელის ფარგლებში გუთნის ფამფალაკის როლის შემსრულებელია. წეწენაზე ამოჭრილ კდეებზე ჯამპარას გადანაცვლებით კი ხდება ხნულის სიღრმის რეგულირება. ეს უქანასკნელი ხერხდება აგრეთვე ქუსლის სოლების მოძრაობის მეშვეობით³¹⁶.

ეს სახვნელი, რომელიც მხოლოდ ერთ უღელ გამწევ ძალას საჭიროებს, ზემოაღნიშნულ თვისებათა გამო კარგად ეგუება ადგილობრივ რელიეფს. იგი გაუმჯობესებული ნაწილების წყალობით უკახ იტოვებს მისი სახის ყველა სახვნელს და თავისი ტიპის განვითარების უმაღლეს საფეხურს წარმოადგენს. თავისი დაწინაურებული კონსტრუქციის გამო იგი მთის გუთანია³¹⁷ (იხ. ტაბ. II, 4—5).

ერთი მხრივ, თვით რაჭული სახვნელის შესწავლისა და, მეორე მხრივ, საქართველოს დანარჩენ კუთხეთა თუ მსოფლიოს სხვა ხალხთა სამიწათმოქმედო იარაღების განხილვის საფუძველზე გ. ჩიტაიამ ინდოგერმანული თეორიის საწინააღმდეგოდ დაამტკიცა, რომ საქართველო არ წარმოადგენდა კულტურის ელემენტთა სხვათაგან ამთვისებელსა და შემდგომ გადამცემ პუნქტს. ნათელჰყო, რომ: 1. რაჭული სახვნელის ფარფლიანი ქუსლი ქართული სახვნელი იარაღების ქუსლების შინაგანი განვითარების გზითაა მიღებული; 2. მისი განვითარების საფეხურებია აჭარული ჯილა, მეგრული და გურული კავი, ზნაყური სახვნელი და მესხური ჯილა.; 3. ფარფლიანი ქუსლი გუთნის ფრთის წინამორბედია და რამდენიმე საუკუნით უსწრებს წინ ევროპული სახვნელის შედარებით ახალ შენაძენს, ოვალურ ფრთას³¹⁸.

ასევე, რაჭული სახვნელის წეწენა/წინმავალას განვითარების გზაც ქართველი ტომების შრომის იარაღების (მეგრული სახვნელი, იმერული მთის ჩოჩილა ურემი) ნაწილებშია მოცემული. წეწენა ამ უქანასკნელთა განვითარების შედეგად და მათი აგებულების პრინციპის გამოყენებითაა მიღებული და ფარფლიანი ქუსლის მსგავსად, ქართველი ტომების მიერ შექმნილი სახვნელის თავისებურებაა³¹⁹.

³¹⁶ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახვნელი, 249, 268, 272; მ ი ს ი ვ ე, რაჭული სახვნელის ფარფლიანი ქუსლი, 185—187, 195.

³¹⁷ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახვნელი, 276.

³¹⁸ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახვნელი; მ ი ს ი ვ ე, რაჭული სახვნელის ფარფლიანი ქუსლი; მ ი ს ი ვ ე, К вопросу о происхождении абхазских пахотных орудий, Сб. II, №4, 1941, 273.

³¹⁹ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახვნელი, 273.

რაჭული სახენელი, რომელიც უძველესი სახენელის ტიპის განვითარების უმაღლეს საფეხურს წარმოადგენს, თავისი ფარფლიანი ქუსლითა და წეწენათი მეტად თავისებური იარაღის სახეა, რომელსაც ქართველ ტომთა სახენელი იარაღების გარეშე ანალოგი არ მოეპოვება სხვა ხალხთა სახენელებში. იგი მიღებულია ქართველი ტომების (თუბალების) სახენელი იარაღების ძირითადი ელემენტების შინაგანი გაუმჯობესების გზით³²⁰.

ამგვარად, გამოდის, სახენელი იარაღებისა და მისი ნაირგვარი ქუსლების ცოცხალ მუზეუმში, საქართველოში³²¹, რაჭულ სახენელსა და მის ორიგინალურ ქუსლს განსაკუთრებული ადგილი უკავია. მისი გავრცელების არეად გ. ჩიტაია გარდა ზ. რაქისა, ქვ. რაქასა და ლეჩხუმ-სვანეთს ასახელებს³²². რაც შეეხება მოკლეთარიან და წეწენიან სახენელს, იარაღის ამგვარი ტიპი გ. ჩიტაიას დამოწმებული და შესწავლილი აქვს ქსნის ხეობაში³²³.

თავის ნაშრომში გ. ჩიტაია იხსენიებს რაჭაში გავრცელებულ ოჩოჩა სახენელსაც და აღნიშნავს, რომ ეს უკანასკნელი საკმარისად განსხვავდება ზემომოტანილი სახენელისაგან. მისი ქუსლი უფარფლოა, მხარიც გრძელია, მთლიანი და პირდაპირ ებმის უღელს³²⁴.

ა. რობაქიძე აღნიშნავს, რომ გ. ჩიტაია ნაშრომში ნახსენებია რაჭაში დადასტურებული ორი ტიპის სახენელი, რომელთაგან ერთი ფერდობზე, მეორე კი ჭალაზე გამოიყენება და რომ ისინი ურთიერთისაგან განსხვავდება ნაწილების ზომებითა და თვით ქუსლის მოყვანილობითაც. მაგალითად, ჭალის სახენელის ქუსლი ბევრად უფრო დიდია ფერდისაზე. ეს უკანასკნელი კი გაცილებით მსუბუქია პირველზე. ფერდის სახენელს უფრო მომრგვალებული და დახრილი ქუსლი აქვს, რომელიც თავისუფალ მდგომარეობაში ყოფნისას მხოლოდ 1/3-ით ეყრდნობა მიწას, მაშინ როცა ჭალის სახენელის ქუსლი მთელი თავისი ქვედა სიბრტყით მიწას ეხება. ჭალის სახენელთან შედარებით ფერდისას ერქვანიც დაბალი აქვს. ავტორი ორივე სახენე-

³²⁰ გ. ჩიტაია, რაჭულ სახენელი, 290.

³²¹ ივ. ჯაფარიძე, ისტ. ეკ. ისტ., I, 174 და გ. ჩიტაია, რაჭული სახენ., 262.

³²² გ. ჩიტაია, რაჭული სახენელი, 248; მისივე მასალები საქართველოს სახენელი იარაღების ისტორიისათვის, სსმ, V, 1930, 286.

³²³ გ. ჩიტაია, ქსნის ხეობის ეთნოგრა. ექსპედიციის მოკლე ანგარიში: ენიმკის მოამბე, IV, 286—287. მისივე, ქსნური მთის გუთანი, ენიმკის მოამბე, V—VI, 1940.

³²⁴ გ. ჩიტაია, რაჭული სახენელი, 257.

ლისათვის საერთო ელემენტად ასახელებს წინახელას (წეწენას) ზედ დაქდობილი სამი კბილით ჯამბარას გამოსაბმელად³²⁵.

ველზე მუშაობისას საშუალება მომეცა დამემოწმებინა როგორც ფარფლიანი. ოვალურქუსლიანი ე. წ. რაჭული სახენელი, ისევე ოჩოჩაც//კავიც (ს.ს. ტოლა, წესი, ბარი, გენდუში, სპათაგორი). მთხრობელთა მიერ ოჩოჩად წოდებული სახენელი ძალიან ჰგავს გ. ჩიტაიას მიერ ფარფლიანი სახენელის პროტოტიპად მიჩნეულ ზნაკვერ სახენელს³²⁶. ამ ოჩოჩას ქუსლი, მსგავსად რაჭული სახენელის ქუსლისა, მთელ სიგრძეზეა ქვევიდან გულამოღარული, ოღონდ მისი ძირი არაა ახრილი ოვალურად, არამედ მიწაზე სწორად იდება, მხოლოდ ოდნავ მრგვალდება განიერი ბოლოსაკენ და სულ რაღაც 3—4 სმ-ით თუ სცილდება მიწას. ქუსლის ბოლოს შუა ნაწილი კი 8—10 სმ-თაა დამორებული მიწას. (იხ. ტაბ. III, 2—5 და ტაბ. IV, 1—2,4), ჩემს მიერ ველზე დამოწმებული ოჩოჩას ტარიც, ისევე როგორც ა. რობაქიძის მიერ აღწერილისა³²⁷, არაა გრძელი. წინ მასაც აქვს წეწენა, ოღონდ ეს უკანასკნელი ქუსლის პორიზონტალური მდებარეობის გამო მიწიდან ცოტათი აშვერილია, რაც სავსებით ბუნებრივია. თუ ფარფლიან-ქუსლიანი სახენელი მთაში, ფერდზე სამუშაო იარაღია, მისი ქვესახე, ოჩოჩა, მთის-ძირისა და შედარებით სწორი ადგილების სახენელია. ხოლო როგორც ცნობილია, მთის-ძირის რელიეფის პირობებში საჭროებას არ წარმოადგენს სახენელი იარაღის თავის მუდმივად მიწაზე ღოხვა, როგორც ამას მოითხოვს მთის ზოლის უსწორ-მასწორო რელიეფი³²⁸.

ამ ოჩოჩა//ოჩოჩუკას (ზ. და ქვ. ბარი) წეწენეებსაც (პ. ონი, ტოლა) უწოდებენ. ე. ი. გამოდის, რომ წეწენა რაჭულ ფარფლიანქუსლიან სახენელს გარდა ზნაკვერი ტიპის სახენელსაც ეწოდება (რაც რამდენადმე ბუნებრივიცაა, ვინაიდან ამ სახენელსაც ახასიათებს წეწენა//წინმავალა). მეორე მხრივ, ოჩოჩა არა მარტო რაჭული სახენელისაგან საკმარისად განსხვავებული და გრძელმხრიანი იარაღის, არამედ ზნაკვერი ტიპის იარაღის სახელწოდებადაც გვხვდება.

გ. ჩიტაიამ ლეჩხუმის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მუშაობისას დაადასტურა რაჭული სახენელი იარაღის ვარიანტი, რომელსაც.

³²⁵ ა. რობაქიძე, რაჭის ეთნოგრაფიკული მემკვიდრეების ანგ., 314.

³²⁶ გ. ჩიტაია, მასალები საქართველოს სახენელი იარაღების ისტორიისათვის. სურ. 13; მისივე, რაჭული სახენ. ფარფლიანი ქუსლი, 192-193.

³²⁷ ა. რობაქიძე, რაჭის ეთნოგრაფიკული მემკვიდრეების ანგ., 314.

³²⁸ გ. ჩიტაია, ქსნური მთის გუფანი, 487..

ლეჩხუმში კავი ეწოდება. ამ უკანასკნელს, რაჭული სახენელისაგან განსხვავებით, გრძელი მხარი აქვს ზედ მიბმული „მისადგმელით“ (შეესატყვისება რაჭულ წეწენას), რომელიც მიწაზე არ ცოცავს. კავის მხარი ღვლეკით³²⁹ ებმის უღელს³³⁰.

ჩემ მიერ ს. სპათაგორში დამოწმებული ამგვარი სახენელის მხარი რაჭაში გავრცელებული სახენელის სატარზე (მხარზე) უფრო გრძელია (198 სმ), ქუსლი კი ისევ მთელ სიგრძეზე ქვევიდან ამოღარული, არაა ოვალური მოყვანილობის, არა ზევიტკენ ახრილი, არამედ ზნაკუთრი იარაღის ქუსლის მსგავსად ძირით მთლიანად მიწაზეა დაყრდნობილი. (იხ. ტაბ. IV, 4).

ველზე მუშაობისას ლეჩხუმში დამოწმდა ზემოაღწერილთაგან რამდენადმე განსხვავებული სახენელი. ეს უკანასკნელი გრძელმხრიანია. მისი სწორი (არაოვალური) ქუსლიც ძირში ამოღარულია, ოღონდ არა რაჭული სახენელივით მთელ სიგრძეზე, არამედ დაახლოებით 2/3-ის ან 1/2-ის ფარგლებში (განიერი ბოლოდან მოყოლებული, სოლების, ერქვნისა და სატარის ჩასასმელი ადგილი). ქუსლის ბოლოს ამ გულამოღარულ გვერდებს რაჭული სახენელის მსგავსად ფართა//ფართები ეწოდება. ქუსლის ზედა, შუა ნაწილი ქედივითაა ამალელებული. ქუსლის ამ ხერხემალზე „ბელტი შემოდგება“. იგი ბელტს არ უშვებს მეორე მხარეს და ამტვრევს კიდეც მას. (იხ. ტაბ. V, 1 — 2). ამგვარი იარაღი, ოღონდ ძალიან გრძელი სატარით დამოწმდა რაჭაში (ს. პ. ონი). მთხრობლები მიგვითითებენ კიდეც, რომ იგი არაა ადგილობრივი და რაჭის ფარგლებში მხოლოდ მათ სოფელშია გრძელტარიანი იარაღი³³¹. (იხ. ტაბ. III, 1).

ზემოთ დასახელებულ იარაღებს გარდა საკვლევ ტერიტორიაზე მოწმდება სხვა სახის სახენელიც. სახელდობრ, ზ. რაჭის მთის სოფლებში (წედისი, ირი, შქმერი, ზ. ბარი და სხვ.) ცნობილია ე. წ. ორხელა. ეს უკანასკნელი არც თუ ისე დიდი ხნის შემოსული ჩანს ამ ადგილებში. მთხრობლებს ახსოვთ კიდეც მისი შემოსვლა-გავრცელების დრო. ამ იარაღს თავის დროზე შეეხო გ. ჩიტაია და აღნიშნა, რომ ყურადღებას იპყრობს მისი ქუსლის კონსტრუქცია. იგი ერთიანი

³²⁹ ღვლერკი—ღვლეკი, დაგრეხილი წნელი. ხმარობდნენ კავის მისაბმელად უღელთანა (რაჭული ლექსიკონი. ქ. დ., I).

³³⁰ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ლეჩხუმის ექსპედიციის მოკლე ანგარიში. 264.

³³¹ ზემოგანხილული სახენელების ნაწილების სახელების ვარიანტები მათი გავრცელების ადგილის მითითებით და ველზე დამოწმებული სახენელი იარაღების ნაწილების ზომების ცხრილი სოფლების მიხედვით იხ. შრომაში: ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, რაჭა-ლეჩხუმის სამიწათმოქმედო იარაღები, 165—167.

ახსაგანაა ვაჰოთლილი, ბოლოსაჲენ განიერდება და მთავრდება ორი ყურიო. ჭუსლის ამგვარი ფორმა ხელს უწყობს სახნისისაგან გაჰრალი კვალის გაგანიერებას³³². გარდა ამისა, ზემომოყვანილ სახენელთაგან განსხვავებით, ორხელას ერქვანი ორად გაყოფილი ან ორკაპა მაღალი წოხია (აქედან ამ იარაღის სახელწოდება). აქვს რკინის საკვეთელი, ხოლო მისი სახნისი („საორხლე“) უფრო დიდია სახენელის სახნისთან შედარებით. (იხ. ტაბ. V, 3).

ორხელას ნაწილებს შემდეგი ფუნქციები ეკისრებათ: „საკვეთელი მიწას ჭრის, სახნისი აამგვრევს და ფრთა გადააბრუნებს ბელტს“³³³. რაც შეეხება გამწევ ძალას, თუ ზემოაღწერილი სახენელები ერთი უღელი ხარის მეშვეობით მუშაობს, ორხელაში ებმის ორი (იშეიათად სამი) უღელი ხარი. აქედან პირველ წყვილს საყვეარი, მეორეს (უკანას, სახენელთან ახლოს მყოფს) საძირის ხარები ეწოდება. ეს უკანასკნელები უკეთესი უნდა შეირჩეს. იმ შემთხვევაში, თუ წინა უღელი უღალატებს, უკანამ უნდა გაიტანოს ორხელა. ორხელა ქვიან ნიადაგში ვერ მუშაობს³³⁴.

ზემოდასახელებული იარაღები, როგორც აღნიშნული იყო, ადგილობრივი მიწათმოქმედის ნახელავია. მათი ხის ნაწილების დასამზადებლად იყენებდნენ ცულს, ნაჭახს, ჩულუხს, თეგს, პირთხელს, ჭობოსანს, სატეხს, ეჩოსა და კვერკვეშოს³³⁵. სახენელი იარაღის დამზადებასთან დაკავშირებით მოვიყვან ამონაწერს საველე დღიურიდან: „პირველად კავი გავთაღე ზომაზე — ერთი ჩემი ფხარი და ერთი მცბლა“³³⁶. მერე ჭუსლი ითლება, მერე ერქვანი. ჭუსლი ხმელი არ იქნება. ჯერ კავს სვამენ ჭუსლში. რო გახმება (ჭუსლი) მერე სახნისს ვამცვამთ“³³⁷. მოტანილი ამონაწერიდან ყურადღებას იპყრობს სახენელის დამზადების ტექნოლოგიური პროცესი, ხეზე ხელობის კარგი ცოდნა და მოხელის გამოცდილება. სახელდობრ, იარაღის ნედლი ხის ნაწილში უკვე გამხმარი ხის ჩადგმა; ნედლი ხის ჭუსლი გახმობის შემდეგ შევიწროვდება, მოიწევს და მოუჭერს რა უკვე გამხმარი ხისაგან გაშადებული კავის მასში ჩასმულ ძირს, გაამაგრებს ამ უკანასკნელს. ამის შემდეგ სახენელს აღარ ელის დაშლის საშიშროება.

³³² გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახენელი, 264—265.

³³³ ს. შქმერი, მთხრობელთა ჯგუფი.

³³⁴ ორხელას ნაწილების ადგილობრივ გავრცელებული სახელწოდებების შესახებ იხ. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, რაჭა-ლეჩხუმის სამიწათმოქმედო იარაღები, 168.

³³⁵ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახენელი, 258.

³³⁶ იხ. ქვემოთ ხალხური მეტროლოგიის სისტემაში სიგრძის საზომები.

³³⁷ ს. გვესო. მთხრობელი ბ. ჩიქოვანი.

ნედლი ხის გამოყენების პრაქტიკა ცნობილია ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში, იგი იხმარება ხით ხურობის სხვადასხვა შემთხვევაში. სახელდობრ, ურმის ტექნოლოგიაში ნედლი ხისაგან მზადდება ის ნაწილები, რომლებშიც ხის სხვა, ხმელ ნაწილებს სვამენ³³⁸. ნედლ ხეს იყენებენ კევირის დამზადების დროსაც³³⁹ და ა. შ.

ყურადღება ექცეოდა აგრეთვე ხის ჭიმების შერჩევას სახენელის ნაწილების დასამზადებლად. მაგალითად, ქუსლისათვის არჩევენ ხის ჭიმებს შემდეგი ნიშნების მიხედვით: ადვილად არ უნდა სკდებოდეს, უნდა იყოს მჩატე და ამასთან ისეთი ჭიმის, რომელიც „კუხეა“, ადვილად სრიალებს და მიწას არ იკრავს. ასეთებად მიჩნეულია ლეკა, თხმელა, იფნა. სველ მიწაზე მუშაობისას ქუსლზე მიწის მიკვირის შემთხვევაში მის გასაწმენდად იყენებენ პატარა ნიჩაბს — საფხეკელა//ხოპინას, რომელიც ერქვანზეა წამოცმული. კავისათვის კი, რომელსაც დიდი ჯაფა ადგას, არჩევენ მაგარ, გამძლე ხეს (ცაცხვი, წაბლი, თელა, იფნა). ერქენად იჭრება ნაძვი, ფიჭვის³⁴⁰, წაბლი, თელა, იფნა. ცაცხვი ან ურთხველი. ეს უკანასკნელი „რკინასავითაა, არ ლპება“, მაგრამ მძიმეა და ამიტომ კავად და ქუსლად არ გამოდგება. წეწენა წაბლის, ფიჭვის ან ურთხველის მზადდება. უღლად რბილ, სუფთა ხეს არჩევენ, რომ ხარის ქედი არ შეაწუხოს. სახენელის უღელი ურმის ან კალოს უღელთან შედარებით გრძელია. დიდ უღელში შებმული ხარი მუშაობისას უფრო თავისუფლად „შელავათიანად, იაშვად“ მოძრაობს, ადვილად გააქვს კვალი და უკეთ ხნავს. ხენის დროს სახენელს გვერდზე აწვენენ, რათა ბელტი ცალ მხარეს დაეფინოს. კვალში არ ჩაეარდეს და მარცვალს არ შეუშალოს ამოსვლა. სახენელისაგან გაჭრილი კვლის სიღრმე ერთი ციდაა. სურვილისამებრ კი, როგორც ზემოთ აღინიშნა, შესაძლებელია ხნულის სიღრმის შემცირება-მომატება. ამ მიზნით მიმართავდნენ წეწენას ქდეებზე ჯამბარის გადანაცვლებას (დაგრძელება-დამოკლებას) ან ქუსლში მჭდარი სოლების (ზოგჯერ მხოლოდ ერთი სოლის) მდგომარეობის შეცვლას, ქუსლსა და სატარს შორის მანძილის დაპირფაროება-დაპირვიწროებას. მაგალითად, ხნულის დასაღრმავებლად ჯამბარას გადააბამდნენ წინა ქდეზე, ან წინა სოლის ჩაწევით არეს სატარსა და ქუსლს შორის გაზრდიდნენ, უკანა სოლს კი ზევით ამოწევდნენ ან სულ ამოაძრობდნენ. ხნულის სიღრმის შესამცირებლად,

³³⁸ მ. გ. გ. გ. შ. ი. ძ. ე, ქართული ხალხური ტრანსპორტი, 57.

³³⁹ იხ. ქვემოთ § მარცვლეულის გამოფენა.

³⁴⁰ ა. რ. ბ. ა. ქ. ი. ძ. ე, დასახ. ნაშრ., 315.

„ჩალტედ დასახნავად“ კი ჯამბარა წეწენას ქვედა ჰდეზე ებმის და სოლის ზევით ამოწევით მანძილი მხარსა და ქუსლს შორის მცირდება.

ზოგჯერ ხნულის სიღრმე ხარის ავ-კარგიანობაზეცაა დამოკიდებული. „კაი ხარი დიდ კვალს გამოიტანდა. კაი ხარი ღრმად მოხნავდა და სუსტისათვის ზერელედ გამართავდენ“³⁴¹ სახენელს. მუშა-საქონლის სიდიდე-ვარგისიანობაზე ზოგჯერ თვით სახენელი იარაღის ნაწილების ზომებიც იყო დამოკიდებული. მაგალითად, „კავი, თუ გეყოლა ძლიერი ხარი, გრძელს იზამ, თუ არა და, ზომა ხარს პატარა სახენელი უნდა. ქუსლსაც, დიდი ხარი თუ იქნა, დიდს უზამ, პატარა ზუა — პატარას“³⁴². უმთავრესად კი სახენელის სიდიდე მისი ნაწილების ზომები, როგორც ზემოთ ითქვა, დამოკიდებული იყო სახნავის ადგილმდებარეობაზე — ფერდის სახენელი შედარებით მცირე, ჰალისა კი უფრო მოზრდილი კეთდებოდა.

რაქა-ლეჩხუმში გავრცელებული სახენელი იარაღების ნაირგვარობამ და ნიადაგის პირობებსა თუ საყანურთა ადგილმდებარეობასა და გამწვევ ძალასთან შეფარდებული ვარიანტების სიმრავლემ განაპირობა ამ სამიწათმოქმედო იარაღის ბოლო ღრმდე შემორჩენა. მართალია, მთხრობელთათვის აშკარაა მარტივ ხის სახენელთან შედარებით ფაბრიკული გუთნის, როგორც იარაღის უპირატესობა, აღნიშნავენ კიდევ, რომ ეს უკანასკნელი უფრო ღრმად, სწრაფად, ამუშავებს ნიადაგს, მაგრამ იქვე დასძენენ: „გუთნები ზედმეტად ხნავს, მეტად ღრმად ეფარება ბელტი კაკალს და აღარ ამოდის კაკალი. ეს სახენელი ამტროვს ბელტს და მერე სიმიდი კარგი ამოდის. გუთანი ვერ ამტროვს, ერთიანად გამოაქვს“³⁴³. ან „გუთანი კარგი ყოფილა საანეულოდ. მაშინვე თუ დათესავ, არ ვარგა, ჩვენ ნიადაგებში სახენელი უკეთესია“³⁴⁴. „სახენელით მოხნულს სიცხე უფრო არ აწუხებს. ახლა აქ გუთნით ხნავენ, მაგრამ გუთანი ფიცარს აკეთებს, ბრტყლად გაჰყავს კვალი. სახენელი კი აფხვიერებს“³⁴⁵. „გუთანი აყალო მიწაში ვერ მიდის. ებება იმას და ვერ მუშაობს“³⁴⁶, „ამბობენ — სახენელი ზერელედ ხნავდა და მიწას ისე არ ღალავდაო; აფხვიერებდა და არ ირეცხებოდა მიწა წვიმებით, ისე როგორც გუთნით ნახნავის. ეს მალე

³⁴¹ ს. წედისი, მთხრობელი ე. მაისურაძე.

³⁴² ს. ჩხუტელი, მთხრობელი ა. გუგავა.

³⁴³ ს. ირბელი, მთხრობელი ს. ბურჯალიანი.

³⁴⁴ ს. I ტოლა, მთხრობელი ე. ქენჭაძე.

³⁴⁵ ს. გენდუში, მთხრობელი ა. სამთელაძე.

³⁴⁶ ს. წესი, მთხრობელი თ. გოგლიძე.

იფიტება, განსაკუთრებით ფერდობში³⁴⁷. მართლაც, ცნობილია, რომ ფერდობში ღრმა ხვნი, როგორც ეროზიის გამომწვევი და მიწის გამოფიტვის ხელისშემწყობი, არაა მიზანშეწონილი. ამას გარდა, თანამედროვე აგროტექნიკის მიხედვითაც საჭიროა გარკვეული გარემოსა და ნიადაგების რაგვარობის გათვალისწინებით შეირჩეს შესატყვისი სამიწათმოქმედო იარაღი. მაგალითად, შემჩნეულია, რომ გუთანის კვლის გატანის დროს რამდენადმე ამკერივებს სახნავის ქვედა ფენას, ან რაქველი მეურნის სიტყვები რომ გავიმეოროთ, „ფიცარს აკეთებს, ბრტყლად გაყავს კვალი“. ამ გამკვრივებულ ფენაში ვერ აღწევს ატმოსფერული ნალექები და გამდნარი თოვლი. ეს უკანასკნელები ოდნავ შესამჩნევი დაქანების შემთხვევაშიც კი ჩამოცურდება და განზე მიედინება. ამიტომ დაბლობებში, ე. წ. „მიწისქვეშა გუბებში“ კარბად გროვდება წყალი, ხოლო უფრო მაღალ ადგილებში ნათესები გვალვა-სიმშრალისაგან ზიანდება. ამ თვალთახედვით ძველ სახვნელს უპირატესობა აქვს გუთანთან შედარებით. იგი მთელი სიმძიმით არ აწვება სახნაქვედა ფენას. ერქვანს ჩაქიდებული მხვნელი თითქოს მსუბუქად ატარებს იარაღს ველზე. ყოველ ნაბიჯზე წამოიწევს ფეხის წვერებზე და შემდეგ ეშვება ტერფზე. სახვნელიც რეაგირობს ამგვარ მოძრაობაზე და ტოვებს სახნაქვედა ფენაში არა სწორ, ბრტყელ, არამედ ტალღისებურ კვალს. სახნავი ფენის ქვედა ჰორიზონტზე ყოველი 45—50 სმ დაშორებით რჩება ღრმულები, რომლებიც აჩერებს და აგროვებს წყალს³⁴⁸.

გამოდის, რომ მთხრობელთა ზემოთ მოყვანილი განმარტებანი გუთანთან შედარებით სახვნელი იარაღის უპირატესობის შესახებ მართლდება, ემყარება რეალურ პრაქტიკულ საფუძველს. ამას გარდა, ნათელი ხდება, რომ ადგილობრივი, ერთი შეხედვით მარტივი სახვნელი, რომელიც მიწათმოქმედის დიდი გამოცდილებისა და დაკვირვების პროდუქტია, ადგილობრივ პირობებთან შეფარდებულ, იშვიათი სიზუსტით შემუშავებულ და სათანადოდ გამიზნულ, უნივერსალურ იარაღს წარმოადგენს. ყოველივე ზემოთქმული კი ადგილობრივი მეურნის მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციისა და ღრმა ემპირიული ცოდნის კიდევ ერთი დამადასტურებელია.

³⁴⁷ ს. ს. ჰალა, ლაჩთა, შეუბანი, მთხრობელთა ჩუუფი.

³⁴⁸ А. П л а т о ш к и н, Укрошение «черной метелы», «Наука и Жизнь», № 11, 1964, 122—125.

მემინდვრობაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება საყა-
ნურის აღვლიმდებარეობასა და ნიადაგების თავისებურებას, რაც
ერთგვარად აპირობებს კიდევ სათესი კულტურებისა და სამიწათმოქ-
მელო იარაღების რაგვარობას.

ი. ბახტაძის მონაცემებით, ნიადაგების სხვადასხვაგვარობა დამა-
ხასიათებელია, როგორც ზემო, ისე ქვემო რაჭისათვის. იშვიათად
გვხვდება შავმიწანიადგი სუფთა სახით. ხოტევის, ველევის, უწე-
რისა და ხვანჭკარის საზოგადოებებში შეიმჩნევა კირიანი ნიადაგ-
კირქვისა და რიყის ქვის მინარევით. ზემო რაჭაში ჭარბობს მთის ერ-
თიანი ქანის ქვეწარმადიანი თიხა და თიხნარი მიწა, ხშირად ნაშალი
მთის ქანების მინარევით. გვხვდება ატმოსფეროს სინოტევის სწრა-
ფად შემწოვი კირქვიანი შრეებიანი ქვიშნარი ნიადაგები და თუ ამ
შემთხვევაში ქვეწარმადი თიხისა ან წყალგაუმტარია, მაშინ სინოტი-
ვის დაგროვება მეწყრის მიზეზად იქცევა³⁴⁹.

გ. გძელიშვილის მონაცემებით, რაჭაში ზოგან წითელი. შავი ან
თეთრი მიწა. 1 — 1.5 საუენზე ჩაჭრილი ნიადაგის წყობა ასეთია:
2 მტკაველის სისქე შავი მიწა, 5 მტკაველზე ქვები და მათ ქვეშ თი-
ხა. ამგვარი ნიადაგი იწვევს მეწყერს, თანაც ხელს უწყობს მცენა-
რების სიმდიდრეს. თიხა წყალს არ ატარებს და წვიმის წყლის დაგ-
როვების შემთხვევაში აატივტივებს შავ მიწასა და ქვიშას, ჩამოაცუ-
რებს ძირს. მეორე მხრივ კი, თიხა ინახავს ნესტს და ღრმაფესვება
მცენარე გვალვაშიც არ იღუპება³⁵⁰. რაჭაში მეწყერი არც თუ ისე იშ-
ვიათ მოვლენად ქცეულა. ეს უკანასკნელი გარემოება კი იწვევდა
ზოგჯერ მთელი სოფლების წალეკვასაც³⁵¹. განსაკუთრებით მეწყრა-
და რიონის მარცხენა ნაპირს, რის გამოც იმ მხარეზე დაწყებული გზის
მშენებლობა შეუწყვეტიათ და მარჯვენა მხარეს გადაუტანიათ³⁵².

ლიტვინოვის ცნობით, ლეჩხუმში მიწა საერთოდ ნაყოფიერია
ქვიშაგარეულ, შავი მიწითა და თიხით დაფარულ ნიადაგში გვარობს
მარცვლელ კულტურები³⁵³.

³⁴⁹ МИЭБГКЗК. т. 2, 3, 51.

³⁵⁰ გ. გ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, რაჭის ფიზიკური აღწერა, «ივერია», 1894, №240.

³⁵¹ ს. მ ე რ კ ე ი ლ ა ძ ე, რაჭა, 4.

³⁵² უ ხ ი მ ე რ ი ო ნ ე ლ ი, კორესპონდენცია რაჭიდან. «სასოფლო გაზეთი»,
1868, № 15.

³⁵³ Л и т в и н о в, Краткое обозрение Имеретии, Мингрелии и Лечгума,
„СПб-ский Журнал.“ 1806, № 1, 124.

რაჭა-ლეჩხუმის ტერიტორიისა და საყანურთა გარკვეული ნაწილი მთის ტყიან ზოლშია მოქცეული. ამ ზონის ნიადაგები კი საერთოდ ნაქლებადია შესწავლილი. აქ ჭარბობს მურა და გაეწერებული მურა ნიადაგები. ლეჩხუმის ქვაბულსა და რიონის მარჯვენა ნაპირის რაჭაში ჭარბობს მურა მიწა სხედასხვა ნეშომპალა-კარბონატული ნიადაგების კომპლექსით. მურაშიწათა უმნიშვნელო ნაწილია გამოყენებული მიწათმოქმედებაში, კერძოდ კი მარცვლელ კულტურათა სათესად. რაჭაში მნიშვნელოვანი არე უკავია კირქვიან მასივებსაც. სადაც ხშირია ეროზიული მოვლენები³⁵⁴. ცხენისწყლის შუა ხეობა და ლეჩხუმის ამოქვებული შედგება კიროვანი ქვაქვიშებისა და ქვიშნარ-ქვაკირებისაგან³⁵⁵.

საველე მასალის მონაცემებით, ადგილობრივ არჩევდნენ კარგ. საშუალო და ცუდ, „სუქან და მცირე, ღონიერ, მძიმე და მჩაღტე, ნოყიერ და მწირ“ ნიადაგებს. კარგად ითვლებოდა შავმიწანიადები³⁵⁶. კარგი მოსავლის მომცემს უწოდებდნენ მძიმე³⁵⁷ მიწას. ხოლო „მჩაღტე“³⁵⁸ ან ხმელი ადგილი სუსტ, მცირე მოსავლის მომცემ მიწას ერქვა.

რუხი, „წაშავო“ მიწა საშუალოა. „ამდღვეული, ხრეშიანო, ხოროში, ხრეში“³⁵⁹ მიწა ქვანარევი, ამიტომ მას მოაწერაქვებდნენ. ხრეშ მიწას თირს და გვიმრალსაც უწოდებენ, რადგან „გვიმრა ამოდის და მოსავალი არ მოდის“³⁶⁰. ასეთ მიწას ნაკელით ანოყიერებდნენ. სიტყვა თირის მნიშვნელობის გასარკვევად მოვიყვანეთ მასთან დაკავშირებული განმარტებანი: „თირი — ქვაში ნახე“³⁶¹. თირა — ღბილი კლდე. საშუალო მიწისა და ქვსა, მჭაღაქვა“. „მჭაღაქვა —

³⁵⁴ М. Н. Сагашвили, Почвы Грузии, Тб., 1948, 33, 236—237.

³⁵⁵ ალ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს გეოგრაფია, ტ. 1, 64—66.

³⁵⁶ ს. გვესო, მთხრობელი ბ. ჩიქოვანი, გურიაში: შავი მიწა—შავი ნიადაგი, მეტად ნოყიერი მიწა (გ. შ ა რ ა შ ი ძ ე, გურული ლექსიკონი, ქართულურ ენათა ლექსიკა, I, თბ., 1938).

³⁵⁷ ს. უწერა, მთხრობელი ვ. მაისურაძე, იმერეთში: მძიმე მიწა—შავი მიწა, კარგი მოსავალი იცის (ბ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, ზ. იმერული ლექსიკონი, ქართულურ ენათა ლექსიკა, I).

³⁵⁸ ს. ლეგი, მთხრობელი გ. გოპეჩიშვილი, იმერეთში: მჩაღტე მიწა—უნაყოფო მიწა. სილა მიწა. მცირე მიწა—ცუდი. უნაყოფო მიწა (ბ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, დასახ. ლექსიკ.). მჩაღტე მიწას შესატყვისად აჭარაში იხმარება ესუბუქია, მაშინ როცა ნოყიერ მიწას იქაც მძიმეს უწოდებენ (სტ. მ ე ნ თ ე შ ა ვ ი ლ ი, აჭარის ეთნოგრაფიული მასალა, 141).

³⁵⁹ ხრეში—ნ. ქვა. ქვა—ხრეში (ალ. ნ ე ი მ ა ნ ი, დასახ. ლექსიკ.).

³⁶⁰ ს. ხიდურლები, მთხრობელი ი. ხიდურელი.

³⁶¹ ს უ ლ ხ ა ნ-ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, დასახ. ლექსიკონი.

თირი. რბილი ქვა³⁶². „თირი — ნ. კლდე“ „კლდე — ...თირი (ადვილად სათლელი)“ ან „თირი — მკადაქვა“. „მკადაქვა — მინქათა, თირი“³⁶³. „თირი ძველებურ ქართულათ ქვა არის; გათირვა გაქვევებას ნიშნავს“³⁶⁴. როგორც აქ მოტანილი ამონაწერებიდან ჩანს, ხრეში, თირი მიწა, მართლაც ქვანარევი მაგრამ მაინც ფხვიერი ყოფილა.

წითელი მიწა თიხნარი, აყალო მიწაა³⁶⁵. იგი მაგარია, ნაკლებია წავთან შედარებით. თუ „ფშვილ“ მიწას ანეულის შემთხვევაში მზე დაწვავს და კარგად დაფშენის-გააფხვიერებს, აყალოს არც ანეული შველის მთელი წელიც რომ იყოს დაუთესავად დატოვებული. აყალო მიწა ძნელი დასამუშავებელია. ისე კი იგი დიდხანს ინახავს სონოტივეს და გვალვის შემთხვევაშიც კარგად ძლებს მასში ნათესი. ეს მიწა არც ზედმეტ სისველეს იღებს. მოსავლისათვის კი, თუ გვალვა არ იქნა, მაინც ხრეშიანი მიწა ჯობს. ამიტომ ზოგჯერ ხრეშიან შავ მუწას იღებდნენ და აყალოზე აყრიდნენ. თიხნარს ალიზიანი მიწაც ეწოდება. იგი „მძიმე სახნავი, ალიზი სახნავია“.

„ხოხორა, ფხეკურა“ მიწა მწირია, ნაცარივითაა, ფხვიერია. იგა ადვილი დასამუშავებელია, მაგრამ უბარაქოა.

თიხიანი, ხმელი, ქვიანი, უნაყოფო ნიადაგებისა თუ კლდიანი, ე. წ. „ხნეებისა და ხმელი“ ადგილების სიჭარბის გამო „არც თუ ისე ბევრია მოსავლიანი მიწა. უმეტესად თოხით სათოხარი მიწებია“³⁶⁶.

ვერტიკალური ზონალობის მიხედვით არჩევენ დაბლობ — ქალა³⁶⁷, ვაკე³⁶⁸, თუ ზეგან³⁶⁹, გვერდ, ფერდ ადგილებს, რომლებსაც

³⁶² ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961.

³⁶³ ა. ლ. ნეიმანი, დასახ. ლექსიკონი.

³⁶⁴ ა. კ. კ. წერეთელი. თხზულებათა სრული კრებული, ტ. XIII, თბ., 1961, 289. საინგილოში კი თირი ბრინჯის ნათეს კვლებს შორის დატოვებული ამობურცული მიწაა. მისი დანიშნულებაა ერთი კვლიდან მეორეში არ გადაუშვას წყალი და არ არიოს კვლები (ქ. დ., I, ინგილოური ლექსიკონი).

³⁶⁵ ს. ა. ბა: აყალო—ესე არს მიწა საპონთ მსგავსი, მწიკულთა გამრეცხელი.

³⁶⁶ ს. ლაგვანთა, მთხრობელი გ. თაგვაძე.

³⁶⁷ ს. ა. ბა: ქალა—წყლის პირი ნაყოფიერი. გუდამაყარში: ქალა—მდინარის ტყიანი თუ სახნავ-სათესი ნაპირებია. თიანეთში ქალა—ვაკე ადგილი გორებს შორის (იხ. ქ. დ., I, გუდამაყარული და თიანური ლექსიკონები). ნ. კეცხოველი იხილა ეს ტერმინს ქალა (იხ. ნ. კეცხოველი, კულტურულ მცენარეთა ზონები საქართველოში, 266-271) და ასევე: „ქალა გარკვეული სანახების ტერმინია—მდინარის პირის მინდორი ბუჩქნარით, ან იშვიათად უჩიხისოდ, საძოვარი და უმთავრესად ტყე“. რაკელ ლექსიკონში კი ვკითხულობთ: ქალა—მდინარის ვაკე ნაპირი, სადაც წყალს უღელა ან შეიძლება გადაიაროს (ქ. დ., I).

³⁶⁸ ს. ა. ბა: ვაკე—ქვეყანა ბრტყელი. ნეიმანი: ვაკე—ბარა. დაბლობი, ქველი, ჩოლი, ღებე, დაყუბული ადგილი, ტაფქალაუანი ადგილი, ტაფობი.

³⁶⁹ ს. ა. ბა: ზეგანი—მთაპირის საშუალი. ნეიმანი: ზეგანი—მთაგანი.

მოფენებას ან მოფერდებასაც უწოდებენ. უკეთესადაა მიჩნეული ვაკე-ქალის სახნავეები. აქ ადვილი სამუშაოა კაცისათვისაც და საქონლისათვისაც. ადვილია აგრეთვე ნაკელის მიზიდვა და ნიადაგის განოყიერება. საქიროების შემთხვევაში შედარებით ადვილად ირწყევა, წყალი უკეთ მიუღდება. ფერდი ადგილები კი უფრო ძნელი მისადგომაა. აქ მუშაობა ძნელდება. „ზოგჯერ ისე დაქანებულიყაა, რომ იქ სალასტოს დადგმაც კი ჭირს. ასეთ შემთხვევაში გამოჭრიან საფეხურს ფეხის დასადგმელად და ისე მუშაობენ“³⁷⁰. ამასთან, ეს ყანები მოკლებულია განაყელებისა და რწყვის საშუალებას. გარდა ამისა, წვიმებისა და ნიაღვრების შემწეობით მათ ელის მალე გამოფრტევა-ჩამოშლა.

მიუხედავად ზემოთქმული სიძნელებისა, მცირემიწიანობის პირობებში, ადგილობრივი მეურნე იძულებული იყო სახნავ-სათესად გამოეყენებინა მიწის ყოველი ციდა, საყანურად ჰქონოდა ისეთი ნაკვეთებიც კი, რომელთა დამუშავებისას თვითონ ხეზე უნდა მიბმულიყო, რათა ფერდობზე არ დაქანებულიყო³⁷¹.

ადგილმდებარეობის მიხედვით არჩევდნენ შინაყანებსა და გარეყანებს. პირველი ახლოს, სოფელშივე მდებარეობდა, ჩვეულებრივ ადვილმისადგომი და დასამუშავებელი, მეორე კი, უპირატესად, ახლები იყო.

არჩევდნენ აგრეთვე მზიან. სამზიანო და ჩრდილ ადგილებში მდებარე ყანებს. ამათგან უპირატესობა პირველს ეკუთვნოდა.

სათეს კულტურებს ნიადაგის რაგვარობასა და საყანურის ადგილმდებარეობასთან ფეხრდებდნენ. მაგალითად, ხორბლისათვის არჩევდნენ სამზიანო ადგილსა და მშრალ მიწას. ერდებოდნენ საშემოდგომო ხორბლის ჩრდილში დათესვას, რადგან ასეთ ადგილებში თოვლი გვიან დნება, მას ემატება გაზაფხულის წვიმები, რაც ადვილად ალბობს თესლს. მაგრამ მცირემიწიანობის პირობებში ვხვდებით ხორბლის ჩრდილშიც დათესვის შემთხვევებს, რაც უკავშირდება სიმინდში პურის გამოთესვის წესს. თუ გვიან შემოდგომაზე დათესილ ხორბალს, რომელიც „კაკლად უნდა შეყვეს ზამთარს“. ჩრდილში დალბობა ელის, ადრე შემოდგომაზე დათესილი მარცვალი, რომელიც უკვე აჭედილებული უნდა დახედეს ყინვებს³⁷², და-

³⁷⁰ ს. სპათაგორი, მთხრობელი ი. მახარობლიძე.

³⁷¹ МНЭБГКЗК, т. 2.17; Н. Петрович. В глухом уголке Кавказа, «Новое обозрение», 1896, № 4390.

³⁷² იხ. § ხენა - თესვაში თესვის ვადების შესახებ.

ცულია ამ საშიშროებისაგან. სიმიდში კი სწორედ ეს უკანასკნელი გამოითესებოდა. ამ გამოთესვის აუცილებლობას იწვევდა სწორედ ჩრდილი ადგილები. აქ სიმიდში შედარებით გვიან შემოდის და მისი ალების შემდეგ ხორბლის დათესვა რმდენადმე დაგვიანებულია. მზიანში კი მიზანშეწონილი არაა სიმიდში ხორბლის გამოთესვა, ვინაიდან აქ ისეც ასწრებს სიმიდში აღრე შემოსვლას და მის ალებამდე ხორბლის დათესვა ნაადრევი ჩანს, რადგან „პური იბერბეტებს, აჩოყდება და კაკალს არ გაიკეთებს“³⁷³.

ხორბალი არ ითესებოდა ქალაზე. „ამდენი წლისა ვარ, ჩემსობას არ ყოფილა ქალაზე (ხორბალი). ნახევარი ცხენისწყალს მიაქვს, ნახევარი ღელეებია და წასილავდა“³⁷⁴. ა/კავკასიის 5 გუბერნიის შესახებ არსებულ სტატისტიკურ ცნობათა კრებულშიც აღნიშნულია, რომ დაბლობში საერთოდ ერიდებიან ხორბლის თესვას, რადგან ატმოსფერული და ნიადაგის სინესტის დიდი რაოდენობა. რაც სასარგებლოა სიმიდისათვის, ვნებს ხორბალს³⁷⁵. ცდილობდნენ არ დაეთესათ ხორბალი მთის ყანებშიც. დაუშვებელი იყო გარეყანებში უფხო ხორბლის თესვა. ერიდებოდნენ ხორბლის მოყვანას თიხნარ, მძიმე ნიადაგებსა და ნოყიერ ადგილებშიც (ახლადგაკაფული და განაკელებული საყანურები). ამ უკანასკნელში ხორბალი მხოლოდ მაღალი იზრდება, თავთავს კი არ ისხამს, ან თაველის მოსხმასთან ერთად ვერ ავითარებს მაგარ, გამძლე ღეროს და „წაიმჩოყვის“, თაველი გადაძლევს, წააქცევს. სწორედ ასევე, იმის გამო, რომ პური მსუქან ნიადაგებში წეება. მესხეთ-ჯავახეთშიც ერიდებოდნენ საუკეთესო ადგილებში მის დათესვას³⁷⁶.

კილიანი ჭგუფის წარმომადგენლები კი კარგად ეგუება ნაკლებ ნიადაგებსაც (რაც მცირე მიწიანობის პირობებში განსაკუთრებით ხელსაყრელია). ამიტომ მათ თესავდნენ კიროვან, ქვიშნარ და თიხნარ ნიადაგებში. ძველი რომაელებიც, თუ შიშველთესლიან ხორბალს მშრალ და მზიან ადგილებში თესავდნენ. კილიანი ხორბლისათვის — ასლისათვის — არჩევდნენ თიხნარ, ნესტიან ნიადაგებს³⁷⁷.

ქერსა და ფეტვს უფრო მთა ადგილებში, გრილ ნიადაგებში თესავდნენ. ამიტომაც მათ უპირატესად ახოებს უთმობდნენ, ბარისა და

³⁷³ ს. ღვირიში. მთხრობელი ე. ხეტურიანი.

³⁷⁴ ს. მახში, მთხრობელი მ. კენჭაძე.

³⁷⁵ Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в 5 губерниях Закавказского края, 43.

³⁷⁶ მ. გუგუშვი. სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, 91.

³⁷⁷ Катон, Варрон. Колумелла, Плиний, დასახ. ნაშრ.

შინაყანებს მათთვის არ აცდენდნენ (გარდა მიკრორაიონებისა, სადაც შემინდვრობაში წამყვან როლს ქერი ასრულებდა). კილაში ხორბლისაგან განსხვავებით, ქერი კარგ, ფხვიერ ნიადაგს მოითხოვს.

მშრალ, ცხელ, ქვიშნარ ნიადაგებს კარგად ეგუება კვავი.

განსაკუთრებით კარგ მიწას არჩევენ სიმინდისათვის. ქალის ადგილები და შავმიწანიადაგი მისთვის საუკეთესო საყანურია. სიმინდს თესვენ ყველაზე ნოყიერ (ახლადგაყაფულ თუ განაკელეზულ ან ნასვენ) ნიადაგებში. მძიმე და თიხნარ მიწაში ნათეს სიმინდს გვალვა ნაკლებად აზიანებს. ამიტომაც გარეყანებსა და ფერდში მას უპირატესად ასეთ ნიადაგებში თესვენ.

ლომს, ფეტვის მსგავსად, გარეყანებს უთმობდნენ.

გამოთქმები — შინა და გარეყანა — მიგვანიშნებს, რომ სიტყვა ყანა არა მხოლოდ ნათესის მნიშვნელობით იხმარება³⁷⁸, არამედ, ისევე როგორც ძველ ქართულში³⁷⁹, ზოგადად სახნავ-სათესი ნაკვეთის, საყანურის გამომხატველია. მთხრობლებიც აღნიშნავენ: „ყანა აქ მიწას, კახეთში კი პურს ქეია“³⁸⁰, „ნაპურვალთ, ნასიმინდვარი — ყანა“³⁸¹. ამავე გაგებით გვხვდება ეს სიტყვა „ნიკორწმინდის სიგელში“: „ყანაჲ გრივისა ერთისა სათესავი“³⁸². სიტყვა ყანის სახნავის მნიშვნელობით ხმარებაზე მიგვითითებს საყანურის გარშემო არსებული ტოპონიმიკური მასალაც. ამასთან აღსანიშნავია, რომ ეს უკანასკნელი (სახნავის ტოპონიმები) საყურადღებოა იმ მხრივაც, რომ საკმაოდ ნათელ წარმოდგენას იძლევა როგორც სახნავთა ნიადაგების რაგვაობის, ისე საყანურთა ადგილმდებარეობის შესახებ. მაგალითად: გძელყანა (წოლა, ქალა), გორიყანა (ხურუთი), აბარიქალა (ლიხეთი), არაბაქელი (ქვედი), ბაქურმათა, თეთრამიწა, მთაშუა (ლეჩხ.), დობირო³⁸³ (სპათაგორი, კვაცხუთი), ეწრიგორა (ლიხეთი), კალო (ცხმორი).

³⁷⁸ საბას ყანის განმარტებაში დასმული აქვს მცენარის აღმნიშვნელი ნიშანი.

³⁷⁹ ი. ვ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ, საქ. ევ. ისტ., I, 137, 150.

³⁸⁰ ს. წელისი, მთხრობელი ე. მაისურაძე.

³⁸¹ ს. ქალა, მთხრობელი ლ. ლობჯანიძე; ს. ლაჩთა, მთხრობელი ე. ჩიკვილაძისა.

³⁸² ქ რ ო ნ ი ე ბ ი და სხვ..., II, 1897, 48.

სიტყვა ყანა ძველი, სახნავ - სათესი მიწის. მნიშვნელობით იხმარება ხევსა (გ. ქ ა ლ ბ ა ძ ე, აღმ. საქ. მთიანეთის სამეფაო. იარაღები, 110) და თუშეთში (ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთათუშეთში 1965 წ. ეთნ. ექსპედიციის დღიური).

³⁸³ ქართულში დობილო //დობირო სხვადასხვა მნიშვნელობითაა დამოწმებული. გ. ჩიტაიას მიხედვით, დობირო მთისწინა ზოლის ნიადაგს აღნიშნავს (Г. С. Ч и т а я, Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии, 99). ი. ში-

ნაქალაქარა³⁸⁴ (კეა-გომი). სამზიარი³⁸⁵ (უყეში), საფიცხოებელა³⁸⁶ (ბაქიხევი), ხოლები³⁸⁷ (ლები). ქეიანი (ბარეული) და სხე³⁸⁸.

სახნავეებს გარდა თვით ზოგიერთი სოფლის სახელწოდებაც კი მათი გეოგრაფიული მდებარეობის საკმარისად ნათელი გამომხატველია. მაგალითად: ბარი, ბაქიხევი, მთისკალთა, სამთისი, ქვედი, ჭალა (ონის რ.), ბარეული, გორი, გორისუბანი, ველევი, კლდისუბანი, კორტი, მოტყიარი, ქედისუბანი, ქეიშარი, ჭელიაღელე (ამბროლაურის რ.), სპათაგორი, ჭალისთავი (ცაგერის რ.).

§ 4. ახოს ალმა

რაქა-ლეჩხუმის ბუნებრივი პირობები და მემინდერეობისათვის გამოსადეგი მიწების სიმცირე (რაც არაერთგზის აღინიშნა გასული საუკუნის მასალებში³⁸⁹) აიძულებდა ადგილობრივ მოსახლეობას ტყის გაკაფვის გზით გაეზარდა სახნავ-სათესი არე, ახო გაეტეხა³⁹⁰, რის გამოც ხშირი ტყეები შეთხელებულა³⁹¹.

ცნობას რაქა-ლეჩხუმში ახოს სისტემის არსებობის შესახებ ვხვდებით როგორც გასული საუკუნის პერიოდულ გამოცემებში, ისე სპეციალურ ლიტერატურაში.

დაქაძის მასალით. დობირო გურიაში ვაქეს, ჭალას ეწოდება (ი. შ ი ლ ა კ ა ძ ე, ზველი გურია, ეთნ. სექტ. არქ., № 52); გ. შ ა რ ა შ ი ძ ი ს „გურულ ლექსიკონში“ „დობირაი“ განმარტებულია, როგორც ნიადაგის სახელი. გარდა ამისა, დობირო//დობილო ლეჩხუმსა და გურიაში შალარი ეწინახის აღნიშნულია (მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყუ., 86 და Б. А. К у ф т и н, დასახ. ნაშრ., 322-323).

³⁸⁴ სახელწოდება გვიჩვენებს, რომ სახნავი სწორი ადგილი ყოფილა, წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი კალოდ არ გამოდგებოდა.

³⁸⁵ სამზიარა და სამზიარი შეიძლება ორგვარად იქნეს გაგებული: 1. მზიანი ადგილი და 2. სუმის ზიარი (ისევე როგორც გვაქვს ოთხზიარა).

³⁸⁶ ადგილი სწორი და მზიანი უნდა ყოფილიყო, წინააღმდეგ შემთხვევაში საფიცხოებლად არ გამოდგებოდა (იხ. ქვემოთ § მარცვლეულის გახმობა).

³⁸⁷ ხილი აღმართია (იხ. 1950 წ. რაქის ეთნ. ექსპ. მასალები).

³⁸⁸ რაქა - ლეჩხუმის სახნავთა ტოპონიმიკის შედარებით სრული სია იხ. სტატიაში: ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, I, „მაცნე“ №5, 1965, 166—169.

³⁸⁹ გ უ გ უ, რაქა, „კეალი“, 1902, № 49; ჯ. რაქიღამ, „დროება“, 1875, № 1133; П р и ц, Путешествие Его Имп. Выс. Наместн. Кавказского, «К», 1868, № 109; О. В., Путевые наброски, «Тифлисский Листок», 1896, № 167; МИЭБГКЗК, т. 2, 17, 25; ს. შ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთის რაქა, 31.

³⁹⁰ ს ა ბ ა: „ახო—საყანური გაკაფული“.

³⁹¹ გ. გ ძ ე ლ ი შ ე ი ლ ი, რაქის ფიზიკური აღწერა, „ივერია“, 1894, № 240.

გ. ჩიტაიას ცნობით, რაჭაში ადრე ცოდნით ტყის საყანედ გატე-
გვა — „მოახოება“. ამ მიზნით წინასწარ „შეყვერავენენ“³⁹². კანს გა-
აყლიდნენ ხეებს, რომლებსაც გახმობის შემდეგ დაწვავდნენ ხოლმე;
ფერფლს და ნაცარს იყენებდნენ მიწის გასანოყიერებლად³⁹³. ა. რო-
ბაქიძის აღწერით, რაჭაში რომელიმე მეკომური შეარჩევდა ტყის მო-
ნაკვეთს და შეუღებოდა მის გამზადებას ახოსათვის. სქელტანიანი
ხეების აკაფვა ძნელი იყო, შემოყვერილი ხეები კი მალე ხმებოდა.
განაკაფი 10-15 ფიცხი დღის განმავლობაში კარგად ხმებოდა და მე-
რე იწყებდნენ მის მორუჯვას. შემდეგ ახოს ტეხდნენ თოხებით. დარ-
ჩენილ ბელტებს ორკაპიანი ჯოხებით, ე. წ. სარეკებით ამსხვრევდ-
ნენ³⁹⁴.

მპალათი ნოყიერნიდაგიან ფოთლოვან ტყეში წინასწარ შეარჩე-
ვდნენ გასაკაფ ადგილს. იგი უნდა ყოფილიყო მზიან მხარეს. საახო-
ვე ადგილის შერჩევისას მნიშვნელობა ენიჭებოდა გასაკაფ ხეთა ჯო-
შებს. შემჩნეულია, რომ მუხასთან შედარებით „ცხმელა“ და წიფელი
უფრო მალე „ყანდება“, რადგან ეს უკანასკნელები უფრო მალე
ლპება. ამასთან, როგორც მთხრობელთა დაკვირვებიდან ჩანს,
„რთხმელას ფოთოლი ნაკელივით არგია მიწას“³⁹⁵. ქერქშემოცლილ,
ზეზეურად გამხმარ ხეებს³⁹⁶ კრიდნენ ცულებითა და ნაჯახებით,
წერილ ტყეს წალდებითა და ცულაფთებით ჩეხავდნენ. ერთ-ორ ხეს
მოუჭრელად ტოვებდნენ საზვინეებად. მოჭრილ ხე-ტყეს გადაარჩე-
ვდნენ და სამეურნეო დათმონებულებისათვის გამოსადეგ დიდ ხეებს
ხარები ლაშქინებით//ლოშქინებით, ტაფაფრჩხილათი, სართაულათი
სახლისაკენ ეზიდებოდნენ, ან წყლით აცურებდნენ. ადგილზე დატო-
ვებულ ჩამოსხმეილ ტოტებს, წერილ ხეებსა თუ მიწაში დარჩენილ
ხის კუნძებსა და ძირებს ცეცხლს წაუკიდებდნენ. ტყის გაკაფვა ზაფ-

³⁹² შატილის თემსა და ყვარელში ამას დაუვერკას უწოდებენ (იხ. №-ის მასა-
ლები ხენის შესახებ, ეთნ. სკრ. არქ., № 150). აღმ. საქართველოში მის შესატ-
ყვისად შემოკოდვაც იხმარება (გ. ქალაბაძე, აღმ. საქართვ. სამიწათმ. იარა-
ლების ისტორიიდან, 18.).

³⁹³ გ. ჩიტაია, რაჭული სახენელი, 274.

³⁹⁴ ა. რობაქიძე, რაჭის ეთნოგრაფიული მემკვიდრის ანგარიში, ენიმკუს
მოამბე, IV ვ, 315.

³⁹⁵ ს. ლასურიაში, მთხრობელი ლ. მეშველიანი.

³⁹⁶ პ. დუნდუაშვილის აზრით, ხეების გახმობა, უკვეყლად, შორეული წარსულის,
ნეოლითის დასასრულის გადმონათობა (П. Дундуа. Земледелие в Ли-
тве в эпоху феодализма, Канд. диссерт., Вильнюс, 1953, 25). გ. ქალაბაძის
შეხედულებითაც, ეს წესი არქაულ ხასიათს ატარებს (გ. ქალაბაძე, აღმ.
საქართველოს სამიწათმ. იარაღების ისტორიიდან, 18).

ხულზე. „ნოშობაზე“³⁹⁷, ივლის-აგვისტოში იყო მიზანშეწონილი, ვინაიდან ამ დროისათვის მცენარეს ფოთოლი დასრულებული ჰქონდა და გახმობის შემდეგ მათ ადვილად წაეკიდებოდა ცეცხლი, დარჩენილი ნაცარი კი სასუქად გამოადგებოდა საყანედ გამიზნულ ახლადგა-კაფულ ადგილს. თანაც, ცეცხლი ხელს უწყობდა დარჩენილი ფესვე-ბის ამოძირკვა-ამოყრა-გაშიშვლებას, მეორე მხრივ, უკარგავდა ამ ფესვებს კვლავ აღმოცენების უნარს. „ყვიორის“³⁹⁸ გადაწვის შემდეგ იწყებოდა მიწის საყანედ დამუშავება — ახოს გატეხვა. ეს მეტად წრომატევადი და რთული სამუშაო მოითხოვდა ჯერ ნიადაგის გაწ-მენდა-გასუფთავებას ხის ფესვებისა, კუნძებისა და ქვებისაგან, რის-თვისაც იყენებდნენ წერაქვს³⁹⁹, თოხწერაქვას, თოხსა და ზოგჯერ რკი-ნის კეტსაც. ამგვარად დამუშავებულ მიწის ნაკვეთს ახოს ან ახალ-პირს უწოდებდნენ. ახოში 2-3 წლის განმავლობაში შეუძლებელი იყო მიწის მოხვნა. მას შემდეგ რაც ხელით სამუშაო იარაღებით ყა-ნა გატყდებოდა, ნიადაგი გასუფთავდებოდა ტყის ნარჩენ-ნაკვალე-ვისაგან, შეიძლებოდა სახვნელით მუშაობაც (თუ კი, რა თქმა უნდა, ადგილმდებარეობა ამის საშუალებას იძლეოდა). თუმც, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უმთავრესად, თუ კი მიწის მეტის-მეტი სიმკირე არ შეუშლიდათ ხელს, ცდილობდნენ ახოში თესვის შეწყვეტას მას შემდეგ, რაც იქ ნიადაგი სავსებით გაიწმინდებოდა გაჩეხილი ტყის ნარჩენებისაგან და ადგილს აძლევდნენ კვლავ გატყეების საშუა-ლებას.

რაჭა-ლეჩხუმის ახოები უპირატესად მთის კალთებზე, ფერდო-ზებზე მდებარეობდა⁴⁰⁰. ავდრის შემთხვევაში კი ტყე ნიაღვრისა და განსაკუთრებით რაჭის ნიადაგების პირობებში⁴⁰¹, მეწყრისაგან იფა-რავდა მხარეს. ამასთან, ახლო-მახლო ყანებში წვიმის წყალს ნოყიერი ნივთიერებანი ჩაჰქონდა ტყიდან. მისი გაჩეხვა კი ქმნიდა გვალვისა და

³⁹⁷ საბა: *ნოშო - ფოთლიანი შტო*.

³⁹⁸ ყვიორი — ტყის ახალი მონაკაფი (ს.ს. ლაჩთა, შეუბანი, კალა).

³⁹⁹ ზოგ ადგილას, ეტყობა, ნიადაგის რაგვარობის გათვალისწინებით, ახოს მოსატეხად წერაქვს არ იყენებდნენ. წერაქვი არ კირდებოდა, მიტო რომ ახალი დამწვარი იყო. როგორც რო ყინვაში ადგება მიწა, ისე დგება დამწვარი მიწა. ყინვა-ში ამღვარი მიწა, როგორც რო ნაკელით დამუშავებული მიწა ისეა» (ს. წესი, მთხრო-ბელი თ. გოგლიძე).

⁴⁰⁰ რაზეც მკერმეტყველურად მიგვითითებს ტოპონიმები: მაღალახო, ზიახო და სხვ. იხ. ქვემოთ.

⁴⁰¹ გ. გ ძ ე ლ ი შ ე ი ლ ი, რაჭის ფიზიკური აღწერა, *ივერია*, 1894, №240, ს. მ ე რ კ ე ი ლ ა ძ ე. რაჭა, 4; М. Н. Сабашидзе, *დასახ. ნაშრ.*, 240-241.

აქედან გამომდინარე, მოსავლის შემცირებისა თუ მთის მდინარეთა, რომლებიც ტყის გარეშე ვერ ძლებს, დაკლება-დაშრობის საშიშროებას. სწორედ ამიტომ გასული საუკუნის პრესაში ჩნდება კორესპონდენციები, რომელთა ავტორები სვამენ კითხვას თუ რამდენად აზრიანია ყანისათვის ტყის განადგურება, მოქმედებს თუ არა ეს მხარის პავსა და ნაყოფიერებაზე და გამოდინ რაჭაში ტყის გაკაფვის აკრძალვის მოთხოვნით. ალბათ სწორედ ამავე მიზეზით გამოწვეულა ტყის გაკაფვის აკრძალვამ, მეტყვევების შემოღების შემდეგ, გამოიწვია ახოს სისტემის გაიშვიათება⁴⁰². აკრძალვის მიუხედავად ახოს მალულად დამუშავებაზე უნდა მიგვიტოთებდეს ველზე ჩაწერილი გამოთქმები: „ჩემი გასამტყუნარი თოხი დამრჩა ახოში“ და „თოხი ჩამოვკარ ახოსა, არავინ დამინახოსა“.

ახოს სისტემის ფართოდ გავრცელებაზე მიგვიტოთებს ამ მხარეებში დამოწმებული ტოპონიმია: ახო (შქმერი), ახალახო (სხანარი, წედისი), დიდახო (ბაჭიხევი, ჭიორა), ეაკეახო, გორაახო (ლეჩხ.) და სხვ.⁴⁰³.

სახანავების ტოპონიმთა ერთი წყება გამოხატავს თუ რაგვარი ტყე-ბუჩქნარის გაკაფვის შედეგადაა მიღებული საყანური. მაგალითად: მუხიყანა, წაბლიყანა (ლიხეთი), იფნარი (სევა), ლეკნარი (შქმერი). ჭახვლარები⁴⁰⁴ (სორი, სადმელი) და სხვ⁴⁰⁵.

რაჭა-ლეჩხუმის მემინდერეობის სისტემაში ფართოდ ცნობილი მომენტი—ახოს აღება, ანალოგებს პოულობს არა მარტო დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებსა⁴⁰⁶ და აღმოსავლეთ საქართველოს მეურნეობაში⁴⁰⁷, არამედ იგი მეტ-ნაკლებად ცნობილია მსოფლიოს

⁴⁰² П. Д з ю б е н к о. Культура кукурузы в Кутанской губернии, Кавказское Сельск. Хоз., 1899, № 285; ს-ძ ე. მეურნის კორესპონდენცია, რაჭა, „ყვალა“, 1888. № 38; ა ხ ა ლ გ ა ზ რ დ ა ქ ა რ თ ე ე ლ ი, რაჭა, „ყვალა“, 1884, № 52.

⁴⁰³ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხალხურ აგრატეკნიკის ზოგიერთი საკითხი. I. 171.

⁴⁰⁴ ჭახვლარები—იქ ტყე იყო ჭახვლარი. ჭახვალა არის საკმელი მჟივე (ძახველი), და ის გაკაფეს და ყანა ეხლათ (ს. სადმელი. მოხრობელი ა. ჭანელიძე).

⁴⁰⁵ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხალხური აგრატეკნიკის ზოგიერთი საკითხი, I, 171.

⁴⁰⁶ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, თოხის კულტურა დასავლეთ საქართველოში; შ ი ს ი ე ე, ეთნოგრაფიული ექსპედიცია იმერეთში, 337; ჟ. რ უ ხ ა ძ ე, სიმინდის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, ქვართველი ხალხის სიმეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა, 1964. 65-66; ივ. შ ი ლ ა კ ა ძ ე, დასახ. ხელნაწ.; А. М и л л е р, Из поездки по Абхазии, в 1907 г. Материалы по Этнографии России, т. I, 1910. 74; МИЭБГКЗК, т. 5, ч. 2, стр. 203; В. Ц в е т к о в, Селение Мухурн, К., 1851, № 52; П. Д з ю б е н к о, დასახ. ნაშრ.

⁴⁰⁷ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქსნის ხეობის ეთნოგრ. ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, 286;

ლიათქმის ყველა მიწათმოქმედი ხალხის სამეურნეო ყოფაში. საყანედ ტყეს კათვადნენ როგორც ევრ-აზიის კონტინენტის ბინადარნი⁴⁰⁸, ისევე აფრიკის. ამერიკისა და ოკეანეთის მკვიდრნი⁴⁰⁹, როგორც განვითარების მაღალ საფეხურზე მყოფი, განვითარებული სამეურნეო იარაღებითა და ემპირიული ცოდნა-გამოცდილებით აღჭურვილნი, ისევე შედარებით პრიმიტიული მიწათმოქმედების მესვეურნი, რაც თავისთავად მოწმობს, რომ მეურნეობის ეს სისტემა, რომელიც ემყარება შედარებით მარტივი და უძველესი იარაღების გამოყენებას, მიწათმოქმედების ისტორიის ადრეული პერიოდიდან უნდა მომდინარეობდეს. იქნებ სავსებით სწორიცაა მეცნიერებაში გამოტყუილი მოსაზრება, რომ ახოს აღება დამახასიათებელი სისტემაა მონათმფლობელური ფორმაციისა⁴¹⁰, მაგრამ აქვე არ უნდა დავივიწყოთ ფაქტი, რომ იგი არა ნაკლები წარმატებით სარგებლობდა წინაკლასობრივი საზოგადოების მიწათმოქმედ ხალხებშიც, რაზეც მკერამეტყველურად უნდა მიგვანიშნებდეს შემდეგი გარემოებანი: 1. თვით რაქის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დამოწმებულია უკვე ძვ. წელთაღრიცხვის I ათასწლეულის დასაწყისისათვის განვითარებული ახოს სისტემის არსებობა⁴¹¹; 2. საქართველოში უკვე ნეოლითის ეპოქიდან ცოდნით მიწის დამუშავება ახოს აღებით⁴¹²; 3. ამერიკის, აფრიკისა და ოკეანეთის ე. წ. პრიმიტიული, განვითარების დაბალ საფეხურზე მყოფი, ხალხების მეურნეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობოდა ახოს სისტემას⁴¹³.

მ ი ს ი ვ ე , ქართლის ეთნოგრაფიკა 1948 წ. 368; ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა , მთიულეთი, ტფ., 1930, 43; №-ის მასალები მიწის ხენის შესახებ (ხევისურეთი, კახეთი), ეთნ. სექტ. არქ., № 52.

⁴⁰⁸ С. М а к с и м о в, Куль хлеба и его похождения, 69, 74; П. Д у н д у л е н е, Указ. труд., 5, 25, 36, 43, 45; Г. М а к а р о в, Происхождение и развитие земледелия, 1930, 46;

⁴⁰⁹ Г. У о л л е с и Е. Б р е с с м а н, Указ. сочинение, 12; С. C u r w e n a n d G. H a t t, Plough and Pasture. The Early History of Farming, Part II—Farming of non-European Peoples, 72, 177, 182, 210, 246.

⁴¹⁰ БСЭ, 2 изд., т. 16, Земледелие.

⁴¹¹ გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, 98, 103.

⁴¹² ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი (კილაძე), პირველყოფილი მიწათმოქმედების ისტორიისათვის საქართველოში, ისტორიის ინსტ. შრომები, II, 1956, 295.

⁴¹³ С. C u r w e n a n d G. H a t t, დაახ. ნაშრ., 72, 177, 182, 210, 246.

ხენა-თესვის დაწყებამდე არა მარტო ახოს, არამედ სხვა საყანვე ადგილებსაც გაწმენდნენ, გაასუფთაებდნენ ხის ფესვებისა და წინა წლის ნათესის ნარჩენებისაგან. აკრებდნენ, მოაქლიდნენ ქვეებს, ააქვავებდნენ, ოლე-ოლედ¹¹⁴ მოაგროვებდნენ ყანაშივე, მერე კი გოდრებით ან მარხილებით ყანის გადაღმა ღელეებში ყრიდნენ ან იქვე ღობე-ყორეს აკეთებდნენ სახნავის საქონლისაგან დასაცავად. შემდეგ მიწას ფორჩხით გაწმენდნენ.

საყანვე ადგილის სახნავ-სათესად ამგვარად გამზადება-გასუფთავებას ონის რაიონში მოკარება ეწოდება. იტყვიან: ყანა მოვაქარე, გადავქარე¹¹⁵. საინტერესოა სიტყვა მოკარებას გაწმენდა-გასუფთავების მნიშვნელობის დადგენისათვის ს. ლებში ჩაწერილი წყევლა — მოისპი და მოკარდი — ე. ი. გაიწმინდე, გადაშენდი, აღარ დარჩეო. ს. ლებშივე ხმარობენ გამოთქმას — წისქვილის მოკარება — წისქვილის გაწმენდა-გასუფთავების მნიშვნელობით. ასევე, „ქართულ დი-ალექტოლოგიაში“ გვხვდება ჩანაწერი: „ჭამას რო გაათავებდა ჭალა-ბი, პატარძალი ააქარებდა სუფრას“ (ს. ჭიორა)¹¹⁶. ეს ტერმინი ამ მნიშვნელობით მხოლოდ ზ. რაჭაში დასტურდება. ქვ. რაჭაში კი ეს სიტყვა მოსავლის, მოწეული ჭირნახულის სახლში მიტანას (ყარს მიტანა) ნიშნავს. ამ სიტყვის ეს მეორეგვარი გაგებაც მოწმდება ზ. რაჭის :ოფლებშიც.

რაც შეეხება ლეჩხუმს, იქ აღნიშნული ტერმინი არ გვხვდება და მის შესატყვისად ხმარობენ გამოთქმებს — მიწის გაწმენდა, გადაბარგვა. ეს უკანასკნელი ტერმინი (გადაბარგვა) ნაწარმოები უნდა იყოს მეგრული ბერგი, ბარგუასაგან¹¹⁷ (ეს მით უფრო სავარაუდოებელია, თუ მხედველობაში მივიღებთ ლეჩხუმის სამეგრელოსთან მეზობლობასა და ახლო ურთიერთობას); რაც თოხსა და თოხით მარგვლას ნიშნავს. მით უმეტეს, რომ მთხრობლის აღნიშვნით, მიწას გადაბარგვდნენ ხელით ან თოხით.

¹¹⁴ ზ. რაჭაში ჩანიშნული ეს გამოთქმა ნიშნავს — ჯვუფ-ჯვუფად; ქვ. რაჭაში ოლე ეკლიან ჩირგვებს ეწოდება; საბასთან კი: „ოლე — ბრყენა, მოგრძე ტყე ევლთა შუა“.

¹¹⁵ აღმ. საქართველოში ამ პროცესს მოქვავება ან აკენკვა, ახოს გაწმენდას ხის ფესვებისაგან კი მოკარება ეწოდება (გ. ჭალაბაძე, აღმ. საქ. სამიწათმ. იარაღების ისტ., 141), ხეში კი არჩევა ან გარჩევა პქვია (გ. ჭალაბაძე, აღმ. საქ. მთიანეთის სამიწათმ. იარაღები, სპამ, XXII, № 1, 1959, 110).

¹¹⁶ ქ. დ., I, 523.

¹¹⁷ ივ. ჭავჭავაძის შვილი ი. საქ. ეკ. ისტ., I, 212; ა. ნ. ჩიქობავა, დასახ. ლექსიკონი, 163.

ხენა-თესვის დაწყების დრო განპირობებულია მიკრორაიონების გეოგრაფიული გარემოთი და თვით სათესი კულტურების რაგვარობით, მათი ჯიშებით. მაგალითად, სიმინდი, ფეტვი, ღომი, ხორბლას ზოგი სახეობა და რაჟა-ლეჩხუმში გავრცელებული ქერი საგაზაფხულო კულტურებია. ქვავი და ხორბლის ზოგიერთი ჯიშის საშემოდგომოა.

სამიწათმოქმედო სამუშაოთა პერიოდს ალოსთავი ეწოდება. ალოსთავი გაზაფხულზე — „ფეხგასულზე“ იწყებოდა. ნაცხრამარტევი (ქვ. სტილით) უკვე ფეხგასულია. ამ დროისათვის საგაზაფხულო ხენა-თესვა იწყებოდა დაბალ ზონაში, უფრო მთა რაიონებში კი საგაზაფხულო სამუშაოების დაწყება აპრილამდე შეუძლებელი იყო⁴¹³.

გაზაფხულზე პირველ რიგში ითესებოდა ხორბალი, შემდეგ ქერ-ქრელი, ქერი, სიმინდი, ღომი, დაბოლოს ფეტვი. ხორბალს ყველაზე ადრე თესდნენ, რომ გვალვის თვეებამდე მოესწრო „დახვარბლება“. ზოგჯერ, თუ ახალი მოსავლის მიღება ძალიან ეჩქარებოდათ, ქერსაც პირველ რიგში თესდნენ (ეს უკანასკნელი ხომ ხორბალზე საადრეო კულტურაა). იმ შემთხვევაში, თუ ფეტვს ადრე გაზაფხულზე, მარტში, დათესდნენ ხორბალთან ერთად, ადრევე მოიწვედნენ და მაშინ მას მეორედ ივლისში გამოთესავდნენ სიმინდიან ყანაში, ან სულაც ნაპურალ ყანაში თესდნენ და იგი როგორც საადრეო კულტურა, მაინც ასწრებდა შემოსვლას.

საშემოდგომო ხენა-თესვა აგვისტოში იწყებოდა და ნოემბერში მთავრდებოდა.

აქ ყურადღებას იქცევს ხალხის დაკვირვება-გამოცდილება, რომლის მიხედვით საშემოდგომო ხორბლის თესვის ვადების დადგენისას გამოუმუშავებიათ შემდეგი წესი: 10 — 14 (ზოგან 7) დღისაგან შემდგარ დროის მონაკვეთს, რომელიც მოიცავს ოქტომბრის უკანასკნელ და ნოემბრის პირველ კვირას, ეწოდება „ვირისგორების“ (ქვ. რაჟა) // „ირმისგორების“ (ლეჩხუმი) პერიოდი. მას აგრეთვე „დაწუნებულ კვირებს, ნაძრახს“ უწოდებენ (სს. ლაჩთა, ქალა, შეუბანი).

⁴¹³ თუმცა ი. ბახტაძის მონაცემებით (იხ. МИЭБГКЗК, т. 2, 54) დაბლობში თესვა 1 მარტიდან იწყებოდა, მაგრამ როგორც სავსე მასალებიდან ჩანს, ნაცხრამარტევიდან ადგილობრივ მურნეს არ ჰქონია ხენა-თესვის უფლება (ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ქვემოთ თ. V, §§ 1-2).

ჩვეულებრივ, ამ დღეებში არ თესდნენ ხორბალს. თუ სექტემბერში ნათესი ხორბალი „თუნდა ბელელში გქონია ჩაწყობილი“, ოქტომბრის ბოლოსა და ნოემბრის დასაწყისის ნათესი არ ივარგებს, გაფუჭდება, „ცალბარკალა“//„ცალბაწარა“ ამოვა. ამ პერიოდში თესვის აკრძალვას საფუძვლად უნდა ედევას გლეხის მიერ მცენარის სავეგეტაციო პერიოდის და საერთოდ განვითარების ფაზების ხანგრძლივობის ზედმიწევნით ზუსტი ცოდნა. საქმე შემდეგშია: რაჰა-ლეჩხუმის მიწათმოქმედთაგან მიღებული ცნობებით ნათელი ხდება, რომ საშემოდგომო ხორბალი უნდა დაითესოს ან იმდენად ადრე, რომ მოასწროს აჭეჯილება და ისე შეეგებოს ზამთარს, ან კაკლადვე უნდა შეყვეს თოვლს. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი ფუჭდება და მოსავალი იკარგება. ამიტომ, ეტყობა აგვისტო-ოქტომბრის პირველ ნახევარში დათესილი მარცვალი ამთავრებს განვითარების გარკვეულ სტადიას სიცივეების დადგომამდე. ნოემბრის მეორე ნახევრიდან დათესილ მარცვალს კი მალე უსწრებს ზამთრის სუსხი, ისე რომ აღარ ეძლევა დაზამთრებამდე გაღვივება-აღმოცენების საშუალება და კაკლადვე ინახება ნიადაგში გაზაფხულამდე. ამთგან განსხვავებით, ოქტომბერ-ნოემბრის მიახლოება (ე. წ. „ვირისგორების“ დღეებში) დათესილი მარცვალი იწყებს გაღვივებას, მაგრამ მალე დაზამთრების გამო ველარ ასრულებს დაწყებულ პროცესს. ნახევრადგაღვივებულ, „გალოჯილ“ თესლს კი წყალი შეუდგება, დააღობს. ამიტომ იგი ან სულ ფუჭდება, ან უკეთეს შემთხვევაში იძლევა ნაკლებ მოსავალს, „ცალბარკალა“, უხარისხო ამოდის.

ზემოთქმულთან დაკავშირებით საყურადღებო ჩანს ა. ტროფიშოვას მიერ დაღესტანში დამოწმებული ფაქტი. შემოდგომის მესამე პერიოდის (22 ოქტომბერი-7 ნოემბერი) პირველ დღეებში არ თესდნენ იმის შიშით, რომ ცუდი მოსავალი იქნება. ამ აკრძალვის მიზეზი კი, ავტორის თქმით, მისთვის გაურკვეველი დარჩენილა¹¹⁹. ქართული მასალის გათვალისწინებით იბადება ვარაუდი — ოქტომბრის უკანასკნელ დღეებში თესვის აკრძალვის ლეკებში დამოწმებული ჩვეულება იმავე მიზეზით უნდა იყოს გამოწვეული, რაც საფუძვლად უდევს რაჰა-ლეჩხუმში თესვის ვადების განსაზღვრას. ამასთან დაკავშირებით შეიძლება ითქვას, რომ რაჰა-ლეჩხუმური მასალის ანალიზი საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ — ის, რაც ერთი შეხედვით გაუგებარ, უაზრო ჩვეულებად გვეჩვენება, სინამდვილეში რეალურ

¹¹⁹ А. Г. Трофимова, Обряды и празднества лезгиин, связанные с народным календарем, «СЭ», 1961 г., № 1, 147.

პრაქტიკულ საფუძველზე დამყარებული, ფრიალ გონივრული ავროტექნიკური ღონისძიებაა.

აღსანიშნავია, რომ თესვის ვადების დაწესება შეფარდებულია თვით სათესი კულტურების ბუნებასთან. მაგალითად, ცნობილია, რომ რბილი ხორბლის ჯგუფის წარმომადგენელთაგან საშემოდგომო კულტურებია იფქლი და დოლის პური. მაგრამ „ირმისგორებამდე“ ითესება მხოლოდ იფქლი. დოლის პურის თესვა კი რეკომენდებულია „ირმისგორების“ შემდეგ. მაშასადამე, გამოდის, რომ ადგილობრივი მეურნე ითვალისწინებს სათესი მარცვლის ბიოლოგიურ ბუნებას. ეს მით უფრო ნათელი გახდება, თუ გავიხსენებთ, რომ იფქლს იაროვიზაციის გრძელი, ხოლო დოლის პურს მოკლე სტადია აქვს⁴²⁰.

ყურადღებას იპყრობს ერთი საინტერესო გარემოებაც. როგორც ცნობილია, კარგა ხნის მანძილზე მეცნიერებაში გაბატონებული იყო მოსაზრება, რომ მცენარის თვისება — იყოს საშემოდგომო ან საგაზაფხულო, ბუნებით დაწესებული და უცვლელია. შემდეგში კი როზიესა და ტესიეს მიერ ჩატარებული ცდების შედეგად დადგინდა, რომ სათანადო პირობების შექმნის საფუძველზე ადამიანს შეუძლია მცენარის ბუნების ნებისმიერად შეცვლა-წარმართვა⁴²¹, რაც სადღეისოდ განხორციელებულია — საშემოდგომოდ ცნობილი კულტურა ითესება გაზაფხულზე და პირუკუ⁴²². ამ გარემოებასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ საგაზაფხულო ხორბლის შემოდგომაზე დათესვის ფაქტი ფიქსირებულია ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში. გ. ჩიტაიას მიერ ქართლში დამოწმებული ეს ღონისძიება ტარდებოდა ქვეყნის ავბედობის შედეგად საშემოდგომო თესლის დაკარგვის გამო. მის კვლავ მოსაპოვებლად გლეხი მიმართავდა საგაზაფხულო მარცვლის შემოდგომაზე თესვას. პირველ წელს მოსავლის ნაწილი მოცდებოდა, მაგრამ სათესლე მასალას მაინც იღებდნენ, შემდეგ წლებში კი ეს მარცვალი უკვე თანდათან ეგუებოდა შემოდგომაზე თესვის პირობებს⁴²³. ჩანს ამ მიმართულებითაც ქართველი მიწათმოქმედის მრავალსაუკუნოვან გამოცდილე-

⁴²⁰ В. Л. М е н а б д з, Пшеницы Грузии, 94—96.

⁴²¹ А. Д е к а н д о л ь, Местопроисхождение возделываемых растений, 362.

⁴²² Т. Д. Л ы с е н к о, Стадийное развитие растений, 1952, 209—214, 352, 467-468; Е г о ж е, Переделка природы растений, 1937; Н. В. Т у р - б и н, Творцы культурных растений, 1945, 45—58.

⁴²³ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948 წლისა, გვ. 379—380; Г. С. Ч и т а я, Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии, 105.

ზას თავისი გაუტანია და გლეხს ემპირიული გზით მიუღწევია მცენარის ბუნების გარდაქმნისათვის.

საგაზაფხულო ხორბლის შემოდგომაზე თესვის შემთხვევები მოწმდება რაჭა-ლეჩხუმის ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც. ამ საკითხთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს თესვის ვადების შემუშავება-დადგენის საქმეში ჩაღბის დაკვირვება-გაძოცდილება. მიუხედავად იმისა, რომ საშემოდგომო თესვა აგვისტოში იწყება, საგაზაფხულო ფორმების — დიკა, ხულუგო, ზანდური — თესვა მხოლოდ გვიან შემოდგომაზე. ნოემბერ-დეკემბერში ითვლება მიზანშეწონილად, რათა მარცვალმა დაზამთრებამდე ვერ მოასწროს „გალოჭვა“ და კაკლად შეყვეს თოვლს. წინააღმდეგ შემთხვევაში ნათესი დაიღუპება. როგორც ჩანს, ადგილობრივი მეურნის მიერ შემუშავებული ეს წესი საგაზაფხულო ხორბლის მინდერის პირობებში იაროვიზაციის თავისებური ფორმაა. როგორც ირკვევა, ლოგაერთი საგაზაფხულო კულტურის (ბულუგოს ტიპის) შემოდგომაზე დათესვა გამართლებული ჩანს შემდეგი გარემოებით: მცენარე უკეთესად ვითარდება იაროვიზაციის პერიოდის დაბალი ტემპერატურის პირობებში გავლით; იზრდება მისი პროდუქტული დაბუჩქება, თავთავის სიგრძე და რიცხვი, მარცვლის რაოდენობა, აბსოლუტური წონა და გამოსავალი⁴²⁴. ამდენად, რაჭა-ლეჩხუმის მეურნის მიერ მიგნებული მარცვლის ბუნების გარდაქმნის ხალხური წესი გამართლებას პოულობს, როგორც სამიწათმოქმედო პრაქტიკაში, ისევე მეცნიერული თვალთახედვითაც.

საგაზაფხულო ზენა-თესვის დაწყების წინ მთა ადგალებში თოვლის დნობის დაჩქარების მიზნით საყანურს მიაყრიდნენ „წმინდა მიწას“ — „ხვარხვალს“, ან ნაცარს. სენანეთის ყოფაშიც დამოწმებულ ამ წესს შემდეგ ახსნას აძლევს ე. კალვეიტი: „მიწამოყრილო თოვლის მუქი ზედაპირი მეტად თბება მზის სხივებისაგან, ვიდრე სუფთა თოვლის თეთრი ზედაპირი, რომელიც აირეკლავს სხივებს. ამიტომ მისი დნობა ამ ხერხით მნიშვნელოვანად ჩქარდება“⁴²⁵. მიწას აცლიდნენ გაშრობას და არა გამოშრობას, რაგან დიდი ხნის გაგვა-

⁴²⁴ В. Л. М е н а б д е, დასახ. ნაშრ., 140—141.

⁴²⁵ Э. К а л ь в е и т, დასახ. ნაშრ., 15.

აღნიშნულთან დაკავშირებით საყურადღებო ჩანს გეოგრაფების დაკვირვებაც. სახელობრ, უკანასკნელი გამოკვლევების მიხედვით გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მარადთოვლიან მთებში თოვლის დნობისა და თოვლანი ზონის გადანაცვლების მიზეზი უნდა იყოს მასზე დაღუქილი ატმოსფერული მტკრის დიდი რაოდენობა, რომელიც იკრებს მზის სხივებს და იწვევს თოვლის დნობას (Ф. Ф. Д а в и т а я,

ლელი ნიადაგის ხენა შეუძლებელია. ასეთ შემთხვევაში წვიმის მოსვლას უნდა დალოდებოდნენ (უპირატესად საშემოდგომო ხენის წინ. გაზაფხულზე კი ნიადაგი მეტწილად სველია გამდნარი თოვლისა ან წვიმისაგან).

საყანე ადგილების მღებარეობისა და ნიადაგების რაგვარობის შესაბამისად დამოწმდა ხენა-თესვის ორგვარი წესი: 1. მარცვლის მოზნევა დაუმუშავებელ მიწაზე და შემდეგ დახენა-დათოხნა; 2. დახენა. შემდეგ ხნულში მარცვლის ჩაბნევა. პირველს მიმართავდნენ უპირატესად ფერდ, თოხით დასამუშავებელ ადგილებში ან მშრალ და მსუბუქ ნიადაგებში, რათა მარცვლი უფრო ღრმად ჩაითესოს და გვალვამ არ შეაწუხოს. მეორეს კი—ყანებში, სადაც სახენელი უდგება და ნიადაგიც ნესტიანი და მძიმეა, რათა მარცვლი (განსაკუთრებით ხორბლის) ძალიან ღრმად არ მოხვდეს მიწაში და არ დაღუპეს.

პირველ შემთხვევაში, თესვის დაწყებამდე წინასწარ „დანიხავდნენ“⁴²⁶ ყანას, ე. ი. გავლებდნენ აქა-იქ ორიოდ კვალს, რომ მოენიშნათ სათესი ფართობი. მერე თესდნენ. დაბოლოს ხნავდნენ ან თოხნიდნენ და ფარავდნენ მიწაზე მოზნეულ თესლს. მეორე შემთხვევაში კი დახნულ ან დათოხნილ, დასათესად გამზადებულ ყანაში წინმდგომი აძლევდა ნიშანს მთესველს, რათა თესვის დროს ხარვეზი არ დარჩენილიყო.

მიწას უმთავრესად სახენელი იარაღით ამუშავებდნენ. ერქვანზე ხელჩაკიდებული მხენელი//მხნავი⁴²⁷ სწორ ადგილებში გვერდზე აწვენდა სახენელს, რათა ბელტი ცალ მხარეს გადაფენილიყო. ერთი კვლის გავლების შემდეგ სახენელს შემოატრიალებდა და ეხლა უკვე მეორე მხარეს გადააწვენდა, რათა არ დაეფარა ადრე გატანილი კვალ. ხნულის სიღრმეს აპირობებს სათესი კულტურა და ნიადაგის რაგვარობა. ყველაზე ღრმა ხნულს მოითხოვს სიმინდი. სხვა ფეტვისნაირი და თავთავიანი კულტურებისათვის კი ნაკლები სიღრმის კვალს ავლებდნენ. გარდა ამისა, მარცვლის გვალვისაგან დაცვის მიზნით უფრო ღრმად ხნავდნენ შედარებით მწირ, მსუბუქ და მშრალ ნიადაგს. მძიმე, ნოყიერ და ნესტიან მიწაში კი საკმარისია თესლის ზედა ფენაშიც მოხვედრა.

О возможном влиянии запыленности атмосферы на уменьшение ледников и потепление климата. Изв. АН СССР, Серия географическая, 1965, №2).

⁴²⁶ ლეჩხუმში ყანის ნიშობით ხენაზე ცნობას ეხედებით მ. ალავეძის მასალებში (იხ. მ. ი. ს. ლეჩხუმური ზეპირსიტყვი, 95) და ქართულ დიალექტოლოგიაში (1, 491).

⁴²⁷ მხნავი—მხენელი (რაქული ლექსიკონი, ქ. დ., I).

ახალგაზრდა და გამოუცდელ ხარებს წინმძღოლი უძღვებოდა. მხენელს უკან მეთოხარი მისდევდა სახენელისაგან ამობრუნებული ბელტების დასაფშენელად და ხარვეზების დასათოხნად. იმ შემთხვევაში თუ მოსახნავი ადგილის მეზობლად ყანაში ნათესი უკვე ამოწვერილი იყო, იგი რომ არ გადაეთელათ ხარებს, კიდეებში არეს მოუხნავს ტოვებდნენ და შემდეგ გამოთოხნიდნენ. თესვის დროს საყანეს თოხნიდნენ აგრეთვე: 1. გვერდ ადგილებში, სადაც ხარა ფეხს ვერ მოიკიდებდა და ამის გამო შეუძლებელი იყო სახენელით მუშაობა; 2. ახოებში პირველი 2-3 წლის განმავლობაში, სანამ ნიადაგი გასუფთავდებოდა ტყის ნარჩენებისაგან, რომ შესაძლებელი ყოფილიყო შიგ სახენელის გატარება და 3. საშემოდგომო ხორბლის სიმინდის ყანაში გამოთესვის დროს.

სათესლე მარცვალს წინასწარ შეარჩევდნენ, დაკაზმავდნენ, გადაარჩევდნენ სუფთა თესლს, რომ სარეველა და სხვა მარცვალი არ შეჰყოლოდა. გააფიცებდნენ მზეზე. „დაკაზმვა იცოდნენ თესლის, გააფიცებდნენ. შემოდგომაზე გაფიცებულს შემდეგ გაზაფხულზე თუ მზეს არ უჩვენებდნენ ისე არ დათესდნენ. 3-4 წელს გაძლებდა. თუ შეინახავდი (სათესლე მარცვალს)“⁴²⁸. სათესლე მარცვლის გაფიცების მნიშვნელობაზე მიგვითითებს ხალხის მრწამსიც: „შვრია რომ გააფიცხო მაგრათაო და დათესო კარგ ყანაშიო. ქერი მოვაო. გაუფიცებელი ქერი რომ დათესო წვიმაშიო. შვრია მოვაო“⁴²⁹. აღნიშნულთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს კიდევ ერთი გარემოება. სახელდობრ, ლეჩხუმსა და მის მიმდებარე ქვ. რაჰის სოფლებში სავალდებულოდ თვლიდნენ სათესლე სიმინდის ცეცხლზე გახმობას. ამგვარად გამხმარი მარცვალი, მთხრობელთა მითითებით, კარგად აღმოცენების გარანტიას იძლეოდა⁴³⁰. ამასთან, „მკრელი ამ გაჰვარტულ თესლს მიწაში ველარ ავენებდა“⁴³¹.

თესდნენ ხელით. მთესველი მხარზე გადაკიდებულ გულებში, ცალებში⁴³², ხალებში⁴³³ თუ ტომრებში ან კალთაში ჩაყრილ სათესლე მარცვალს მუჭით ამოიღებდა და გაშლილი ხელით მოაბნევდა

⁴²⁸ ლები. მთხრობელი გ. გობეჯიშვილი.

⁴²⁹ ს. ლები. რაჰის 1950 წ. ეთნ. ექსპედ. მასალები.

⁴³⁰ ნ. ბ რ ე ა ძ ე. ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, I, 178-179.

⁴³¹ ს. ნაყურალეში. მთხრობელი ს. გოლეთიანი.

⁴³² ჯიხვის ან თხის ტყავის გულა (იხ. ქვემოთ თ. II, § 1, ხალხური მეტროლოგიის სისტემა).

⁴³³ ხბოს ტყავის გულა. ახალთა—ტყავის ტომარა, ოთხად ამოღებული ხბოს ტყავის პარკი; ახლოს ვატყავებთ მუცელზე გაუჰრელათ, გვიყრება ბოლო. გვიტყრება ფუჩეჩით და გახმება. შემდეგ ფუჩეჩი გამეიყრება. პატარა მოვზელთ, მოვაშბილფთ ქფილის წასაღებათ (ქ. დ., I, რაჭული ლექსიკონი).

ჯანაში. თესვას, ისევე როგორც ხვნას, ყველას ვერ ანდობდნენ. სა-
ჭირო იყო გამოცდილ-დახელოვნებული მუშაკი, რომელიც მოახერ-
ხებდა თესლის თანაბრად განაწილებას სათეს არეზე.

შეუსვენებლად მუშაობდნენ „ხარდალლამდე“⁴³⁴.

რამდენადაც ხვნა-თესვა ურთიერთთან მჭიდროდ დაკავშირებუ-
ლი პროცესებია, ამდენად დახნულ მიწას (თუ საანეულოდ არ
უნდოდათ) დაუთესავს და დათესილ ნაკვეთს დაუთონნავს არ ტო-
ვებდნენ. სამუშაო დროის განმავლობაში იხენებოდა მიწის ის მო-
ნაკვეთი, რომლის დათესვასაც იმავე დღეს მოასწრებდნენ.

§ 7. ფარცხვა

ხვნა-თესვის დამთავრებისთანვე იწყება ფარცხვა. იგი მიზნად
ისახავს ხნულზე დათესილი მარცვლის დაფარვას, მეორე მხრივ, მი-
წის ბელტების დაფშვნა-გაფხვიერებას.

ფარცხს//ფარჩხს ადგილობრივ ამზადებდნენ ხის მასალისაგან.
ორ ოთხკუთხა მოგრძო ფიცარს (წიფლის, ნაძვის და სხვ.) ერთიმეო-
რეზე დააკრავდნენ, ამოუყრიდნენ ორ კავს, „ხის კობლებს“, რომ-
ლებზედაც ხარების უღელს გამოაბამდნენ. თვით ფიცრებს კი შუაზე
დაუტნევდნენ კვინჩხის//კვინცხის, მუხის, თხილის ან არყის
„ცენცხვს“, ფარჩხს ან ეკლებს. ამგვარი ფარცხი უპირატესად ზ. რა-
ჭაში გვხვდება (ს. სორს ზემოთ). სხვაგან კი გავრცელებულია არა
ფიცრისაგან, არამედ თხალის, შინდის ან რცხილის წნელებისაგან
მოწნული ჩელტი, რომელსაც ასევე გამობმული აქვს ფარჩხი (ზ. და
ჭკ. რაჭა, ლეჩხუმი),

ფარცხვის დროს ერთი კაცი ხარებს უძღვოდა წინ, მეორე კი
სიმძიმისათვის ფარცხზე დგებოდა.

უმთავრესად იფარცხებოდა ნათესი, რომელსაც წინ უძღვოდა
ნიადაგის დახვნა. ხოლო ნათესს, რომელიც შემდეგ ითონხნება, ზოგ-
ჯერ დაუფარცხავსაც ტოვებდნენ. განსაკუთრებით ეს ითქმის ფერდ
ადგილებზე, სადაც ხარი ვერ აკიდებს ფეხს სამუშაოდ და ფარცხიც
ცურავს. ამიტომ ფერდში ფორჩხს — ხელით საფარცხავ იარაღს —
ხმარობდნენ. „ფორჩხს ვეტყვით, იმით გავფორჩხავდით მიწას და
დეიშლებოდა. თივასაც ფორჩხით მოვხვეტავთ. ფორჩხით მოვწმენ-

⁴³⁴ „ხარდალლამდე“ — ხვნა-თესვის დროის ის მონაკვეთი, ვიდრე ხარს აუშვებდ-
ნენ და მხენელ-მთესველნი დაისვენებდნენ (ქ. დ., I, ლეჩხუმური ლექსიკ.).

დავთ ახოს. ფორჩხს ჩვენ ვაკეთებთ“⁴³⁵. ხელით საფარცხავს კაბდო-ფარცხაე ეწოდება.

§ 8. მარგვლა-თოხნა

დათესილი მარცვალი იწყებს გაღვივებას და რამოდენიმე დღეში ამოვლის კიდეც, ამოიწვევრება ნიადაგიდან და აგრძელებს ზრდა-განვითარებას. სწორედ ამ დროს, ვიდრე მცენარე სავსებით მომაგრდებოდა და დაასრულებდა ზრდას, აუცილებელია ნათესის მოვლა-პატრონობა, მისი დაცვა სარეველა მცენარეთაგან, გამომწირვა თუ ძირების მოსამაგრებლად მიწის მიყრა. საჭიროა მარცვლეული კულტურების ნათესთა გამარგვლა, გათოხნა. (საბა: „მარგვლა — ბალახთ ამოგლეჯა“).

ნათესის მარგვლა-თოხნის განსაზღვრულ ვადებში ჩატარებას გნიშვნელობაზე ჯერ კიდევ პლინიუსიც მიუთითებდა. ამასთან, აფრთხილებდა მეურნეს არ გამოეთხარა პურეულის ძირები თოხნის დროს⁴³⁶.

დ. ნოსოვიჩ-სა და ი. ბახტაძის მასალებიდან⁴³⁷ ჩანს, რომ რაჭა-ლეჩხუმში სიმინდს თოხით მარგვლავდნენ ორჯერ ან სამჯერ (იმის მიხედვით თუ რა რაოდენობით ამოვიდოდა სარეველა) და პირველი მარგვლა დაახლოებით დათესვიდან 20 დღის შემდეგ იწყებოდა. ძირითადად კი ეს ვადა განპირობებული იყო ამინდისა და ნიადაგის რაგვარობით. ლეჩხუმში სიმინდის ნათესის მარგვლის შესახებ ცნობას ვხვდებით „Новое Описание“-ს ფურცლებზეც. აქ აღნიშნულია, რომ ლეჩხუმში მთავარი ყურადღება ექცევა სიმინდის მოვლას. ადგილობრივი მეურნე ერთდროულად მარგვავს კიდეც, სარეველასაგან ათავისუფლებს ნათესს და მიწასაც უფხვიაერებს. პირველი მარგვლაა, როცა სიმინდი მეორე წყვილ ფოთოლს გამოიღებს. ამავე დროს ნათესს გამოხშირავენ. მეორე თოხნა კი მაშინაა, როცა სიმინდი 2/4 — 3/2-ს აღწევს. ამ დროს მთავარი მიზანია ძირებზე მიწის შემოყრა, მაგრამ ამასთან ერთად ადგილი აქვს ნათესის საბოლოო გამოხშირვასაც⁴³⁸.

⁴³⁵ ს. ლაგვანთა, მთხრობელი გ. თავაძე.

⁴³⁶ Катон, Варрон, Колумелла, Плиний, დასახ. ნაშრ., 259.

⁴³⁷ МИЭБГКЗК, т. 1, 176 и т. 2, 54.

⁴³⁸ В. Н. Л., Сванетия и Лечгум, «Новое Описание», 1890, №2297.

ველზე მოპოვებული მასალიდან ჩანს, რომ თავთავიანი პურეულის წარმომადგენლების — ხორბლის, ქერის, კვავის — და ფეტუნაირთაგან კი ფეტვის ყანებს მარგლავდნენ ხელით ერთხელ ან ორჯერ. გამარგვლის, ისევე როგორც თესვის, ვადები მერყეობდა ზონებისა და სათესი კულტურების შესაბამისად. მაგალითად. თუ ჩვეულებრივ, ხორბალსა და ქერს მარტ-აპრილში მარგლავდნენ, მათის სოფლებში, სადაც თესვაც შედარებით გვიან იწყებოდა, პირველ მარგვლას მაისის ბოლოს — ივნისში ატარებდნენ. ამდენად, გამოდის, რომ უმჯობესია მარგვლის დროის განსაზღვრისას ყურადღება გადავიტანოთ არა თვეზე, არამედ თვით ნათესის ბიოლოგიურ მდგომარეობაზე. აქედან გამომდინარე, შემდეგ სურათთან გვექნება საქმე:

ხორბალს პირველად მარგლავდნენ „მოლობის დროს, როცა მუხლს იყრიდა, დაბუჩქების შემდეგ, დაყვავილებამდე, დაორსულე ბამდე. ვიდრე თავს დაიყრიდა“. პირველი მარგვლისას გადახელავდნენ ყანას (თვით ეს ტერმინი მკერმეტყველურად მგვანაშნებს, რომ მარგვლა სწორედ ხელით წარმოებდა). ხელთათმანებოთ შემოსილი ჯელებით ქალები თხრიდნენ, აცლიდნენ ნათესს სარეველა ბალახს — „შელივას“⁴³⁹, კვარკვალიტას და სხვ.⁴⁴⁰. მმარგვლელებს თან ჰქონდათ დანები (რაცა) ან ნამგლები (ლეჩხუმი) მაგარი, მსხვილი და ეკლიანი ბალახის მოსაჭრელად⁴⁴¹.

გვიჩილი „საწვერებზე დგება, მერე თავს ისხამს და იწყებს ყვავილობას, ორსულდება. დაყვავილების შემდეგ კი იწყებს დახვარბლებას. ამ დროს თავთავს რომ დაისხამს და აფერდება, შეთვალე ბის წინ. აფერებამდე“. პირველი მარგვლიდან 2 — 3 კვირის გასვლის შემდეგ მეორედ მარგლავენ ისევ ხელით. აცლიან ღვარძლს⁴⁴²,

⁴³⁹ როგორც პლინიუსი აღნიშნავს. ხორბლის პირველი უბედურება შერიაა. ხორბლისა და ქერის ნათესები ხშირად შერიადაც კი გადაჭრდება ხოლმე (К а т о н. В а р р о н, К о л у м е л л а, П л и н и й, დასახ. ნაშრ., 254).

⁴⁴⁰ პურეულის სარეველებია: დვალო, ევალი, ძენწლა, ყორისფუშა, მუხუდო, ყვავანა, კლიბორსა, მგლიბორსა. გველერწო (იხ. რაკის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები). ღვარძლი, თავცეცხლა. კვარკვალიტა და პურშუა. თავცეცხლა საყურისებურ ყვითელ ყვავილს ისხამს; კვარკვალიტა (ცერცველა) პარკებს იკეთებს, ნაყოფი მრგვალია და შავი ფერისა; პურშუა შავ ბალახს ჰქვია (მ. ა ლ ა ე ი ძ ე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა. 96).

⁴⁴¹ ნათესის ხელით მარგვლისას მსხვილ ბალახს ნამგლით კრიდნენ ტაჯიკები (М. Р. Р а х и м о в, Земледелие таджиков бассейна р. Хингоу в дореволюционный период, Канд. диссерт., 1954, 84).

⁴⁴² ღვარძლი სრულად ბალახია (ს. ღარი, მთხრობელი ს. ბურდილაძე); საბა: ღვარძლი — მარცვლი მაწყინარია.

კვავს და ხუას, რომელიც „მეტწილად ცუდი ამინდი როცა ძალავს“ მაშინ გამოერევა ხოლმე პურს.

ასევე იწმინდება სარეველასაგან ქერიცა და ფეტვიც.

მარცვლელი კულტურებიდან სიმიანდს ყველაზე მეტი მოვლა და შრომა ჰქირდება, რაც განსაკუთრებით მკაფიოდ შედგენდება მარგვლის პროცესში. თუ ზემოჩამოთვლილ კულტურათა გასამარგლავად საკმარისია ხელით და ისიც ზოგჯერ მხოლოდ ერთხელ სარეველას ამოცლა, სიმიანდი მოითხოვს უფრო რთულ სამუშაოს — თოხნას და არანაკლებ ორისა.

სიმიანდის პირველი მარგვლა, თოხნა — ხელადი⁴⁴³ //პირადობა (ლეჩხუმის მიმდებარე რაჭის სოფლები, ლეჩხუმი) //პირადი⁴⁴⁴ (რაჭა-ლეჩხუმი) //საპირადო//საერხელო (რაჭა) იწყებოდა მაშინვე, როგორც კი ნათესი გასამუშრდებოდა. მარგვლადნენ თოხით. მთხრობელთა აღნიშვნით, მარგვლაში სამკუთხა, ე. წ. ცქიტიანი, იმერული თოხი უფრო კარგი სახმარია, განსაკუთრებით ქვიან ადგილებში. მას ყველგან ადვილად მიუყენებ და უფრო ღრმად მოთოხნი, ვიდრე ძველი „ოროყიანი“ თოხით. ხელადობაზე, ერთი მხრივ, აცლიდნენ ნათესს სარეველასა და ზედმეტ სიმიანდს, გამოხშირავდნენ, გამოჩალავდნენ⁴⁴⁵, რომ უფრო ღიდი ტარო გაეკეთებინა, მეორე მხრივ კი, ძირს უნძრევდნენ ნათესს და აცლიდნენ ზედმეტ მიწას, რითაც ხელს უწყობდნენ მის სწრაფ ზრდას.

მეორე თოხნა — სამოროდო//სამეორო//მორედი⁴⁴⁶ იწყება, როცა სიმიანდი უკვე მუზლნაყარია. ამ შემთხვევაში სარეველას მოცილებასთან ერთად ნათესს ძირებში მიწა შემოეყრება გარშემო, რომ მომაგრდეს და ქარმა არ წააქციოს.

მოროდის დროს ყანაში ზოგჯერ ფეტვსაც გამოთესავდნენ ხოლმე.

ზოგჯერ სიმიანდს მესამედაც თოხნიდნენ. მაგრამ ხშირად ეს არ იყო აუცილებელი. უმეტესად მესამე მარგვლას, რომელსაც იფქლის

⁴⁴³ ხელადი—ყანის პირველად გათოხნა, პირადი (მ. ა. ლ. ა. ვ. ი. ძ. ე., ლეჩხ. ლექს.).

⁴⁴⁴ პირადი—პირველი თოხი, ყანის პირველად გათოხნა (ე. ბ. გ. რ. ი. ძ. ე. სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმავა); პირველ თოხს ეეძახით პირადს (იხ. ქ. დ., I, ლეჩხუმური, 491).

⁴⁴⁵ გამოჩალავა—გამოხშირავ, ზედმეტი სიმიანდის ღერის გაპოჩება (ან ამოთხრა), სიმიანდის ძირის ერთ ადლზე დატოვება, რომ უფრო ღიდი ტარო გაეკეთოს (იხ. ქ. დ., I, ლეჩხუმური ლექსიკონი).

⁴⁴⁶ მორედი—მოროდი, მორეთ თოხნა. მეორე თოხი, ყანის მეორედ გათოხნა (იხ. ქ. დ., I, ლეჩხუმური ლექსიკ.); პირადი—პოროდი, ყანის მეორედ გათოხნა (ე. ბ. გ. რ. ი. ძ. ე., დასახ. ლექსიკ.).

ან პტრის თოხიც ეწოდება, მიმართავდნენ იმ შემთხვევაში, თუ სი-
მინდის ყანაში ხორბლის (იფქლის) გამოთესვა უნდოდათ.

ლომს ჯერ ხელით გამარგლავდნენ, აცლიდნენ ბალახს და სქელ
ნათესს ათხელებდნენ, შემდეგ კი თოხნიდნენ პატარა თოხებით (რა-
ღვან ნათესი მეტად სქელი, ხშირია და დიდი თოხებით ძნელია ამ
წმინდა მცენარეში მუშაობა). აცლიდნენ სარეველას და მიწასაც შე-
მოაყრიდნენ ნათესის ძირებს. ამგვარადვე მარგლავდნენ ლომის
ნათესებს იმერეთ-გურია-სამეგრელოში⁴⁴⁷.

§ 9. რ წ ა მ ა

გასული საუკუნის მასალებში არაერთგზის ეხვდებით წუწუნს
რაქა-ლეჩხუმში აუტანელი გვალვისა და მისგან გამოწვეული მოუ-
სავლიანობის შესახებ⁴⁴⁸. ეს გარემოება კი იწვევდა ნათესის ხელოვ-
ნურად რწყვის საჭიროებას.

რაქა-ლეჩხუმში, სადაც სახნავ-ნათესი მიწების უმეტესობა ფერ-
დობ ადგილებშია, მემინდვრობაში ნაკლები ადგილი ეთმობა რწყვას.
ეს გარემოება გამოწვეულია შემდეგი მიზეზებით: 1. წყალი ძნე-
ლად ან თითქმის სრულებით არ უდგება ფერდობზე შეფენილ სახნა-
ვებს სარწყავად (მთის ლელე-წყაროთა უმეტესობა კი ზაფხულის პა-
პანაქებაში თვით შრება). გარდა ამისა, ამგვარი განლაგების მიწების
რწყვა არცაა მოზანშეწონილი, ვინაიდან გამოიწვევს ნიადაგის ჩამო-
რეცხვა-გამოფიტვას. ამასთან, როგორც მთხრობლები აღნიშნავენ,
„ფერდს ისე არ გვალავს. ვაკეს გვალავს და ასველებენ“⁴⁴⁹. 2. სათე-
სი კულტურებიდან რწყვას არ თხოულობს თავთავიანი პურეულები,
ფეტვი და ლომი, ვინაიდან—ა) ასწრებს შემოსვლას გვალვებამდე
(„თუ მაის-ივნისში კარგი დარებია, პური ადრე შემოდის“)⁴⁵⁰ და ბ)
რაც მთავარია, როგორც მთხრობლები აღნიშნავენ, წმინდა მცენარე-
ებია, წყალი რომ მიუდგება, დალბება მიწა და წაიქცევა ნათესი. ფეს-
ვებს გამოუთხრის წყალი. ამას გარდა, „ნარწყავი პური უწებოია-

⁴⁴⁷ ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, ლომის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, 84.

⁴⁴⁸ ა. შ ა რ ა შ ი ძ ე, რაქა, «დროება», 1877, №142; ა. შ ა რ ა შ ი ძ ე, რაქილამ, «სასოფლო გაზეთი», 1872, №14; М и н д е л и, С. Сопн, СМОМПК, вып. 19, 89.

⁴⁴⁹ ს. ჩხუტელი, მთხრ. ა. გუგავა.

⁴⁵⁰ იხ. ივერიის კერესპონდენციები—ამინდი და მოსავალი რაქაში, «ივერია», 1877, № 20, 24; М и н д е л и, დასახ. ნაშრ., 89.

ნი და უგემურია. ალაო⁴⁵¹ პურიც. წვიმა რომ მოუსწრებს და გაილო-
ჯება—ზეთს კარგავს, წყალს ნაკლებად. ირევს და თონებზე ცუდათ
ცხვება“⁴⁵². ამდენად, გამოდის, რწყვის საჭიროება მემინდვრობაში
ორ მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდა: 1. დახვნამდე ნაკვეთის მორ-
წყვა ნიადაგის დასარბილებლად, თუ მიწა გაგვალულა და მუშაობა
შეუძლებელია (უფრო საშემოდგომო ხენის წინ) და 2. სიმინდის ნა-
თესების გვალვისაგან დაცვა. მართლაც, ამ მხარეებში გვალვა რომ
უპირატესად სიმინდის მტერია, ჩანს „ივერიის“ კორესპონდენციები-
დან, სადაც აღნიშნულია, რომ გვალვამ მეტად ავნო სიმინდს, მაგრამ
წინა წლების გამოცდილებით გლეხებს მეტი პური დაუთესიათ და
ამიტომ ალარ იზარალეს⁴⁵³. „სასოფლო გაზეთის“ ცნობითაც გვალ-
ვამ სწორედ სიმინდი გააფუჭა, ტაროს არ დააცალა მარცვლის გაკეთე-
ბა⁴⁵⁴. სიმინდისათვის სარწყავი წყლის აუცილებლობაზე მოგვითითებს
ის გარემოებაც, რომ სურამისა და ბორჯომის მიდამოებში სარწყავ
უანებში სწორედ სიმინდი (როგორც გვალვის მიმართ მგრძნობიარე
მცენარე) ითესებოდა⁴⁵⁵. ხოლო თბილისის გუბერნიაში (ს. დილომი).
სიმინდი არ მოჰყავთ სარწყავი ადგილების სიმცირის გამო⁴⁵⁶.

რაჭა-ლეჩხუმში ირწყვებოდა უპირატესად ჭალა ადგილები,
რომლებიც „ნოციერებას უფრო ინარჩუნებს, წყლისაგან არ ირეც-
ხება. რწყვა ისე არ ავნებს, როგორც ფერდს წვიმა“⁴⁵⁷. ჭალა-ეაყე
ადგილებს ადვილად უდგება მდინარისა თუ წყაროს წყალი⁴⁵⁸, რო-
შელსაც გზას თოხებით გაუკვალავდნენ, დაუშარავდნენ. სარწყავად

⁴⁵¹ ს ა ბ ა: ალაო—ფქვილი დანოტივებულია. ალაო პური—დასველებული და
ჩახურებული ხორბლის პური (გული არ უცხვება)» (ქართული ენის განმარტებითი
ლექსიკონი, I, 1950).

⁴⁵² რაქის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები.

⁴⁵³ 30 იელისის „ივერიის კორესპონდენცია“, რაჭა, „ივერია“, 1877, № 24; ძვე-
ლიველი გლეხი, რაჭა (მოუსავლობა), „ივერია“, 1877, №26.

⁴⁵⁴ შ ა რ ა შ ი ძ ე. რაქიდან, „სასოფლო გაზეთი“, 1872, №14.

⁴⁵⁵ Е. Д а н д у р о в, Хлебопашество в Сурамском и Боржомском уча-
стках, КСХ, 1899, № 299.

⁴⁵⁶ В. Б и б л е н ш в и л и. Из с. Дигომი Тифл. у., КСХ. 1895, №21.
«თუ მშრალი ზაფხულია მოდის საუკეთესო ხორბალი და ღომი, თუ ნესტიანი, მიწი-
დან სიმინდის ტყე ამოიწერება»—წერდა იმერეთის შესახებ მარკოვი (М а р к о в, Очерки Кавказа, СПб, 1887, 293).

⁴⁵⁷ ს. ღარი, მთხრობელი მ. ქებაძე.

⁴⁵⁸ წყაროებით რწყვის სისტემა ბოლო დრომდე, რაჭა-ლეჩხუმს გარდა შემორ-
ჩენილია საქართველოს სხვა კუთხეებშიც (მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, სარწყავი მიწათმოქ-
მელება საქართველოში, 133).

გაჰყავდათ რუვი⁴⁵⁹, რომლის თავს შემდეგნაირად აკეთებდნენ — მდინარესთან ერთ განსაზღვრულ ადგილას ქვით ამოაშენებდნენ კალაპოტს, საითაც უნდა ედინა წყალს. ამ უქნასკნელს რუვისაკენ გადმოუშვებდნენ. რუვი დაახლოებით 5—10 მ სიგრძის ერთიანი სათავეა. რომელიც შემდეგ იტოტება 16—20 სმ სიღრმის 10—20 კვლად. ამ კვლებს თოხით ავლებდნენ ისე, რომ წყალი თანაბრად განაწილებულიყო სარწყავ არეზე.

ყანას მხოლოდ უკიდურესად დიდი გვალვის დროს რწყავდნენ, რადგანაც ადგილობრივი მეურნის რწმენით, წყალი მიწას ფიტავს, აღარბებს და თუ არ სიმინდის გვალვისაგან დაცვის გარდაუვალი აუცილებლობა, ისე რწყვა მიზანშეწონილი არაა. სიმინდს რწყავდნენ უფრო ივლისში და ისიც ერთხელ (იშვიათად ორჯერ). რწყავდნენ ერთი დღე-ღამის განმავლობაში, იშვიათად 3—4 დღეს, ისიც სარწყავი ნაკვეთის ფართობის გათვალისწინებით. შემდეგ კი შეაჩერებდნენ წყლის მდინარეება, რუვს მოშლიდნენ, წყალს ისევ მდინარისაკენ გადაწურავდნენ.

ირიგაციის ამ შედარებით მარტივი სისტემის გვერდით ყურადღებას იპყრობს მიწის მელიორაციისათვის გამიზნული ღონისძიებაც. მაგალითად, ჰაობ ადგილებში რომ მიწა არ მოეცდინათ, შეძლებოდათ მისი სახნავად გამოყენება, მიმართავდნენ შემდეგ ზერხს: ჰრიდნენ მიწას ღრმად — 1/2 არშინზე. ამას ერქვა არხი. გაავსებდნენ არხს ქვებით და ზევიდან 1/2 არშინზევე მოაყრიდნენ მიწას. ზედმეტე სინესტე ქვებით ხელოვნურად შექმნილ ქენიდაგში ჩაიწურებოდა, თავის გზა-სადინარს მოძებნიდა, სახნავ-სათესად საჭირო ნიადაგი კი საემარისად შრებოდა. ამის შემდეგ ადგილს დახხავდნენ და დათესდნენ. არხში ჩაწურული ზედმეტი წყალი აღარას ვნებდა ნათესს.

მოტანილი მასალიდან ჩანს, რომ რაჰა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე სწორედ უძველესი მარცვლეული კულტურები (თავთაყიანი პურეული, ფეტვი, ღომი) გვარობს ურწყავად. ეს გარემოება კი თავის მხრივ ნ. ვავილოვის მიერ ძველ სამიწათმოქმედო კულტურათა (აბისინია, მთიანი მექსიკა, ცენტრალური ამერიკა, მაღალმთიანი პერუ, ჩინეთი, ინდოეთი, ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნები) შესწავლის შედეგად შემუშავებული აზრის, რომ პირველყოფილი მიწათმოქმედება თავის საფუ-

⁴⁵⁹ ს ა ბ ა: «რუ ეს არს: წყალი სარწყავად გაღებული».

ძველში ურწყავი იყო⁴⁶⁰, კიდევ ერთი დამადასტურებელია. ზემო-
თქმული კი ღორშეიდის მონაცემებთან ერთად. რომელთა მიხედვით
წყლის ორთქლის თანაბარი ოდენობის დროს გაიშვიათებული მთის
ჰაერი შედარებით უფრო ტენიანია, ვიდრე დაბლობისა⁴⁶¹, საფუ-
ძველს უმაგრებს მიწათმოქმედების მთის ზონაში წარმოშობის შესა-
ხებ არსებულ მოსაზრებას.

§ 10. ნათესის ღაცვა მავნებელთაგან

ნათესს აზიანებენ ჭიები, მღრღნელები, ჩიტები. გარეყანებში კი
სიმიინდს ეტანება მაჩვი და დათვი. ეს უქანასკნელი განსაკუთრებით
დიდ ზიანს აყენებს ყანებს. როგორც ე. დანდუროვი აღნიშნავდა,
„დათვს ღამეში შეუძლია ორ ქცევამდე ნათესის გაფუჭება. რასაც
ჭამს და გადათხრის. დატორავს, გადატეხავს გასინჯვის დროს —
ერთია, და მეორე კიდევ გამაძლარ-კმაყოფილი იწყებს კოტრაალ-ნე-
ბივრობას ყანაში და თელავს იჭაურობას“⁴⁶². ამიტომაც გლეხებს და-
თვისათვის „მენახევრე“ შეურთქმევიათ, რითაც თითქმის განუსაზღვ-
რავთ კიდევ ზარალის ხარისხ-ოდენობა⁴⁶³.

მწერების, მღრღნელებისა და ფრინველთა საწინააღმდეგო რა-
ციონალური საშუალებებიდან⁴⁶⁴ ველზე ვერაფერი დამოწმდა გარ-
და ზემომოტანილი ცნობისა, რომ სიმიინდის გაქვარტლულ თესლს
მახრა ვერ აზიანებს. რაც შეეხება ნადირისაგან ყანის დაცვას, მიმარ-
თავდნენ შემდეგ ღონისძიებებს:

ა) სიმიინდის დატაროვებისა და მწიფობის დროს გარეყანებში
ღარაჯობდნენ თოფებითა და ძაღლებით. ცეცხლითა და ხმაურით
აფრთხობდნენ მოსალოდნელ ღამის სტუმარს. ამ დროისათვის ყანა-
ში სახელდახელოდ აგებდნენ ღამის სათევ დროებით კარვებს,

⁴⁶⁰ Н. И. В а в и л о в. Проблема происхождения мирового земледелия
в свете современных исследований, 13; см. также А. П. О к л а д н и к о в,
Древнейшие земледельческие племена, Всемирная история, т. 1, 1955, 128.

⁴⁶¹ П. М. Ж у к о в с к и й, Культурные растения и их сородичи, 14.

⁴⁶² Е. Д а н д у р о в, Повреждения, наносимые медведями кукурузным
полям (письмо из Рачинского у.), КСХ, 1895, №89.

⁴⁶³ МИЭБГКЗК, т. 2, 55.

⁴⁶⁴ ამ საკითხთან დაკავშირებული ირაციონალური საშუალებების შესახებ.
იხ. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მემინდვრობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი რაჭა-
ლეჩხუმში, „მაცნე“ №2, 1964, 135—137.

ხულებს⁴⁶⁵. ბ) წყლის საცხველის⁴⁶⁶ პრინციპის გამოყენებით ღელე-
ებზე აგებდნენ ე. წ. დათვის საშინობელას სარაკუნოს//სარახუნოს.
წყალი თუ უდგება გაუყეთებენ ბორბალს და წყალი მიშობილი
აქვს. როგორც წისქვილს, ისე ტრიალობს. აქეთ გვერდზე დოჟიდე-
ბენ ხეს ან რკინას. ბორბლის ფრთა რო მოხვდება, ეს რკინა არიწი-
ნდება და დათვს შეეშინდება⁴⁶⁷. გ) იყენებდნენ ხელით სატრიალე
ბელ საჩხრიალოს და მისი ხმაურით აფრთხობდნენ ნადირს⁴⁶⁸. დ)
მახეებს. ხაფანგებს//ხაფანდებს უგებდნენ ნადირს. რაჭული მახე-ხა-
ფანგები და მათ შორის დათვის საჭერი მახეები შესწავლილია ა. რო-
ბაქიძის მიერ. მან დაადასტურა დათვის საჭერი ფიცრის ხაფანგი და
მაგრატელა, რკინის ხაფანგი — ორმშვილდიანი და თოფის დაგება⁴⁶⁹.
აქ მოტანილ მასალასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს
სახნავეების შემდეგი სახელები: ფიცრიხულა⁴⁷⁰ და სადათვია.⁴⁷¹

* * *

კარგი მოსავლის მიღების უზრუნველსაყოფად გარდა თვით ნა-
თესის მოვლა-პატრონობისა (მარგვლა-თოხნა, რწყვა, მავნებელთა-
გან დაცვა) სჭირდა ნიადაგის გაუმჯობესებაზე ზრუნვაც. ამას აღ-
წევდნენ ნიადაგის გარკვეული ვადით დასვენებისა და ხელოვნურად
განოყიერების გზით. მეორე მხრივ კი, თესლბრუნვის სისტემის მეშ-
ვეობით.

§ 11. ნიადაგის დასვენება

მიწის დასვენების მნიშვნელობა კარგად ჰქონდათ შეგნებული
ძველ ებრაელებს. რაც შეეხება საქართველოს, ივ. ჭავჭავაძის ვა-

⁴⁶⁵ «ხულუკა—კნ. ხულა, ღროებით ღამის სათვეი ბინა. აგებენ მთაში თიბვის
დროს ან ბარად სიშინლის, ვენახის ყარაულობის დროს» (ქ. დ., I, რაჭული ლექსი-
კონი).

⁴⁶⁶ საცხველის შესახებ იხ. ქვემოთ § 17—მარცვლეულის გამოფშენა.

⁴⁶⁷ ს. გენდუში, მთხრობელი ა. სამთელაძე.

⁴⁶⁸ ასევე საშინობლებით, ავტომატური დოლებით და თოფებით იცავდა სიშინ-
ლის ნათესებს დათვებისა და გარეული ღორებისაგან ახალციხის მაზრის მოსახლეობა
(იხ. X ა ზ ა მ-Б е к и р. Из Ахалциха, KCX, 1904. № 537).

⁴⁶⁹ ა. რობაქიძე, რაჭაში მივლინების ანგარიში. ენიშკის მოაპზე, XI,
1941, 4; მისივე, კოლექტორი ნადირობის გადმონაშთები რაჭაში, 56—60,
64—65.

⁴⁷⁰ ს. ლები. რაქის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები.

⁴⁷¹ სოფლებში: პ. ონი, ზვანკარა, ზნაკვა, გორისუბანი (მ. ალავიძე, ქვე-
მოაქული ტოპონიმიური ლექსიკონი) და ს. წიფერჩი.

რაუდით, აქაც უეჭველად ძველთაგანვე ცოდნათ მიწის დასვენება⁴⁷². ამ მოსაზრებას უნდა ამაგრებდეს ქართულ ხალხში დამოწმებული ძველი მიწათმოქმედების რთული სისტემა, რომლის მიხედვით ერთი წლის დასვენებულ მიწას ნაცვარალი ეწოდება, ორი წლისას — რცხალი, სამისას — ნაჩხატრ, ოთხისას — ყამირი და ხუთისას — კორდი⁴⁷³.

რაქა-ლეჩხუმის პირობებში გარეყანები, რომლებსაც უფრო ხშირად ვერ ანაკელებდნენ და რომელთა ნიადაგსაც ფერდობში ადვილად რეცხავს წვიმის წყალი, რამდენიმე წლის შემდეგ უკვე ილღება, იფიტება და ველარ იძლევა კარგ მოსავალს, ამიტომ საჭირო ხდება გარკვეული ვადით მათი დასვენება.

რაქა-ლეჩხუმში მიწის დასვენების შემდეგი სისტემა ყოფილა გამოუმუშავებული: ახოში დაახლოებით 5—6 წლის განმავლობაში მუშაობდნენ, შემდეგ კი ასვენებდნენ 2—10 წლით, აძლევდნენ კვლავ გატყეების საშუალებას, რაც კარგადაა ასახული ტყის ადგილობრივ ტოპონიმიკაში. — ჯიხარყ ან ა, აფშურიყ ან ა⁴⁷⁴.

ასევე დაახლოებით 5—10 წლის განმავლობაში ხნავდნენ სათიბებს, რის შემდეგაც კვლავ ასვენებდნენ ადგილს და სათიბადვე უშვებდნენ.

გაუტეხავ და დასვენებულ მიწას მოუძვრელს, უყს. უხნავს, ყამირს, ნასვენებს უწოდებდნენ. დამუშავების შემდეგ კი უკვე ნაყამირევი, ნაუყარი და ნამბილარი ერქვა⁴⁷⁵.

მიწას უპირატესად იქ ასვენებდნენ, სადაც სიმინდი არ მოჰყავდათ. მკირემიწიანობის პირობებში იქ, სადაც სიმინდი ითესებოდა, ერთმანეთს უნაცვლებდნენ ხორბალსა და სიმინდს და ნაკვეთს აღარ ასვენებდნენ⁴⁷⁶.

⁴⁷² ი. ვ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ე. წ. ისტ., I, 380—381.

⁴⁷³ გ. ჩ ი ტ ა ო ა, რაქული სახენელი, 274.

⁴⁷⁴ ს. ლებო, რაქის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები.

⁴⁷⁵ მიწის დასვენება ერთი წლით—უყი. ნამბილარი კიდევ ისაა. რომელსაც მოგხნავთ. რომელიც არ დაიხენის—უყიაა (ს. წედისი, მთხრ., ვ. მაისურაძე). რაქა-ლეჩხუმში ნამბილარს ნასიმინდარსაც უწოდებენ (იხ. § 13—თესლბრუნვა), იმერეთში კი ნამბილარი ხის ძირებისა და ჯირკვებისაგან გაწმენდილ ახოს ეწოდება. ახოს ხარი ვერ ხნავს, ნამბილარს კა (ბ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, დასახ. ლექსიკ.). აღმოსავლეთ საქართველოში ერთი წლით ნასვენ მიწას ნარბილს უწოდებდნენ (გ. ქ ა ლ ა ბ ა ძ ე, აღმ. საქართვ. სამიწათმ. იარაღების ისტორიიდან, 140—141).

⁴⁷⁶ იხ. ქვემოთ § თესლბრუნვა.

მიწის დასვენების თავისებური ფორმაა ანეული⁴⁷⁷, რომელიც საყოველთაოდ ყოფილა გავრცელებული. იენისში ან აგვისტოში, თუ სათანადო ამინდი იდგა, ე. ი. ნიადაგი გაგვალული არ იყო, უყ მიწას ან ნაპურალ ყანას მოხნავდნენ და დატოვებდნენ დაუთესავს გაზაფხულამდე. ამ ღონისძიებით აღწევდნენ მიწის დაფშვნა-გაფხვიერებას. ამასთანავე ბალახისა და მომკილი პურის ფესვები ამობრუნდებოდა და ზამთრის ყინვისაგან მოიწვებოდა, ხოლო ქვეშ მოქცეული პურის ძირები და ბალახი სასუქად გამოადგებოდა ნიადაგს, მიწას გაანოყიერებდა. ანეულად დატოვებულ მიწას გაზაფხულზე კვლავ ხნავდნენ და მასში თესდნენ სიმინდს. მიკრორაიონებში, სადაც ძირითადად საშემოდგომო თავთავიანი მარცვლეულის კულტურა იყო გავრცელებული, იენისში მოხნული მიწა მხოლოდ საშემოდგომო ხვნა-თესვის დაწყებამდე ისვენებდა. საშემოდგომო ანეული მიწანაშეუწონელია ფერდობებში განლაგებული ნაკვეთებისათვის. გაფხვიერებულ ნიადაგს გაზაფხულზე გამდნარი თოვლის ნაკადები ადვილად ჩააღწევს სიღრმეში და ჩამორეცხავს გაცხნილ საკვებ ნივთიერებებს, გამოფიტავს ნიადაგს. მოუხნავი მიწა კი შედარებით დაზღვეულია წყლის ამგვარი უარყოფითი მოქმედებისაგან. გარემოება, რომ მთა-ფერდობებში ნაზამთრი ანეული იწვევს ეროზიულ მოვლენათა გაძლიერებას და სახნავი ფენის დაკარგვას, აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაშიც⁴⁷⁸.

განხილულ საკითხთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს სახანავთა ტოპონიმები: ანეული (ლიხეთი, ხურუთი), ანეულები (ლები), ნათიბები (სომიწო).

§ 12. ნიადაგის განოყიერება

ნიადაგის ხელოვნურად განოყიერების პრაქტიკა უძველესია⁴⁷⁹. მის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე მეტყველებს რომაული გადმოცემა, რომლის მიხედვით, ნაკელით ნიადაგის გაპატივების შემოღებისათვის მეფე სტერკუტს უკვდავება მინიჭებია⁴⁸⁰. ქართულ ხალ-

⁴⁷⁷ ანეულის მნიშვნელობაზე ვირგილიუსიც მიუთითებდა (Катон, Варрон, Колумелла, Плиний, დასახ. ნაშრ., 42).

⁴⁷⁸ ი. ლომოური, დასახ. ნაშრ., I, 244—245.

⁴⁷⁹ იე. ჭავჭავაძისი, საქ. ეკ. ისტ., I, 382—383; Катон, Варрон, Колумелла, Плиний, დასახ. ნაშრ., 42, 92, 99, 103, 195, 196, 260.

⁴⁸⁰ Катон, Варрон, Колумелла, Плиний, დასახ. ნაშრ., 195.

სურ ზღაპარშიც კარგადაა ასახული, თუ რაოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ქართველი მიწისმოქმედი ნიადაგის ნაკელით განოყიერებას⁴⁸¹.

მიწის ხელოვნურ განოყიერებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა რაჭა-ლეჩხუმის მცირემიწიანობის პირობებში. აქ ყველა სახნავის გარკვეული ვადით დასვენების შეუძლებლობა ქმნიდა ნიადაგის გამოფიტვის წინააღმდეგ ბრძოლისა და მისი ხელოვნურად განოყიერების აუცილებლობას.

საყოველთაოდ იყო ცნობილი მიწის განაკლება. „გაპიტლვა“⁴⁸². მაგრამ ამ ღონისძიების მასშტაბები დამოკიდებული იყო მიკრორაიონის სამეურნეო შესაძლებლობაზე, მეორე მხრივ, სახნავის ადგილმდებარეობაზე. მაგალითად, იქ სადაც მეურნეობაში დიდი ადგილი ეთმობოდა მესაქონლეობას, ყოველწლიურად ანაკლებდნენ როგორც შინა, ისე გარეყანებს. აქ გარეყანების გაპატივება რამდენადმე უკავშირდებოდა მიწის დასვენების ადგილობრივ შემუშავებულ სისტემას. სახელდობრ, თუ შინაყანებში გაჰქონდათ სპეციალურად დაგროვილი ნაკელი, გარეყანებში ნაკეთს, რომელსაც იმ წელს ასვენებდნენ. საძოვრად იყენებდნენ; იქ მთელი ზაფხულის განმავლობაში გაშვებული საქონელი ანაკლებდა კიდევ მას. დანარჩენ ადგილებშიც მეტ-ნაკლებად ყველგან ნაკელდებოდა შინაყანები, მაგრამ არა ყველა ერთდროულად, არამედ რიგ-რიგობით, ერთმანეთის მონაცვლეობით. ერთსადიამავე ყანას ორ-სამ წელიწადში ერთხელ ანაკლებდნენ. ამასთან ნოყიერდებოდა ყანა, სადაც სიმიინდი უნდა დაეთესათ. გარეყანებს არ აპატივებდნენ ნაკელის ნაკლებლობა-სიმცირისა და მეორე მხრივ, თვით ყანის სიშორისა თუ საქონლისათვის ძნელმისადგომი მდებარეობის გამო. ამასთან, გარეყანებში უპირატესად აზოებ- იყო. ახოში კი, ამ ახლადგაყაფულ ადგილში, ნიადაგი ისედაც ნოყიერია (1. მიწა დასვენებულია, 2. მპალასაგან განოყიერებულია. 3. ტყის ნარჩენების გადაწვით მიღებული ნატარი აპოზიერებს). ასევე პირველი 2—3 წლის განმავლობაში არ ანაკლებდნენ უყ (დიდი ხნის უხნავ-უთეს, ნასვენ) ადგილებსაც.

ნაკელი მთელი წლის განმავლობაში გროვდებოდა. ბოსლის გაწმენდის დროს მის კედელში დატანებული ხვრელიდან ნაკელი გარეთ

⁴⁸¹ გ. ქ ა ლ ბ ა ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, 145.

⁴⁸² რაჭა. კალის ნახევრული მოგებასაც გაპიტლვა ეწოდება (იხ. ქვემოთ § მარცვლეულის გამოფენა).

აზრებოდა⁴⁸³. უპირატესობა ენიჭებოდა ძველ ნაკელს. ახალი მეტად მხურვალეა. ნიადაგს და თესლს არ მოუხდება, დაწვავს. სწორედ ნაკელის ამ თვისებაზე, რომ იგი ახურებს ნიადაგს და ენებს ნათესებს, მიუთითებს ვაგემეისტერი, რის გამოც. მისი აზრით, ა/კავკასიის უმეტეს ნაწილში ყანებს არ ანაკელებდნენ, გარდა რაქის მაზრისა⁴⁸⁴. მაგრამ, როგორც ირკვევა, არა მარტო რაქა-ლეჩხუმის, არამედ საქართველოს სხვა კუთხეთა მეურნეთაც, რომელთაც არა ნაკლებ ვაგემეისტერისა შეუმჩნევიათ მხურვალე ნაკელის უვარგისობა, გამოცდილების საფუძველზე მიუგნიათ მისი გაუენებელყოფის საშუალებისათვის და ნიადაგის გასანაოყიერებლად იყენებდნენ სიმხურვალედაკარგულ ძველ ნაკელს. რომელსაც დამწვარ ან მწიფე პატივს უწოდებენ⁴⁸⁵.

ყანებში ნაკელი, უმთავრესად, შემოდგომის სამუშაოთა დამთავრების შემდეგ, ზამთარში გაჰქონდათ, როცა მეურნე შედარებით თავისუფალი იყო სამიწათმოქმედო სამუშაოთაგან. წნელისაგან მოწნულ ნავის მსგავს ქურტელში — ხვირში (რაჭა), ჩეოში⁴⁸⁶, ჩელტებში. ჭანაბერში⁴⁸⁷ (ლეჩხუმი) ჩაყრილი ნაკელი ურმით ან მარხილით მიჰქონდათ ყანამდე. ნაკელს ხის ორთითა ფიწლებით — მერულით⁴⁸⁸ ან ნიჩბებით ყრიდნენ თოვლზე ან რილოზე⁴⁸⁹ და მაშინვე კი არ მოაბნევდნენ ყანაში, არამედ ერთ ადგილას დაახევებდნენ, რომ არ გამოშრალ-გამოფიტულიყო და მხოლოდ გაზაფხულზე, ხენა-თესვის დაწყების წინ გაშლიდნენ ყანაში.

ნაკელი სხვადასხვა რაოდენობით გაჰქონდათ ყანებში. ზოგ ნადაგში ქცევაზე 600 ფუთიო საკმარისი ყოფილა, ზოგში კი 800 ფუთამდე ყოფილა საჭირო⁴⁹⁰.

ნიადაგის განაკელების ეს წესი მსგავსია საქართველოს სხვა მხარეებსა თუ კავკასიის ზოგიერთ ხალხში გავრცელებული წესისა⁴⁹¹.

⁴⁸³ МИЭБГКЗК, т. 2, 51.

⁴⁸⁴ Гагемейстер, Хозяйственный очерк Закавказья, «К», 1846, № 22.

⁴⁸⁵ გ. ქალაბაძე, აღმ. საქართველო. სამიწათმოქმედო. იარაღების ისტორიიდან, 143.

⁴⁸⁶ ხვირისა და ჩეოს შესახებ იხ. ქვემოთ § მოსავლის გადაზიდვა.

⁴⁸⁷ «ჭანაბერი—ნაკელის გასატანი ჩელტი (შდრ. საბა—ჯალამბარი)» (მ. ალავაძე, ლეჩხუმური ლექსიკონი).

⁴⁸⁸ საბა: «მერული—ორთითი».

⁴⁸⁹ «რილო-ჭრილო—ლილოჭრელი, აქა-იქ გამდნარი თოელი; რილება, გამოთვლის ალაგ-ალაგ გაღნობა» (ვ. ბერიძე, დასახ. ლექსიკონი).

⁴⁹⁰ МИЭБГКЗК, т. 2, 152.

⁴⁹¹ ე. გ. ნ. გაბლიანი, ძველი და ახალი სვანეთი, თბ. 1925, 163.

ცნობილი ყოფილა აგრეთვე საყანე ადგალებში ნიადაგის გამოკეთების მიზნით აყალოზე შავი მიწის დაყრა. ნიადაგის მიწითვე განოყიერებასაც საკმარისად დიდი ხნის ისტორია აქვს⁴⁹².

რაჭა-ლეჩხუმში ნიადაგის განოყიერების შესწავლასთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს სახნავეების ტოპონიმები — ბოსელა (ს. გომი), ნაბოსლევა (ს. ბარი⁴⁹³) და ნაბოსლები (ს. ორბელი) — რომლებიც უეჭველია, მეტად ნოყიერ საყანურებს წარმოადგენდა.

§ 13. თესლბრუნვა

სახნავი მიწის „დამკლევება“-გამოფიტვის თავიდან ასაცლებლად სათესი კულტურების მონაცვლეობა უძველესი ხანიდანვეა ცნობილი. ძველი ბერძნებაცა და რომაელებიც მისდევდნენ თესლბრუნვის სისტემის პრაქტიკას⁴⁹⁴. ვირგილიუსი მიუთითებდა მიწათმოქმედებაში სწორი თესლბრუნვის აუცილებლობაზე⁴⁹⁵.

მრავალსაუკუნოვანი გამოცდილების მქონე რაჭა-ლეჩხუმის ადგილობრივ მოსახლეობასაც მხედველობის გარეშე არ დარჩენია ერთსადაიმათე ნაკეთზე სხვადასხვა მარცვლის მორიგეობით თესვის ეფექტურობა. რაჭა-ლეჩხუმში თესლბრუნვა შემდეგი სახით წარმოგვიდგება: წარსულში, როცა ჯერ კიდევ პრაქტიკაში იყო ახოს აღება, ახალპირ ადგილებში მარცვლეული კულტურები შემდეგა თანამიმდევრობით ითესებოდა — პირველ წელს ფეტვი, მერე ქერი, ამას მოსდევდა სიმინდი, მას შემდეგ ხორბალი, მერე ისევ სიმინდი, კვლავ ხორბალი და ა. შ.⁴⁹⁶. ან: პირველ წელს ფეტვი, მერე ქერი, სიმინდი, ხორბალი, ისევ სიმინდი, მეხუთე წელს კვლავ ხორბალი და ა. შ. ამგვარად, როგორც ვხედავთ, სიმინდისა და ხორბლის მუდმივი მონაცვლეობა იმკვიდრებდა ადგილს თესლბრუნვის ადგილობრივ სისტემაში. ამის შესახებ ალ. ბარამიძის მასალებში ვკითხულობთ: „ერთი შესანიშნავი ჩვეულება აქვთ როგორც სოფელს ბოსტანაში, ეგრეთვე სრულიად რაჭაში. სახნავ-სათესი მიწა თითქმის შუაზედ აქვს გაყოფილი თითოეულს მოსახლეს: ერთ ნახევარში რომ პურს

⁴⁹² Катон, Варрон, Колумелла, Плиний, დასახ. ნაშრ., 193.

⁴⁹³ მ. ალავიძე, ქვემოთაქული ტოპონიმიკური მასალა და ლ. ფრუიძის მიერ შეკრებილი ტოპონიმიკური მასალა.

⁴⁹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტ., I, 382.

⁴⁹⁵ Катон, Варрон, Колумелла, Плиний, დასახ. ნაშრ., 42.

⁴⁹⁶ МИЭБГКЗК, т. 2, 52.

დათესენ, მეორე ნახევარში სიმიდს. მეორე წელს, სადაც სიმიდი იყო პურის სთესენ და სადაც პური იყო, იქ სიმიდს და ამ წესს არასოდეს არ გარდახდებია. ამის მიზეზი უნდა იყოს, ჩემის აზრით, რომ რაქის მიწა, რაც მამა-პაპას უხნავს და უთესია, ის შვილიშვილი და ზომაველი ხნავს და სთესავს ყოველ წელს და როგორც იმერეთში, ადგილს არ შეუშვებენ. მაგრამ მოსავალი მაინც კარგი იცის⁴⁹⁷. იგივე ცნობას ლეჩხუმის შესახებ ვხვდებით დ. ნოზოვიჩისა და მ. ალავიძის მასალებში⁴⁹⁸.

სიმიდისა და ხორბლის ამგვარი მონაცვლეობის პარალელურად ადგილი ჰქონდა ფეტვის, ღომისა და ქერის ნათესების რიგრიგობით შენაცვლებას ერთსადამიწვე ნაკვეთში.

ამგვარად, ჩანს, რომ მხოლოდ ახოს სისტემის ბატონობის ხანაში ჰქონია ადგილი რაქა-ლეჩხუმის მეურნეობაში ორწლიანზე მეტ პერიოდთან თესლბრუნვას, ისიც მხოლოდ ახალპირის დამუშავების პირველი წლებისათვის და სულ მალე, იმავე ახალპირს უცვლელად მკვიდრდებოდა ორწლიანი თესლბრუნვა ხორბალ-სიმიდის მონაცვლეობით, რაც ჩვეულებრივი და გაბატონებული მოვლენაა განსაკუთრებით დღეისდღისათვის. რადგან ახოს სისტემის პრაქტიკიდან გადავარდნამ მოსპო ნაკვეთებში პირველ წელს ფეტვის დათესვის აუცილებლობა (ამასთან თვით ფეტვიც ხომ უკვე მომავლადი კულტურაა). ეს უკანასკნელი კი გამოწვეული იყო ზემოაღნიშნული გარემოებით — ისეთი პირველხარისხიანი კულტურებისათვის, როგორიცაა ბორბალი და სიმიდი, ახალპირის ნიადაგი არ გამოდგებოდა.

ორწლიან თესლბრუნვაში ხორბალ-სიმიდის მონაცვლეობას ადგილობრივი მოსახლეობა შემდეგ ახსნას აძლევს: ცნობილია, რომ სიმიდს ორ-სამჯერ თოხნიან, მაშინ როცა ხორბალი მხოლოდ ხელით იმარგლება. ამიტომ სიმიდის ყანაში მიწა მეტად მუშავდება, უკეთ იწმინდება სარეველა ბალახებისაგან, რაც მომდევნო წელს იქვე „ნაბილარში“ (ნასიმიდარში)⁴⁹⁹ დათესილი პურის ნაყოფიერებას უწყობს ხელს. მეორე მხრივ, არასათოხნი კულტურის, ხორბლის, მოყვანა მიწას ნაკლებად ღლის და ფიტავს. მისი მომკის შემდეგ მი-

⁴⁹⁷ ა. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, სოფ. ბოსტანა, აკაკის თეიური კრებული, 1899, №11, განყ. 11.

⁴⁹⁸ МИЭБГКЗК, т. 1, 178; მ. ალავიძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 95.

⁴⁹⁹ იმერეთში კი ნაბილარი ეწოდება ხის ძირებისა და ჭირკვებისაგან გაწმენდილ ახოს. ახოს ხარი ვერ ხნავს, ნაბილარს კი (იხ. ბ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, ზ. იმერული ლექსიკონი).

წაში დარჩენილი ძირები კი მომდევნო გაზაფხულზე დათესილ სომინდს ნიადაგს უნოყიერებს. გარდა ამისა, მხარეში, სადაც სახნავ-სათესი მიწის ესოდენი სიმცირეა და ამდენად ძნელდება ადგილის უხნავ-უთესად დატოვება, დასვენება, თესლბრუნვაში სიმინდ-ხორბლის მონაცვლეობა საუკეთესო გამოსავალია. გლებმა კარგად იცია — „ორ წელიწადს ზედიზედ სიმინდი რომ დავთესოთ, არ მოვა კარგი მიწა დელილებოდა, მარა მითინ დეისვენებდა, პურიო. პურს რომ დავთესოთ მერე იგი ბალახს იბამს და არ უშვებს მიწას და ს-მიღონ ყანას კი რეცხავს და კიდევე პური მოაბრუნებს“⁵⁰⁰. „ნასიმინდარში ყოველთვის დიდი წვიმა რომ იქნება, გადააქვს სილა და პური ინახავს მდებარეობას მიწისას, არ ატნევს ღვარს, და მერე მეორე წელიწადს კარგია“⁵⁰¹. „პურს რომ თოხი არ უნდოდა, ის მიწას ამაგრებდა, ასვენებდა“⁵⁰². ნიადაგის ნაყოფიერების გაზრდ-შენარჩუნების მიზნით თესლბრუნვაში ხორბალ-სიმინდის მონაცვლეობა გავრცელებული ყოფილა აჭარაშიც⁵⁰³.

იქ, სადაც სიმინდი არ მოჰყავდათ (ან სულ ახალი ათვისებულაა ეს კულტურა), გვხვდება თესლბრუნვის სხვა ვარიანტებიც: ა) ქერ-ხორბალ-ანულის მონაცვლეობა⁵⁰⁴ და ბ) თესლბრუნვა თავთავი-ან პურეულსა (ხორბალი, ქერი) და კარტოფილს შორის ყოველწლიურად მონაცვლეობით⁵⁰⁵.

ამგვარად, თუ თვალს გავადევნებთ ხორბლის ადგილს რაჭა-ლეჩხუმის შემინდვრობის სისტემაში, დავინახავთ, რომ ყველგან ჩანს მისწრაფება ამ მარცვლეულის სათოხნი კულტურების შემდეგ (სიმინდი, კარტოფილი) დათესვის თანამიმდევრობის დაცემაკენ.

ახოში ხორბალზე ადრე სიმინდის დათესვის ზემოაღნიშნული ჩვეულება დამოწმებულია ზ. იმერეთშიც⁵⁰⁶, ხოლო ახალციხის მაზ-

⁵⁰⁰ ს. წიფერჩი, მთხრობელი ი. კოშეთიანი.

უოლესისა და ბრესმანის მითითებით, სიმინდი საშემოდგომო ხორბლის წინამძღვრობის შემთხვევაში ქარისა და ეროზიის საწინააღმდეგო საშუალებად გამოიყენება, ხოლო საგაზაფხულო ხორბლის წინ დათესვასაც კი მას ზაფხულის განმავლობაში ნიადაგის გამოფიტვის წინააღმდეგ დამცველის მნიშვნელობა აქვს. მისი აუქტიური ღეროები თოვლს აკავებს და სინესტეს აგროეებს ნიადაგში (იხ. Уоллес и Бресманн, დასახ. ნაშრ., 80).

⁵⁰¹ ს. ზ. ღვირიში, მთხრობელი გ. ხეტიაი.

⁵⁰² ს. ზ. ღვირიში, მთხრობელი ა. ხეტიაი.

⁵⁰³ თ. სახოკია, მოგზაურობანი, თბ., 1950, გვ. 169.

⁵⁰⁴ МІІЭВГКЗК, т. 2, 52.

⁵⁰⁵ მთის სოფლებში კარტოფილი სიმინდთან შედარებით უფრო ძველი კულტურაა.

⁵⁰⁶ МІІЭВГКЗК, т.5, стр. 2, 203.

თაში საუკეთესო მიწა მთელი სამი წლის განმავლობაში ზედიზედ ქერს ეთმობოდა და მხოლოდ ამის შემდეგ ითვისებოდა იქ ხორბალი⁵⁰⁷.

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ რაჭა-ლეჩხუმში გავრცელებული თესლბრუნვის ზემოაღნიშნული სისტემა, რომელიც ნიადაგებისა თუ მარცვლეული კულტურების ღრმა ცოდნისა და გარკვეული გამოცდილებიდან გამომდინარეობს, სავსებით გამართლებული და რეკომენდებული ჩანს თანამედროვე აგროტექნიკის თვალთახედვითაც. მაგალითად, ი. ლომოურის ორტომეულში — „მარცვლეული კულტურები“ — დასაბუთებულია ხორბლისა და ქერისათვის წინამორბედად სათოხნი, ხოლო სიმინდისათვის კი თავთავიანი კულტურების დადებითი როლი⁵⁰⁸.

თესლბრუნვაში კარგ წინამორბედად ითვლება ფეტვიც. ცნობილია, რომ იგი სარეველა ბალახისაგან ასუფთავებს ნიადაგს⁵⁰⁹. ფეტვი, როგორც საადრეო მარცვლეული, გვიან გაზაფხულზე ითვისებოდა. მის დასათესად მიწის დამუშავებისას, ამ დროს უკვე ამოსული, სარეველა ნადგურდებოდა. სარეველას საბოლოო მოსპობას ხელს უწყობდა ნათესის შემდგომი დამუშავება, მარგვლა. ამგვარად, ნაფეტვარ ყანაში ნიადაგი სარეველასაგან იწმინდებოდა⁵¹⁰.

არანაკლები მნიშვნელობა ენიჭება ღომს, როგორც სხვა კულტურების წინამორბედს თესლბრუნვაში. ღომის ნათეს ყანებშიც თვალსაჩინოდ მცირდება დასარეველიანება, რაც როგორც ი. ლომოური აღნიშნავს, გამოწვეულია იმით, რომ მეორე დამუხლების პერიოდიდან ღომის ძლიერი ზრდა ახშობს თითქმის ყოველგვარი სარეველას განვითარებას⁵¹¹.

§ 14. მოსავლის აღება

თავთავიანი პურეულის მოსავალს იღებდნენ ივლის-აგვისტოში. ამ შემთხვევაშიც ბარში, მთასთან შედარებით, 1-2 კვირით ადრე იწყებოდა და მთავრდებოდა ეს სამუშაო. ამასთან, სამზიანო ადგილას

⁵⁰⁷ МИЭБГКЭК, т. 3, 147.

⁵⁰⁸ ი. ლომოური, დასახ. ნაშრ., I, 157, 243, 312, და II, 102-103.

⁵⁰⁹ ს. სორი, რაქის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები.

⁵¹⁰ იგივე მოვლენა დამოწმებულია სვანეთშიც (ე. ბაღაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, IV, დას. დეცემ, მსე, V, 56).

⁵¹¹ ი. ლომოური, დასახ. ნაშრ., II, 250.

და ქვიშნარ ნიადაგებში ნათესი ყანა უფრო ადრე მწიფდებოდა. ჭერ იმკებოდა საშემოდგომო და მერე საგაზაფხულო ნათესი. ამავე დროს, ახალი პური ოდოშად უნდა მომკილიყო, რათა მარცვალი არ ჩაცვენილიყო⁵¹². ახალი პურისაგან განსხვავებით, მაგრად ზის ბუდე-ში და არ ცვივა მარცვალი იფქლსა⁵¹³ და დოლის პურს⁵¹⁴.

მკიდნენ ქართული, ადგილობრივი წარმოების პატარა ნამგლე-ბით⁵¹⁵ (უფრო გვიან დიდი, ფაბრიკული ნამგლებიც შემოვიდა). შე-სასწავლ ტერიტორიაზე ნამგლას გავრცელების მრავალსაუკუნოვან ისტორიაზე მიგვათითებს რაქა-ლეჩხუმში აღმოჩენილ განათხარი პრინჯაოს ნამგლები⁵¹⁶.

მკის დროს მარცხენა ხელის 2—4 თითზე იკეთებდნენ კახე-თიდან გადმოღებულ ხის სათითეებს//სათითურებს, რომლებიც იცავ-და თითებს ნამგლისაგან, თანაც ეხმარებოდა მკელს მუკში მეტი ნამ-კალის მოტნევაში, სწრაფ მკაში.

მომკელის//მკელის მიერ მომკილ ნამუტს⁵¹⁷ (რაქა-ლეჩხუმი) //მუტქელს⁵¹⁸ (ლეჩხუმი) //ხელეურს⁵¹⁹ (რაქა) ულოთ⁵²⁰ (რაქა)

⁵¹² ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, II, „მაცნე“, № 3, 1967, 271.

⁵¹³ ცაგერი, ქ. დ., I, 491.

⁵¹⁴ ნ. კ ე ს ხ ი ე ლ ი, კულტურულ მემკვირეო ზონები საქართველოში, 280; მ ი ს ი ე ე, ჩვენი გუთნისდღისა და მენერის მადლი და ბარაქა, „ლიტე-რატურული გაზეთი“, 1959, 16/1, №3 (1121).

⁵¹⁵ ნამგლისა და მკელთა სამოსის შესახებ იხ. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხალხური აგრო-ტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, II, 271.

⁵¹⁶ გ. გ ო ბ ე ქ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველო-ში, ტაბ. XXV; გ. ნ ი ო რ ა ძ ე, ქვეშარის არქეოლოგიური ძეგლები, სსმ, XV მ, 1948, 5; საქართველოს არქეოლოგია, 149; იხ. აგრეთვე აქვე ტაბ. VII, 4.

⁵¹⁷ „ნამუტი—ნამჭა, ხელეული“ (მ. ა ლ ა ე ი ძ ე, ლეჩხ. ლექსიკ.); „ნამუტი—ხელეული, მკელეული, მონამკალი, რაც ხელში (მუტში) ეტყევა“ (ქ. დ., I, რაქუ-ლი ლექსიკონი).

⁵¹⁸ მკის დროს ნამგლის ერთ გამოსმაზე მუტით აღებული მოკრილი თავთაყების სახელწოდება ქიზიყშიც მუტიდანაა ნაწარმოები—მუტქელი (სტ. მ ე ნ თ ე შ ა-შ ე ი ლ ი, აპარის ეთნოგრაფიული მასალები, 166).

⁵¹⁹ „ხელეული ნამჭაა, რასაც მომკალი მუტში დაიჭერს. ნამუტი კი—2 ხელეული (მიწაზე დაყრილი)“ (მ. ა ლ ა ე ი ძ ე, ლეჩხ. ზეპირსიტყვე., 97—98). აღმოსავლეთ საქართველოში 3-4 ხელეური კმნის ერთ ძნას (ქ. დ., I, ქართლური ლექსიკონი და გ. ქ ა ლ ა ბ ა ძ ე, მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში, ხელნაწ., 29).

⁵²⁰ ს ა ბ ა: „ულო—ძნის შესაკონაეო. ულო—პურის დაგრებილი სარტყლები ძნის შესაკრავად“ (ქ. დ., I, მოხუერი ლექსიკ.).

//გვარალით⁵²¹ (ლეჩხუმი) „ნაბჯებად“, კონებად ნაბჯავენ⁵²², კრავენ⁵²³.

კარგ მკელს რაქაში თაბაგარს უწოდებდნენ. გადმოცემით ეს თაბაგრები ქართლიდან ან ტყიბულის რაიონიდან იყვნენ მოსული. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში „თავ მომკალს“, მკაში მოთავეს მართლაც თაბაგარი რქმევია⁵²⁴.

თუ ყანა კარგია, მკა ფერდ აღგილებში უფრო აღვილია, ვინაიდან წახრა არ კირდება მკელს და სრიელი⁵²⁵ ქვევიდან ზევითეცნ, თავადე ააქვს. ჩაწოლილ პურს საწინააღმდეგო მხრიდან უნდა მიუღდეს მკელი, რომ ქვევიდან ამოკრას ნამგალი. მკას, რომლის დროსაც მუჭში ცოტ-ცოტა პურეულს იმწყვდევენ, ქალური ან ნაბუჭით მკა ეწოდება. ასე მკიან წმინდა, თხელ ყანას. სქელი ან ბალახიანი ყანის სამკელად კი მიმართავენ ე. წ. „თიფურს“ (თიბურს, ზმნისაგან — თიბვა), რომელსაც ქართულსაც (იგულისხმება ქართლური) უწოდებენ. ამ შემთხვევაში, მას შემდეგ, რაც მარცხენა ხელი ნამკალით ივსება, მკელი არ გადააწყობს მას გვერდზე, განაგრძობს ნამგლით მკას „ჩეხ(ე)ით“ ანუ თიბური წესით. ე. ი. ფაქტიურად თიბავს, სანამ აქრე მომკილი, მუჭში მოტნეული პური მოიკავენ. ამგვარად იქმნება თითქმის ერთი ნაბჯისოდენა ნამკალი. ასე მკა სწრაფია, მაგრამ ნაკლებ სუფთა, შეყვება სარეველა. ამგვარად მკამ „თავთავის დატოვებაც იცის, ჩავარდება“⁵²⁶.

თუ ყანაში დაბალია, ჩაწოლილა, „ჩაჭევილი“ პური იყო, მაშინ მას ხელით მოთხრიდნენ. იშვიათად კი, თუ ნიადაგი ამის საშუალებას იძლეოდა (ქვიანი არ იყო), ცელითაც თიბავდნენ. თიბვა უზრუნველყოფს სწრაფ მკას, რაც განსაკუთრებით ხელსაყრელია მუშახელის ნაკლებობის პირობებში.

„თავდაპირველად ადამიანს პურეულის მოკრების დროს მხოლოდ მისი თავთავების შეგროვება აინტერესებდა. პურეულის ჩალა

⁵²¹ ს ა ბ ა: «გვარალი—თივის თოკი». «გვარალი—პურის შესაკონი ულო» (მ. აღაიძე, ლეჩხუმური ლექსიკ.). აჭარაში კი გვარალი მუჭეულის პარალელური ფორმაა (სტ. მენთეშაშვილი, აჭარის ეთნ. მასალები, 167).

⁵²² ნაბჯეა, მონაბჯეა—რამდენიმე ნაბჯის დაღება ულოზე შესაკრავად (ქ. დ., 1, ლეჩხ. ლექსიკ.).

⁵²³ მკის, კონების, ნაბჯებისა და მათი შეკერის შესახებ იხ. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, II, 271—272.

⁵²⁴ შშმ, მიწათმოქმედება. I. ს.ს. ბრეთი, მეჭვრისხევი, ავლები.

⁵²⁵ სრელი—სვრელი, სამკალის თითო რიგი, ზოლი ყანაში. (ამასთან დაკავშირებით საინტერესო ჩანს ქ. დ.-ის I ტომის ფშაურ ლექსიკონში მოცემული განმარტება: «სრელაიანი—დაზოდელი, ზოლებიანი».)

⁵²⁶ ს. ლესი, მთხრობელი გ. გობეჯიშვილი.

მას არ სჭირდებოდა. რადგან საქონლის საკვები ბალახი ისედაც ბევრი იყო. მხოლოდ შემდეგში, მოსახლეობის გამრავლებასა და მკვიდრ ბინადრობის მოკიდებასთან ერთად, პურეულის ჩალის გამოყენებაც აუცილებელი შეიქმნა⁵²⁷. ივ. ჯავახიშვილის ეს სიტყვები რამდენადმე ხსნის შემდეგ გარემოებას. სახელდობრ, ზოგან პურს მკიდნენ „კოჭზე“ (ე. ი. ძირში, დაბლა), ზოგან კი „მუხლზე“. მაგალითად, ლეში, სადაც სათიბები საკმაო რაოდენობითაა, რისი წყალობითაც საქონელი უზრუნველყოფილია საზამთრო საკვებით, შედარებით ნაკლებად ზრუნავენ ჩალა-ბზის დიდ ოდენობაზე და პურეულს მალე, მუხლზე მკიან. ხოლო ჭიორასა და სხვა სოფლებში, სადაც სათიბები არა აქვთ და ამდენად საქონლის საკვებად ჩალა-ბზეს დიდი ფასი ეძლევა, უფრო ზრუნავენ პურის ძირშივე. კოჭზე მომკისათვის. ამ გარემოებასთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს „დროებაში“ გამოქვეყნებული ცნობა, რომლის მიხედვითაც 1876 წ. პირუტყვის საკმლის ნაკლებობამ ისე შეაშინა რაჭველები, რომ მომდევნო წელს ძირზე დაუწყიათ პურის მკა, რათა მეტი ბზე შეენახათ⁵²⁸.

შიშველთესლიანი ხორბლის ჯგუფის წარმომადგენელთაგან განსხვავებით, კილიანი ხორბლის, მახისა და ზანდურის, მოსავლის ასაღებად მიმართავენ თაფთავთა კრეფას, რისთვისაც იყენებდნენ ორიგინალურ, მარტივ, 2,5 მეტრის სიგრძის, ერთმანეთზე 3-5 სმ თოკით გადაბმული ორი ჯოხისაგან გაკეთებულ იარაღს — შამკეს// შანკეს//შაქეს (იხ. ტაბ. VII, 1), რომლის ანალოგი დამოწმებულია მხოლოდ ასტურიაში⁵²⁹. ამ იარაღსა და მისი მეშვეობით მახა-ზანდურის კრეფის აღწერილობებს ეხედებით ვ. სუპატაშვილის⁵³⁰, ვ. მენაბდისა და ლ. დეკაპრელევიჩის⁵³¹, გ. ჩიტაიას⁵³² და გ. ჯალაბაძის⁵³³ ნაშრომებში. ეს ავტორები ამ იარაღს შნაკეს (ზოგჯერ შანკეს) უწოდებენ. ამავე სახელით იხსენიებს მას ივ. ჯავახიშვილი, მაგრამ რადგანაც ველზე მუშაობისას სახელწოდების ეს ვარიანტი არ დამოწმდა

⁵²⁷ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტ., II. 1934, 79.

⁵²⁸ ა. შარაშიძე, რაქა, 2/IX, «დროება», 1877, IX, 13, № 142.

⁵²⁹ Н. И. Вавилов, Поездка в Испанию, «Новый Мир», 1937, №2. Ф л я к с б е р г е р, დასახ. ნაშრ., 169; გ. ჩიტაია, თოხის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, გვ. 153.

⁵³⁰ ვ. სუპატაშვილი, ლენინის მარხის ასლები, გვ. 88.

⁵³¹ Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, Пшеницы Зап. Грузии, 23—27.

⁵³² გ. ჩიტაია, რაქული სახენელი, 275.

⁵³³ გ. ჯალაბაძე, აღმ. საქ. სამრეწომ. ობიექტების ისტორიიდან, 109.

და დილექტოლოგიურ ლექსიკონებშიც არ გვხვდება იგი⁵³¹, ამიტომ ვხმარობ შამკეს//შანკეს, როგორც მას რაქა-ლეჩხუმის მკვიდრნი უწოდებენ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ გარდა სიტყვა შამკვისა რაქის ს. ტოლაში დამოწმდა ამ იარაღის სხვა სახელწოდებაც—მახალნიკი//მახანიკი. (ძნელი სათქმელია, აქვს თუ არა ამ სახელწოდებას რაიმე კავშირი სიტყვა მახასთან). „ქართული დიალექტოლოგიის“ I ტომში მოტანილ, ცაგერში ჩაწერილ მასალაში კი გვხვდება შამკვის პარალელური სახელწოდება—მაშაკი⁵³⁵.

შამკვით კრეფისას მარცხენა ხელით კიდებენ იარაღის გადაბმულ ადგილს ისე, რომ სამი შუა თითი ზევიდან, მკრეფელისაგან საწინააღდეგო მხარესაა გადადებული, ნეკი მოტნეულია ორ ჯოხს შუა. ქვედა ჯოხს კი ქვევიდან ამოედება მკრეფელის ცერი. მარჯვენა ხელით შეკრებს შამკვის ორივე ჯოხს და ორივე ხელის ერთდროულ მოძრაობით ამოწევს თავთავებმომწყვედელ შამკეს (იხ. ტაბ. VI, 2). მოწყვეტილ თავთავეებს კალათებში, სალასტოებში⁵³⁶ აგროვებდნენ. კრეფის ამგვარი წესი განაპირობა კილიანთა მტკრევადავთავიანობამ. მკვლევართა აზრით, მოსავლის აღების ამგვარი წესი უძველესაა და წინ უსწრებს ნამგლით მკას⁵³⁷. ეს გარემოება კი თავის მხრივ უნდა მრავლად დაეხმოს ამ ჯიშების კულტივირების მრავალსაუკუნოვან ისტორიაზე და სიძველე-პირველადობაზე შიშველთესლიან ხორბალთან შედარებით.

მიწაში დარჩენილ, თავთავებადამტკრეული მახისა და ზანდურის ღერებს — კოროლს⁵³⁸, მკიდნენ ან ხელით თხრიდნენ.

რაქაში, ს. ეოშხასა და პ. ონში დამოწმდა ზანდურის საკრეფი. შამკვისაგან განსხვავებული იარაღი. ეს უკანასკნელი მარტვია, დანის ფორმის ხის ჯოხია (ან უკეთ, ხის დანაა). წინასწარ ძირანად მოთხრილ პურეულს გარეკავდნენ, შემდეგ ხელში დაიკავებდნენ კალოზე და ჩალას ქვევიდან სიგრძეზე ააყოლებდნენ ამ ხის დანას,

⁵³⁴ მ. ა. ლ. ა. ე. ძ. ე., ლეჩხუმური ლექსიკონი და ქ. დ., I, ლეჩხუმური ლექსიკ.
⁵³⁵ ქ. დ., I, 490.

⁵³⁶ სალასტო—თხილის ტყეჩისაგან გაკეთებული დიდი კალათი (ქ. დ., I, ლეჩხუმური ლექსიკ.) ან ტყეჩისაგან მოწნული გოდორი.

⁵³⁷ Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде. Пленчатые пшеницы Зап. Грузии, 27.

⁵³⁸ კოროლი—ზანდურის ღეროები. სახლის სახურავად იხმარება, 30-40 წ. ძლებს (ვ. ბ. ე. რ. ძ. ე., დასახ. ლექსიკ.); კოროლი—მახის (ზანდურის, ქუბის) ღეროები (ქ. დ., I, ლეჩხ. ლექსიკ.).

წაკრავდნენ და წაასხებდნენ თავთავეებს. აკგვარი ხის დანა ჩალას არ აზიანებდა.

შამკეთი ან ხის დანით თავგადამტკრეული მცენარის ღეროება, კოროლი, მნიშვნელოვან გამოყენებას პოულობდა ყოფაში. იგი იხმარებოდა საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების — შრამელის⁵³⁹ (ლეჩხუმი) // ბურულის⁵⁴⁰ (რაჭა-ლეჩხუმი) — გადასახურავად. განსაკუთრებული ფასი ამ მხრივ ჰქონდა გვაწა-ზანდურს, ვინაიდან მისი ღერო უფრო მაღალი იზრდება, მაშინ როცა ჩელტა-ზანდური მარცელისათვის უფრო ფასდებოდა. თუ სადღეისოდ არა თუ ყავარა, არამედ ადგილობრივი წარმოების კრამიტიც კი აქვს აქაურ მოსახლეობას, მთხრობელთა აღნიშვნით, ჯერ კიდევ არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ რიგ სოფლებში შედარებით ნაკლებად ყოფილა გავრცელებული ყავარი. ყოველ შემთხვევაში, ეტყობა, იგი არც თუ ისე ადვილი შესაძენი ყოფილა⁵⁴¹. გაცილებით ადვილმისაწვდომ და ხელსაყრელ მასალას წარმოადგენდა კოროლი, რომელიც ამასთანავე განსაკუთრებით კარგად იყო შეფარდებული ძველი საცხოვრებელი ნაგებობის თავისებურებასთან. აქ იგულისხმება ის, რომ ძველი ადგილობრივი ე. წ. შუასახლისათვის დამახასიათებელი ელემენტი იყო შუაეცხლი. ხოლო მთხრობელთა აღნიშვნით კოროლის სახურავი განსაკუთრებით დიდხანს, ყავარზე მეტადაც კი ძლებდა, თუ იგი ქვევიდან იბოლებოდა. ამგვარად, ეტყობა, ქვევიდან გაჰქარტლულ-შებოლილი, ზევიდან კი ხავსგადაკრული ჩალა დაცული იყო გაფუჭებისაგან. დასაშვებია ვიფიქროთ, რომ საუკუნეთა მანძილზე მოსახლეობის გარკვეულ ფენას კოროლი ემსახურებოდა როგორც სამეურნეო, ისევე საცხოვრებელი ნაგებობების გადასახურავად.

სახურავს გარდა კოროლს იყენებდნენ პატარა კალათების (იხ. ტაბ. XI. 1), ქუდებისა და ჭილობების საკეთებლადაც. მთხრობელთა მითითებით, კოროლისაგან მოქსოვილ ჭილობს ნესტი არ ეკარება. თუ გავითვალისწინებთ ამ გარემოებას, მეორე მხრივ, ადიღეში დამოწმებულ ცნობას, რომ ისლით და ჩალით გადახურვა უზრუნველყოფს ნაგებობაში თანაბარი ტემპერატურის დაცვას⁵⁴² (რამაც განა-

⁵³⁹ საბას განმარტებით კი «მრავლი—სამკუთხი სახლი ხისა».

⁵⁴⁰ «ბურული—რაც დაბურულია (დახურულია) უბრალო ნაგებობა (საბძელი, საღორე და მისთ.)» (ქ. დ., I, ლეჩხ. ლექსიკ.).

⁵⁴¹ ამ გარემოებაზე მიგვიითითებს მთხრობელთა სიტყვებიც: «მაშინ სვანეთიდან ყავარს ვინ ჩაშობიანდა? ურმის გზაც არ იყო» (ს. ნასპერი, მთხრობელი ვ. ახვლედიანი).

⁵⁴² ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ადიღეში 1957 წ. ეთნოგრ. ექსპ. დღიური.

პირობა მისი ბოლო დრომდე შემორჩენა სამეურნეო ნაგებობებში), კიდევ უფრო ნათელი გახდება კოროლის, როგორც სასახურავე მასალის მნიშვნელობა⁵⁴³.

ამგვარად, გამოდის, რომ გარდა საუკეთესო თვისებებისა (კილიანთა შედარებით ნაკლებ ბუნებრივ პირობებთან შეგუება, გამძლეობა და ამასთან, თვით ნამცხვრის მაღალხარისხიანობა), მახა-ზანდურს სხვა არანაქლებ მნიშვნელოვანი სამეურნეო ღირებულებაც ჰქონია. ვ. მენაბდის აზრით, მახისა და ზანდურის საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში ბოლო დრომდე შემორჩენა აიხსნება იმით, რომ ისინი ქართველ ტომთა საკულტო მცენარეები იყონ⁵⁴⁴. შესაძლებელია, ამ გარემოებამ რამდენადმე მართლაც შეუწყო ხელი ჩვენში კილიანთა დაცვას, მაგრამ, ვფიქრობ, ამ კულტურების რაქა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე შემორჩენა განპირობებული უნდა იყოს უმთავრესად ზემოაღნიშნული თვისებებითა და სამეურნეო დანიშნულებით (რაც თავის მხრივ, შესაძლებელია, საფუძვლად დაედებოდა მათ საკულტო მცენარეებად გადაქცევას). ალბათ სწორედ ეს უკანასკნელი უნდა იყოს ის მთავარი მიზეზი, რამაც განაპირობა ამ უძველესი და როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მეტად შრომატევადი სამუშაოს მომთხოვნი პურეულის ბოლო დრომდე შემორჩენა. თანამედროვე ხანაში კი ნაგებობის ტიპის შეცვლასთან ერთად ქრება ეს უძველესი და თავისებური კულტურები.

ზემოთქმულის საფუძველზე იბადება ვარაუდები: 1) გიულდენ-შტედტისა და გეორგის მასალებზე დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილი ზანდურს ერთმარცვლად განმარტავს. თანამედროვე ბოტანიკოსების დაკვირვებამ კი ცხადყო, რომ ზანდურის უკანასკნელ ხანებში დამოწმებულ ნათესებში თანათარდობა *Tr. monococcum*-სა და *Tr. Timoph.*-ს შორის შეიცვალა და სიმრავლე ამ უკანასკნელისაკენ გადაიხარა. ამ გარემოებას ვ. მენაბდე ხელოვნური შერჩევით ხსნის, რაც სავსებით მართებულია. დროთა განმავლობაში გვაწა-ზანდურზე, როგორც სასახურავე მასალაზე, მოთხოვნილება ნელი-ნელ შემცირდა და ამდენად მნიშვნელობის თვალთახედვით პირველ ადგილს იკავებს უკეთესი მარცელის მომცემი ჩელტა-ზანდური. 2) როგორც სპეციალისტები აღნიშნავენ, ზანდურმა თავისი მრავალსაუკუნო-

⁵⁴³ ლეჩხუმში ს. ღვირიწში 1958 წ. ვნახე კოროლით გადახურული სამეურნეო ნაგებობა (იხ. ტაბ. VI, 1).

⁵⁴⁴ В. Л. М е н а б д е, დასახ. ნაშრ., გვ. 16—17 და ვ. მ ე ნ ა ბ დ ე, ქართული ხორბლები და მათი როლი ხორბლის საერთო ევოლუციაში, გვ. 254.

ვანი ისტორიისა და ევოლუციის მანძილზე ნიშანდობლივი ცვლილებები განიცადა. თუ მახა კვლავ მეტად მტკრეველთავეთაიან მცენარედ დარჩა, რომლის კრეფის ოდნავი დაგვიანებაც კი იწვევს თავთავეთის ჩაცვენას, ზანდური ნამგლით მკასაც იტანს. ყოველ შემთხვევაში, აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული გვაწა-ზანდურის შესატყვისი ვარიანტი იმეება. ამას გარდა, უკანასკნელ ხანებში, როცა საკოლმეურნეო მინდვრებში მოწეული ზანდურის კოროლი სახურავად აღარ ქირდებოდათ, ლეჩხუმშიც იწეეს მისი მკა. მაშასადამე, გამოდის, რომ გარკვეულ დრომდე ზანდურის შამკეით კრეფა განპარობებული ყოფილა კოროლისადმი დიდი მოთხოვნილებით. 3) კილიანი ხორბლის კულტურა წინათ გავრცელებული უნდა ყოფილყო არა მარტო ლეჩხუმისა და ქვ. რაქის ტერიტორიაზე, არამედ ზ. რაქაშიც. სადაც ნაგებობის ყაერით გადახურვა საყოველთაო და დიდი ხნის ამბავია და სადაც სადღეისოდ მოსახლეობამ უკვე ბევრი აღარაფერი იცის ზანდურის შესახებ. მაგრამ ერთი მხრივ, გუულდენშტედტის ჩანაწერებში დაცული ცნობა, რომ უწერასთან მცირე რაოდენობით მოყავთ *Tr. monoc.*, ქართულად „ზონდერი“, მეორე მხრივ კი, რიგ სოფლებში შემორჩენილი ტოპონიმი — ნაზანდურევი⁵⁴⁵ — გარკვეულად მიგვითითებს მის ამ არეებშიც გავრცელებაზე. ამ გარემოებასთან დაკავშირებით განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს კ. სუბატაშვილის ცნობა, რომლის მიხედვით, 960 მ სიმაღლეზე ზევით ჩელტა-ზანდურის ტანი მოკლდება, ხოლო თავთავის სიგრძე და მარცვლის ზომა მცირდება⁵⁴⁶. ზემოთქმულის გათვალისწინებით კი გამოდის — თუ ზ. რაქაში ყაერის ბატონობის პირობებში კოროლის მომცემმა გვაწა-ზანდურმა დაკარგა ფასი, ვერც თავთავეთადმოკლებული და მარცვლის ზომაშემცირებული ჩელტა-ზანდური შეინარჩუნებდა მაღალმთიან ზონებში კარგი მოსავლიანი ხორბლის მნიშვნელობას. აქედან გამომდინარე, ამ კულტურის ყოფიდან გადავარდნა სავსებით ბუნებრივი და გამართლებული ჩანს. ამ ვარაუდის გამოთქმა შესაძლებელი ჩანს აღმოსავლეთ საქართველოს მიმართაც (ამ უკანასკნელში ზანდურის ძველ დროში არსებობის ვარაუდი გამოთქმული იყო ამავე შრომაში. იხ. §1. ხორბალი). ცნობილია, რომ დასავლეთ საქართველოს ერთმარცვალას (*Tr. monococcum*) აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული შესატყვისი ვარიანტი

⁵⁴⁵ ს. ფარახეთი—სახნავი, ქვ. ბარი—სამოვარი, პიპილეთო—ტყე, ნიგაზები—უენახი.

⁵⁴⁶ ე. ს. სუბატაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 88.

ისაგან ერთ-ერთი მკვეთრად განმასხვავებელი ნიშანი ისიცაა, რომ ეს უკანასკნელი სიმალლით შედარებით ნაკლებია, ხოლო თავთავი კი წვრილი ან საშუალო ზომისა აქვს⁵⁴⁷. მაშასადამე, ზემომოტანილი მსჯელობის მსგავსად, გამოდის, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს Tr. monothec.-ის ჩალას არ შეიძლებოდა ჰქონოდა ისეთივე სამეურნეო მნიშვნელობა და გამოყენება (მით უფრო რომ აღმ. საქართველოს პირობებში, ალბათ, ამის აუცილებლობა არც იყო), როგორც ამაჰ. ჯვ. რაჭასა და ლეჩხუმში ვხვდებით. ალბათ სწორედ ამიტომაც ეს კულტურა ყველაზე მეტად შემორჩა რაიონებს, სადაც ბუნებრივმა გარემომ განაპირობა როგორც თვით მცენარის საუკეთესო თვისებები, ისე მისი რაციონალური გამოყენება.

სიმიინდის მოსავლის აღებაც მსგავსად კილიანი ხორბლისა, მოითხოვს ორმაგ სამუშაოს. ა/ კავკასიის სახელმწიფო გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის შემსწავლელ მასალებში აღნიშნულია, რომ რაჭაში სიმიინდის აღების წესი არაფრით განსხვავდება ქვემო იმერულისაგან. დამწიფებისას ქალები და ბავშვები, ტაროებს ქუჩე-ჩიანად ტეხენ. აწყობენ გოდრებში, მერე კი ჭრიან ჩალას ძირიდან 1/2-3/4 არშინზე, კრავენ კონებად. ქუჩეჩისაგან ტაროს სახლში არჩევენ⁵⁴⁸. ლეჩხუმის შესახებ კი ნათქვამია, რომ იქ ჯერ ტეხენ სიმიინდის ტაროს და ასუფთავენ კიდეც ფუჩეჩისაგან, ამის შემდეგ კი ჭრიან ჩალას⁵⁴⁹.

სავსე მასალით, აგვისტოდან, ტაროს ბუდე რომ გაუხმება, იწყება სიმიინდის მოსავლის აღება. ზოგან ოქტომბერშიც გრძელდება (მცროსრაიონების მიხედვით). დამოწმდა სიმიინდის მოწევის ორგვარი წესი: ჯერ ნამგლით აჭრიდნენ ჩალას. მიჰქონდათ იგი სახლში ან კალოზე. შეატეხდნენ, ააცლიდნენ სუფთა ტაროს, ისე, რომ ფუჩეჩს ჩალაზევე დატოვებდნენ. ან მოჭრილ ჩალას ყანაშივე შეატეხდნენ ტაროს. ასე იქცეოდნენ იმ შემთხვევაში, როცა მოსავალი მცირე იყო. უკანასკნელ გარემოებასვე უნდა განეპირობებინა მოსავლის აღების მეორეგვარი წესი — ჯერ ტაროებს ქუჩეჩიანად აამტვრევდნენ ღეროებიდან და შემდეგ ნამგლებით ან დანებით ჭრიდნენ ჩალას. მარჯვე გლეხი ტეხდა ღლეში 8 უღელი ხარის (ე. ი. 8 ურმის) ტვირთს.

⁵⁴⁷ ლ. დ ე კ ა პ რ ე ლ ე ე ჩ ი, შოთა რუსთაველის ეპოქის მინდვრის უმთავრესი კულტურები, 13; В. Л. М е н а н д е, დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

⁵⁴⁸ МИЭБГКЗК, т. 2, стр. 56.

⁵⁴⁹ МИЭБГКЗК, т. 1, стр. 177.

სიმიონდის შემდეგ ჯერი ფეტვზეც მიღებოდა. სიმიონდის მეორე თოხნაზე გამოთესილი ფეტვი სიმიონდზე ცოტათი უფრო გვიან მოდიოდა, მაგრამ სექტემბრისათვის მაინც ასწრებდა შემოსვლას. თუ ფეტვის ყანა მაღალი იყო, მაშინ მას მკიდნენ, წანააღმდეგ შემთხვევაში ხელით თხრიდნენ.

ლომის მოსავლის ასაღებად დანას იყენებდნენ. ამ იარაღით მოკრიბილ ან ხელით გადამტყრეულ თავთავეებს სალასტოებში აგროვებდნენ. ღეროებს იქვე ტოვებდნენ ან ნამგლით მკიდნენ. კონცხულ ჯუნავდნენ ხეზე და ცხენის საკვებად ინახავდნენ.

მოწეულ მოსავალს ადგილობრივნი კირნახულს. ნამუშევარს⁵⁵⁰, კეთილსა⁵⁵² და სულის საყუდარს⁵⁵² უწოდებენ.

§ 15. მარცვლეულის გახმოვა

თავთავიანი პურეულის ძნებს გაღწევამდე ყანაშივე ტოვებენ. სანამ დანარჩენი ყანები იმკება, შეკონილი „ნაბჯი“ სახელდახელოდ იდგმება გვერდებად⁵⁵³ ან ხუთეულებად⁵⁵⁴. მათ დიდი ხნით არ აჩერებენ ასე, რადგან გაავდრების შემთხვევაში გაფუჭდება. ორიოდ

⁵⁵⁰ ისოფელს რომ უკირდეს და ნამუშევარი გარეშეცხს მიეყიდო. ქვეყანა რას მეტყვის?» (ს. შ ე რ კ ვ ი ა ძ ე, რაქა, 61). გურიაშიც მოსავალს ნამუშევარი ეწოდება (გ. შ ა რ ა შ ი ძ ე, გურული ლექსიკონი—ინამუშეოიკი).

⁵⁵¹ კეთილი სიმიონდს, პერს, ყველაფერს ჭია. წაღმართი, პატიოსანი კაციც კეთილია» (ლასურიაში, მოხრობელი ლ. მეშველიანი); ჟერტი კეთილი—საქმეა კაი, აშბავი. მეორე—მოსავლიანობა წლის, მარცვალი. მესამე—ნათესავეები» (ს. ზ. ლვირი-ში, მოხრობელი გ. ჩხეტინი).

⁵⁵² «სულის საყუდარის მომარაგება ნაშნავს, საკვების, მოსავლის მომარაგებას» (ს. კიორა, მოხრობელი ვ. რეხეიაშვილი).

⁵⁵³ აქ ნახსენები გვერდის შესატყვისია აღმ. საქართველოს სამეული (გ. ქ ა ლ ა ბ ა ძ ე, ანგარიში გორის, ქარელისა და ზნაურის რაიონებში ეთნოგრაფიული მივლინებისა, ხელნაწ., 14 და ქ. დ., 1, ხევისურელი, 5).

⁵⁵⁴ პურის ხუთეულებად დადგმა აღმ. საქართველოშიც ცოდნით /იხ. გ. ქ ა ლ ა ბ ა ძ ე, მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში, 29 და ქ. დ., 1, მოკეური, 28/, ოლონდ. ეტყობა, მოხეური ხუთეული ისე იდგმბოდა, რომ მას ავდარი ვერას ავნიებდა. პური ხუთეულებად იდგმბოდა ზ. იმერეთშიც /ბ. წ ე რ კ ე თ ე ლ ი, დასახ. ლექსიკ., ხუთეული და დახუთეულება/.

დღის შემდეგ დაშლიან და კონებისაგან დგამენ ლოს,⁵⁵⁵ ცამეტს⁵⁵⁶, წერს⁵⁵⁷, კორომს ⁵⁵⁸ ან ზეინს⁵⁵⁹.

ლეო (ზ. რაჭა), ცამეტი (ქვ. რაჭა, ლეჩხუმი) და კორომი (რაჭა) იღებება იმ შემთხვევაში, თუ პურეული მალე უნდა გაილეწოს⁵⁶⁰.

რაჭის მთის სოფლებში, სადაც მომკილი პური ხშირად ნედლა და ბალახნარევი. ძნებს წერებად დგამენ. წერები ისე იღებება, რომ მასში ჰაერი მუდმივად მოძრაობს და უზრუნველყოფს ნედლი ძნეებისა და ბალახის გახმობას. ბალახიანად გალეწილი ძნები კი საქონლისათვის კარგ ბზეს იძლევა.

თუ კალოზე წამოღების დრო არა აქვთ, დგამენ ზეინებს. აედრის შემთხვევაში ზეინში წყალი არ ჩადის, სველდება მხოლოდ ზედა კონები. ზეინის დადგმის უპირატესობა მეღავნდება იმ ფაქტითაც, რომ საქონლისათვის საზამთრო საკვებად დამზადებული თივა (რომელიც მთელი ზამთარი გარეთ დგას) სწორედ ზეინებად იღებება. ოღონდ ზეინად უნდა დაიდგას უკვე კარგად გამშრალი „ნაბჯის“ კონები, წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი ჩახურდება, ვინაიდან ნამკალს არა აქვს ზეინში გამოშრობის საშუალება.

⁵⁵⁵ ს ა ბ ა : „ლეო - ძნა მდგარი ხუთეულით ოცეულამდე“.

⁵⁵⁶ „დაცამეტება—პურის 15 კონის ცალკე დაწყობა ერთ ურმად“ /მ. ა ლ ა ე ი ძ ე, ლეჩხ. ლექსიკ./, თუმცა თვით სიტყვა ცამეტი გვაფიქტბინებს, რომ მასში შემავალი კონების რიცხვი=13, მაგრამ როგორც საველე მასალიდან ჩანს, სხვადასხვა სოფელში იგი მერყეობდა 13-20 შორის, რაზეც საუბარი იქნება ქვემოთ, ზომა - წონის ხალხური სისტემის განხილვის დროს.

⁵⁵⁷ ს ა ბ ა : „წერეული—ყანის ნაკრეფი შეკონვილი.“ ივ. ჯავახიშვილს ეს განმარტება გაუგია, როგორც მომკილი ყანის ჩაბნეული მცენარის მონაკრები (ი. ე. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. საქ. ეც. ისტ. II, 84), ე. ი. სიტყვა ნაკრეფი აქ გააზრებულია მონაკრების. შეგროვებულის, მნიშვნელობით (სხვადაიარად გაგება არც შეიძლება, რადგან მომკილი, ჩაბნეული ყანის მხოლოდია შეკრება-შეგროვება შესაძლებელი და აღარ მოკრეფა). რატომ ჰგონია მკვლევარს წერეული ჩაბნეულის მონაკრები? საბასთან ხოვ აშკარად მონაკრეფია—ზმნა კრეფა და არა კრება-შეკრება-მოკრებაა გამოყენებული. მით უფრო, რომ თვით საბა საკმაოდ კარგად ასხვავებს ამ ზმნებს ურთიერთისაგან („კრეფა - ხილთ მოწილეა, განა ყვავილთ მოწყურება“; „კრება - შეყრილობა“ „მოკრეფა - ხილთ მოსთულება „მოკრება- შორიელნი ახლოს შეიყარნენ“; „შეკრება - შეგროვება“).

წერილ/წერა გავრცელებულია ლმ. საქართველოშიც/გ. ჯ ა ლ ბ ა ძ ე, აღმ. საქ. სამეცნიერ. იარაღ. ისტ., 123; შმმ, მანათი, I, 584; ქ. დ., I, მოხეური და ხეცურელი ლექსიკონები/.

⁵⁵⁸ საბას განმარტებით, კორომი „ხენი ჭავთად მდგარი“ და არა ზეინი.

⁵⁵⁹ ს ა ბ ა : „ზეინი - ყანის ბრჯა;“ „ბრჯა - ერთბამდ ძნეული მდგარი“.

⁵⁶⁰ ლოს, ცამეტის კორომს, წერისა და ზეინის შესახებ იხ. ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, II, 277—278.

მახისა და ზანდურის დაკრეფილ თავთავებს ცოტა ხანს მზეზე აფიცებდნენ და მერე ინახავდნენ. გაეცხვის წინ კი (ამ პროცესის გასაადვილებლად) თავთავებს კვლავ ახმობდნენ, ოღონდ უკვე ცეცხლზე. შუაეცხლის თავზე კაკიბერაზე⁵⁶¹ //ოჭინჭალაზე⁵⁶² შემოდგმულ ლასტებზე⁵⁶³ //ჩელტებზე⁵⁶⁴ გაფენილ თავთავებს თვალ-ყურს ადევნებდნენ, რომ ცეცხლი არ მოკიდებოდა. „ზომა ცეცხლზე“ თანაბრად გამხმარიყო. ასე გამხმარი თავთავები გაიკვარტლებოდა// ვაილანჯებოდა⁵⁶⁵ //გაიკოწლებოდა⁵⁶⁶ მაგრამ მარცვალს სიშავე არ გა-წოყებოდა, რადგან კილი იცავდა. რაც შეეხება სათესლე მარცვალს, მას არ ახმობდნენ ცეცხლზე, ვინაიდან სათესლე მარცვალი გაეხვას არ საჭიროებდა. ეს მარცვალი კილგაუტელად დათესილიც კარგად ამოდიოდა, ოღონდ მოითხოვდა გაღვივების ორმაგ პერიოდს. ამი-ტომაც საგაზაფხულო კულტურად ცნობილი ზანდური უპირატესად მაინც შემოდგომაზე ითესებოდა. კილებივე იცავდა გვიან შემოდგო-მაზე დათესილ ზანდურის მარცვალს გაფუჭებისაგან.

მახა-ზანდურის მსგავსადვე ცეცხლით ახმობდნენ ლასტებზე გა-ფენილ ღომის თავთავებსაც⁵⁶⁷.

ახმობდნენ სიმინდსაც. განსაკუთრებით აუცილებელი იყო მისი გახმობა მთის ზოლის მიწათმოქმედების პირობებში, სადაც სიმინ-დი ხშირად ვერც კი ასწრებდა ძირზევე გახმობას.

რაქალეჩხუმის ტერიტორიაზე დამოწმებულია სიმინდის გახ-მობის რამდენიმე ხერხი. თუ სიმინდი ძალიან ნედლი არაა და მოსა-ვლიც მცირეა, ტაროებს მზეზევე ახმობენ. ფიცრის საფიცხოზელზე იუ ნაქელმოსმულ კალოზე დაყრილ, ან აივანზე ქუჩეჩებით სინაზე ჩამოკიდებულ ტაროებს მზეზე ახმობენ. ჩვეულებრივ კი სიმინდი სა-

⁵⁶¹ „კაკიბერა—სამზარეულო სახლში შუაეცხლის პირდაპირ ზევით გადებული ხე, რომელზედაც საქვაბე კილია“ (მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხუმური ლექსიკ.).

⁵⁶² „ოჭინჭალა—სამზადი სახლის დირე, რომელზედაც ნაქა (საქვაბე, საყიდელი) კილია“ (ე. ბ ე რ ი ძ ე, დასახ. ლექსიკ.).

⁵⁶³ ს ა ბ ა: „ლასტი—დარწნელი ილეკო ანუ წყეპლია. იგევე განმარტება იხ. ქ. დ., I სესურული, მოხერა, კახურ-ქაზურა ლექსიკონები. —ლასტი — ჩელტი წნელის წნელი (იყენებდნენ მახის თავთავის ცეცხლზე გასახმობად) (ქ. დ., I, რა-ქული ლექსიკონი).

⁵⁶⁴ ს ა ბ ა: „ჩელტ—ლასტი; ჩელტი წნელი ლასტი“ (ქ. დ., I, რაქული ლექს.).

⁵⁶⁵ „გალანჯერა—გამურეა, გაშავება. გალანძღვა“ (მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხ. ლექსიკ.).

⁵⁶⁶ „კოწოლი—ცეცხლის ალი. შეშავება“ (მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხ. ლექსიკ.).

⁵⁶⁷ ცეცხლზევე ახმობდნენ ღომს გურიასა და სამეგრელოში, ოღონდ იქ ნალისის იატაკზე დაფენილ თაღაეებს შეუწებდნენ ცეცხლს (თ. ს ა ხ ო კ ი ა, მოგზაურო-ბანი, 46 და ქ. რ უ ხ ა ძ ე, ღომის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, 85).

სიმიინდესი, ნალიაში ხმება. სიმიინდის ტარობის შესანახი, სამეურ-
ნეო დანიშნულების ნაგებობა, ნალია. თავისი კონსტრუქციული თა-
ვისებურებებით გათვალისწინებულია იმისათვისაც, რომ ჰქონდეს
ჰაერის ცირკულაციის საშუალება, რათა შიგ ჩაყრილი ტარობები არა
თუ არ ჩახურდეს, არამედ გამოხმეს კიდეც. ამიტომაც ნალია „ჩხა-
რად“⁵⁶⁸ უნდა აიგოს. გვხვდება როგორც ე. წ. ღობის ანუ მოწნული,
ისე ხის (ფიცრის) ნალია. თავისთავად ცხადია, რომ ღობის ნალიაში,
მოწნულ კედლებს შორის მყოფ სათავსოში, ჰაერის მოძრაობა გაად-
ვილებულია (იხ. ტაბ. XII, 1). რაც შეეხება ფიცრულ ნალიას, სადაც
მოსალოდნელია მკიდროდ ნაგები კედლები, ჰაერის მუდმივი მოძ-
რაობის უზრუნველსაყოფად ფიცრებში ჰრიან საჰაეროებს, რაც ხში-
რად გარკვეული ორნამენტის სახეს იღებს (იხ. ტაბ. XII, 2). თვით
ნალიის იატაკიც არ წარმოადგენს საგულდაგულოდ მკიდროდ,
ურთიერთთან მიჯრით დაწყობილ ფიცრებს. ამასთან, როცა ნალიაში
სიმიინდი შეაქვთ გასახმობად, იატაკის შუაგულში დგამენ დამხობილ
სეირს (ლეჩხუმი). გოდორს ან ხის 5-ნ ლერისაგან შეკრულ „კონუ-
ქას“⁵⁶⁹ შემდეგ მის გარშემო დაყრიან ტარობებს. შუაში ჩადგმული
კოხა ან გოდორი, რომელშიც ასევე ადვილად მოძრაობს მეჩხერი ია-
ტაკიდან ამოსული ჰაერი, უზრუნველყოფს ნალიაში ჰაერის რეგუ-
ლარულ ცირკულაციას და იცავს ერთი-მეორეზე დაყრილ-დახვავე-
ბულ ტარობებს ჩახურება-დაობებისაგან. აძლევს მათ საბოლოოდ გა-
მოწრობის საშუალებას.

ზოგჯერ ნედლ სიმიინდს თუ აედრის გამო მზეზე ვერ ახმობდნენ
და ჰირდებოდათ კი დასაფქვავად, ცოტა რაოდენობით მოფშენი-
ნენ ხელით, მარცვალს კეცებზე ყრიდნენ და ცეცხლზე ახმობდნენ.
დ. ნოსოვიჩის ცნობით, ლეჩხუმში ნალიაში ჩაყრილი სიმიინდი ხმე-
ბოდა 1-2 თვის განმავლობაში⁵⁷⁰. მოხრობელთა მონაცემებით კი, ნა-
ლიაში ჩაყრილ სიმიინდსაც ქვევიდან ცეცხლს უნთებდნენ და ასე ახ-
მობდნენ ერთი კვირის განმავლობაში. ცეცხლზე ამგვარად გამხმარი
სიმიინდი აღარ გაფუჭდებოდა.

თუ რაჰის სოფლებში, სადაც სიმიინდს ცეცხლზე ახმობდნენ.
დაუშვებლად შიანდათ სათესლე მარცვლის ამგვარად შებოლვა და
თვით გაჭვარტლულ სიმიინდსაც მხოლოდ საქონლის საკვებად ხმა-
რობდნენ, ლეჩხუმსა და მის მიმდებარე ქვ. რაჰის სოფლებში შებო-
ლილ სიმიინდს ადამიანის საკვებადვე იყენებდნენ. რაც შეეხება სათე-

⁵⁶⁸ ჩხარი—მეჩხერი. საბა: «მეჩხარი—იშუთი,» «იშუთი—არა ხშირია».

⁵⁶⁹ კონა-უკა რაჰაში კნინობითობის აღმნიშვნელი სუფიქსია.

⁵⁷⁰ МИЭБГКЗК, т. 1, 177.

სლე მარცვალს, ამ მიკრორაიონებში არა თუ დაუშვებელი არ იყო, არამედ სავალდებულოდაც კი მიიჩნევდნენ მის სწორედ ცეცხლზე გახმობას, რაზეც ზემოთ იყო საუბარი (იხ. 56).

სადღეისოდ მზეზე და ნალიაში სიმიანდის გახმობა ჩვეულებრივი და საყოველთაოდ ცნობილი ხერხებია რაჭა-ლეჩხუმში. ცეცხლზე აღარავინ ახმობს სიმიანდს. ეს წესი მხოლოდ წარსულის მოგონებად და შემორჩენიათ ადგილობრივთ. რას უნდა გამოეწვია ამ აღჩინდელი ჩვეულების გადაყარდნა-მივიწყება? აქ ერთი საინტერესო გარემოება იპყრობს ყურადღებას. როგორც ადგილზე მუშაობისას დამოწმდა, ლეჩხუმსა და მის მიმდებარე ქვ. რაჭის სოფლებში ნალია არც თუ ისე დიდი ხნის გავრცელებული ყოფილა⁵⁷¹. ნალიის დაახლოებით მხოლოდ 80 — 100 წლის წინათ შემოსვლის ცნობას გვიდასტურებენ ს.ს. II ტოლას, ორბელის, სპათაგორის, გვესოს, ღვირიშის, ნაკურალეშის და მახაშის მცხოვრებნი. ამ მასალას გაცნობის შემდეგ, ერთი შეხედვით, მარტივდება საკითხი. ცხადი ხდება, რომ სოფლებში, სადაც ნალია (რომელიც სიმიანდის გასახმობი ნაგებობაა) არ ცოდნიათ, იდგა სიმიანდის გახმობის საკითხი და ამიტომაც დაუწყიათ მისი ცეცხლზე „გაკოწლვა“. ხოლო მას შემდეგ, რაც ნალიები შემოუღიათ, დაუტოვებიათ ეს ძველი ჩვეულება და დაუწყიათ სიმიანდის უცეცხლოდ, ნალიაში გახმობა. მაგრამ ძალაუვნებურად ისმის კითხვა — რატომ არ იცნობდა ლეჩხუმ-ქვემო რაჭის სოფლები თითქმის ამ ბოლო დრომდე ნალიას? ადგილობრივნი თვით რომ ვერ მისუღიყვნენ მისი აგების აუცილებლობის დასკვნამდე, ყველა პირობა ჰქონდათ გადაეღოთ იგი მეზობელი, თუნდაც იმავე რაჭის სხვა სოფლებსა ან იმერეთისა თუ სამეგრელოს მცხოვრებთაგან. ამასთანავე, თუ რაჭის შთის სოფლებში ნალიების ახლო დროში შემოღება ან დღემდეც კი არსებობა საეცებით გამართლებულია აქ თვით სიმიანდის კულტურის შედარებითი სიახლით, ამის თქმა არ შეიძლება ლეჩხუმ-ქვ. რაჭის შესახებ. მაშ ხომ არაა დასაშვები, ამის მიზეზად იმ გარემოების ჩათვლა, რომ ზემოაღნიშნულ ტერიტორიაზე სიმიანდი ვერ ასწრებდა დროზე შემოსვლას და სინედლის გამო იქმნებოდა მისი სწორედ ცეცხლზე გახმობის აუცილებლობა (ნედლი სიმიანდი ნალიაში, ცეცხლზე შეუბოლავად, გვიან და ცუდად ხმებოდა), ხოლო ცეცხლზე გამხმარი სიმიანდი კი უკვე იმდენად საიზელოა, რომ აღარ იყო მისთვის გამოსაშრობის დანიშნულების მქონე

⁵⁷¹ უფრო დაწერილებით ამის შესახებ იხ. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, II, 281.

ცალკე სამეურნეო ნაგებობის აგების საჭიროება; ცეცხლზე გამხმარი სიმინდი ბელელშიც კარგად ინახებოდა. თუ ეს ვარაუდი რამდენადმე მაინც სწორია, მაშინ ისმის კითხვა — ბოლო ხანებში რაღამ გამოიწვია ნალიის შემოღება-გავრცელება? მთხრობლის სიტყვებიდან — „ნალიები შემდეგ შემოვიდა, რადგან უწინ რთვილავდა, მიტომ იყო ქორეთები“ — გამოდის, რომ ჰავის თვალთახედვით ამ ტერიტორიას მნიშვნელოვანი ცვლილება განუცდია და თუ უწინ აღრიანად თრთვილავდა, ყინვები უსწრებდა და სიმინდი ვერ ასწრებდა შემოსვლას (რის გამოც დგებოდა მისი ცეცხლზე გახმობის აუცილებლობის საკითხი), ახლა უკვე, გასული საუკუნის დამლევებიდან მოყოლებული, აღარ თრთვილავს ადრე, ამდენად სიმინდიც ასწრებს შემოსვლას, აღარ საჭიროებს ცეცხლზე გახმობას და სავსებით საკმარისია მისი ნალიის პირობებშიც შენახვა. ცხადია, ჰავის შეცვლა (მით უფრო, ტყის გაკაფვით გამოწვეული ჰავის შერბილება) ერთ-ერთ საყურადღებო ფაქტორად თუ მიზეზად უნდა მივიჩნიოთ, მაგრამ მაინც იბადება კითხვა — ხომ არ უნდა ვეძებოთ მთხრობლის ზემომოყვანილ სიტყვებში სხვაგვარი ახსნა? იქნებ წინათ თრთვილავდა სიმინდს არა იმიტომ, რომ უფრო ადრე იწყებოდა ზამთარი, არამედ იმის გამო, რომ იმ დროს გავრცელებული შედარებით საგვიანო ჯიშები ვერ ასწრებდა შემოსვლას დაზამთრებამდე. ეხლა კი იქნებ აქაც პასუხი ხალხური სელექციის შედეგად შერჩეულ საადრეო ჯიშების გავრცელებაში ვეძებოთ. მით უფრო, რომ როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული (იხ. §1-ში სიმინდის შესახებ), რაჭა-ლეჩხუმში იცნობს ადგილობრივ გამომუშავებულ, მთის პირობებთან შეგუებული სიმინდის, საადრეო ჯიშებს. მაშასადამე, შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ლეჩხუმსა და მის მიმდებარე ქვ. რაჭის სოფლებში ნალიის გაჩენა უკავშირდება ამ ტერიტორიაზე სიმინდის საადრეო ჯიშების გავრცელებას.

§ 16. მოსავლის გადაზიდვა

ლეჩხუმის ტვირთსაზიდი საშუალებანი აღწერილი აქვს მ. ალავეძეს⁵⁷². მ. გეგეშიძე მონოგრაფიაში — „ქართული ხალხური ტრანსპორტი“ — საქართველოს სხვა მხარეთა პარალელურად იძლევა რაჭა-ლეჩხუმის საზიდი საშუალებების მეცნიერულ შესწავლას.

მოწეულ კირნახულს შინისაკენ ზოგჯერ ზურგიტაც ეზიდებოდნენ, თუ კი ახლო მანძილზე ან ფერდიდან იყო მისატანი, სადაც

⁵⁷² მ. ალავეძე, ლენსენური ზეპირსიტყვაობა, გვ. 98—102.

ერთადერთი გზა ვიწრო, საცალფეხო, ძნელსავალი ბილიკია, რომელზედაც ცხენი და ურემი ვერ გაივლიდა⁵⁷³. „დროების“ კორესპონდენციაში ვხვდებით ცნობას, რომ რაჭაში საქონლის ჰარისაგან გაწყვეტის გამო ყანებიდან „ტარო ტვირთით მოიტანეს სახლში, ჩალა კი იქვე მიატოვეს, რადგან წამოღება გაძნელდა“⁵⁷⁴. ისე კი, ჩვეულებრივ, გამოიყენებოდა საზიდი საშუალებანი და გამწვევი ძალა — ხარ-ურემი ან მარხილი — ადგილმდებარეობისდა შესაბამისად.

თუ ბარული საზიდი საშუალება, ორბორბლიანი ურემი, აღმოჩენილ საქართველოში ორი ქვესახეობითაა წარმოდგენილი — საბარო და საძნე ურემი⁵⁷⁵, რაჭა-ლეჩხუმში გავრცელებული საზიდის ტიპი, აჩაჩა ურემი//ჩოჩიელა ურემი, არაა დიფერენცირებული ფუნქციების მიხედვით. მიუხედავად იმისა, რომ ტრანსპორტის ამ საშუალებას იყენებდნენ სიმინდის, თოვსა, ნაკელის და ნაბჯის გადასაზიდდაც, ყველა შემთხვევაში იხმარებოდა ერთიდაიგივე სახის საზიდი: „ურემი ჩვენებური პატარა, როგორც ჩვენ გზაზე გაივლის. სასიმიდე, სათივე, სანაბჯე ურემი ერთნაირი იყო“⁵⁷⁶, განასხვავებდნენ მხოლოდ ჩელტებს, რომლებიც ღობესავით იდგმებოდა ურმის ზესადგარზე და რომელთა შიგნითაც ათავსებდნენ გადასაზიდ ჰარნახულს. მაგალითად, მ. გეგეშიძეს რაჭაში დაუმოწმებია სამი ღანიშნულების ჩელტი: ყურძნის, საბზევე და ნაკელის. ამათგან ეს უკანასკნელი ყველაზე დაბალია, საშუალო სიდიდისაა ყურძნის, ხოლო ყველაზე მაღალი, თათქმის კაცის სიმაღლე, საბზევე ჩელტია⁵⁷⁷.

რაც შეეხება თვით აჩაჩა ურემს, რომელიც სისრულითაა შესწავლილი მ. გეგეშიძის მიერ, ის წარმოადგენს მეტად ორაგინალურა კონსტრუქციის საზიდს, ერთსა და იმავე დროს ემყარება თრევისა და გორვის პრინციპებს, რაც სავსებით გამოსაყენებელს ხდის მას რაჭა-ლეჩხუმის მთაგორიანი გარემოს პირობებში. ამასთან, საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ აჩაჩა ურემი წარმოადგენს საზიდის იმ ერთადერთ ტიპს, რომელსაც ბოლო დრომდე შემორჩა ერთიანი ფიქრისაგან გამზადებული ბორბალი გოგორას⁵⁷⁸ ან ურმის თვლ-ს სახელწოდებით⁵⁷⁹. როგორც ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმდა, ამ-

⁵⁷³ МНЭБГКЗК, т. 2. 57.

⁵⁷⁴ „დროება“, 1877, № 142.

⁵⁷⁵ მ. გეგეშიძე, ქართული ხალხური ტრანსპორტი, გვ. 58.

⁵⁷⁶ ს. პიპილეთი, მთხრობელი ნ. ბაქრაძე.

⁵⁷⁷ მ. გეგეშიძე, ქართული ხალხური ტრანსპორტი, გვ. 119.

⁵⁷⁸ იქვე. 78.

⁵⁷⁹ მ. ალავიძე, ლეჩხუმური ზეპარსიტყვაობა, გვ. 99.

გვარ ბორბალს ბითუმს⁵⁸⁰ ან ფიცრულს უწოდებენ. „ბორბალი იყო ბოლუმი, ურმის თვლებია ერთიანი გათლილი, უწინ დროს რკინა არ ჯონდათ“⁵⁸¹. ამკვარი თვლებიანი ურეში კი გაცილებით უკეთესადაა შემონახული რაჭა-ლეჩხუმში, მაშინ როცა იმერეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში დღეს უკვე იშვიათობას წარმოადგენს. ამასთანავე, თუ იმერეთში ასეთი მთლიანი ბორბლის რკინით გადაკვრაც შემოუღიათ, რაჭაში იგი დღესაც ბევრგან ურკინოდ, თავისი პირველყოფილი სახით გვხვდება. ამავე დროს, ბორბლის განვითარების ქრონოლოგიური საფეხურის სასტემაში გოგორა პირველ ადგილზე დგას და წარმოადგენს ბორბლის წინა საფეხურს. გარდა ამისა, რაჭის ეთნოგრაფიულ ყოფას შემოუნახავს თვით გოგორას წინამძღვარი, მისი პროტოტიპი — საგორავი⁵⁸².

მ. ალავეძის ცნობით, ლეჩხუმში ფახიც, ანუ გაბანდულ მარხილს იყენებდნენ მომკილი პურის, თივის, სიმინდის ჩალისა და ლობიოს მოსატანად⁵⁸³.

საზიღის დატვირთვისას თვით ურმის ან მარხილის თავსა და ბოლოში დასამაგრებლად ასობდნენ ჯოხებს — კოქს (რაჭა), ორკაპ ზეს — იღები//თხიპა (ლეჩხუმში⁵⁸⁴). პურეულის ძნებსა და ჩალიანად აჭრილ სიმინდს აწყობდნენ საზიღში. ძნები თავშეკეცვით ლაგდებოდა, თავთაეებს შიგნით აწყობდნენ. რომ მარცვალი არ დაბნეულიყო. ასე დაწყობილ 7—8 მწკრივს ჰაპნით (კანაფისაა) ან ღელეკით (წნელი) კრავდნენ თავ-ბოლოსა და გეერდებში. მერე მათ შემოუჭერდნენ თოქს — საჭირობელი//ტოული//ბაწარი⁵⁸⁵. მოწვედნენ მას მაგარი ხის ორკაპა ჯოხით, რომელსაც ლეჩხუმში ჰყვე//ღანღვილი//⁵⁸⁶ ეწოდება.

ურეში სხვადასხვა ტევადობისაა. ზოგზე 40 ან 100 კონა ეწყობა. აჩაჩა კი 13-20 კონის მომცველია.

⁵⁸⁰ ბითუმად — ნარდად, ერთად, ერთიანად, ერთიმეორეზე მიყოლებით» (ა. ნ. ე. ი. მ. ა. ნ. ი., ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი). სიტყვა ბითუმი საერთოდ მთლიანის, ერთიანის აღმნიშვნელად იხმარება რაჭაში. მაგალითად: «ჩხბარი ნალია იყო, კედლებში ჭარი უნდა გავად-გამოვიდეს, ბითუმ რამეში ვერ ჩაყრი გასახმობ სიმინდსა» (ს. წესი, მთხრობელი თ. გოგლიძე).

⁵⁸¹ ს. წესი, მთხრობელი ვ. მაისაშვილი.

⁵⁸² მ. გ. გ. ე. შ. ი. ძ. ე., ქართული ხალხური ტრანსპორტი, გვ. 79, 83, 141-156.

⁵⁸³ მ. ა. ლ. ა. ვ. ი. ძ. ე., ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, გვ. 99.

⁵⁸⁴ ი. ქ. ე. ე., გვ. 100.

⁵⁸⁵ ი. ქ. ე. ე., გვ. 100.

⁵⁸⁶ ი. ქ. ე. ე., გვ. 100.

ძარის მსგავსი, ცაცხვის ტყეჩისაგან გამზადებული სპეციალური საძრე ფოხალი ანუ ბოყვა ურემზე იდგმებოდა და მახა-ზანდურისა და ღომის დაკრეფილი თავთაეების გადასაზიდად იხმარებოდა⁵⁸⁷. გარდა ამისა, ლაქრეფილი თავთაეების გადასაზიდად იყენებდნენ გოდრებს, ზვირებს⁵⁸⁸, სალასტოებს, რომლებიც ზურგით ან საზიდით მიჰქონდათ. სიმინდის ტარობები კი ზვირით//ძარით//ლასტით//ჩელტით შემოზღუდულ ურმის ან მარხილის ზესადგარზე პირდაპირ იყრებოდა და ისე მაჰქონდათ დასაუნჯებლად. (იხ. ტაბ. X, 2).

§ 17. მარცვლეულის ჯამოფშენა

მოწეული მოსავლის გახმობის შემდეგ იწყება მისი მარცვლად გამოფშენა-გამოცალკევების პროცესი. გამოფშენის ხერხები საკმაოდ განსხვავებულია მარცვლეული კულტურების სხვადასხვა წარმომადგენელთა მიმართ.

შიშველთესლიან ხორბალს, ჰეავს, ქერსა და ფეტვს მარცვლის გამოსაფშენელად კალოზე ლეწავენ. კალოსათვის (რომელიც ზოგჯერ ეზოშიც ეწყობა) არჩევენ სწორ, სუფთა და შემალლებულზე მოცავსებულ ადგილს, რომელსაც „ქვენა ქარი“ მიუღება.

ლეწვის დაწყებამდე კალოს მოწმენდ-მოასუფთაებდნენ, თოხით „მონოხნიდნენ“, არნადითა და კაბდოებით გადაიტანდნენ ნავას, „მოფალავდნენ“⁵⁸⁹, ხარის ფეხებით მოტყეპნიდნენ, წყალს დაასხამდნენ, გააშრობდნენ. თუ კალო სველი იყო, ბზეს შემოაყრიდნენ, მერე ჩაშლიდნენ გასალეწ ძნებს. კალოს გაწრობის საინტერესო წესი აქვს დადასტურებული რაქაში ნ. რეხვიაშვილს: „ქვედის ადგილებში ყოფილა ერთი დიდი მაღარო, საიდანაც ძველად გაჰქონდათ ერთგვარი მიწა, რომელსაც „საპირი მიწა“ ეწოდებოდა. ამ საპირ მიწას ნაყავდნენ და მით კალოებს ჰირს უსწორებდნენ. სამი ღლის ნაწვიმარი რომ ყოფილიყო, ერთ საათში შრებოდა მით პირმოგებული კალო“⁵⁹⁰.

⁵⁸⁷ მ. ალავიძე, ლეჩხუმური ზეპარსტყვაობა, გვ. 102.

⁵⁸⁸ ლეჩხუმში ზვირი ეწოდება გოდორს, რაქაში კი ნავის მსგავს მოწნულ ქურქელს. იხმარება სიმინდის გადასაზიდად (ურეზე იდგმება), ან სიმინდის გამო-საფშენელად—მასში იყრება დასაბეგვი ტარობები (იხ. ქვემოთ §17), ან ურმით ნაკე-ლის გადასაზიდადაც. რაქული ზვირის შესატყვისია ლეჩხუმური ჩეო. ძარი ჩეოს მსგავსი ქურქელია, ოღონდ მასზე მაღალია და ამ უკანასკნელზე მეტად იხმარება ურმით მოსავლის გადასაზიდად.

⁵⁸⁹ ს ა ბ ა: „დაფალვა—მიდამოს დაგუა, დახვეტა; რაქული ლექსიკონი: „დაფალვა—დაგუა, დახვეტა, გაწმენდა, გასუფთავება“ (ქ. დ., I).

⁵⁹⁰ ნ. რეხვიაშვილი, რაქაში მივლინების მოკლე ანგარიში, 18.

ზოგჯერ „გლახა ნიადაგიან“ კალოს, ლეწვისას პურს ქვა-მტვერით რომ არ შეჰყოლოდა. ნეხე-წყლით „მოპიტლავდნენ“⁵⁹¹. „ვიდრე ლეწვას იწყებდნენ ორი დღით ადრე საქონლის ახალ პატივს გაწმენდილ კალოზე წყალში გახსნიან და ცოცხით ან ნიჩბით იმ ხსნარს „მოა-რონიებენ“ მთელ კალოზე. ხსნარი ავსებს ოღრო-ჩოღრო ადგილებს, პირს უკრავს და უსწორებს კალოს, რითაც კალოზე მარცვლის და-ნაკლისს ამცირებს. ამ პროცესს ეწოდება „მოპიტლვა“. ხოლო ხსნარს „პრტელი“. მოპიტლვა ძირითადად ისე, როგორც ყინულზე ლეწვა, მიზნად ისახავს ლეწვის დროს მარცვლის დანაკლისის მინიმუმამდე დაყვანას“⁵⁹².

გასუფთავებულ კალოში კარგ ამინდში ჩააფენდნენ გაშლილ ძნებს და იწყებდნენ ლეწვას⁵⁹³. დამოწმდა ლეწვის ორგვარი წესი: კევრით და უკევროდ, საქონლის ფეხით ლეწვა. კევრა⁵⁹⁴ უძველესი სამეურნეო იარაღია. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად საქართველოს ტერიტორიაზე (მცხეთა, სამთავრო, ხალნარი, ხოვლე, ანისი, ახტალა) აღმოჩენილი კევრები თუ მათი ნაშთები, რომლებიც ძვ. წ. აღ.რ. X-VI სს. თარიღდება, ერთი მხრივ, ადასტურებს ამ იარაღის ჩვენში უძველესი ხანიდან არსებობას, მეორე მხრივ. საფუძველს აცლის ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც რომაული სამყარო ითვლებოდა კევრის სამშობლოდ⁵⁹⁵. სადღეისოდ კევრის გავრცელება დადასტურებულია მთელ ა/კავკასიაში⁵⁹⁶.

კევრს იყენებდნენ შიშველთესლიანი ხორბლის და იშვიათად ქერის გასალეწვადაც. კევრი წარმოადგენს ერთი მთლიანი, ან სიფართისათვის, იშვიათად, ორი ფიცრისაგან გამზადებულ იარაღს რომლის ფსკერი მოქედილია, მოკოხილი ან მოკაეულია მაგარი, ზოგჯერ წისქვილის ქვის (კოხი) ან კაჟის (კოჟი) ნამტვრევებით. ზოგჯერ ქვა-კაეთან ერთად კევრის (სკევრის//ფსკევრის — ლები, კიორა) ძირი მოქედილია რკინის ნაჭრებით (ნალექის ნამტვრევები და სხვა ამგვარი). კევრი, ჩვეულებრივ, ფიჭვის ან ნაძვის ხისაგან მზადდება.

⁵⁹¹ მოპიტლვა (კალოს) — წყალში გახსნილი ნაყელის კალოზე გადასმა“ (რამქელი ლექსიკ., ქ. დ., I). უანის განაკვლებასაც ხომ გაპიტლვას უწოდებენ (იხ. ზემოთ § 12. ნიადაგის განოყიერება).

⁵⁹² ნ. რ. ხ. ე. ი. ა. შ. ე. ი. ლ. ი., რაქაში მიეღინების მოკლე ანგარიში, გვ. 18.

⁵⁹³ ს. ა. ბ. ა.: „ლეწვა — უანის დაბეგვა“.

⁵⁹⁴ ს. ა. ბ. ა.: „კევრი — სალწავი ფიცარი“.

⁵⁹⁵ Г. С. Ч и т а я, Этнографическая выставка Грузии, СЭ, 1956, №2, стр. 107.

⁵⁹⁶ სტ. მ. ე. ნ. თ. ე. შ. ა. შ. ე. ლ. ი., კევრი, სსმ, IX.

უპირატესობა ეძლევა ფიჭვის ფიცარს⁵⁹⁷. იგი, მთხრობელთა აღნიშვნით, ფისიანია, მალე არ ლბება. „ფიჭვი მაგარია, არ ცვდება, სრიალობს. სხვა ხე სკდება სიცხეში და ეს არა — ზეთიანია“⁵⁹⁸. გარდა ამისა, ფიჭვს აქვს კიდეც ერთი საუკეთესო თვისება, რაც მას განსაკუთრებით ფასოვანს ხდის ლეწვისას. კერძოდ, იგი, ასე ვთქვათ. დამარღვეული ხეა, აქვს ამობურცული ზოლები, ნახტები⁵⁹⁹, რომლებიც თავის მხრივ ლეწავს მარცვლეულს. „ნახტები აქვს, როგორც ძარღვები, ისე აქვს. ის ძარღვები კრის“⁶⁰⁰; „ნახტები დანივით კრის პურს“⁶⁰¹. გარდა ამისა, როგორც მთხრობლები აღნიშნავენ, „სხვა ხე სკდება, არ მოიჭირვებდა ქვებს“⁶⁰², „სხვა ხე მაგარია და რომ გახმება, ამოცივია კოფი“⁶⁰³.

ერთი ფიცრისაგან დამზადებული კვერი საშუალოდ 215 სმ სიგრძისა და 70 სმ სიგანის. გვხვდება. კვერის ფიცარი „ამომტოხვილია“ და შიგ ჩასმულია კოფის ან კოხის⁶⁰⁴ 50 — 100 ნატეხი (დამოკიდებულია კვერის სიდიდეზე). კვერს ადგილობრივ ამზადებდნენ. იქ, სადაც კვერისათვის საჭირო ქვა არ მოიპოვება, იგი მეზობელი სოფლებიდან მოჰქონდათ. კვერი ნედლი ხისაგან მზადდება. ნედლი ფიჭვის ფიცარს ძირზე წინასწარ ამოუჭრიდნენ ან ამობურღავდნენ პატარა ბუდეებივით ღრმულებს და მათში დებდნენ კოხს იმ გვერდიდან. რომლიდანაც მიუღდებოდა. შემდეგ ბუდეში ჩადგმულ ამ ქვებს შუგ ჩასასმელად დაკრავდნენ ცულს ან ხის უროს. ისე, რომ ქვები შიგ ჩამაგრებულიყო, მაგრამ ბუდის ზემოთ კი ყოფილიყო თავამოშვერილი. გახმობის შემდეგ ფიჭვი შეიკუმშებოდა, ამოჭრილი ბუ-

⁵⁹⁷ იხ. აგრეთვე გ. გასიტაშვილი, ხის დამუშავების ხალხური წესები, თბ., 1962, 65.

⁵⁹⁸ ს. ხიდურღები, მთხრობელი ი. ხიდურელი.

⁵⁹⁹ ს. ბა: „ნახტი—უსულოზე ამოჭრილია. ფ. გარდა ფ. ბ. დ. სტატიაში მემქვევრობა და მეჭურჭლეობა ლეჩხუმშია ეხედებით ნახჩიანი ზოლებით დასერილ-სავარცხელს“ (სსმმ, XIV, 384). რომელსაც თიხის ჭურჭლის კეთებისას ხმარობდნენ. მ. ალაიძის მონაცემებით კი (იხ. ლეჩხუმური ზეპირსიტყუაობა, გვ. 22), ეს სავარცხელი ყავრის იყო. ხოლო, როგორც ცნობილია, ყავარი სწორედ ფიჭვი-საგან მზადდებოდა.

⁶⁰⁰ ს. ღვირიში, მთხრობელი გ. ჩხეტიანი.

⁶⁰¹ ს. გვესო, მთხრობელი ბ. ჩიქოვანი.

⁶⁰² ს. სორი, მთხრობელი მ. ტაბუცაძე-კერელიშვილისა.

⁶⁰³ ს. ხირხოთისი, მთხრობელი მ. ხომასტრიძე.

⁶⁰⁴ ს. ბა: „კოხი—ქვა, რომელიც ცეცხლში არ დასკდება“. სტ. მეტეშაშვილი აღნიშნით, ყველაზე ბასრი კოხი კაფია (იხ. მისი, კვერი, 95). ზემო რაჭაში უფრო კოხია გავრცელებული.

ჯეები შევიწროვდებოდა და მაგრად მოუჭერდა ქვებს, რომლებიც ამის შემდეგ ადვილად ვედარ ამოვარდებოდა⁶⁰⁵. (იხ. ტაბ. VIII, 3).

კევრის წინა ნაწილი ტრაპეციის მაგვარია. კევრის თავი ანუ ნავი „მოდავინებული“, მოხვეული, ზევიტეკ ახრილია მიწიდან დაახლოებით 18-20 სმ სიმაღლეზე, რათა ლეწვის დროს პური არ წაიხვეტოს. ნავს ებმას ჯაჭვი, რომელზედაც პატარა საკალოვე უღელია მიმაგრებული. უღელში ხარებს აბამდნენ და ამ გამწევი ძალის მეშვეობით კალოში ჩაფენილ პურიულზე წრიულად ატარებდნენ, ასრიალებდნენ კევრს, რომელზედაც სიმძიმისათვის შედგებოდნენ სოლმე. კევრს ზოგჯერ ქალი ან ბავშვიც უძღვებოდა წინ. კევრში ზოგჯერ ცხენსაც აბამდნენ⁶⁰⁶. იგი უფრო სწრაფად დადიოდა და მალე ილეწებოდა პარცვალ⁶⁰⁷. ხშირად კალოზე 3-4 კევრს ამუშავებდნენ. პურიული ილეწებოდა კევრის ქვებით, ფიჭვის ნახტებითა და საქონლის ფეხით. მარცვლეული ცვიოდა ბუდიდან, პურის ჩალა კი იჭრებოდა, ქუცმაცდებოდა, ბზევდებოდა⁶⁰⁸. ერთ ჩადგმაზე⁶⁰⁹ კალოში 5-7 ცაშეტს ან ურემ⁶¹⁰ ნაბჯს ჩაშლიდნენ. ლეწვის პროცესში ნაჩბებით. ორთითა ან სამთითა ხის ფიწლებით⁶¹¹ თანდათან აბრუნებდნენ ჩაფენილ ნაბჯს ისე, რომ კალოში ჩაშლილ. უკვე მარცვალგამოფშვნილ ზედა ფენას ქვევითეკ გადაენაცვლა, ქვედა, გაულეწავი ნაბჯი კი ზევით ამოსულიყო. „რო გაილეწება, ძირს რო თაველი არ იყოს მოქცეული, უნიჩბეო — იტყვიან და შემოაბრუნებენ“⁶¹². ლეწვის პროცესში ხარ-კევრის წრიულ მოძრაობას დროდადრო მიმართულებას უცვლიდნენ, რათა საქონელს თავბრუ არ დახვეოდა და ამავე დროს, პურიც უკეთ გალუწილიყო, ბზე აჩეჩილიყო და არ გატეკნოლიყო. ამ უკანასკნელი გარემოებისავე გამო, თუ კალოზე რამ-

⁶⁰⁵ ხის ხელობაში ამგვარივე დანიშნულებით ნედლი ხის გამოყენების შესახებ ზემოთ იყო საუბარი (იხ. §2, სამიწათმოქმედო იარაღები, სახენელი).

⁶⁰⁶ ცხენის გამოყენებაზე არა მარტო კალო'ე, არამედ სახნავშიც, მიგვითითებს ს. შქმერში ჩაწერილი ლექსი: «ცხენმა ფეხი მოიტეხა, იმ ოხერმა ქაჩაჩშიდა, აღარც მარგებს სახნავშიდა, აღარც კალოს ლეწვაშიდა». (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. H-2024).

⁶⁰⁷ ცხენის კალო ჯობდა, უფრო მალე ილეწებოდა (ს. ირი., რაკის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები).

⁶⁰⁸ ს ა ბ ა: «ბზე—ყანის ნალეწია».

⁶⁰⁹ «კალოს ჩადგმა—ძნების ჩაშლა კალოზე და კევრის შებმა გასალეწად» (რაკული ლექსიკონი, ქ. დ., I.).

⁶¹⁰ ცაშეტისა და ურმის შესახებ იხ. ქვემოთ თ. III, §1.

⁶¹¹ რკინის ფიწალი შედარებით ახალი შემოსულია.

⁶¹² ს. კიორა, მთხრობელი ვ. რეხვიაშვილი.

დენიშე კევრი მუშაობდა, მათ ერთმანეთის საწინააღმდეგო მიმართულებით ატრიალებდნენ (იხ. ტაბ. IX, 1). ჩვეულებრივ, მშიერ საქონელს არ ალეწენებდნენ, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ზოგან, უფრო მთის სოფლებში და მოუსავლიანობის დროს, საქონელს პირა მაინც აუკრავდნენ სატუჩურებით, ბოყეებით⁶¹³.

ლეწვის დროს გაავდრების შემთხვევაში პური შეჰქონდათ მაჩაში. ესაა სამი მხრიდან კედელშემოზღუდული, გადახურული ნაგებობა, რომლის მეოთხე, კალოსაყენ მიქცეული მხარე. ლიაა. უკედლო. ამგვარსავე ნაგებობას სვანეთში იხსენიებს ე. კალვეტი⁶¹⁴. გარეყანებში კი, სადაც მაჩა არ იყო, ავდრის დროს კალოს შუაგულში ერთად შეხვეტდნენ ბზესა და მარცვალს, რომ ყველა ერთიანად არ გასველებულიყო. ასე შეხვეტილ გროვას მანითი ეწოდება.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ქერს იშვიათად ლეწავდნენ კევრით. იგი, ისევე როგორც ფეტვი, საქონლის ფეხით იჭეგებოდა, გამოიფხვნიებოდა. „მოლეწვა ქერს არ უნდა, მონაქერალება უნდა კაკალს, გაცლა მარტო უკევროდ“⁶¹⁵. გარემოება, რომ ქერი და ფეტვი ხორბალსა და კვავზე უფრო ადვილად ილეწება⁶¹⁶, „უფრო ადვილად ცვივა ბუდიდან და ილეწება ფეხით, პური უფრო მაგრად ზის ბუდეში და კევრია საკირი“⁶¹⁷, თითქოს და რამდენადმე ხსნის ქერის უკევროდ ლეწვის ჩვეულებას. მაგრამ თუ ყურადღებას მივაქცევთ მთხრობელთა მითითებას, რომ ქერი კევრით გვიან ილეწება, გვიან ბზევდება, წმინდად არ ილეწება და საერთოდ ძნელი სალეწია, ძალუწებურად დაისმება კითხვა — ხომ არაა წინააღმდეგობა ზემოთაღნიშნულ ცნობებს შორის? გასარკვევად მოვიშველიოთ კვლავ საველე-ეთნოგრაფიული მონაცემები. საქმე შემდეგშია — თუ ხორბლის ღერო გახმობის შემდეგ მტვრევადია, ადვილად იმსხვრევა, ქერის ჩალა რბილი რჩება, ძნელად ტყდება, კევრსაც იცურებს და ამ იარაღით ლეწვისას მხოლოდ ბრტყელდება, იტეპნება, ჩალადვე რჩება და არ ბზევდება. ხოლო საქონლის ფეხი ადვილად შლის თაფთავს, აცლის მარცვალს, ღერო კი „მოჩაღვის“. ამავე დროს, ქერის ღერო ხორბლისაგან განსხვავებით, სწორედ ჩალად ჯობია საქონლისათვის; მთხრობელთა მითითებით, თივასავითაა. ზემოაღნიშნულის

⁶¹³ საბა: «ბოყეი—ხის ქერკის ქურქელი».

⁶¹⁴ Э. К а л ь в е й т, დასახ. ნაშრ., 19.

⁶¹⁵ ს. წესი. მთხრობელი ე. მაისაშვილი.

⁶¹⁶ А. Н. П р о х о д и н с к о в, დასახ. ნაშრ., 320.

⁶¹⁷ ს. ლები, მთხრობელი გ. გობეჯიშვილი.

შემდეგ გასაგები ხდება ის გარემოება, რომ ქერს კევრით ლეწავდნენ უპირატესად იქ, სადაც მას ადამიანის საკვების მნიშვნელობა არ ჰქონდა. კევრით ნაღწი, ნაწილობრივ გამოუფუშნელად დარჩენილი, ჩალას შეყოლილი თაველი კი საქონლისათვის უკეთესი საკვებიც იყო.

მთის სოფლებში კი, გარდა ზემოთქმულისა, საქონლის ფეხით ლეწვა შემდეგ გამართლებას პოულობს: 1. იგი გულისხმობს დროისა და მუშახელის ეკონომიას. ფეხით, განსაკუთრებით მესაქონლეობის რაიონში, სადაც კალოში რამდენიმე წყვილი ხარის ჩაშვებაა შესაძლებელი. ორჯერ ჩქარა ილეწება პურეული⁶¹⁸. 2. ქერის ჩალის სარბილემ განაპირობა მისი სხვა დანიშნულებითაც გამოყენება. სახელობრ. მას ზ. რაქაში აკვნებსა,⁶¹⁹ და საერთოდ საწოლში ჩასაგებად ხმარობდნენ. ადგილობრივთა ყოფაში ქერის ჩალის ამგვარი მნიშვნელობა თავის მხრივ აუცილებელს ხდიდა ღეროს სწორედ მოჩალვასა და არა ჩაბზევებას.

ქერ კიდევ ცოტა ხნის წინათ სტ. მენთეშაშვილი წერდა: „მთელი საქართველო კევრის ქვეყანას წარმოადგენს, მაგრამ უნდა დავძინოთ. რომ თუშეთსა, ხევსურეთსა და ჩვენი მთიანეთის რაიონების ზოგ მოსახლეობაში კევრი არ არსებობს მთის ჩვეულებრივი პირობების გამო. მთაში ზოგან, მაგალითად, რაქაში და სვანეთში კევრი მოიპოვება. მაგრამ აქაურ მთიან ადგილებში უკვე აღარა გვხვდება“⁶²⁰. მართლაც, ჩანს რაქის მთის სოფლებში, სადაც ერთი მხრივ, განვითარებული მესაქონლეობის პირობებში ადვილია კალოზე ბევრი მუშა-საქონლის გამოყენება, ხოლო მეორე მხრივ, მარცვლეულთან წამყვანი ადგილი კარგა ხნის განმავლობაში ქერს ეკავა. ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში⁶²¹, უკანასკნელ ხანებამდე ხორბალსაც, ქერის მსგავსად, უკევროდ, ხირხალში⁶²²

⁶¹⁸ მ. რახიშვიცი ტაჭიკების მიწათმოქმედების შესწავლისას აღნიშნავს, რომ ფეხით ლეწვა უფრო სწრაფია (М. Р. Рахшиди, დაახ. ნაშ., 93).

⁶¹⁹ ქ. დ., I, რაქული, 530.

⁶²⁰ სტ. მენთეშაშვილი, კევრი, 96.

⁶²¹ სტ. მენთეშაშვილი, კევრი, 96; გ. ჩიტაია, ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიკული მოკლე ანგარიში, 286; ს. მაკალათია, მთიულეთი, 1930, 47; ქ. დ., I, მოკჭეთრი, 28; Никиторов, Экономический быт государств. крестьян Душетского у. Тифлисской губ., МИЭБГКЗК, т. 5, ч. 2, 507.

⁶²² საინტერესოა საბასეული განმარტება, რომლის მიხედვით ხირხალი (იხ. ზღუდესთან) ღერს სხვილის ძელით სამ-ოთხ რიგად სიგრძელ შემოვლებულია ზღუდე. ზღუდე კი ესე არს სიმგრგვლით შემოვლებულია. მართლაც, რაქაში ხირხალი ხარის კისრის გარშემო სწორედ სიმგრგვლით შემოვლებულია.

(ს. შქმერა) // კარკალში (ს. ს. ლები, გლოლა) // საკირცხავეში⁶²³ (ს. ლე-
ზი) // კანდრ-ეებში (ს. ს. წედისი, ირი) შებმული და ერთმანეთზე
სახიცეავით⁶²⁴ გადაბმული საქონლის ფეხით ლეწავდნენ⁶²⁵.

თუ ზემომოტანილი მასალის საფუძველზე ქერისა და ფეტვრს
უკვეროდ ლეწვა გამართლებას პოულობს, გაუგებარი რჩება თუ რამ
გამოიწვია მთის ზოლში ხორბლის ლეწვა საქონლის ფეხით და ქარ-
ცველთათვის უძველესი დროიდან ცნობილი კვერის გამოუყენებ-
ლობა. ზოგი მთხრობელი (ს. ლები) ამას საკვერე მასალის მომცემი
„შავი ტყის“ (წიწვნარი) სიშორით ხსნის. მაგრამ ეს გარემოება არ
შეიძლებოდა ყოფილიყო ხელის შემშლელი, ვინაიდან ყავარს, რო-
მელიც მოითხოვს იგივე წიწვიანი ტყის მასალას, აქ დიდი ხანია იყე-
ნებდნენ. აღძრულ საკითხთან დაკავშირებით გ. ჩიტაია აღნიშნავდა,
რომ მთის ზოლში პური ვერ ასწრებს კარგად შემოსვლას. ოდოშად
იმკება, ამიტომაც კევრით მისი ლეწვა ძნელდება⁶²⁶. ამასთან კავშირ-
ში გავიხსენოთ შემდეგი გარემოებანი — როგორც უკვე ითქვა, ახალი
პური ოდოშად უნდა მოიმკას, წინააღმდეგ შემთხვევაში კარგად დამ-
წიფებისას ცვივა, მარცვალი ადვილად ვარდება ბუდიდან. რაქის
მთაში კი სწორედ ახალი პური ითესება და გამოდის, რომ ოდოშად
მომკილი ეს მცენარე კევრით ვერ გაილეწება. მაგრამ აქვე თუ გა-
ვიხსენებთ, რომ ახალი პური და ისიც ოდოშად მომკილი რაქისავე
სხვა სოფლებში (სორი, წესი და სხვ.) კევრით ალეწება, ამასთან მომ-
კის შემდეგ მას წერებში ეძლევა გამოშრობის საშუალება, რაც ალ-
ბათ კიდევ უფრო აადვილებს ოდოშად მომკილი პურის უკვე გამხმა-
რი მარცვლის ბუდიდან გამოცვენას. მაშინ ზემომოტანილი ახსნა
რამდენადმე უნდა კარგაედეს ძალას. მეორე მხრივ, თუ ყურადღე-
ბას მივაქცევთ შემდეგ გარემოებებს: 1. დოლის პური არ ცვივა
ბუდიდან ისე ადვილად, როგორც ახალი პური და ქერა⁶²⁷ (თუმც
სიმწიფის თვალთახედვით არ შეიძლება ახალზე უფრო შემოუსვლე-
ლი იყოს, რადგან საგაზაფხულოზე ადრე საშემოდგომო იმკება), ამ-
ტომ იგი ძნელად ილეწება ფეხით, საჭაროებს აუცლებლად კევრს;

⁶²³ ეს ა კ ი რ ც ხ ა ე — ხარების შესაბმელი კირკალი (ს. ლები, მთხრობელი
გ. გობეჯიშვილი).

⁶²⁴ სახიციავი — ერთიანი საბელი (თოკი), რომელსაც ცალკე აქვს ხარების კისერ-
ზე შესაბმელი. ხმარობდნენ ხარების შესაბმელად ლეწვის დროს (ქ. დ., I, რაკული
ლექსიკონი).

⁶²⁵ რაქის მთის სოფლებში საქონლის ფეხით ლეწვაზე იხ. ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე.
ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, II. 285-286.

⁶²⁶ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, 1948, 382.

⁶²⁷ ნ. კ ე ე ს ო ვ ე ლ ი, ჩვენი გუთნისდღესა და ქეზერის მადლი და ბარაქა.

2. რაჭის მთის ზოლში (ს. ლები) სწორედ ხორბლის ამ ჭიშის (დოლის პური) შემოსვლის დროს ემთხვევა კეკრის გავრცელება — მაშინ ძალაუფლებურად იბადება ვარაუდი: ხომ არ შეიძლება აქ მოტანილი მასალის საფუძველზე ვიფიქროთ, რომ კეკრით თუ უკეკროდ ლეწვას ძირითადად მარცვლეული კულტურების რავგარობა, მათი ჭიშები აპირობებს. მაგალითად, იქ, სადაც მხოლოდ ადვილად გამო-საფენელი მარცვლეული ითვისებოდა (ქერა, ფეტვი, ახალი პური). ფეხიან კარვად ლეწავდნენ და ოდითგანვე საყოველთაოდ ცნობილი კეკრის გარეშეც იოლად გადიოდნენ. ხოლო იქ, სადაც ბუდეში ნაგრად მჭდარი ხორბლის ჭიშებიც იყო, ადვილად ფშვნად მარცვლეულსაც კეკრით ლეწავდნენ (მით უფრო, რომ ქვ. რაჭასა და ლეჩუმში მუშა-საქონლის არც თუ ისე დიდი რაოდენობა იყო, როგორც რაჭის მთის სოფლებში და ქერსაც ადამიანის საკვების მნიშვნელობა არ ჰქონია).

თუ ზემოთქმული რამდენადმე სწორია, მაშინ გამოდის, რომ ქართულ ეთნოგრაფიულ მეცნიერებაში ადრე გამოთქმული მოსაზრება, რომ კეკრი და დოლის პური ურთიერთთანხლები ელემენტები⁶²⁸, ერთგვარ დადასტურებას პოულობს რაჭის (ისევე როგორც სვანეთის) მასალით. ე. ი. იქ, სადაც დაირღვა დოლის პურის გავრცელებისათვის ზონალობით შექმნილი წინააღმდეგობა და შესაძლებელი გახდა ამ ხორბლის მოყვანა, ფეხი მოიკიდა მატერიალური კულტურის მისმა თანხმლებმა ელემენტმაც — კეკრმა.

ყოველივე ზემოთქმული საინტერესო უნდა იყოს კიდევ ერთი თვალთახედვითაც. კერძოდ, თუ ლეწვის წესს აპირობებს თვით მარცვლეული კულტურის რავგარობა, ჭიში და თუ კეკრი, ეს უძველესი იარაღი, ძირითადად დოლის პურის (და არა საგაზაფხულო ხორბლის) თანხმლები ელემენტია, მაშინ შესაძლებელია დაისვას თვით ამ კულტურის ასაკის გარკვევის, ან უკეთ, სიძველის საკითხიც.

მარცვლეულის გალეწვას მოსდევს განიაება. ქვენა ქარის შემთხვევაში ლეწვის პროცესშივე გზადაგზა ანიაეებენ კიდევ. ზენა ქარი არ ვარგა, ბზეს წაართმევს. თუ ნიავე არაა, მაშინ გალეწავენ და სალამოყამს, როცა „ნიავე დაუკრავს“, იწყებენ განიაებას. კალოზე იყენებენ ნიჩბებს⁶²⁹, ორთითა⁶³⁰ და სამთითა ხის ფიწლებს (ამ უკა-

⁶²⁸ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქართული თორნე, «მიმოხილველი», II, 1951, 380.

⁶²⁹ ს ა ბ ა: «ნიჩბი—სახვეტელი».

⁶³⁰ ს ა ბ ა: «ორთითი—ძნის ასაღები ორკაპი».

ნასკნელთ ეწოდება აგრეთვე ორთითი, სამთითი ან უბრალოდ ფიწალი⁶³¹), მერულს⁶³², არნადს⁶³³ და ზოგჯერ კაბდოსაც⁶³⁴.

კალოზე გაშლილ ნამკალს აქეთ-იქით დაუდგებიან და ნიჩბებით, ფიწლებითა და მელულით//მერულით ზევით აისვრიან (იხ. ტაბ. IX, 2). ნიავე ბზეს ააფრიალებს, მარცვალი რჩება. შემდეგ ბზეს არნადით შესვეტენ (იხ. ტაბ. X, 1), ძარში ჩაყრან და საბძელში ინახავენ. მარცვალს, ხეავს⁶³⁵ კი კალოზევე ან საფიცხობელზე⁶³⁶ აფენენ მზუზე გასახმობად. ან მაშინვე მოკაზმავენ⁶³⁷ ცხავით⁶³⁸//ძღავეთ//ჯელლოთი (ჭიორა), კაკაბათი⁶³⁹ და ცხრილით⁶⁴⁰ სამივე საცრის მსგავსი ზის ჭურჭელია (იხ. ტაბ. VIII, 4). მათი ძირი მეტ-ნაკლები სიმჭიდროვით მოწნული თხილას ტყეჩისაგან მზადდება. შედარებით დიდი, ნაკლებად დაქუცმაცებული ბზის, რომელსაც ქარი ვერ გადაიტანს, ხეავისაგან გასაცლელად ნალეწს ცხრილავენ. ცხავეზა გატარების შემდეგ წვრილი ბზე და მარცვალი ცევა, შიგ მხოლოდ მსხველი ბზე რჩება. კაკაბაში მარცვალი და წვრილი სარეველა გადის, შიგ მსხვილი ქვა და სხვა ამგვარი რჩება. ცხრილმა კი სარეველა უნდა გაატაროს და შიგ მარტო სუფთა მარცვალი დარჩება. დარჩენილ სარეველას შემდეგში, დაფქვის წინ, ან სათესლეს შერჩევისას, გობზე გააცლიან ხელით.

ფეტვს საცრებში კაზმავენ — „ცხრილს ქვე გაუვადოდა ქულ“.

შიშველთესლიანი ხორბლისაგან განსხვავებით ძნელდება კილიანა ხორბლის, მახისა და ზანდურის, კალოზე ლეწვით გამოფშენა. „კალოში რო ჩაგვეყარა კაკალი არ გამოცეინდებოდა ზანდურში“⁶⁴¹. ცნობილია, რომ კილიანთა მარცვალი მეტად მჭიდროდ ზის განსაკუთრებულ ბუდეში ე. წ. კილოში (კილში) და თუ ლეწვის დროს

631 ს ა ბ ა: ფიწალი—თითებიანი ნიჩაბი.

632 ს ა ბ ა: მერული—ორთითი.

633 ს ა ბ ა: არნადი—არნადი, ბზის ჩასახვეტარია.

634 იხ. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ბალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, II.

635 ს ა ბ ა: ხეავი—შეგროებული მარცვალი.

636 საფიცხობელი—ხორბლის სახმობი. დეროიანი სახლს მზიურ მხარეზე ფიცრები იყო გადებული, გვერდზე ფიცრები ჰქონდა აყრული. რომ ხორბალი არ გამოცეინილიყო. სახურავიც ჰქონდა აედრისათვის. საფიცხობელზე ხორბალს ყრიდნენ და ახმობდნენ. ესლა აღარაა (ქ. დ., I, რაქელი ლექსიკონი).

637 ს ა ბ ა: კაზმვა—დარჩევისათვის.

638 ს ა ბ ა: ცხავი—მიწის გასაცერი.

639 კაკაბა—ა. დიდი ძარი და ბ. ცხრილი (პ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხ. ლექსიკონი).

640 ს ა ბ ა: ცხრილი—ხეარბლის გასაცხრილაკია.

641 ს. გვესო, მთხრობელი ბ. ჩიქოვანი.

შესაძლებელი ხდება მისი თავთავის მხოლოდ დაქუცმაცება (რაც სავსებით საკმარისია სათესლესათვის), ძნელდება და თითქმის შეუძლებელიც კი ჩანს ბუდიდან მარცვლის გამოყრა, ამ უკანასკნელისათვის მიმართავდნენ ცეხვას. საბას განმარტებით, ცეხვა ცემით მარცვლს ქერქას შემოძრობაა. ქერქს მართლაც აცლიან, ოღონდ საკორკოტედ გაშიზნულ. უკვე ბუდიდან გამოცალკევებულ მარცვალს, ხოლო მახა-ზანდურის, ისევე როგორც ლომის, ცეხვა პირველ რიგში ნიშნავს ბუდიდან, კილიდან მარცვლის გამოფშენას.

მახისა და ზანდურის დაკრეფილ თავთავებს კალოზე გაფენდნენ ჯა სატუეელათი⁶⁴² მოფშენიდნენ, ანაწევრებდნენ. მერე ახმობდნენ ცეცხლზე და ამის შემდეგ კი ყრიდნენ საცეხველში. საბა საცეხველს განმარტავს, როგორც მარცვალთ საძეგვს, ძეგვას კი — მცირედ დაჩაყვად. მაგრამ ეს განმარტებაც, ისევე როგორც ზემომოტანილი, სისრულით ვერ გამოხატავს საცეხველისა და ცეხვის დანიშნულებას კილიანთა მიმართ.

საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში გავრცელებული საცეხველების შესახებ ცნობებს, მათ აღწერილობებსა თუ ჩანახატებს ვხვდებით სხვადასხვა ავტორებთან⁶⁴³, ხოლო მთელი საქართველოს მასშტაბით, მათ შორის რაჭა-ლეჩხუმშიც საცეხველების გავრცელება-გამოყენება და მათი სახეობები შესწავლილია ჯ. რუხაძის მიერ⁶⁴⁴. წყლის საცეხველის აღწერილობას კი ვხვდებით მ. ალავედის „ლეჩხუმურ ზეპირსიტყვაობაში“ მოცემულ ეთნოგრაფიულ ნარკვევში.

ქვემოთ მოკლედ მოვიყვანთ საცეხველისა და ცეხვის შესახებ მ. ალავედისა და ჩემ მიერ ველზე დამოწმებულ მასალას.

ქვ. რაქასა და ლეჩხუმში ბოლო დრომდე შემორჩენილა ხელის საცეხველი. იგი ორი ნაწილისაგან შედგება: 1. ხის (მუხის) ან ქვის გულამოღრმავებული საცეხველი და 2. ხის (ლეკა) ხელკავი (იხ. ტაბ. XI, 3).

საცეხველში ჩაყრილ თავთავებს ხელკავეებით ცეხავდნენ თავსაფრიანი ქალები. „რამდენიც იყო ოჯახში (ქალი), იმდენი მიადგებოდა იმას, მოტუყავდა 4-5 ქალი. ოუწყობდნენ ისე, როგორც რო ფეხი

⁶⁴² ზანდურის სარეკი ჯოხია სატუელა, რბილ ხე არ ვარგა» (ს. პ. ონი).

⁶⁴³ თ. ს ა ხ ო კ ი ა, მოგზაურობანი, 44-45; А. Миллер, Из поездки по Абхазии в 1907 г., 74; А., Petzholdt, დასახ. ნაშრ., 169 და სხვ.

⁶⁴⁴ ჯ. რუხაძე, საცეხველები საქართველოში, ხელნაწერი, 1959; მ ი ს ი ე ე, სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთში, მსე, XII-XIII. 1963, 100—102.

ოუწყო ცეკვაზე. ერთმანეთს არ მოხვედროდა ბელკავი იმას ვუყუ-
რებდით. ზანდური ნახევარი ფუთი ერთად იცეხებოდა. სიმღერა
არა, მტერით ამოგვეცესებოდა პირი“⁶⁴⁵.

წყლის საცეხველი მექანიკური, წყლის ძალის გამოყენებით მო-
მუშავე იარაღია და ცეხვისას ადამიანის შრომას არ მოითხოვს. მას
უველა სოფელში ვერ დგამდნენ. მისი გამართვა შეიძლებოდა მხო-
ლოდ იქ, სადაც წყალი ჩამოუდიოდათ. თუ ხელის საცეხველი კი-
დევე მოიძებნება აქა-იქ, წყლის საცეხველი აღარ შემორჩენია ყოფას.
მის შესახებ მხოლოდ მთხრობელთა ნაამბობით ვგებულობთ, რომ
მისი ერთ-ერთი ნაწილი (ისევე როგორც ხელისაში) ხის ან ქვის სა-
ცეხველი ყოფილა. მასში ჩაყრილი მარცვალ კი იცეხებოდა საღუ-
ზით⁶⁴⁶, ან ხელკავით (რატომღაც ამასაც ხელკავს უწოდებენ, მიუხე-
დავად იმისა, რომ ხელით არ ცეხავდნენ). ეს უკანასკნელი ბოძალ-
ზე (ორკაბა) ან ორ ბოჭზე დამაგრებული⁶⁴⁷. ან ღირეში ჩამჭდარი
სწორი ხეა, რომელსაც ერთ თავში (საცეხველის პირდაპირ) კველო —
რცხილისაგან გაკეთებული მრგვალი საბეგვი — ჰქონდა, მეორე მხა-
რეზე კი ამოღარული იყო ერთ მეტრ სიგრძეზე ღაროშაი⁶⁴⁸, ან
მრგვლად ნობი⁶⁴⁹, რომელსაც რუდან დამხმარე ღარით მიშვებული
წყალი ავსებდა, დაძლევდა და დააყირავებდა ისე, რომ წყალი გადა-
ღვრილიყო, რის შედეგადაც გაცლილ საღუზს საბეგვი თავი, კველო
დაძლევდა. ეს უკანასკნელი დაეცემოდა საცეხველში ჩაყრილ მარ-
ცვალს, ნობის წყლით გავსების შემდეგ კვლავ აყირავდებოდა და
ა. შ. ამგვარი რეგულარული მოძრაობით საღუზი ცეხავდა პურე-
ულს. ასეთ საცეხველში ყრიდნენ 2 — 3 ფუთ მარცვალს⁶⁵⁰, წყალს
წობზე მიუშვებდნენ და ტოვებდნენ მთელი ღამით. დილით დახვდე-
ბოდათ გაცეხილი მარცვალი.

ქვ. რაქასა და ლეჩხუმში წინათ ცნობილი ყოფილა ფეხის საცე-
ხველიც⁶⁵¹. მაგრამ ეტყობა, კარგა ხანია ხმარებიდან გამოსულა. რო-

⁶⁴⁵ ს. მახაში, მთხრობელი მ. კენჭაძე.

⁶⁴⁶ მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა. 105.

⁶⁴⁷ ი ქ ვ ე.

⁶⁴⁸ ი ქ ვ ე.

⁶⁴⁹ «ნობი—ამოკრილი, ამოღრუებული» (ს. ზ. ღვირიში, მთხრობელი გ. ჩ ხ ე-
ტ ი ა ნ ი). მ. ალავეძის ლეჩხუმურ ლექსიკონშიც ნობი განმარტებულია, როგორც
პირტყვისათვის დასაღვეი კოდი წყაროზე, ე. ი. ორივე შემთხვევაში იგი ამო-
ღრუებული ხეა, რომელიც წყლით ივსება.

⁶⁵⁰ მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხუმური პეზირსიტყვაობა, 105.

⁶⁵¹ ქ. რ უ ხ ა ძ ე, დასახ. ხელნაწ. და მ ი ს ი ე ე, სამეურნ. დანიშნ. ნაგებობა-
ნი რაქა-ლეჩხუმსა და სვანეთში.

შესაძლებელი ხდება მისი თავთავის მხოლოდ დაქუცმაცება (რაც სავსებით საკმარისია სათესლესათვის), ძნელდება და თითქმის შეუძლებელიც კი ჩანს ბუდოდან მარცვლის გამოყრა, ამ უკანასკნელისათვის მიმართავენ ცეხვას. საბას განმარტებით, ცეხვა ცემით მარცვლს ქერქს შემოძრობაა. ქერქს მართლაც აცლიან, ოღონდ საკოროტედ გაშიზნულ. უკვე ბუდიდან გამოცალკევებულ მარცვალს, ხოლო მახა-ზანდურის, ისევე როგორც ღობის, ცეხვა პირველ რიგში ნიშნავს ბუდოდან, კილიდან მარცვლის გამოფშენას.

მახისა და ზანდურის დაკრეფილ თავთავებს კალოზე გაფენდნენ და სატუეკლათი⁶⁴² მოფშენილდნენ, ანაწევრებდნენ. მერე ახმობდნენ ცეხლზე და ამის შემდეგ კი ყრიდნენ საცეხველში. საბა საცეხველს განმარტავს, როგორც მარცვალთ საძეგვს, ძეგვას კი — მცირედ დანაყვად. მაგრამ ეს განმარტებაც, ისევე როგორც ზემომოტანილი, სიარულით ვერ გამოხატავს საცეხველისა და ცეხვის დანიშნულებას კილიანთა მიმართ.

საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში გავრცელებული საცეხველების შესახებ ცნობებს, მათ აღწერილობებსა თუ ჩანახატებს ეხედებით სხვადასხვა ავტორებთან⁶⁴³, ხოლო მთელი საქართველოს მასშტაბით, მათ შორის რაჭა-ლეჩხუმშიც საცეხველების გავრცელება-გამოყენება და მათი სახეობები შესწავლილია ჯ. რუხაძის მიერ⁶⁴⁴. წყლოს საცეხველის აღწერილობას კი ვხვდებით მ. ალაფიძის „ლეჩხუმურ ზეპირსიტყვაობაში“ მოცემულ ეთნოგრაფიულ ნარკვევში.

ქვემოთ მოკლედ მოვიყვანთ საცეხველისა და ცეხვის შესახებ მ. ალაფიძისა და ჩემ მიერ ველზე დამოწმებულ მასალას.

ქვ. რაქასა და ლეჩხუმში ბოლო დრომდე შემორჩენილია ხელის საცეხველი. იგი ორი ნაწილისაგან შედგება: 1. ხის (მუხის) ან ქვის გულამოღრმავებული საცეხველი და 2. ხის (ლეკა) ხელკავი (იხ. ტაბ. XI, 3).

საცეხველში ჩაყრილ თავთავებს ხელკავეებით ცეხავდნენ თავსაფრიანი ქალები. „რამდენიც იყო ოჯახში (ქალი), იმდენი მიადგებოდა იმას, მოტუკავდა 4-5 ქალი. თუწყობდნენ ისე, როგორც რო ფეხი

⁶⁴² ზანდურის სარეკი ჭობია სატუეკლა, რბილ ზე არ ვარგა» (ს. პ. ონი).

⁶⁴³ თ. ს ა ხ ო კ ი ა, მოგზაურობანი, 44-45; A. M u l l e r. Из поездки по Абхазии в 1907 г., 74; A. P e l t z h o l d t, დასახ. ნაშრ., 169 და სხვ.

⁶⁴⁴ ჯ. რუხაძე. საცეხველები საქართველოში, ხელნაწერი, 1959; მ ი ს ი ე ე, სამეურნეო დანიშნულებას ნაკვებობანი რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთში, მსე, XII-XIII. 1963, 100—102.

ოუწყო ცეკვაზე. ერთმანეთს არ მოხვედროდა ზელკავი იმას ვუყუ-
რებდით. ზანდური ნახევარი ფუთი ერთად იცეხებოდა. სიმღერა
არა, მტერით ამოგვეცესბოდა პირი“⁶⁴⁵.

წყლის საცეხელი მექანიკური, წყლის ძალის გამოყენებით მო-
მუშავე იარაღია და ცეხვისას ადამიანის შრომას არ მოითხოვს. მას
უველა სოფელში ვერ დგამდნენ. მისი გამართვა შეიძლებოდა მხო-
ლოდ იქ, სადაც წყალი ჩამოუდიოდათ. თუ ხელის საცეხელი კი-
დევე მოიძებნება აქა-იქ, წყლის საცეხელი აღარ შემორჩენია ყოფას.
მის შესახებ მხოლოდ მთხრობელთა ნაამბობით ვგებულობთ, რომ
მისი ერთ-ერთი ნაწილი (ისევე როგორც ხელისაში) ხის ან ქვის სა-
ცეხელი ყოფილა. მასში ჩაყრილი მარცვლი კი იცეხებოდა სალუ-
ზით⁶⁴⁶, ან ხელკავით (რატომღაც ამასაც ხელკავს უწოდებენ, მიუხე-
დავად იმისა, რომ ხელით არ ცეხავდნენ). ეს უკანასკნელი ბოძალ-
ზე (ორკაპა) ან ორ ბოჭგზე დამაგრებული⁶⁴⁷. ან ღირეში ჩამჭდარი
სწორი ხეა, რომელსაც ერთ თავში (საცეხველის პირდაპირ) კველო —
რცხილისაგან გაკეთებული მრგვალი საბეგვი — ჰქონდა, მეორე მხა-
რეზე კი ამოღარული იყო ერთ მეტრ სიგრძეზე ღაროშაპი⁶⁴⁸, ან
მრგვლად ნობი⁶⁴⁹, რომელსაც რუდან დამხმარე ღარით მიშვებული
წყალი ავსებდა, დაძლევდა და დააყირავენდა ისე, რომ წყალი გადა-
ღვრილიყო, რის შედეგადაც გაცილ სალუზს საბეგვი თავი, კველო
დაძლევდა. ეს უკანასკნელი დაეცემოდა საცეხველში ჩაყრილ მარ-
ცვალს, ნობის წყლით გავსების შემდეგ კვლავ აყირავდებოდა და
ა. შ. ამგვარი რეგულარული მოძრაობით სალუზი ცეხავდა პურე-
ულს. ასეთ საცეხველში ყრიდნენ 2 — 3 ფუთ მარცვალს⁶⁵⁰, წყალს
წობზე მიუშვებდნენ და ტოვებდნენ მთელი ღამით. ღილით დახვდე-
ბოდათ გაცეხვილი მარცვალი.

ქვ. რაქასა და ლეჩხუმში წინათ ცნობილი ყოფილა ფეხის საცე-
ხელიც⁶⁵¹. მაგრამ ეტყობა, კარგა ხანია ხმარებიდან გამოსულა. რო-

⁶⁴⁵ ს. მახაში, მთხრობელი მ. კენჭაძე.

⁶⁴⁶ მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 105.

⁶⁴⁷ ი ქ ე ე.

⁶⁴⁸ ი ქ ე ე.

⁶⁴⁹ ნობი—ამოჭრილი, ამოღრუებული (ს. ზ. ღვირიში, მთხრობელი გ. ჩ ხ ე-
ტ ი ა ნ ი). მ. ალაიძის ლეჩხუმურ ლექსიკონშიც ნობი განმარტებულია, როგორც
პირუტყვისათვის დასალევი კოდი წყაროზე, ე. ი. ორივე შემთხვევაში იგი ამო-
ღრუებული ხეა, რომელიც წყლით ივსება.

⁶⁵⁰ მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხუმური პეზირსიტყვაობა, 105.

⁶⁵¹ გ. რ უ ხ ა ძ ე, დასახ. ხელნაწ. და მ ი ს ი ე ე. სამეურნ. დანიშნ. ნაგებობა-
ნი რაქა-ლეჩხუმსა და სვანეთში.

გორც ჯ. რუხაძე აღნიშნავს. რაჭა-ლეჩხუმის საცეხველები (ზომის სხვადასხვაობის მიუხედავად) აგებულიების მხრივ მსგავსი ყოფილა გურია-სამეგრელოს საცეხველებისა⁶⁵².

გაცეხილი მარცვალი გობებზე გასუფთავდებოდა. აანიავებდნენ. ბრელოს⁶⁵³ მოაცილიდნენ, შემდეგ გაცხრილავდნენ.

მახა-ზანდურის ცეხვის დროს, როგორც აღნიშნული იყო, მარცვალი კილისაგან თავისუფლდებოდა და არა ქერქისაგან. მარცვლის ქერქისაგან გასუფთავებას კი მიმართავდნენ საკორკოტე ხორბლის მისაღებად. კორკოტის მოსახარშავად აუცალებელია სავსებით თეთრი, ქერქგაცილი მარცვალი. მართალია, იქ, სადაც კილიანები მოყავდათ. კორკოტს ზანდურისაგან ხარშავდნენ, მაგრამ სხვა სოფლებში შიშველთესლიანი ხორბლისაგან ამზადებდნენ, ისე რომ, ამ მიზნით, ამ უქანასკნელთა მარცვალაც იცეხებოდა. ოღონდ ზემო რაჭაში, სადაც არც კილიანთა და არც ღომის კულტურაა, საკორკოტე მარცვალს როდინში, „ჯორგოში“ აცილიდნენ კანს ხის ორკაპეზით (ს. ს. ქალა, ლაჩთა, შეუბანი).

ღომაც საცეხველში იცეხებოდა. „ღომს ცეხავდნენ ქალები საცეხველში. მერე ამევილებდით, გავფეთქავდით გობით, კანს ღორებს შევაჭმევდით“⁶⁵⁴. საცეხველში ჩაყრამდე ხელით გამოფშენილდნენ. დაჩხვერავდნენ ღომის თავთავებს. თუ წიწილებისათვის უნდოდათ, მაშინ აღარ ცეხავდნენ და კანი—ჩხო⁶⁵⁵//მჩხო ზედვე რჩებოდა.

სიმიინდის მარცვლის გამოსაფშენელად არც ერთი ზემოაღწერილი ხერხი არ გამოდგება. დ. ნოსოვიჩის ცნობით, ლეჩხუმში სიმიინდს ხელით ფშენიდნენ⁶⁵⁶. სხვა რაიმე წესს იგი არ იხსენიებს. რაქის მაზრის შესახებ კი ი. ბახტაძე სიმიინდის ხელით ფშენასთან ერთად აღნიშნავს, რომ აქ სიმიინდს საცეხველის ხელით ბეგვავენ ამისათვის მოწყობილ კალათებში⁶⁵⁷. საველე მასალით დასტურდება სიმიინდის ხელით ან ნაქურჩალის დახმარებით დაფშენა. ოღონდ ამ ხერხს მიმართავდნენ მხოლოდ ამ შემთხვევაში, თუ მცირე რაოდენობის სიმიინდა იყო დასაფშენელი. სათესლე სიმიინდაც მხოლოდ და მხოლოდ ხელით ფშენიდნენ. ბევრ სიმიინდს კი ჩაყრიდნენ ბოკონებზე, ჯორკო-

⁶⁵² ჯ. რუხაძე, დასახ. ხელნაწ.

⁶⁵³ ღბრელო—ღომის ან ზანდურის ნაცეხეი ქატო (მ. ალავიძე, ლეჩხ. ლექსიკონი); საბა: ღბრე—მტუერი ბუნარავიო.

⁶⁵⁴ ს. ჩხუტელი, მთხრობელი პ. მეშველიანი-გუგავა.

⁶⁵⁵ საბა: მჩხო—ცეხეა ნაკლები მარცვალა. ჩხო ღომის კანია (იხ. §1-ში: ღომი).

⁶⁵⁶ МИЭБГКЗК, т. 1, 117.

⁶⁵⁷ МИЭБГКЗК, т. 2, 57.

უბზე — ხის ფეხებზე (ლეჩხუმი), კოკებზე (რაჭა) შედგმულ წნელი-საგან გამზადებულ დიდ ნავისებურ ქურქელში — ხეირში (რაჭა) //ჩეოში (ლეჩხუმი) ან ჩელტში და ურტყამდნენ გრძელ, სწორ (წესი, გლოლა) ან ცალ მხარეს მოხრილ ხეს, ე. წ. საბეველას (ს. ღარი) //ცალთავს (ს. ზ. ბარი) //საცეხეელს⁶⁵⁸ (ს. ს. წედისი, ონკევი, უწე-რა, წესი) ან ხის უროსავით იარაღით — ტუკით (ს. პ. ონი) //სატუ-კელათი (პ. //ტოლა) //უროთი (რაჭა-ლეჩხუმი) (იბ. ტაბ. XI, 4) — ბეგვადნენ და ფშენიღნენ სიმიდს. გამოფშენილი მარცვალი გარეთ გამოდიოდა, მოწნულის ქუჭრუტანებიდან ქვევით ცვიოდა საფენზე ან მოხვეტილ იატაკზე. ნაქურჩალი ჩეოშივე რჩებოდა. ზოგჯერ ტა-როებს ყრიდნენ პირდაპირ იატაკზე და ბეგვადნენ უბრალო მსხვი-ლი, სწორი, გრძელი კეტებით⁶⁵⁹ (ს. ს. გლოლა, ლეხი. ქოროა, წესი); გამოფშენილ მარცვალს აკაზმავდნენ, „ბღრელო“ აფრიალდებოდა, რჩებოდა სუფთა მარცვალი.

§ 18. ღაშნეზება

მარცვლეულის დაუნჯება და მასთან დაკავშირებული სამეურ-ნეო ნაგებობების შესწავლა კვლევის ცალკე საგანს შეადგენს⁶⁶⁰. ამი-ტომ წინამდებარე პარაგრაფში ორიოდ სიტყვით, მხოლოდ იმდენად იქნება განხილული მარცვლეულის დაუნჯება, რამდენადაც მას მე-მინდვრობის რთულ კომპლექსში გარკვეული ადგილი უკავია.

მარცვლეულის დასაუნჯებელი უმარტივესი საშუალება, ორმო-ები, რომლებიც XX ს. საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში კიდევ იყო შემორჩენილი⁶⁶¹, არ მოწმდება რაჭა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე.

„ნიკორწმინდის სიგელში“ (XI ს.) მოხსენიებულია ორგვარი ბე-ლეღი: სადაგი და ხერხული⁶⁶². ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მათ შორის განსხვავება ნაშენობის ტექნიკური თვისებების მხრივ უნდა ყოფი-

⁶⁵⁸ ბოლო დროს ამ საცეხეელს თავის ღერსწებით მოქედვაც იწყეს დაფშენის გასაადვილებლად. იგი კეთდებოდა მძიმე ხისაგან, მუხისაგან.

⁶⁵⁹ ამგვარივე წესით ფშენიღნენ სიმიდს დაღესტანში (П. П р ж е л а в - с к и й, Нравы и обычаи в Дагестане. Военный Сборник, 1860, т. 12, кн. 4, 270) და ოსეთში (А. С к а ч к о в. Опыт статистического исследования горного уюлка. Терские Ведомости, 1905, №215).

⁶⁶⁰ ამ საკითხს დასავლეთ საქართველოში სწავლობს ისტ. მეცნ. კანდ. ჯ. რ. უ-ხ ა ძ ე. იხ. მ ი ს ი, სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთში.

⁶⁶¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ეც. ისტ., II, 95.

⁶⁶² ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა..., II, 1897, 46—47.

ლიყო. სადაგო უნდა ნიშნავდეს უფრო მარტივ ბელელს, რომელიც პირველ სართულში იყო მოთავსებული, ხერხული კი უფრო რთული აგებულების, მეორე სართულის ნაშენობა იქნებოდა⁶⁶³. (ყურადღებას იქცევს ქუთაისის ისტორიულ მუზეუმში დაცული საბუთი — წიგნი ბოძებული რაჭის გრიგოლ ერისთავისაგან მისი აზნაურიშვილის გვჰყრელიძისადმი. სადაც აღნიშნულია, რომ უბოძა „ბელლური სასახლე მოჭალაბე რომ დგას ისა და ბელლურის ყანა მისი სამართლიანი საქმით“⁶⁶⁴).

ბელელს ცაცხვის, წაბლის, მუხის⁶⁶⁵, ფიჭვის ან ნაძვის, ურთიერთთან მჭიდროდ მიჯრილი ფიცრებისაგან აგებდნენ. ბელელი შიგნით დაყოფილია რამდენიმე ნაწილად, რომლებსაც ბელლის საგვერდული. ბელლის თვალი (რაქა) ან ხარო (ლეჩხუმი) ეწოდება. ბელლის ამ თვლებში უპირატესად მხოლოდ მარცვლეულს ინახავდნენ, ფქვილს კი ტომრებსა, ცალებსა⁶⁶⁶, გულებსა, ყუთებსა და კოდებს⁶⁶⁷ ჩაყრილს ათავსებდნენ ბელელში⁶⁶⁸. ბელლის თვლები იძლევა მარცვლეულის განცალკევების საშუალებას. ცალ-ცალკე საგვერდულები ეთმობოდა ხორბალს, ქერს სიმინდსა და ა. შ.

თუ სიმინდის გამოფშვნილი მარცვალი ბელელში ინახებოდა, ტაროებს ნალიაში ათავსებდნენ. ლეჩხუმის შესახებ არსებულ დ. ნოსოვიჩის მასალებში აღნიშნულია, რომ სიმინდის გარჩეულ ტაროებს 1 საყენის სიმძლვე 4 სვეტზე მდგარ, 1 საყენის სიგრძისა და 2 არშინის სიგანის, ძელის ან მოწნულ სასიმინდეში 1-2 თვის განმავლობაში ახმობდნენ, რის შემდეგ ფშვნიდნენ და მარცვალს ბელლებში ინახავდნენ⁶⁶⁹. ი. ბახტაძის ცნობითაც, რაჭაში სიმინდს ნალიაში ახმობდნენ⁶⁷⁰. მართლაც, ნალია სიმინდის გასახმობად და ტაროების დასაუნჯებლად განკუთვნილი ნაგებობაა. თავისი არქიტექტურით ნალია სავსებით ამართლებს სიმინდის ტაროების გასახმობი ნაგებობის დასახელებას, რაზეც ზემოთ გვქონდა საუბარი⁶⁷¹.

⁶⁶³ ივ. ჭავჭავაძის თხზულებანი. საქ. ეკ. ისტ., II, 97.

⁶⁶⁴ ქიმ. № 343.

⁶⁶⁵ რაჭულ გეოგოგის საბუთში (1918 წ.) ნახსენებია მუხის ბელელი (იხ. იმ/1082).

⁶⁶⁶ იხ. ქვემოთ თ. III, §1-ში.

⁶⁶⁷ ხის ქურქელია. საწყაოდაც ხმარობდნენ. იხ. ქვემოთ თ. III, §1.

⁶⁶⁸ საბა: «ბელელი—ფქვილისა და ხვარბლის დასამარხავი».

⁶⁶⁹ МИЭБГКЗК, т. 1, 177. რა თქმა უნდა, დ. ნოსოვიჩის მიერ აღწერილი ნალია მეტად პატარაა და არ წარმოადგენს რაქა-ლეჩხუმში გავრცელებული ნალიების სტანდარტულ ზომას.

⁶⁷⁰ МИЭБГКЗК, т. 2, 55.

⁶⁷¹ იხ. §15—მარცვლეულის გახმობა. იქვე იხ. ნალიის გავრცელების შესახებ.

მარცვლეულსა და ფქვილს გარდა ბელლისა ინახავდნენ მოზრდილი სკივრის მსგავს კურქელში, რომელსაც ლეჩხუმში კოდობანი ეწოდება, ზემო რაქაში კი ჰქვია ხარო, სახელი, რომლითაც ლეჩხუმში ბელლის თვალს აღნიშნავენ. საბას განმარტებით, „ხარო — ქვეკარის ორმოა“. ასეთი ორმო კი მარცვლეულის დასაუნჯებლად გამოიყენებოდა⁶⁷². როგორც ვხედავთ, რაქა-ლეჩხუმშიც ხარო მარცვლეულის საუნჯეა, მხოლოდ ერთ შემთხვევაში იგი სამეურნეო ნაგებობის, ბელლის, ნაწილია (ლეჩხუმში), მეორე შემთხვევაში კი სკივრის მსგავსი დამოუკიდებელი სათავსოა (რაქა). მართალია, ეს ხარო-კოდობანი 3 — 4 თვალისაგან (ხაროს თვალი) შედგება და არც თუ ისე პატარა სათავსოა, მაგრამ, როგორც მთხრობელთა სიტყვებიდან ჩანს, იგი სიღარიბის და არა შეძლებულობის გამომხატველი ყოფილა. „კოდობანი, ვისაც ბელელი არ ჰქონდა. ბელელი მეტი სიმდიდრე იყო“⁶⁷³.

§ 19. ღაფჰვა

მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით, წყლის წისქვილი აზიასა და კავკასიაში, ურარტუსა და საქართველოში ანტიკურ რომზე ადრე გამოიყენებოდა. პორიზონტალური ანუ აზიური წყლის წისქვილი მიჩნეულია უმარტივეს და უძველეს ტიპად და მისი წარმოშობის პირვანდელ კერად ახლო აღმოსავლეთის მთიანი ზოლია აღიარებული⁶⁷⁴. ასეთ წისქვილთა რიგს განეკუთვნება რაქა-ლეჩხუმის მთაზე ზოლში გავრცელებული გვიმინი⁶⁷⁵ (ლეჩხუმში) //კოდის (რაქა) ან ე. წ. გრიტინა//გრიტა წისქვილი. მისი შესწავლა, როგორც გ. ჩიტაია აღნიშნავს, მნიშვნელოვანია წისქვილის გენეზისის საკითხთან დაკავშირებით⁶⁷⁶. მაგრამ აქ ძირითადად ვიფარგლები მის შესახებ წერილობით წყაროებში არსებული მონაცემებით.

ღიუბუა დე მონპერე თავის მოგზაურობის აღწერაში აღნიშნავს, რომ ს. სორიდან 4 კერსის მანძილზე საშუალება მიეცა დეტალურად

⁶⁷² გ. რ. უ. ხ. ა. დ. ე. ლ. ე. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. კ. ყ. ო. ნ. ი. ა. სოფელი აკერა, თბ., 1964, 188-189; გ. ჯ. ა. ლ. ა. ბ. ა. დ. ე. ანგარიში გორის, ქარელისა და ზნაურის რაიონებში ეთნოგრა. მემკვიდრეობა. 1952, ხელნაწ., 16.

⁶⁷³ ს. ორბელი, მთხრობელი ი. გურგუჩიანი.

⁶⁷⁴ ს. ბ. ე. დ. უ. კ. ა. დ. ე. წყლით მბრუნავი წისქვილები არავეს ხეობაში, თბ., 1960, 08, 09.

⁶⁷⁵ გვიმი—წისქვილის კოდი, სადაც ჩადის და ვრცელდება წყალი (მ. ა. ლ. ა. ვ. ი. დ. ე. ლეჩხუმური ლექსიკონი).

⁶⁷⁶ გ. ჩ. ი. ტ. ა. ი. ა. ლეჩხუმის ექსპედიციის მოკლე ანგარიში. 266.

წევსწავლა ერთი იმ იშვარულ წისქვილთაგანი, „რომელიც ასე დიდი რაოდენობითაა გავრცელებული წყლის მთელი მდინარების გასწვრივ. ეს წისქვილი მეტის-მეტად მარტივია. 20 ფუტის სიგრძისა და 6 გოჯის სიგანის ღარი 5 ფუტის სიმაღლიდან 2 გოჯის სიღრმის წყალში ეშვება 20 ფრთიან და 2,5 ფუტ დიამეტრის მქონე ჰორიზონტალურ ბორბალთან. წყალი ხვდება ბორბლის ფრთების კიდეზე, ატრიალებს ღერძს და მოძრაობაში მოყავს წისქვილის ზედა ქვა, რომლის დიამეტრია არა უმეტეს 19 გოჯისა. ფქვილი გვერდიდან გამოდის. პატარა ხის ყუთი. რომელიც წისქვილის ქვის ტრიალისდაშესაბამისად მოძრაობს, არყევს ხვიმირს, რომ მარცვლის საჭირო რაოდენობას გამოყრის საშუალება მიეცეს. და აი, წისქვილის მთელი მექანიზმი მოქმედებდა 7-8 ფუტის სიგანის ხის სათავსოში. დღეში შეიძლება 4 ბათმის ან 24 ოყის დაფქვა“⁶⁷⁷.

რაქის წისქვილის ზუსტად ამგვარსავე აღწერილობას ვხვდებით მ. მაისუროვის წერილში⁶⁷⁸. მ. ლომინაძისეულ აღწერილობაში კი ეკიახულობთ: „გზად ყოველ ფეხის ნაბიჯზე გვხვდება ნაკადულეზის მეშვეობით მეტად ორაგინალურად მოწყობილი პაწაწა წისქვილები: წყაროსთან მიყენებულია ღარი, მასთან მეორე და ა. შ., სანამ არ მიადწევს პატარა საწისქვილე სახლის დასადგმელად მოხერხებულ ადგილს. ქვევიდან საყრდენშეყენებულ ღარებში მოედინება წყალი და მოძრაობაში მოყავს წისქვილის პატარა ქვა. ასეთი წისქვილები წყლის სიმრავლის წყალობით თითქმის ყველა ეზოშია. დიდი წისქვილები კი მეტად იშვიათია რაჭაში, რადგან იგი საერთოდ ღარიბია იმდინარეებით“⁶⁷⁹.

ლენჩხუშის წისქვილი, მისი ნაწილების ტერმინოლოგია და დანიშნულება აღწერილია გ. ჩიტაიას⁶⁸⁰ და მ. ალავეძის⁶⁸¹ მიერ. რაჭალენჩხუშის წისქვილების ზოგიერთი ნაწილის ტერმინოლოგიას ვხვდებით ს. ბედუქაძის წიგნსა⁶⁸² და ვ. ბერიძის ლექსიკონშიც⁶⁸³. ამ ავტორთა მონაცემებისა და რაჭაში შეკრებილი მცირე მასალის გათვა-

⁶⁷⁷ Dubois de Montpereux, დასახ. ნაშრ., 393.

⁶⁷⁸ М. М а й с у р о в, Опытки из путешествия по Имеретии, «К», 1851, № 43. მაისუროვის აღწერილობით, ღარის სიგრძე 15 ფუტია, ბორბლის დიამეტრი 22 გოჯი. სხვა მონაცემები ემთხვევა დაუბუა დე მონპერესას.

⁶⁷⁹ Ш. Л о м и н а д з е, Поездка в Рачу, СМОМПК, вып. 13, 1892, 20.

⁶⁸⁰ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ლენჩხუშის ექსპედიციის მოკლე ანგარიში. 264—265.

⁶⁸¹ მ. ა ლ ა ვ ე ძ ე, ლენჩხუშური ზეპირსიტყვაობა, 102—104.

⁶⁸² ს. ბ ე დ უ ქ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., 31, 33, 35, 71, 72, 74, 76, 78.

⁶⁸³ ვ. ბ ე რ ი ძ ე, სიტყვის კონა იშვარულ და რაჭულ თქმათა.

ლისწინებით დაახლოებით შემდეგი სურათი წარმოგვიდგება: ფიკრულ ნაგებობაში მოთავსებული გვიშიანი კოდის წისქვილი ერთბორბლიანია. გვიში//კოდი ცაცხვის, ლეკას, ან წიფლის მსხვილი ფულურო ხეა, ან ქვითაა ნაშენი. მასში ჩადის და გროვდება წყალი. ფშტირიდან (ლეჩხუმი) //შტვირიდან (რაჭა), რომელიც წარმოადგენს გვიშის ძირთან შეერთებულ მილს, მაღალი წნევით ეშვება წყალი, ზედება ბორბლის ფრთებს და აბრუნებს ქვას. ლაროშაპი ღარი, რომელიც გვიშს წყალს აწვდის რუდან (ლეჩხ.) //წისქვილის სათავედან (რაჭა). რუს არხში სათავესთან დგავენ წნულ ფაცერს, რომელიც აკაეებს წყლით მოტანილ ბალახ-ბულახსა და სხვ. წისქვილის შესაჩერებლად, წყლის მოსაწყვეტად, გადასაგდებად ღარში სახელურიან საგდოლას//საგდოლეს (ლეჩხ.) //გადასაგდებელას (რაჭა) დებენ.

ფეხს, რომელზედაც ბორბალი დგას, ასაწევ-დასაწევად აქვს ლამაქანია. ამით ზედა ქვას აყენებენ — მისი აწევის შემთხვევაში მსხვილად ფქვავენ, დაწევით კი — წმინდად. ფეხისავე მეშვეობით აღწევენ სწრაფად ფქვას. ქვ. რაჭაში დაფქვის ხარისხს არეგულირებენ ასადგმელასა და მის საყრდენს შორის სოლების შეყენება-გამოცლით. ამ სოლებს კორეები ეწოდება. მსხვილად ან წმინდად ფქვავენ აგრეთვე ასაწევას მეშვეობით. ასაწევა ხვიშირზე მიმაგრებული და ლაკვარასთან თოკით შეერთებული რკინაა. მისი ზევით გადანაცვლებით დაბლა იწევს ლაკვარა, ხვიშირიდან უშვებს მერ მარცვალს, რომელიც იღერდება. წმინდად დასაფქვადად კი ასაწევას ქვევით ჩაწოწევენ, რის გამოც ლაკვარა ზევით აიწევს და ნაკლებ მარცვალს გამოყრის (ს. დები).

თვით ხვიშირა ხისაა და კონუსის ფორმა აქვს. იგი წისქვილის ქვის თავზე კიდია. მასში ყრიან დასაფქვა მარცვალს. ლაკორა (რაჭული ლაკვარა) კი ხვიშირს ქვეშ მიბმული პატარა ღარია. მას ამოძრავებს რიკრიკა (ლეჩხუმი) //სარეკელა (რაჭა-ლეჩხუმი). მარცვალი ცვივა ქვის ღია გულში — გუგულაში (ლეჩხუმი) //წისქვილის გულში (რაჭა).

გუგულაში მოთავსებულია გამხმარი კვახის ყელი, ხოპე//ხოკერა.

ფქვილი ალატში — ჩიბეში (რაჭა-ლეჩხ.) //საჩიბეში//ხვიშირში (რაჭა) გროვდება.

ფქვილს იღებენ ჩოგნით — ჩოტილათი; ხვეტენ საფოთარათი, ქათმის ფრთისაგან გაკეთებული კონით.

ბორბლის საძირკველზე — ვირიხიდაზე — ორივე მხრივ მოკული თავით ჩასობილია რკინის ჩარჩო — კიბორჩხალი. იგი ბორ-
!1. ნ. ბრეგაძე

ბალს სწორად აყენებს, მასში ფეხი ტრიალებს. კიბორჩხალის ქვეშ, შუაში, ზეწი ჩადგმულია ფეხის დასაყრდენი, თუჯის ან რკინის საცორელა (ლეჩხუმი) //საცორველა (რაჭა), რომელზედაც წისქვილის პორბლის ფეხი ბრუნავს.

ბოსელა ეწოდება ბორბლის ბინას, ადგილს ბორბალსა და ქვას შორის.

წისქვილის ქვედა ქვა ჩამჯდარია ტახტში — ხის იატაკში. ბორბლის ღერძის თავზე წამოცმულ მოკლე რკინას — ცულას, ეყრდნობა ქვა და ბრუნავს. ქვის გარშემო შემოვლებულია ხის ზღუდე — გასაგებები⁶⁸⁴ //გარპარტყელი //სახრილე //სამთეური, რათა ფქვილი არ ღაიბნეს. საჩიბედან ფქვალს ხოპით გადააქვთ გუდაში (ს. ლები).

წისქვილის ბორბლის გასაჩერებლად ფრთეში დებენ კეტს — საფთეურას.

ბორბლის ფეხი ებჯინება ქალამანს (ქვ. რაჭა) //გამირს (ლეჩხუმი).

სათავედან წამოსული წყალი თავს იყრის ავალაში (ქვ. რაჭა) //სათავეში (ლეჩხუმი). აქედან წყალი გადადის განის ღარში (ლეჩხუმი).

დიდი (ერთზე მეტ ბორბლიანი), ე. წ. დოლაბი წისქვილები (ს. II ტოლა) კი მხოლოდ და მხოლოდ მდინარის ნაპირებზეა (რონი, ცხენისწყალი, ლაჩანური) და თუ პატარა, გვიმიანი წისქვილი, რომელსაც სიმცირის გამო გრიტასაც უწოდებენ (რაჭა), ნაკადულისა თუ ერთი დელის გასწვრივ სულ რაღაც ერთი კილომეტრის მანძილზეც კი ზოგჯერ 10—12 გვხვდება (იხ. ტაბ. XIII, 1), მდინარის წისქვილი შედარებით იშვიათია.

დიდი წისქვილის წყლის გადასაგდება ფართო ღარი — ბელარა //ბერღალა (ლეჩხუმი) //ბერღელა (ქვ. რაჭა), რომელშიც გადაუშვებენ ხოლმე წისქვილის მამოძრავებელ წყალს.

დიდი რაოდენობით გავრცელებული გრიტინა წისქვილები უფრო ხშირად რომელიმე კომლის კერძო საკუთრებას შეადგენდა, ზოგჯერ კი ორი-სამი მოსახლის საზიარო იყო. წისქვილებს სახელიც კუთვნილების მიხედვით შერქმევიათ: ხარებაანთი, ზაქარასასი, მათკალიანთი, მოშკაანთი, კოლაანთი, ბერიკაანთი, სუჩულაანთი⁶⁸⁵ და სხვა. ზოგი წისქვილი სამინდო იყო, ე. ი. დაფქვაში მინდს ახდევინებდნენ.

⁶⁸⁴ გასაგებების კიდევ ერთი მნიშვნელობის შესახებ (რაჭა) იხ. აქვე, ქვემოთ გვ. 163.

⁶⁸⁵ იხ. 1950 წ. რაჭის ექსპ. პასალები, ეთნ. სექტ. არქ.

ზოგი წისკილი ზამთარ-ზაფხულ მეშაობდა, ზოგან კი „წლის საზრდოს დაფქვას ეკენისთვეში იწყებდენ და ერთად ფქვავდენ ხუთი თვის საზრდოს. მერე მარტში მობრუნდებოდა წისკილი და ისევ დაფქვავდენ“⁶⁸⁶.

ფქვის დროს პირველად წამოსულ ფქვილს გარსაგები ეწოდება (ს. კიორა),

ჩვეულებრივ, იფქვებოდა კარგად გამშრალი მარცვალი. მაგრამ იმ შემთხვევაში, თუ თეთრი ფქვილის მიღება უნდოდათ, ხორბალს (სხვა მარცვლეულს არა) დაფქვის წინ გარეცხავდნენ⁶⁸⁷; შემდეგ კალოზე საფენზე დაყრილს მზეზე ცოტათი შეაშრობდნენ (ძალიან არ უნდა გაეშროთ, რომ კანიაანად არ დაფქვილიყო), ან გობზე დაყრილ ხორბალს გარეცხვის ნაცვლად სველ ხელს შეუსვამდნენ, გაშმენდ-გაანოტიავებდნენ. ასე გამზადებულ მარცვალს დაფქვისას კანი ადვილად შეეცლებოდა და ფქვილი თეთრი გამოდიოდა. მართლაც მარცვლის ზედაპირული, ოდნავი შესველება დაფქვის წინ აადვილებს ფქვის დროს კანის ენდოსპერმისაგან გამოცალკევებას⁶⁸⁸.

ხორბლეულთაგან ყველაზე ძნელი დასაფქვავია კილიანები — მახა და ზანდური. მათ დაფქვაში ორჯერ მეტი დრო იხარჯება დანარჩენებთან შედარებით.

მარცვლეული მსხვილად და წმინდად იფქვება. სიმინდის დაფქვით იღებენ ღერღილსა⁶⁸⁹ და ფქვილს⁶⁹⁰. ქერსაც დაღერლავდნენ// დარეშვავდნენ⁶⁹¹ ღორებისათვის. ხორბალი კი „საშუალო ნაფქვავი უკეთესია. მარილიგულად უნდა იყოს, როგორც მარილის სისხთა“⁶⁹².

საბასთან ვკითხულობთ: „წისკილი — დიდი საფქველი“, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ ყოფილა მცირე საფქველიც. მართლაც, რაჭა-ლეჩხუმშივე დამოწმდა ხელსაფქვაის არსებობა. „ძველ დრო-

⁶⁸⁶ ს. კიორა, მთხრობელი, ე. რეზიაშვილი. მსგავსი ცნობა იხ. აგრეთვე რ. ხ ა რ ა ძ ი ს ნაშრომში—„Грушинская Община», кн. 1, 164.

⁶⁸⁷ მარცვლის გარეცხვა სვანეთშიც ცოდნათ (იხ. მ. К а л ь в е й т, დასახ. ნაშრ., 19).

⁶⁸⁸ А. Н. П р я н и ш н и к о в, დასახ. ნაშრ., 235.

⁶⁸⁹ ს ა ბ ა: «ღერღილი არს მარცვალნი ეერცვთა და მისთანათა საფქუმლზედ ხოზრად დაღეწილი».

⁶⁹⁰ ს ა ბ ა: «ფქვილი—ნაფქვავი».

⁶⁹¹ ს ა ბ ა: «როში—სხვლად დაფქული». არაგვის ხეობაში მსხვილად დაფქულს ნაღერლი ანუ როში ეწოდება (ს. ბ ე დ უ კ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., 42).

⁶⁹² ს. ლები, მთხრობელი ნ. გობეჯიშვილი. არაგვის ხეობაშიც მშრალად ანუ მარილიგულად დაფქული მეორე ხარისხის ფქვილია (იხ. ს. ბ ე დ უ კ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., 42).

ში ქონებოდა ყე ხელსაფქვევი. მე ქვე მოვესწარი. დიდი პურივით იყო გამრგვალებული ქვა. მერე იმას რქა ესვა — ხე. რკინაზე იყო ასე დაკეპული და ატრიალებდნენ. ღერძი ქონდა რკინის ზედა და ქვედა წვას, რომ ბრუნვის დროს არ გადაცურებულყო“⁶⁹³.

§ 20. მარცვლეულისა და ფჰვილისაგან გამზადებული პროდუქტები

ვიდრე შევეხებოდნე მარცვლეულთაგან და მათი ფქვილისაგან გამზადებულ პროდუქტებს, ორიოდ სიტყვით მოვიხილავ იმ საშუალებებს. რომელთაც ადგილობრივი მოსახლეობა იყენებდა მათ დასამზადებლად და გამოსაცხობად.

დამოწმდა პურის ცხობის უძველესი და უმარტივესი საშუალება — ცეცხლის გამოყენება გამოსაცხობი ქურჭლისა თუ რაიმე სპეციალური მოწყობილობის გარეშე — პურის კერაში⁶⁹⁴, შუა ცეცხლზე პირდაპირ ყვერბზე⁶⁹⁵ დაკერა. ყვერბს ნაცრისაგან წმენდდნენ პატარა კვაჭინათი („თხივით ტარდაგებულთა“ — ს. სპათაგორი) და შემდეგ ამ გახურებულ ქვაზე დააფენდნენ ანჩხლის (ფხიანი, განიერფოთლიანი ბალახია) ფოთოლს (ს. ს. ჭიორა, გლოლა), რომელსაც ზამთრისათვის გამზარს ინახავდნენ. მასზე აკრავდნენ პურს. ამ უკანასკნელს ისევ ანჩხლს ან თუნუქს (ს. I ტოლა) გადააფარებდნენ, ზედ ლაღარს დააყრიდნენ და აცხობდნენ. სვანეთში ფიქსირებული ცხობის მსგავსი წესის შესახებ მ. ჩართოლანი აღნიშნავს, რომ პურის ცხობა ნაღვერდალში და გახურებულ ქვაზე გენეტიკურად უძველესი ღროიდან მომდინარე ჩანს, როცა პურის გამოსაცხობი მოწყობილობა კერიდან ცალკე არ იყო გამოყოფილი⁶⁹⁶. სადღეისოდ ცხობის ამგვარ წესს აღარ მისდევენ, სამაგიეროდ შემორჩა იგივე შუა ცეცხლზე ან ბუხარში ნაკვერცხალ-მუგუზლებზე გახურებულ თიხის კე-

⁶⁹³ ს. ლებო, მთხრობელი გ. გობეჯიშვილი.

⁶⁹⁴ ჟერია—შუა ცეცხლის დასანთები (ადგილი). თავში ჰორიზონტალურად დადებულია გრძელი ქვა (ქვაკერა), რომლის ორივე თავზე მზის სიმბოლოა გამოყვანილი. ქვაკერაზე მუგუზებს (გრძელ შეშას) აწყობენ დასანთებად. წინ ფილაქანია დაგებული და ყვერბს უწოდებენ (ქ. დ., I, რაქული ლექსიკ.)

⁶⁹⁵ ს ა ბ ა: ყუერბი—ესე არს საცეცხლე კერის ადგილი, გინა ბოსტნის მარაგი. ა. ნ ე ი მ ა ნ ი (ქართ. სინონიმთა ლექსიკ.): ყვერბი—მაყალი, მანგალი. ყვერბი ესაა კერის დიდი ქვა, რომელზედაც ანთებდნენ ცეცხლს. ს. ჭიორაში ყვერბს ხსნიან, როგორც საცეცხლურს (ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, საველე დღიური №4). ყვერბთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს რაქაში: დამოწმებული სახანეთა ტოპონიმები: საყვერბე-გორა (ს. ბაჩიხევი) და საყორბე (ს. ზ. ბარი).

⁶⁹⁶ გ. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1961, 121.

ცემაში გამოცხობის ჩვეულება. ამასთან, ახვავებენ საბუხრე და შუა-
ცეცხლის კეცებს. პირველი მომცრო ზომისაა, მეორე კი უფრო დი-
დაა⁶⁹⁷. კეცებში აცხობენ პურებსა და მჭადს⁶⁹⁸. კეცზე დაკრულ
მჭადს ააფიცებენ ცეცხლის წინ, ან ზევიდან მეორე გახურებულ
კეცს დაახურავენ, ზედ ლადარს დააყრიან. მჭადს თუ აფიცებულ-
საც აცხობენ, პური, უმთავრესად, გადამხობილ კეცებში ცხეება.

თუ ყვერბზე გამომცხვარს ნაყვერბალი//ყურბეული⁶⁹⁹ //ყვერ-
ბეული ეწოდება, კეცებში გამომცხვარს ნაკეცური⁷⁰⁰//კეცეული
ჰქვია.

ფართოდაა გავრცელებული ლეჩხუმსა და რაჭის რიგ სოფლებში
თორნე. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ რაჭის მთის სოფლებში (ლე-
ბი, ჭიორა, გლოლა, სანარი და სხვ.) დღესაც კი არ გვხვდება იგი-
ხოლო ზ. რაჭის ზოგ სოფელში (წედისი, ზ. ბარი), ასევე ქვ. რაჭის
ს. ნიკორწმინდაში თორნე არც თუ ისე დიდი ხნის შემოსულია და
მთხრობლებს ახსოვთ კიდევ მისი შემოსვლა-გავრცელების დაახლო-
ებითი თარიღი.

თორნის არარსებობა მთის სოფლებში ჩვეულებრივი მოვლენაა
არა მარტო დასავლეთ, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოსათვისაც.
როგორც გ. ჩიტაიას გამოკვლევიდან ჩანს, „ჩვენში თონე გარკვე-
ული პურის ჭიმებს ახლდა თან და გარკვეული ზონის მეურნეობისა-
თვის იყო დამახასიათებელი. იგი ბარისა და ზეგანის ზოლში გვხვდე-
ბა, ხოლო მთაში „ღომელი“ და „ჩიქროა“ გაბატონებული. მთის
ზოლში პური უმეტესად ოდოშად იმკება. ამის გამო კევრით მისი გა-
ლეწვა ძნელია, ხოლო თორნეში გამოცხობა თითქმის შეუძლებე-
ლი. გლეხს შემჩნეული ჰქონდა, რომ დოლის პურსა და თავთუხს წე-
ბოვანება მეტი აქვს, ვიდრე მთის ზოლის პურებს, განსაკუთრებით
კი ოდოშად მოჰკილს. პურის წებოვნება განსაკუთრებით საჭიროა
თორნეში პურის გამოცხობის დროს, რადგან წებოვანი პურის ცომა
თორნეში კუტად არ ვარდება და ამდენად ცხობის დროს ასეთი პუ-
რი ზარალს არ იძლევა, ან მეტად მცირეს“⁷⁰¹ აქედან გამომდინარე,

⁶⁹⁷ ფ. გ ა რ დ ა ფ ხ ა მ ე, შეკურძლეობა და მექვეყნარე, ლეჩხუმში, 395.

⁶⁹⁸ ს ა ბ ა: მჭადი—ფეტვისა, სიმინდისა და მისთანათ პურია.

⁶⁹⁹ მ. ა ლ ა ე ი ძ ე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 117. ს ა ბ ა: ყურბეული—
შაფართხელა. შაფართხელი—ხშიალი ნაყარში მცხვარი. მოხეური ლექსიკონი:
ყურბეული—პურის კვერი (ქ. დ., 1).

⁷⁰⁰ მ. ა ლ ა ე ი ძ ე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 117 და მ ი ს ი ვ ე, ლე-
ჩხუმური ლექსიკონი.

⁷⁰¹ ჩ ი ტ ა ი ა, ქართული თორნე, 376.

გასაგები ხდება რაჭის მაღალი ზონის სოფლებში თორნის არარსებობა.

თორნე. ისევე როგორც კეცი, მეთუნეობის პროდუქტია. ხშირია შემთხვევა, როცა მას გამზადებულს ყიდულობენ (უმთავრესად ებრაელებსაგან). მაგრამ არაიშვიათად მას ადგილობრივაც ამზადებენ. იგი უპირატესად ქალის სამუშაოა. აი რას გვიაზნობს რაჭველი მეურნე: „აყალო მიწები არი აქ სოფელში და იმითი კეთდება. ქალები აკეთებდნენ. მიწას დაზელენ, რივნის ქვიშას მეიტანენ, ცხელი წყლით, ადულებული წყლით შეაზავებენ, რო შეეტყობა კარგი მოყვანილი იქნება მიწა. დააგვარგვალებენ გრძლად და შემოახვევენ რა ზომაზეც გინდა, ხელით შეასწორებენ. ცოტა რო. შეჰკნება, მერე დანით ამოხაზავენ“⁷⁰². რაჭის მსგავსად ლეჩხუმშიც „ისეთი ფართო მოხმარების საოჯახო საგნები, როგორიც არის კეცი, ქოთანი და თონე, ცაგერის რაიონის თითქმის ყველა სოფელში მზადდება და ამ სახის მეჭურჭლეობას აქ თითქმის ყველგან მისდევნენ. აღსანიშნავია, რომ ეს დარგი განსაკუთრებით ქალების საქმიანობაში შედის“⁷⁰³.

თორნე უმეტესად ეზოშია მოთავსებული. ზოგჯერ მას ავდრისაგან იცავს ოთხ სვეტზე მდგარი გადახურვა. ასევე არაიშვიათია შემთხვევა, როცა თორნე გადახურულ სამეურნეო ნაგებობაშია მოთავსებული. ჩვეულებრივ, თორნე მიწაშია ჩადგმული ისე, რომ მისი ნაწილი მიწის ზევით საკმარის სიმაღლეზეა ამოზიდული. იგი გარედან მოწითვეა შეღესილი და მის ამ მიწის გარშემოწერილობას ჩარჩოსავით გარს არტყია მრგვლად ღობესავით წნული ტყეჩი ან ყავარი (იხ. ტაბ. XIV, 1-2).

თორნეში უპირატესად ზაფხულში აცხობენ პურს, ზამთარში კი კეცებს ეძალებიან. თორნეში გამომცხვარს თონეული ეწოდება (იხ. ტაბ. XIV, 3-4).

რაჭაში, მთის სოფლებში, სადაც თორნე არაა, პურს ფურნეებში, ღუმელებში აცხობენ. ეს უკანასკნელი ახალი შემოღებულია. გვხვდება როგორც ეზოში დადგმული, (ღები), ისე თვით საცხოვრებელ სახლში ნაგები ღუმელი (ს. წედისი). გამოსაცხობი პურის ღუმელთან მისატანად იყენებენ ორომებს. ეს უკანასკნელი ცომის გუნდის ასაფუებელი, გასაბრტყელებელი და თორნესთან ან ფურნესთან მისატანი ხელიანი, ტარიანი ფიცარია⁷⁰⁴ (იხ. ტაბ. XIII, 2).

⁷⁰² საღმჯლო, მთხრობელი ა. ჯანელიძე.

⁷⁰³ ფ. გარდაფხაძე, დასახ. ნაშრ., 386.

⁷⁰⁴ ჯ. დ., I, რაჭელი ლექსიკონი.

ცნობებს რაჭა-ლეჩხუმში მარცვლეულისა და ფქვილისაგან დაზნადებული პროდუქციის შესახებ ვხვდებით გასული საუკუნის პერიოდულ გამოცემებში („ივერია“, „СМОМПК“ და სხვ.), მ. აღმაშენებლის „ლეჩხუმურ ზეპირსიტყვაობაში“, „ქართულ დიალექტოლოგიაში“ (1) და სხვაგან. აღნიშნულისა და სხვ. ეთნოგრაფიული მასალის გათვალისწინებით შემდეგ მონაცემებთან გვაქვს საქმე.

ხორბლის მარცვლისაგან მზადდებოდა კორკოტი და ჭანტილა//წანდილი. საბას განმარტებით, „კორკოტი დანაყილი ხეარბალია“, „წანდილი კი მგბარი (მოხარშული) ხეარბალი“. N-სა 705 და ა. ბარამიძის⁷⁰⁶ მონაცემებითაც კორკოტი გაცხვილი, ქერქგაცლილი, მოხარშული ხორბალია. ქერქგაცლილი — „გატვირთული“ ხორბალი იხარშება დღე-ღამის განმავლობაში. შემდეგ დღე-ღამითვე აჩერებენ ქოთანში, დაბოლოს ზეთით, ხახვით და კვანძის თესლით ან ნიგვზით შეაზავენ. ესაა კორკოტი. იგი უმთავრესად საშობადო მზადდებოდა. ზოგი მთხრობლის აღნიშვნით, ჭანტილა//წანდილი იგივე კორკოტია. მართლაც, ქვ. რაქასა და ლეჩხუმში შობის წინა დღეს, როცა კორკოტი იხარშება, ჭანტილობა ეწოდება⁷⁰⁷. მაგრამ ზოგიერთის ცნობით, წანდილი მოუცხევეი ხორბლისაგან იხარშებოდა თევდორობა დღისათვის და მიცვალებულისათვის. მას თავლით ან შაქრით აზავენდნენ.

ჩვილებისათვის პურის ფქვილისაგან მზადდება ფაფა—„ფიფინა“. კმაზავენ ერბოთი და მარილით⁷⁰⁸.

ხორბლის ფქვილისაგან აცხობენ პურებს, ლავაშებს //ლავოშებს, სხვადასხვაგვარ „ჩართულებს“ და „ბაჭულებს“.

ცომის გასამზადებლად გაცილი ფქვილისაგან ხის ან თიხის ჭურჭელში, სასაფუერეში⁷⁰⁹ ჩააგებენ საფუარს. თბილ წყალსა და ფქვილს ერთად გაქნიან, უზამენ მარილს. ამოურევენ ლაფხა//ლავერთხათი (სამეკაპი ან ოთხტოტი ჯოხი) ან ჩოგნით⁷¹⁰, თავს სუფ-

⁷⁰⁵ №, შობა გერიასა და რაჭაში. ივერია. 1898, № 277.

⁷⁰⁶ ა. ბარამიძე, ს. ბოსტანა.

⁷⁰⁷ ფ. გარდათხაძე, ლეჩხუმური ხალხური დღეობები და მცხივე, რაჭულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი. ხელნაწერები.

⁷⁰⁸ ქ. დ., I. 517.

⁷⁰⁹ სასაფუერე—თიხის ორყური მაღალი ქოთანი საფუერის ჩასაგებად (ქ. დ., I, რაჭული ლექსიკ.); სასაფუარა—სასაფუერე, ცომის ასაფუელები ჭურჭელი“ (მ. აღმაშენებელი, ლეჩხ. ლექსიკ.).

⁷¹⁰ ჩოგანი—ცოტა ამოგობილი (ამოღრმავებული) ბრტყელი ან მობრტყო ხის კოეზი (ქ. დ., I, რაჭული ლექსიკ.).

ე) დაავუელა ღორის გულჩართული ბაჭულია⁷²¹.

ვ) ფხლუანი — ქარხლის ნოშოს (ფოთოლს) მოხარშავენ, ასტა-
ბი⁷²² მოკეპავენ. ნადულს ან ხაქოს და მარილს შეუტრევენ და პურ-
ში ჩაუტრთავენ⁷²³.

გარდა ამისა ცხვებოდა ნიგვზიანი, ცერცვიანი, შაქრიანი, ქონი-
ანი და ძროხეული თუ სხვა ჩართულები. ცოდნით ცხრაეცილი
ბაჭულის კეთებაც (ს. ღები). ბაჭულებს ფორმის მიხედვითაც ასხ-
ვავენდნენ. მაგალითად, ნამგლოვანი (ნახევარმთვარის მსგავსი, ნამგ-
ლისებური). ბოხჩუანი (ოთხკუთხა, ბოხჩის მსგავსად ოთხწვერმო-
ეცილი) და სხვ.

ცოდნით აგრეთვე გარკვეულ დღეობა-დღესასწაულებთან და-
კავშირებით რიტუალური დანიშნულების ნამცხვრების — პურები-
სა და ჩართულების — გამოცხობა. რიტუალურ ნამცხვარს ტაბლა ან
განატეხი ეწოდება.

პურებისა და ნამცხვრების შესწავლის მნიშვნელობის აღნიშვნი-
სას ნ. ეგოროვი მიუთითებდა იმ გარემოებაზეც, რომ ისინი პირ-
ველყოფილი რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების შესწავლის საქ-
მეში არსებული ხარვეზის შევსების შესაძლებლობას იძლევა⁷²⁴. ამ
მოსაზრების ნათელი დადასტურებაა რელიგიის ისტორიის ცნობი-
ლი სპეციალისტის, ვ. ბარდაველიძის მიერ ქართული საწესო პუ-
რებისა და მათზე დატანილი გამოსახულებების შესწავლა⁷²⁵. სწო-
რედ ასევე, რაჭა-ლეჩხუმის საწესო ნამცხვრები წარმოდგენს გარ-
კვეულ მასალას ამ მხარეთა მოსახლეობის რელიგიური აზროვნების
წესასწავლად. ცნობები რიტუალური ნამცხვრების დანიშნულება-გამო-
ყენებას შესახებ მოცემულია ქვემოთ⁷²⁶, აქ კი შემოვიტაროთ მხო-
ლოდ იმის აღნიშვნით, რომ ზემოდასახელებულებს გარდა მზადდებო-
და ისეთი ნამცხვრებიც, რომელთა ერთ წყებაზე ეხატა შინაური სა-
ქონლისა და ფრინველის (ხარი ძროხა, ღორი, ქათამი), ადგილობრივი

⁷²¹ ქ. დ., I, რაჭელი, 517.

⁷²² ასტაში უფრო ცეცხლიდან ღადარის გამოსაღებად იხმარება.

⁷²³ ქ. დ., I, რაჭელი, 540.

⁷²⁴ Н. М. Егоров, *Общие пироги и хлеба, СМОМПК, вып. 40, отд. 2, 1909, 4.*

⁷²⁵ ვ. ბარდაველიძე, *ქართული/სვანური/საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები*. თბ., 1953; В. В. Бардавелдзе, *Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен*, Тб., 1957.

⁷²⁶ იხ. თ. V, § 3; იხ. აგრეთვე, ნ. ბრეგაძე, *მემინდერეობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი რაჭა-ლეჩხუმში*, მაცნე, № 2, 1964.

გავრცელებულ მცენარეულ კულტურათა ნაყოფის (მარცვლეულთა თავთავეები, მტევანი) და სასოფლო-სამეურნეო იარაღების (საბენელი, სახნისი, კვერი, ნამგალი, თოხი, უღელი და ა. შ.) გამოსახულებანი, ხოლო მეორე წყება თვით წარმოადგენდა მათ მიმსგავსებულ გამოსახულებებს.

ჩართულ-შეკეცილებს გარდა საძღვნოდ ცხვებოდა ჩაურთველი, ე. წ. კოტეტიანი⁷²⁷ (იხ. ტაბ. XIV, 4) და მურასა პურები. საძღვნოდვე ამზადებდნენ ღვეზელს — დიდ გობზე გათხელებულ ცომს გულში ჩაურთავდნენ აფშენილ ყველსა და შუაზე გაჭრილ, მოხარშულ 40 კვერცხს, დებდნენ გახურებულ ყვერბზე და აცხობდნენ.

ქვავის პურს ზოგჯერ ქერის საფუარს უგებდნენ. ქვავისაგან არა უკ მზადდებოდა.

ქერისაგან ამზადებდნენ ალუდს, დატას, ბურახს, არაყს. მოხალული ქერის მარცვლისაგან ყავას ხარშავდნენ. ამ უკანასკნელს ან მოხალულ-დანაყული მარცვლის (ქერის ან ხორბლისა) ფაფას კუჭის აშლილობისა და მუცლის ტკივილის დროს ხმარობდნენ. ზოგჯერ ასევე წამლად, ზოგჯერ კი „ხილად“ ამზადებდნენ ხალას. „მოვხარშავდით ქერს, გავაშრობდით. მერე კეცებზე დაეხალავდით მერე ქვე დაფქვამდით და გავცრიდით. გობზე წყალს დაეასხამდით და ისევე მშრალად იყო. დავკუშნიდით და ვჭამდით. მოხალეა აღარ უნდოდა და აღარაფერი. ამას ხილათ ვაკეთებდით საღამოთი. როცა მოგვეწყინებოდა და პური აღარ გვინდოდა, მაშინ ვჭამდით. ან რო გაგვიფუჭდებოდა მარცვალი, შეხურდებოდა, მერე პურად აღარ ცხვებოდა. მოქენილით ფქვილად თხლად კეცებზე, დაეასხამდით ცხელზე, ფელანუშივით მოვადუღებდით, ძალიან ტკბილი იყო ის თითონ და კოვზებით ვჭამდით. მოდულდებოდა ცეცხლზე კეცებზე“⁷²⁸. გამოდის, ხალა სასიამოვნო საჭმელი ყოფილა. მეორე მხრივ კი, მარცვლის შეხურებისა და პურად გამოცხობის უფარგისობის შემთხვევაში, ხალხს მაინც მიუგნია მისი საჭმელად გამოყენების შესაძლებლობისათვის. მოხალული ფქვილის საჭმელად გამოყენებას ვხვდებით საქართველოს სხვა კუთხეებშიც⁷²⁹.

ქერის პური კეცებში ცხვებოდა. ქერს ძარღვი არა აქვს, „ვერ გაყავდათ“ და ამიტომ ღვეზს ვერ აცხობდნენ.

სიმინდის ფქვილისაგან ცხევა მჭალი. ზელენ უმარილო ცივი წყლით და მამინვე (იშვიათად აფუებასაც აცლიან) აცხობენ, უპირა-

⁷²⁷ „კოტეტი—საგანგებოდ გამომცხარი პურის მრგვალი თავი“/მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე. ლეჩხუმური ლექსიკონი/.

⁷²⁸ ს. შკერი, მთხრობელი ლ. ჯოხაძე-გაგნიძისა.

⁷²⁹ მ. ჩ ა რ თ ლ ა ნ ი, დასახ. ნაშრ.

ტესად. კეცებში. თორნეში გამოსაცხობი კი ცხელი წყლით იზილუ-
ბა. მჟადი გაცუვების შემდეგ მალე ხმება და მისი რბილად შენახვა
წნელია. მაგრამ აი. ლეჩხუმში, უფრო იშვიათად კი რაჭაშიც, ვხვდე-
ბით ნამცხვარს — ე. წ. ჭად-პურას ან სიმინდიან პურს (რაჭაში მაკე
პურსაც უწოდებენ) — ესაა პური, რომელსაც გულად სიმინდის
ფქვილის ცომი აქვს ჩართული, მაგრამ ამ შემთხვევაში სიმინდი
ჭარბობს, იგი პურის ცომის მხოლოდ თხელ გარსშია გახვეული.
„ჭადპურა შეიძლება გამოცხვეს აფუნებულები და აუფუნებელიც.
აფუნებისას ცალცალკე აყენებენ ჭადსაც და პურსაც. ჯერ პურს
ზელენ, მერე ჭადის ცომს. აფუნებული სიმინდის ცომი თხელი
დგება. თუ ააფუნებენ მაღალი იქნება და შესანიშნავი. მას ასე ვა-
ცხობდით იმიტომ, რომ ჭადი ადრე ხმება, პური — გვიან და ინახავს
ჭადს. უფრო ზამთარში ინახება დიდხანს. რამოდენიმე დღე არ
ფუჭდება. ჩავაფიცხებთ, გავათბობთ და კაი საქმელია“⁷³⁰. ს.
შქმერში (ხორბალი არ მოდის) ჭადპურას ქერისა და სიმინდისაგან
აცხობენ.

დაღერლილი სიმინდისაგან ღომს ხარშავენ. „ღერლილს ჩაეყ-
რით საცერში, მოვხურავეთ (ვაბრუნეფთ წალმა), მაღლა შეირთვას
ანაცერს, მოვართომთ და საქონელს ვაქმევთ, დარჩება ღერლილი.
ჩაეყრით თურჯში, დაკვიდეფთ საქვაბეზე ან დავდგამთ სამფეხზე.
აგადუდეფთ. შეეაყრით დაქფულს, შეეზელთ სუთით“⁷³¹, შეექნით ღომს,
მოშუშდება. შემდეგ გარმევიდეფთ და მოვზელთ, აშევიდეფთ ჩოგ-
ნით“⁷³² ხან საინით. დავადენთ საინზე“⁷³³. ღერლილისაგან გაკეთე-
ბულ ღომს ნაღერლი ეწოდება.

ღომის მარცვლებისაგან ღომი იხარშებოდა. ღომის ღომს იხსე-
ნიებს სიმინდის მჟადთან ერთად დიუბუა დე მონპერე ლეჩხუმის ალ-
წერისას⁷³⁴. გარეცხილ ღომს ადუღებულ წყალში ადგამდნენ. „ვხარ-
შავდით ბრინჯივით, მარილს არ ვუზამდით. ჩოგნით ვურევდით —
ხის ნიჩაბით, წიფლის, ლამაზი. დუღილს რო დაიწყებდა, მერე ვუ-
რევდით, ვადექით თავზე სანამ არ შეიხარშებოდა. რომ არ მოგვე-

⁷³⁰ ს. ლვირიში, მთხრობელი დ. გიორგობიანი.

⁷³¹ ესეთი — ღომის სახელი მრგვლად გათლილი მოკლე ჯოხი (ქ. დ., I, ლეჩხ.
ლექსიკონი).

⁷³² ჩოგანი — ღომის დასაგები გათლილი ვიწრო ფიკარი (ან სქელი ყავარი), თავ-
ფართო და ტარიანი, ღომის ამოსაღებად და თეფშზე დასაგებად (ქ. დ., I, ლეჩხუ-
მური ლექსიკ.).

⁷³³ ცაგერი, იხ. ქ. დ., I, ლეჩხუმური, 494—495.

⁷³⁴ Dubois de Montpereux, დასახ. ნაშრ., 434—435.

ჩია, დეიკრავდა ის ქვეშ. მიტომ ვურევდით, რომ შეთავსებულიყო ისინი ყველა, შერეოდა ერთმანეთს. რომ მეიხარშებოდა გადმევრლებლით და საინით ქვაბში თავს მოვაწეპდით და გადმევილებლით საინებზე. ფქვილის შერევა არ შეიძლება. თბილი უკეთესი იყო⁷³⁵. ფეტვისაგან აკეთებდნენ ფაფას. აცხობდნენ „ჭადის პურს“, რომელსაც ქერის საფუარს უგებდნენ.

თ ა ვ ი III

მემინდვრეოვასთან დაკავშირებული ხალხური მებროლოგიის სისტემა

§ 1. ხალხური მებროლოგიის სისტემა

(მარცვლეულისა და სივრცის საზომ-საწყაონი)

სამიწათმოქმედო მეურნეობის განვითარების დონე ხალხურ მებროლოგიის სისტემაშიც პოვებს ასახვას. ამიტომაც გარკვეულ ინტერესს იწვევს ზომა-წონის ხალხური ერთეულების შესწავლა.

ქართულ ხალხს ძველთაგანვე აქონდა შემუშავებული ზომა-წონის გარკვეული სისტემა. აქედან, როგორც ივ. ჭავჭავაძე აღნიშნავს, მეკრივი მასალისა და მარცვლეულისათვის მიღებულ საზომს საწონი, თხევადი მასის საზომს საწყაული, საწყაო ან საწყეო, სივრცის საზომ ერთეულს კი გასაზომი რქმევია. ეს უკანასკნელი კი სამივე დარგის ერთეულების აღსანიშნავ საზოგადო ტერმინად ქცეულა¹. მაგრამ, ერთი მხრივ, სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში მოცემული განმარტება: „საწყავი და საწყაული ეწოდების ჭურჭელთა რააცა აიწყვის: ნოტიო კოკითა, გინა მარცვალი კოდითა და მოდითა და რააცა“, მეორე მხრივ კი, ნ. ჩუბინაშვილის „ქართულ ლექსიკონში“ მოყვანილი ახსნა — „საწყაული და საწყავო — ჭურჭელი საცნობი რაოდენობისა ნოტიოთა, მარცვალთა, ფქვლთა და ეგვეთარისა“, გვაძლევს უფლებას, მარცვლეულთა საზომების შესატყვისად საწყაო და საწყაულიც ვიხმაროთ. ასევე, თხიერი და ფხვიერი მასის საზომადაა განმარტებული საწყავი ქართულ-რუსულ ლექსიკონში².

⁷³⁵ ს. სპათაგორი, მთხრობელი ც. გეიშინი-ლეშაქაშელისა.

¹ ივ. ჭავჭავაძე, ქართული საფას-საზომთა მკოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მებროლოგია, ტფ., 1926, 617.

² ქ. დ ა თ ი ა შ ე ი ლ ი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, II, თბ., 1948.

ზოგადქართული მეტროლოგიის შესწავლის დარგში მნიშვნელოვანი მუშაობაა ჩატარებული (ივ. ჭავჭავაძე, ს. კაკაბაძე), მაგრამ რადგანაც ამ საწყაოთა „რიცხვ თემითი თემად სხვადასხვა არს“ (საბა) და თანაც დროთა განმავლობაში ისინი ცვალებადობას განიცდიდნენ, ამდენად უფრო მნიშვნელოვანი ჩანს ამ საკითხის შესწავლა ცალკეულ მხარე-რაიონთა ფარგლებშიც. გარკვეულ ყურადღებას იმსახურებს ამ მხრივ სამიწათმოქმედო რაჟა-ლეჩხუმი.

რაჟა-ლეჩხუმის ზომა-წონის ხალხური სისტემა სპეციალური კვლევის საგანი არ ყოფილა. წინამდებარე პარაგრაფი ეხება მეძინდერეობასთან დაკავშირებულ ზომა-წონის ზოგიერთ ერთეულს (მარცვლეულისა და სივრცის საზომები) და ძირითადად დამყარებულია რაჟა-ლეჩხუმში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალის მონაცემებზე. ამასთან, გათვალისწინებულია, ერთი მხრივ, ზოგადქართული მეტროლოგიის ირგვლივ არსებული მასალა — სულხან-საბა ორბელიანისა, დავით და ნიკო ჩუბინაშვილების ლექსიკონები³, გიულდენშტედტის მონაცემები⁴, ივ. ჭავჭავაძისა⁵ და ს. კაკაბაძის⁶ გამოკვლევები, მეორე მხრივ კი, უშუალოდ რაჟა-ლეჩხუმის შესახებ არსებული ცნობები, რომელთა ამოკრება მეტ-ნაკლებად შესაძლებელია სხვადასხვა სახის ისტორიული საბუთების, საქართველოსა თუ კავკასიის კალენდრებისა⁷ და ი. ბახტაძის⁸ მასალებიდან, ვ. ბერიძის ლექსიკონიდან⁹ თუ მ. ალავეძის შრომებიდან¹⁰ და ეთნოგრაფიის სექტორში დაცული საარქივო მასალიდან.

რაჟა-ლეჩხუმში გავრცელებული ზომა-წონის ერთეულთა განხილვისას დაცულია შემდეგი თანამიმდევრობა: 1. მარცვლეულთა

³ დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, სპბ., 1887; ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961.

⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, 236—237, 286—287.

⁵ ივ. ჭავჭავაძე, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია.

⁶ ს. კაკაბაძე, ქართული მეტროლოგია და მისივე, ივ. ჭავჭავაძე, ქართული საზომების მცოდნეობა ანუ მეტროლოგია, საისტორიო მოამბე, I, ტფ., 1925.

⁷ საქართველოს კალენდარი, 1888—1892 წწ.; Кавказский Календарь /К. К./ на: 1870, 1879, 1880—1887, 1894, 1896, 1897, 1899, 1900, 1910, 1912, 1914, 1915, 1916 гг.

⁸ МИЭБГКЗК, т. 2.

⁹ ვ. ბერიძე, სიტყვის კონა იმერული და რაქულ თქმათა.

¹⁰ მ. ალავეძე, ლეჩხუმური ლექსიკონი; მისივე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა.

და ფქვილის ისეთი საზომები, რომლებიც გარკვეული ფორმის ხის კურკელს, საწყაოებს წარმოადგენს და შემორჩენილი ყოფილა XIX ს. დასასრულსა და XX ს. დასაწყისშიც (იხ. ტაბ. XI. 1—2). 2. საზომთა ისეთი მსხვილი ერთეულები, რომლებიც ხის საწყაოს არ წარმოადგენს. 3. ისტორიულ საბუთებში მოყვანილი საზომები, რომელთა ხსენება XIX ს. ან უფრო ადრეულ ხანაშიც აღარ გვხვდება. 4. ე. წ. მცენარეულის საზომი ერთეულები, რომლებითაც მარცვლეულიც იზომება. დაბოლოს, 5. სივრცის — ფართობისა და სიგრძის საზომი ერთეულები.

1. კოდო. ივ. ჯავახიშვილის აღნიშვნით, დასავლეთ საქართველოს XVII—XVIII სს.-ის ძეგლებში კოდი უკვე იშვიათად გვხვდება, რაც იმითი აიხსნება, რომ კოდი ლიხთ-იმერეთის აღებ-მოცემობაში უკვე იშვიათი სახმარი უნდა ყოფილიყო¹¹. არ იხსენიებს კოდს გიულდენშტედტიც დასავლეთ საქართველოს საზომთა შორის. მაგრამ 1869 წლის საბუთის მიხედვით ჩანს, რომ ლეჩხუმელი გლეხების საბეგრო გამოსაღებში კოდობით პურიცაა დასახელებული¹². პურის, სიმიდის, ჭადისა (ფეტვი) და ქერის საზომად იხსენიება კოდი 1904 წლით დათარიღებულ რაჭულ გაყოფის საბუთშიც¹³. ხოლო. ი. ბახტაძის მონაცემებიდან, საქართველოსა და კავკასიის კალენდრების ცნობებიდან და რაჭის ეთნოგრაფიული მასალიდან ჩანს, რომ საქართველოს ამ კუთხეში კოდი ფართოდ გამოიყენებოდა ვასულ საუკუნეში და დღესაც არაა მივიწყებული.

საბას განმარტებით. „კოდი ადგილითი ადგილ მეტ-ნაკლები იცოდა. არამედ სწორი საწყავი ესე არს: ახლისა ლიტრითა ათი შთა-იტოს, რომელ არს ორასისა თუხტისა წონა“. თუხტი 33 მიტყალი და ნახევარია; მიტყალი=დრამნახევარს; დრამა 6 დანგის წონაა; დანგი 3 კერატის წონაა; 6 კერატი 1 გრამაა¹⁴, ე. ი. კერატი=1/6 გრამს. ამ მონაცემების შესაბამისად გამოვა: კოდი=10 ლიტრს=200 თუხტს=6700 მიტყალს=10050 დრამას=60300 დანგს=180900 კერატს=30150 გრამს=30,15 კგ.

გარდა ამ სწორი საწყავი კოდისა, რომელიც უდრის 10 ლიტრს. ადგილ-ადგილ მეტ-ნაკლები, 9 და 12 ლიტრიანი კოდი ყოფილა¹⁵.

¹¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთა მეოდნობა, 79.

¹² სესა, ფონდი № 64, 1/213—218, 1/223, 1/231.

¹³ იმშ, საბუთი № 1083.

¹⁴ სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვას კონა. სიტყვა - ლიტრა.

¹⁵ ე ა ხ ტ ი გ VI, სამართლის წიგნი, თბ., 1955, 82.

უ. ი. შესაბამისად უდრიდა 24,12 კგ და 36,18 კგ. გიულდენშტედტის მონაცემებით კი, დასავლეთ საქართველოში ლიტრი უდრიდა 8 გირვანქას¹⁶. ამის შესაბამისად, 8 ლიტრის მომცველი კოდი = 64 გირვანქას = 28 კგ, ათლიტრიანი = 80 გირვანქას = 32 კგ, თორნეტლიტრიანი კი = 96 გირვანქას ანუ 38,4 კგ.

კოდი, როგორც საწყაო, დამოწმდა რაჭის ეთნოგრაფიულ ყოფაში. აღმოჩნდა, რომ იგი აქაც „ადგილთი-ადგილ მეტ-ნაკლები იცინა“. სახელდობრ, მოიპოვება მთხრობელთაგან მიღებული „შემდეგი ცნობები: 10 ფუთი = 4 კოდს, ე. ი. კოდი = 2,5 ფ = 40 კგ (შქმერი); ჭოხგადასმული, გადასწორებული კოდი 2,5 ფუთია (ს. ს. წედისი, ონჭევი, პიპილეთი) ან კოდი = 2 ფ (ს. ს. ბარი, ღარი, წესი, ხიდურლები, სადმელი, ხვანჭკარა, ნიკორწმინდა, პ. ონი, II ტოლა). ხოლო ს. გენდუშა და ს. ქოშხაში კოდი = 1,5 ფ. ი. ბახტაძის მასალებიდანაც ჩანს, რომ კოდი ზ. რაჭაში = 2,5 ფ და „ლომეცის კოდად“ იწოდება¹⁷. ქვ. რაჭაში კი, საქართველოსა და კავკასიის კალენდრების ცნობით, ლომეცის კოდი რატომაც = 2 ფ, ხოლო კოდი 2,5 ფუთიდან 3 ფ და 18 გირვანქამდეა¹⁸.

რაც შეეხება ლეჩხუმურ კოდს, მის შესახებ გვხვდება შემდეგი ხასიათის ცნობები: საქართველოსა და კავკასიის კალენდრების ფურცლებზე იგი 1,5 ფუთის ტოლადაა ნახსენები¹⁹. საეკლესიო ბეგარის აღმნიშვნელ ლეჩხუმურ საბუთში ვკითხულობთ: „ხუთი კოდი პური სამბათმნიანი“²⁰, ე. ი. აქ ხაზი აქვს გასმული კოდის სამბათმნიანობას. მ. ალავეძის ცნობითაც, ლეჩხუმური კოდი = 3 ბათმანს²¹.

საველე მასალის მიხედვით, კოდი არ გვხვდება ლეჩხუმში. იქ ცნობილია კოდის არსებობა, ოღონდ ხმარებაში არაა. ეს გარემოება და წერილობით წყაროებში ნახსენები ლეჩხუმური კოდის წონითი ოდენობის დამთხვევა ქვ. რაჭული კოდის ზომასთან იწვევს ვარაუდს: რამდენადაც კალენდრებსა და საბუთებში დაცული ზემომოყვანილი ცნობები ეხება ლეჩხუმის მაზრას, რომელიც ადმინისტრაცი-

¹⁶ G ü l d e n s t ä d t, დასახ. ნაშრ., 359.

¹⁷ МИЭБГКЗК, т. 2. 16, 89.

¹⁸ საქ. კალ., 1892 წ., 130; 1889 წ., 167; К. К. на: 1870 г., 343; 1879 г., 136; 1880 г., 190; 1885 г., 164; 1886 г., отд. 3, 61; 1887 г., 63; 1894 г., отд. 4, 16; 1896 г., отд. 4, 16; 1897 г., отд. 4, 16; 1899 г., 135; 1900 г., 179; 1910 г., 832; 1912 г., 829; 1914 г., 83; 1915 г., 134; 1916 г., 127.

¹⁹ ი ქ ვ ე.

²⁰ სსსა, ფონდი № 64, 1/231.

²¹ მ. ა ლ ა ვ ე ძ ე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 111.

ციულად მოიცავდა ქვ. რაჭის, თანამედროვე ამბროლაურის რაიონში შემავალ ზოგიერთ სოფელს (გენდუში, ეოშხა, ქეიშარი, ლაბეჰინა, ჭყვიში), რომლებსაც მ. ალავეძეც ლეჩხუმისად მიიჩნევს²², შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ წერილობით წყაროებში ნახსენები ლეჩხუმური 1,5 ფუთიანი კოდი სწორედ ქვ. რაჭის ამ სოფლებშია და-მოწმებული.

კოდი გვხვდება როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. საქართველოში კოდის წონითი ოდენობა მერყეობს 1,5—3 ფუთს შორის²³.

გორო. ლეჩხუმში კოდის სანაცვლოდ და შესატყვისად გორის ვხვდებით. რასაც მთხრობლებიც აღნიშნავენ: „კოდი — გორო ქვია ამას ჩვენებურად. 2 ფუთია. კოდი იციან რაქამი“²⁴.

საქართველოს კალენდარში აღნიშნულია, რომ გორო = 2 ფ²⁵. კავკასიის კალენდრის ცნობით, ლეჩხუმური გორო მერყეობს 1 ფ 32 გირვანქასა და 2 ფ შორის²⁶. მ. ალავეძის მონაცემებით, უდრას 2 ფ²⁷. ვლ. ჩაქვეტაძის ცნობით კი, 2 ფუთზე ცოტა მეტია²⁸.

საბას ლექსიკონში ვხვდებით გორას, რომელიც თხიერი მასის საწყაოდ იხმარება, მაშინ როცა ლეჩხუმური გორო მარცვლეულის საზომიკაა²⁹. „ქართული დიალექტოლოგიის“ ლეჩხუმურ ლექსიკონშიც გორო თხიერი მასის საწყაო ჩანს³⁰.

²² МИЭБГКЗК, т. I. 200—202 და მ. ალავეძე, რაქელ-ლეჩხუმური ტოპონომიური მასალა. ქვემოაქელი ტოპონომიური ლექსიკონი. ქუთ. სახ. პედ. ინსტ. შტ., XVII, 1957, 491.

²³ თბილისის მაზრაში კოდის წონითი ოდენობა მერყეობდა 2—3 ფ. შორის (МИЭБГКЗК, т. 5, 242); თიანეთის მაზრასა და ფშავეში კოდი უდრიდა 10 ლიტრს (МИЭБГКЗК, т. 5. отд. I, 451; ქ. დ., I, 592); ბორჩალოსა და თელავის მაზრებსა და გუდამაყარში - 3 ფ (საქ. კ., 1889 წ., 157. 161; ქ. დ., I, 84, 572); დუშეთის მაზრაში - 2 ფ და 18 გირვანქა (საქ. კ., 1889, 158); სიღნაღის მაზრაში - 1 ფ, 39 გირვანქა და 23,5 მისხალი (საქ. კ., 1889, 159); ქუთაისის მაზრის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში - 1,5 ფ (МИЭБГКЗК, I, 248); ზ. იმერული კოდი კი შეესატყვისება ლომჯაყის კოდს (ბ. წყნეთელი, ზ. იმერული ლექსიკონი - ძარბი). დაფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდ დაუთარშია ნახსენები კოდის წონითი ოდენობა კი არ ჩანს.

²⁴ ს. გვესო, მთხრობელი ბ. ჩიქოვანი.

²⁵ საქ. კ., 1892, 130.

²⁶ K. K. Ha 1916 r., 127 და კავკასიის კალენდრების ადრედასახელებული ნომრები.

²⁷ მ. ალავეძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 111.

²⁸ ვლ. ჩაქვეტაძე, ქუთაისის ისტორიიდან, 195.

²⁹ მ. ალავეძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 112.

³⁰ ქ. დ., I, ლეჩხ. ლექსიკ.

კვიდოლა. აკაცასიის ადგილობრივ საწყაოთა შესახებ არსებულ მონაცემებში ლეჩხუმში გავრცელებულ საწყაოთა შორის მოხსენებულია კიდოლე ან კვიდოლა, რომელიც = 2,5 ფ³¹. თუ ეს ცნობა რამდენადმე ზუსტია, მაშინ გამოდის, კვიდოლა რაჭული ლომკაცის კოდის შესატყვისი ყოფილა.

ლეჩხუმშივე მარცვლეულის საწყაოდ კვიდოლას გამოყენების შესახებ ცნობას ეხვდებით დესპინე გელოვანის რომანში. მაგრამ აქ, რატომ უნდა, არაფერია ნათქვამი მისი წონითი ოდენობის შესახებ³².

კვიდოლა სვანეთშიც ყოფილა ცნობილი და აქ იგი უდრიდა 2 ფ³³.

მენახევრე. როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, თვით სიტყვა მენახევრე გვიჩვენებს, რომ ეს საზომი რომელიღაც სხვა საწყაოს ნახევარი ყოფილა, ხოლო კერძოდ რომლის, ამის შესახებ არაფერი აქვს ნათქვამი³⁴.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით, რაჭაში მენახევრე კოდის ნახევარია და = 16—20 კგ მიკრორაიონების მიხედვით. ლეჩხუმში კი მენახევრე თხიერი მასის საწყაო ჩანს და ღორას მესამედია³⁵, ანუ 36 გირვანქა.

ლეშკი. ლეჩხუმში რაჭული მენახევრის შესატყვისია ე. წ. ლეშკი, რომელიც = 2 ბათმანს. მ. ალავედის ცნობითაც, ლეშკი ერთ ფუტს იწონიდა³⁶.

ქილა. გვხვდება ლეჩხუმელ გლეხთა წლიური სამონასტრო გამოსაღების შესახებ არსებულ 1869 წლის საბუთში, რომლის მიხედვით 2 ქილა პური იგივეა, რაც 4 ბათმანი³⁷, ე. ი. ქილა = 2 ბათმანი = 1 ფ. 1864—1869 წწ. კაცასიის კალენდრების ფურცლებზე დაცული ცნობებით, ლეჩხუმში ქილა = 1 ფ = 2 ბათმანი³⁸ მ. ალავედის მო-

³¹ К. К. на 1916 г., 127 და კაცასიის კალენდრების ადრე დასახ. ნომრები.

³² ბ ა ნ ო ე ა ნ ი (დესპინე გელოვანი), შორეული ლანდები, თბ., 1959, 202, 362.

³³ მ. კ ა ლ ხ ი ძ ე ი, დასახ. ნაშრ., 9, 43; იხ. აგრეთვე, მ. გ უ ქ ე ქ ი ა ნ ი სვანური მასალები, ზედნაწერი, ეთნ. სექტ. არქ.

³⁴ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 93.

³⁵ ფ. გ ა რ დ ა ფ ხ ა ძ ე, მეჭურჭლეობა და მექვეყნეობა ლეჩხუმში, 396 და მ. ა ლ ა ვ ე ი ძ ე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 112.

³⁶ მ. ა ლ ა ვ ე ი ძ ე, ლეჩხუმური ლექსიკ. და მისივე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 111.

³⁷ სცსა, ფ. № 64, 1/231; ქილა პური იხსენიება სხვა საბუთშიც — იხ. სცსა, ფ. № 64, 1/229.

³⁸ К. К. на 1884 г., 190; 1865 г. 164; 1866 г., стр. 3, 61; 1887 г., 63.

ნაცემებითაც ქილა=1 ლეშკს=1 ფუტს³⁹, რაც სავსებით შეესატყვისება საბასეულ განმარტებას: „ქილაჲი არის ნახევარი კოდი“, თუ კოდად ამ შემთხვევაში ე. წ. სწორ კოდს მივიჩნევთ. ასევე გურიაშიც „XIX საუკუნის ნახევარში ქილა 2 ბათმანს უდრიდა (თითქმის 40 გირვანქას), ანუ ქართლური კოდის (2 ფ 10 გირვანქა) ნახევარზე ნაკლებს. ქილა, ამგვარად, უკავშირდებოდა არსებულ ერთეულებს. სადაც კოდი იყო გავრცელებული, ის კოდის ნახევარს შეადგენდა, ბათმნობით კიდეც ორ ბათმანს უდრიდა“⁴⁰. ლეჩხუმში კი ქილა, ლეშკის მსგავსად, გოროს ნახევარია⁴¹.

იმერეთ-სამეგრელოს ქილაც ერთ ფუტს შეიცავდა⁴².

ნ ა ო თ ხ ა ლ ი. ივ. ჭავჭავიშვილი ნაოთხალის განმარტებისას ეყრდნობა საბას ლექსიკონისა და ნიკორწმინდის სიგელას მონაცემებს და სამართლიანად ასკვნის, რომ სიტყვა ნაოთხალი თავისი მნიშვნელობით შეესაბამება რაიშეს მეოთხედს⁴³. ხოლო მისი წონითი ოდენობის განსაზღვრისას მიდის დასკვნამდე, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ნაოთხალი უდრის ჩარექს ან ლიტრის მეოთხედს. რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს ნაოთხალისა და ჩარექის იგივეობას, აქ ივ. ჭავჭავიშვილი სამართლიანად ეკვდება და საკითხს გადაწყვეტილად არ მიიჩნევს. ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წლის დავთარში ნახსენები 24 სანაოთხლო ურემი, ნაოთხლისა და ჩარექის წონითი ოდენობის დამთხვევა-იგივეობას შემთხვევაში, გამოდის მხოლოდ 48 გირვანქიანი, ე. ი. მეტად მცირე ოდენობის ტვირთის ჩამტევია⁴⁴ მთის ურმისთვისაც კი. ამ შემთხვევაში საკითხის გარკვევაში რამდენადმე გვეხმარება რაჭაში მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალა, რომლის მიხედვით ნაოთხალი წარმოადგენს კოდის მეოთხედს და ამდენად, მისი ლოკალური ვარიანტები მერყეობს 20—25 გირვანქას ანუ 8—10 კგ შორის. მთხრობლები თვით აღნიშნავენ: „ნაოთხალი უდრის 1/4 კოდს“ (ს. შქმერი), ან „კოდი 4 ნაოთხალია“ (ს. წედისი, ლები), „ნაოთხალი 25 გირვანქაა“ (ს. ს. წედისი, ონჭევი, პიპილეთი) და „ნაოთხალი 20 გირვანქაა“ (ს. ს. ზ. ბარი, პ. ონი).

³⁹ მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე , ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 111.

⁴⁰ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე , ქართული მეტროლოგია, 70.

⁴¹ 1886 წ. კავკ. კალენდარში პირდაპირაა აღნიშნული, რომ გორი=2 ქილას.

⁴² საქ. კ., 1892, 134.

⁴³ ს ა ბ ა : ნაოთხალი — ოთხისაგან ერთია. იხ. ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 82.

⁴⁴ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 111.

ი. ბახტაძის ცნობითაც რაჭული ნაოთხალი კოდის მეოთხედია და ზ. რაჭაში უდრის 25 გირვანქას⁴⁵. ვლ. ჩაკვეტაძის მონაცემებითაც, რაჭაში ნაოთხალი კოდის მეოთხედს, ბათმანს ეწოდება⁴⁶. ასევე 25 გირვანქიანი ჩანს რაჭული ნაოთხალი კავკასიის კალენდრის ფურცლებზე⁴⁷. საქართველოს კალენდარში ნახსენები რაჭული ნაოთხალი კი = 34 გირვანქას⁴⁸.

ამ მონაცემების შესაბამისად შეიძლება ვიანგარიშოთ თუ რას უდრიდა 24 სანაოთხლო ურმის ტევადობა. თუ 48 გირვანქა მეტად მცირე იყო, 600 ან 480 გირვანქა ანუ 240-192 კგ თუ 15-12 ფ. უკვე აღარც ისე მცირე ტვირთია ურმისათვის, მით უფრო, თუ აქ მთის პატარა ურემს ვიგულისხმებთ. ამდენად, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წლის დავთარში ნახსენები „ლომის ურემი 24 სანაოთხლო“, მართლაც, შედარებით პატარა, ალბათ მთის ურემს გულისხმობდა (ვინაიდან ივ. ჭავჭავაძის გამოანგარიშებით, ურმის წონითი ოდენობა 32-36 ფუტს უდრიდა), მაგრამ არც ისე პატარას, როგორც ამას ივ. ჭავჭავაძის ვარაუდობა ნაოთხლის ჩარექთან გაიგივების შემთხვევაში⁴⁹.

ბ ა თ მ ა ნ ი. ივ. ჭავჭავაძის განმარტებით, დასავლეთ საქართველოს ბათმანი = 9 ჩარექს ანუ 2 ლიტრსა და 1 ჩარექს⁵⁰, ე. ი. = 18 გირვანქას = 7,2 კგ და შეესატყვისება თურქულ ბათმანს, რომელიც ასევე = 6 ოყას ანუ 7,2 კგ⁵¹.

ი. ბახტაძის ცნობით, რაჭის ბათმანი დიდი, ლომკაცის კოდის მეხუთედია და = 20 გირვანქას⁵². კავკასიის კალენდარში დაცული მასალით, რაჭა-ლეჩხუმში ბათმანი = 20—21 გირვანქას⁵³. საქართვე-

⁴⁵ МИЭБГКЗК, т. 2, 16.

⁴⁶ ვლ. ჩაკვეტაძე, დასახ. ნაშრ., 191.

⁴⁷ К. К. на 1897 г., отд. 4, 16—17. სხვა წლების კავკ. კალენდრების მონაცემებით კი რაჭის მაზრაში ნაოთხალი უდრიდა 33,5 გირვანქას.

⁴⁸ საქ. კ., 1892, 131.

⁴⁹ ს. კაკაბაძის მტკარა მოსაზრებით, იმერეთში ნაოთხალი და კოდი ერთმანეთის ექვივალენტებია. აქედან გამომდინარე, მკვლევარი ქუთაისის საყდრის გამოსავლის დავთარში ნახსენებ ურემს 24 კოდის შემცველად მიიჩნევს /იხ. საისტ. მოამბე, 1, 69, 289/. ამის მიხედვით კი გამოვა, რომ ურემი მოიცავს 48 ფ ან უფრო მეტს, რაც ბევრად აღემატება ურმის წონითი ოდენობის ი. ჭავჭავაძის ურემს.

⁵⁰ ივ. ჭავჭავაძის, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 110.

⁵¹ იქვე, 81.

⁵² МИЭБГКЗК, т. 2, 89.

⁵³ იხ. კავკასიის კალენდრების (К. К.) შემოდასახელებული ნომრები.

ლოს კალენდარიც 20 გირვანქიანად ააქელებს ლეჩხუმურ ბათმანს⁵⁴. ბათმანი, როგორც პურისა და ღომის საწყაო, ნახსენებია XIX ს. მიწურულის ლეჩხუმურ საბუთებში⁵⁵.

ეთნოგრაფიული მონაცემებითაც რაქა-ლეჩხუმში ბათმანის წონითი ოდენობა 8—10 კგ შორის მერყეობს და ეტყობა, ეს შედარებით ახალი საწყაო (XVIII ს-დან შემოსული⁵⁶) რაქულა ნაოთხალისა და ლეჩხუმური ფოხალის⁵⁷ შესატყვისია, რასაც თვით მთხრობლებიც აღნიშნავენ: „კოდი=4 ბათმანს“ (ს. ს. წესი, ხიდურლები, პ. ონი, II ტოლა), „კოდი 4 ბათმანია, 4 ნაოთხალია, ნაოთხალი და ბათმანი ერთი და იგივეა“ (ს. წიფერჩი), „ფოხალი უდრის ბათმანს, ფოხალი ბათმანიანია იგივე“ (ს. გვესო) და „ბათმანი ეხლა 20 გირვანქაა, უწინ მეტი იყო. რატო და ახლა ფუთობის ანგარიშზეა და მან შინ ფუთობა ნაკლებათ იყო“ (ს. ხვანჭყარა).

ზოგ სოფელში ბათმანს ოცობით ანგარიშობდნენ. მაგალითად, ჩხუტელში უდრიდა 7 ოყას, ლასურიაში კი 8 ოყას; ხოლო ვინაიდან ლეჩხუმური ოყა 3 გირვანქის ტოლია⁵⁸, შეაბამისად ვლებულობთ 21 და 24 გირვანქიან, ანუ 8,4 და 9,6 კგ წონის ბათმანს.

ა/კავკასიის ფარგლებში გავრცელებული ბათმანი მერყეობს 9—46 გირვანქას შორის⁵⁹.

ფოხალი. ივ. ჭავჭავაძის აღნიშნავს, რომ დასავლეთ საქართველოს საბუთებში ფოხალი ღომის და ღვინის საზომადაა დასახელებული⁶⁰. საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივის ფონდებში დაცულ საბუთებში პურის საზომადაც იხსენიება⁶¹.

საბასეული განმარტებიდან და ივ. ჭავჭავაძის გამოკვლევებიდანაც ჩანს, რომ ფოხალი 0,5 კოდის შესატყვისია⁶². შესაძლებელია, აღმოსავლეთ საქართველოში ფოხალი მართლაც უდრიდეს 0,5

⁵⁴ საქ. კ., 1889. 167.

⁵⁵ სცსა, ფ. № 64, 1/229, 1/231.

⁵⁶ ივ. ჭავჭავაძის აღნიშნავს, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 81. ბათმანს რომ რაქაშიც არ უნდა ჰქონდეს დიდი ხნის ისტორია, ჩანს ლეხელი მთხრობლის სიტყვებიდან «ბათმანობა ჩვენში არ ვიცოდით».

⁵⁷ იხ. აქვე ქვემოთ ფოხალი.

⁵⁸ იხ. K. K. -ის ადრედასახელებული ნომრები.

⁵⁹ იქვე.

⁶⁰ ივ. ჭავჭავაძის აღნიშნავს, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 79.

⁶¹ სცსა, ფ. № 64, 1/223.

⁶² ს ა ბ ა : ფოხალი—ნახევარი კოდი. ივ. ჭავჭავაძის აღნიშნავს, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 109. ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონში ვკითხულობთ: «ფოხალი—ქასრი, ნახევარი კოდი ან კოდის ნახევარი არს ფოხალი».

კოდს, ლეჩხუმური ეთნოგრაფიული მასალით კი იგი მხოლოდ 0,5 ფუთის ან 1 ბათმის ტოლია. მსგავს მონაცემებს ვხვდებით კავკასიის კალენდრების ფურცლებზე თუ ვლ. ჩაქვეტაძისა და მ. ალავეიძის წიგნებში⁶³. გამოდის, რომ ლეჩხუმში ფოხალი შეესაბამება რაჰის ნაოთხალს და შეიძლება ითქვას, გოროს ნაოთხალია.

რაჭული მასალით ფოხალი ნაოთხალის ნახევარია, ე. ი. $= 4-5$ კგ. კავკასიის კალენდრებში დაცული ცნობითაც, რაჭაში ფოხალი ნაოთხალის ნახევარია⁶⁴. საქართველოს კალენდარი კი რაჭულ ფოხალს 16 ან 17 გირვანქიანად იხსენიებს⁶⁵.

ქუთაისის მაზრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ფოხალი 15 გირვანქას იწონიდა⁶⁶. ქუთაისის მაზრაში დამოწმებულია 12 გირვანქიანი ფოხალიც⁶⁷.

ყ უ რ ი ა ნ ა. ამ საწყაოს შესახებ არავითარი ცნობა არაა საბას ლეჟიკონსა და ივ. ჯავახიშვილის წიგნში. ეს საწყაო გვხვდება ლეჩხუმსა და მის მიმდებარე ქვემო რაჰის სოფლებში და $= 0,5$ ბათმანს.

ლეჩხუმში ყურიანას საწყაოდ ხმარების შესახებ ცნობას ვხვდებით ლეჩხუმელ გლეხთა წლიური სამონასტრო გამოსაღების ნუსხის შემცველ 1869 წ. საბუთში⁶⁸. ყურიანასვე იხსენიებს მ. ალავეიძე და აღნიშნავს, რომ იგი $= 0,5$ ბათმანს⁶⁹. ლეჩხუმური ყურიანა ათგირვანქიან საწყაოდაა დასახელებული კავკასიის კალენდარშიც⁷⁰.

ბ ა რ დ ა კ ი. ეს საზომი შემხვდა მხოლოდ საქართველოს კალენდარში, სადაც აღნიშნულია, რომ რაჭაში იგი $= 1/4$ ფუთს ანუ 10 გირვანქას⁷¹. ამასთან არაა დასახელებული თუ რის საზომად იხმა-

⁶³ K. K. na 1885—1886 г.г.; ვლ. ჩ ა ქ ე ტ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., 192; მ. ა ლ ა ვ ე ი ძ ე, ლეჩხ. ზეპირსიტყვაობა, 111.

⁶⁴ 1859 წ. K. K.-ში დაცულ ცნობაზე დამყარებით პროფ. ს. კაპაბაძე აღნიშნავს, რომ რაჭაში ეხლაც შემორჩენილი ფოხალი $= 50$ ოყას. სინამდვილეში კი K. K.-ის ზოგ ნომერში შეცდომაა და ნაცვლად 5 ოყისა დაბეჭდილია 50 ოყა/იხ. K. K. na 1879 г., na 1884 г. და შეად. K. K. na 1885—1886 г.г./.

⁶⁵ საქ. ე., 1889, 167.

⁶⁶ МИЭБГКЗК, т. I, 248.

⁶⁷ K. K. na 1885 г., 163. ლ. მუსხელიშვილის ცნობით კი XVI—XVIII სს. დასავლეთ საქართველოში ფოხალი კოდის მეოთხედი და 2,5 ლიტრის ტოლი ყოფილა (ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ზოგიერთი საწყაოს ოდენობა დას. საქართველოში XVI—XVIII სს., სსმ, XI B, 21).

⁶⁸ სცსა, ფ. № 64, 1/213—218.

⁶⁹ მ. ა ლ ა ვ ე ი ძ ე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა, 111.

⁷⁰ K. K. na 1897 г., отд. 4, 16; na 1896 г., отд. 4, 72—73.

⁷¹ საქ. ე., 1892, 130; 1904, 432.

რება იგი. თუ ვივარაუდებთ, რომ მასაც მარცვლეულისა და ფქვილის საზომად იყენებდნენ, მაშინ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ბარდაჟი შეესატყვისება ქვ. რაქა-ლეჩხუმის ყურიანაჲ.

კორუას შესახებაც საბასა და ივ. ჯავახიშვილს არაფერი აქვთ აღნიშნული. რაქაში კორუას სახელწოდებით დამოწმებული საწყაო ბათმანის ნახევარია. ასევე ათგირვანქიან საწყაოდ, რომელსაც კოფიოც ეწოდება, იხსენიებს რაქულ კორუას ვ. ბერიძე⁷².

მ. ალავეძის მონაცემებით კი, ლეჩხუმში კორუა=0,5 ყურიანას⁷³, ე. ი. = 2 კგ.

სვანეთში გვხვდება კორუას სახელით ცნობილი 1/2 ფუთიანი ზორბლის საწყაო⁷⁴.

წიფხა. ლეჩხუმში დამოწმდა მარცვლისა და ფქვილის ჩასაყრელად ხმარებული, წიფხად წოდებული, 2—4 კგ-იანი ქურჭელი. „წიფხები აქეთ-იქით მისატან-მოსატანი და სხვაგან ჩასაყრელა ჯამებივითაჲ. 2—4 კილო ჩადის“⁷⁵. „წიფხას ცაცხვის ან თელის ქერქისაგან აკეთებდნენ, ტყეჩით შეკრავდნენ. მასში ათავსებდნენ 2—4 კგ ფქვილს ან მარცვლეულს“⁷⁶.

მერკა. რაქის ზოგაერთ სოფელში დამოწმდა ახლად შემოსული საზომი=საწყაო, ე. წ. მერკა, რომელიც=2 კოდს. იგი ნაძვი-საგან გაკეთებული, ყუთის ფორმის სახელურიანი საწყაოა, რომელიც კოლმეურნეობის დაარსების დროიდან შემოსულ-გავრცელებული ჩანს. „კოლექტივი რომ არ იყო, მერკა, იარშიკი, საიდან იქნებოდა?“ სვამს კითხვას ავბროლაურელი მეურნე.

მერკა ქართლშიც გვხვდება. აქ იგი მარცვლეულის ან სითხის საზომად გამოიყენება⁷⁷.

2. მარცვლეულის საზომთა შორის დადასტურდა ისეთი მსხვილი ერთეულებიც, რომლებიც ზემომოყვანილების მსგავს ხის საწყაოებს არ წარმოადგენს.

საპალნე და ცალი. ივ. ჯავახიშვილის ცნობით, ისტორიულ ხანაში სიტყვა საპალნე ყოველგვარი სახედარი საქონლის

⁷² ვ. ბერიძე, დასახ. ლექსიკონი.

⁷³ მ. ალავეძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა. III. რაქული კორუასა და ლეჩხუმური ყურიანას შესატყვისია გურია-სამეგრელოს კოთხი და გურიის ოქა//საოკია (ნ. აბესაძე, მეაბრეშუმეობა საქართველოში. თბ. 1957, 93—94).

⁷⁴ ვ. ბარდაველიძე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, I, ტფ., 1939, 77.

⁷⁵ ს. სპათაგორი, მთხრობელი ც. გვიშიანი-ლემკაშელისა.

⁷⁶ მ. ალავეძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა. III.

⁷⁷ მერკა/რუს.—საწყაო, მარცვლეულის ან სითხის საზომი /ქ. დ., I, 63 9/

ტვირთის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეულა, გაიგივებულა სიტყვა ტვირთთან. რაც საკმაოდ ნათლადაა ასახული სიტყვის საბასეულ განმარტებაში⁷⁸. აღმოსავლეთ საქართველოს საბუთების მიხედვით მკვლევარი ასკენის, რომ საპალნე, ცალი და ტვირთი ყოველგვარი საქონლისათვის იყო საზომად მიჩნეული (ფართალი, მარცვალი, საზოგადოდ ყოველგვარი სანოვაგე, თხიერი მასა, ბზე, შეშა), ხოლო დასავლეთ საქართველოს საბუთებში მოხსენებული საპალნე და ცალი მხოლოდ ღვინის საზომად გვხვდება⁷⁹.

მ. ალავიძის წიგნშიც საპალნე ღვინის საზომი ჩანს და 11 ფუთამდე⁸⁰.

რაქა-ლეჩხუმის ეთნოგრაფიული მონაცემებიდან ირკვევა, რომ აქაც საპალნე და ცალი საზოგადოდ საქონლის ტვირთის აღმნიშვნელად იხმარება და გვხვდება არა მარტო ღვინის საზომად, არამედ საპალნე პურიცაა ცნობილი.

საპალნესთან ურთიერთობაში ყურადღებას იპყრობს ტერმინი — ცალი. სიტყვა ცალს საბა შემდეგნაირად განმარტავს: „ორის ტოლისაგან ერთი“. ბუნებრივად ისმის კითხვა — რას წარმოადგენს საზომ-საწყაოთა სისტემაში თვით ის წყვილი, რომლის ნახევარი ცალად იწოდება? 1884 წ. „კავკასიის კალენდარში“ თხიერი მასისა კავკასიურ საწყაოთა დასახელებაში აღნიშნულია, რომ საპალნე უდრის ორ ცალს. ს. კაკაბაძის „ქართულ მეტროლოგიაშიც“ ვკითხულობთ: „საპალნის ნახევარი იწოდებოდა ცალი“⁸¹. იგივე ცნობას გვაწვდის ლეჩხუმელი მთხრობელი: „საპანე პური როა, ცალს ვეძახით იმას. წყვილად როცა საპანე არის. საპანეში რვა ფუთიც ქვეა. მეტი ათფუთიანზე არ შეიძლება ცხენის მოსაყიდებლათ“⁸². რაქულ ლექსიკონში ცალი განმარტებულია, როგორც დიდი ტომარა⁸³. ცალთან დაკავშირებით საინტერესოა ქვემოთ მოტანილი აღწერა: „ცალი არის ნამდვილად ჩვენი სიტყვა და აი რას ნიშნავს — ცალი არის ძველიდან ჩიხვის ტყავი გაცლილი მრგვლად, გაუპკრელად,

⁷⁸ სა ბ ა : «საპალნე — ულაყის ტვირთი».

⁷⁹ ივ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 76. ნ. ა უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ის ლექსიკონშიც (იხ. საპალნე, საწყაული და საწყაევი) საპალნე ნოტიოდ საწყაოდ იხსენიება.

⁸⁰ მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხუმეპირსიტყვე., 112 (საპალნე = 3 გოროს; გორო = 2 დორას, დორა = 72 გირვანქა ღვინოს, ე. ი. საპალნე = 432 გირვანქას = 172.8 კგ).

⁸¹ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ქართული მეტროლოგია, 83.

⁸² ს. მახაში, მთხრობელი მ. კენჭაძე.

⁸³ ქ. დ., I, რაქული ლექსიკონი.

გაყოლილა აქვს 4 ფეხის ტყავი მუხლებამდე. კისერის ტყავი გრძლად, ე. ი. მოკრილი აქვს მარტო თავი. ამ ტყავს გაახმობდნენ, მოზილავდნენ და იყო ხორბლის ჩასარეკი გულა, რაშიდაც ჩადიოდა 3—4 ფუთი ხორბალი ან ქერი. ეს იყო ჭიხვის სადიდებზე დამოკიდებული. თუ დიდი ჭიხვი იყო, დიდი გულა იქნებოდა. მერე თუ ჭიხვის ტყავი არ იქნებოდა, აკეთებდნენ ასეთს თხის ტყავიდან. თხას რომ დაკლავდნენ, გაატყავებდნენ ამ ფორმით და იყო გულა. ამ გულას კიდებდნენ ზურგზე ცხენებს. ორ თანასწორ გულას აქეთ-აქეთ დაკიდებდნენ ცხენზე თოკებით იმ მიმართულებით, როგორც არის ჭიხვი ან თხა, ე. ი. განით. დაუცალვებდნენ იქეთ-აქეთ ცხენის ზურგზე და აქედან უძახდნენ ცალს“⁸⁴.

კავკასიის კალენდრის ცნობითაც, ლეჩხუმის მაზრაში საპალნე უდრიდა 8 ფუთს⁸⁵. რაჭაში საპალნე ათფუთიანი ტვირთია⁸⁶, რისი ზიდვა ცხენს მართლაც შეუძლია⁸⁷. მაშასადამე, გამოდის ამ პირობებში ცალი — „ორის ტოლისაგან ერთი“ — უნდა უდრიდეს 4—5 ფუთს.

იმერეთ-გურიაშიც საპალნე ათფუთიანი ტვირთია⁸⁸.

3. კ ა ბ ი წ ი. მარცვლეულის წონის საზომთაგან -ნიკორწმინდის სიგელში“ ვხვდებით კაბიწს. აქ იხსენიება „ფეტვ კაბიწი ე და ყანაჲ ექუსისა კაბიწისა სათესავი“⁸⁹. კაბიწი XVI საუკუნის დასასრულს დადასტურებულია პურისათვის ლეჩხუმში⁹⁰.

ეს საზომი საქართველოში საყოველთაოდ ყოფილა გავრცელებული VI—XVI საუკუნეებში. დასავლეთ საქართველოს იგი XVIII ს-ის დამდეგამდეც შემორჩენია, მაგრამ ამ ხანიდან მოყოლებული აღარ იხსენიება და გიულდენშტედტის მონაცემებში (1772 წ.) უკვე არ გვხვდება⁹¹. ამდენად, გასაგებია, რომ სადღეისოდ რაჭა-ლეჩხუმის ეთნოგრაფიულ ყოფაში კაბიწის დამოწმება არ ხერხდება,

⁸⁴ ცნობა მომართა ლეხის სასოფლო საბჭოს მდივანმა, ნ. გობეჯიშვილმა, რითვისაც მას დიდად ვმადლობ.

⁸⁵ K. K. № 1884., 190. იხ. აგრეთვე K. K. -ის ადრე დასახ. ნომრები.

⁸⁶ კავკასიის კალენდრის მონაცემებით, რაჭული საპალნე თხიერი მასის საწყაოა. ქუთაისის მაზრაში კი პურეულის საწყაოდაც იხმარება და ათ ფუთამდეა (იხ. K. K. № 1897 r., 135).

⁸⁷ იე. ქ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართული საფას-საზომთა მეცოდნეობა, 115.

⁸⁸ საქ. კ., 1892, 131.

⁸⁹ ქრონიკები და სხვა მასალები შეკრებილი თ. ჟორდანიას მიერ, II, 47—48.

⁹⁰ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ქართული მეტროლოგია, 67.

⁹¹ იე. ქ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართული საფას-საზომთა მეცოდნეობა, 70.

ში უფრო, მისი წონითი ოდენობის გარკვევა. საბასეული განმარტება: კაბიწი — სამი კოდი, გინა სამი გრივი. სადმე ათს კოდს კაბიწად იტყვან⁹²; ივ. ჭავჭავაძის რამდენადმე მცდარად მიაჩნია და იგი კაბიწს ერთ კოდს უთანაბრებს⁹³. ამავე დროს გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ ამ უკანასკნელმა შეცვალა კიდეც კაბიწი, მისი ადგილი დაიკავა საწყაოთა სისტემაში⁹⁴.

ნ. ჩუბინაშვილის ცნობით, კაბიწი = 12,5 კოდს⁹⁵. თვით „ნიკორწმინდის სიგელის“ გამოქვეყნებულ ტექსტს კი სქოლიოში ახლავს განმარტება, რომლის მიხედვით კაბიწი 22,5 ფ ყოფილა⁹⁶.

ს. კაკაბაძე ეგნ. გაბლიანის წიგნზე დაყრდნობით წერს, რომ „ზემო რაჭაში და სვანეთში საზომის ეს ტერმინი ახლაც არის დაცული და უდრის ერთ ფოხალს“⁹⁷. (ფოხალი კი მისი მონაცემებით კოდის ნახევარია⁹⁸). თუ ეგნ. გაბლიანის წიგნში ჩავიხედავთ, ვნახავთ, რომ აქ სიტყვა კაბიწი გვხვდება იმ საფერხულო სიმღერაში, რომელშიც ასახულია სვანების მიერ ზ. რაჭის დამორჩილება-დაბეგვრის XV ს. დროინდელი ამბავი. აქვე სქოლიოში მოყვანილ თვით ამ სიტყვის განმარტებაში კი ვკითხულობთ: „კაბიწი ლებურად პურის საწყავი ზომით ერთი ფოხალი“⁹⁹. რა მასალაზე დაყრდნობითაა მოცემული ეს განმარტება, არ ჩანს. ივით საფერხულო ტექსტი კი, რომელშიც მოხსენებულია კაბიწი, თავისი წარმოშობით XX ს.-ზე ადრინდელია და ამდენად, მასზე დაყრდნობით ძნელია იმ დასკვნის გამოტანა, რომ ეს საზომი ეგნ. გაბლიანის წიგნის გამოქვეყნების დროსათვისაც იყო დაცული რაჭაში.

გ რ ი ვ ი. „ნიკორწმინდისავე სიგელში“ ვხვდებით გამოთქმებს. „ხუარბალი გრივი“ და „ყანაა გრივისა ერთისა სათესავი“¹⁰⁰.

რამდენადმე ძნელდება გრივის წონითი ოდენობის განსაზღვრა. თვით „ნიკორწმინდის სიგელის“ გამომცემელი გრივს 55 ლიტრის

⁹² ივ. ჭავჭავაძე, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 105. იხ. აგრეთვე ვლ. ჩ ა კ ე ტ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., 186, სადაც აღნიშნულია, რომ კაბიწი ქუთაისსა და მის სანახებში დაახლოებით 1 კოდის ტოლი ყოფილა.

⁹³ ივ. ჭავჭავაძე, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 108 — 109.

⁹⁴ ნ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ლექსიკონი.

⁹⁵ ქრონიკები და სხვა მასალა..., II, 47.

⁹⁶ ს. კაკაბაძე. ქართული მეტროლოგია, 67.

⁹⁷ იქვე, 61.

⁹⁸ ეგნ. გაბლიანი, ძველ და ახალი სვანეთი, 1925, 57.

⁹⁹ ქრონიკები და სხვა მასალა..., II, 46, 48.

ანუ 12 ფუთის შემცველად განმარტავს¹⁰⁰. კიბიწის განსაზღვრისას საბა გრივს კოდთან ათანაბრებს. აქედან გამომდინარე, გრივი = 1,5—2 ფ. თვით გრივის საბასეულ განმარტებაში კი ვკთხოლობთ: „ეზე-კიას თარგმანში უწერია: ოცდარი ქსესტი ერთი გრივიაო. ხრო-ნოგრაფში ეწერა: ოცდაათი მოდი ერთი გრივიაო. საწყყო თემითი ზემად უდიდესიც არის და უპირობა, მაგრამ ოცდარი ქსესტი უფრო სწორესა ჰგავს“. ქსესტი თავის მხრივ უდრის ძველ ლიტრა-სა და ნახევარს. რაც შეეხება მოდის მნიშვნელობას, ეტყობა, სა-ბას განმარტებაში შეცდომასთან გვაქვს საქმე, რამდენადაც წერს: „მოდი საწყავი არს 22 ქსესტიანი“ (ე. ი. აიგვებს გრივთან) და „ცხრა ათას დრაჰკანსა მრაცხელნი ერთს მოდსა უწოდენ“¹⁰¹. ამას-თან, მის მიერ გრივის შესახებ მოცემულ ცნობათაგან თვით საბა პირველს უფრო სარწმუნოდ მიიჩნევს (22 ქსესტს). ამიტომ საბა-სავე მონაცემებით გამოვიანგარიშოთ რას უნდა უდრიდეს გრივი. ძველი ლიტრა = 72 დრაჰკანს ან 12 უნკიას; დრაჰკანი თავის მხრივ = 4 გრ. (4 გრამა = 1 დრაჰკანს), ხოლო უნკია = 24 გრამა¹⁰². ე. ი. ამ მონაცემებით ლიტრა = 288 გრ. აქედან გამომდინარე, ქსესტი = 432 გრ. 22 ქსესტის მომცველი გრივი კი = 9504 გრ ან 9,5 კგ. ამ გა-მოანგარიშების შედეგად გამოდის, რომ გრივი კაბიწზე ნაკლებია, მაშინ როცა ივ. ჯავახიშვილის აზრით, გრივი კაბიწზე მოზრდილი სა-ზომია და თვითაა 10 კაბიწის შემცველი¹⁰³.

ვლ. ჩავეტაძის წიგნში ვკითხოლობთ: „თუ გრივი 22 ქსესტი იყო, გამოდის, რომ გრივი 17,93 კგ უდრიდა“¹⁰⁴. საიდანაა მიღე-ბული ეს რიცხვი? ახალი ლიტრით რომ ვიანგარიშოთ, მივიღებთ 105,6 კგ. ძველ ლიტრით ნაანგარიშები კი = 9,5 კგ (უფრო ზუსტად კი — 9,504 კგ). ამასთან, იქვე ვკითხოლობთ: „ხოლო თუ ქართულ გრივში, ისე როგორც ხვარასნულში, 10 კაბიწი იყო, გამოდის, გრივი ქუთაისსა და მის სანახებში 40 კგ. უდრიდა“¹⁰⁵. საიდანაა ეს უკანასკნელი რიცხვი? ამავე წიგნის მონაცემებით ქუთაისსა და

¹⁰⁰ ქრონიკები და სხვა მასალა, II, 46.

¹⁰¹ შეუსაბამოა: თუ ქსესტი = 1,5 ლიტრას = 108 დრაჰკანს, 22 ქსესტი = 2376 დრაჰკანს. მოდის განმარტებიდან კი გამოდის, რომ იმავე 22 ქსესტის ტოლი მოდი შეიცავს 9000 დრაჰკანს. ამასთან, ლიტრის განმარტებაშიც 9000 დრაჰკანი, რომელიც ტალანტის ტოლია, მოდს შეესატყვისება.

¹⁰² იხ. საბასთან - „ლიტრა“.

¹⁰³ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული საფას-საზომთა მკოდნეობა, 106.

¹⁰⁴ ვლ. ჩ ა ვ ე ტ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., 189.

¹⁰⁵ იქვე.

მის სანახებში კაბიჭი დაახლოებით 1 კოდის ოდენა ყოფილა¹⁰⁶, ხოლო დასავლეთ საქართველოში კოდი=24 ან 32 კგ¹⁰⁷. ე. ი. გრივი 40 კგ კი არა და 240 ან 320 კგ უნდა იყოს. შესაბამისად, რაქული გრივი უნდა მერყეობდეს 240—400 კგ შორის.

ს. კაკაბაძის ვარაუდით, იმერეთში გრივი მისი მსულებლის უქანასკნელ საუკუნეებში შეიცავდა 4 კოდს¹⁰⁸.

4. რაქა-ლეჩხუმის ყოფაში დამოწმდა საზომის ისეთი ერთეულებიც. რომლებსაც ივ. ჭავჭავაძის მცენარეულობის საზომებს უწოდებდნენ. აქ განხილულ შემთხვევაში ისინი მარცვლეულის საზომებადაც გამოდგება.

ც ა მ ე ტ ი. ყურადღებას იქცევს ე. წ. ცამეტი. ესაა მომკილ-შეკონილი ძნებისაგან დაღმეული ზვინი. როგორც თვით სიტყვა გვიჩვენებს, იგი უნდა შეიცავდეს 13 კონას, მაგრამ სხვადასხვა სოფელში ამ კონათა რიცხვი მერყეობს 13 — 20 შორის¹⁰⁹. ეს უეჭველად იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ცამეტი, რომელიც ერთი ურმის ტვირთია, გარკვეული წონითი ოდენობის მარცვლის მომცემია, რაც სავსებით დასტურდება ეთნოგრაფიული მონაცემებითაც. სახელდობრ, ხალხური დაკვირვების შედეგად დადგენილია თუ რამდენ მარცვალს იძლევა ერთი ცამეტი ზვინი. „რო გავლენდით გავიგებდით ამდენ ცამეტში ამდენი პური გამევიდოდა. აქ ოცი კონაა ცამეტი, ზოგ სოფელში კი — 15. ეს არის პირდაპირ სასწავლო იმისა, რომ ცამეტში რამდენი ნაოთხალი გამოდის“¹¹⁰. „მაშინ ამ ცამეტში ვიცოდით რამდენი კაკალი გამევიდოდა. ახლა რომ გამჩატდა პური, ოცის ეტევა ურემზე“¹¹¹. „ცამეტში, კაი პური თუ იყო, გამევიდოდა ორი გორი“¹¹². ე. ი. გამოდის, რაჭაშიც და ლეჩხუმშიც ცამეტი თანაბარი რაოდენობის მარცვლის მომცველი ყოფილა. თუმც, ცალკეულ შემთხვევებში ეს მონაცემები რამდენადმე მერყეობს. ეტყო-

¹⁰⁶ ვლ. ჩაკვეტაძე. დასახ. ნაშრ., 186.

¹⁰⁷ ი ქ ე ე , 189—190.

¹⁰⁸ ს. კაკაბაძე, ქართული მეტროლოგია. 69.

¹⁰⁹ ს. ს. წესი. სადმელი - 20, ჩხუტელი - 16, ლასურიაში, სპათაგორი, გენდუში - 15, მახაში - 13, ლეჩხუმი - წინათ 13, ახლა 20. მ. ალავეძის ლეჩხუმურ ლექსიკონში ეკითხულობთ: «დაცამეტება - პურის თხუთმეტი კონის ცალკე დაწყოდა (ერთ ურმად)». ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა, რომ კახეთში ათეულის სახელით ცნობილი ზვინი შეიცავს 11 ძნას/იხ. ქ. დ., I, კახური და ქიზიყური ლექსიკონები/.

¹¹⁰ ს. სადმელი. მთხრობელი ა. ჭანელიძე.

¹¹¹ ს. ლეჩხუმი, მთხრობელი ა. ხეცურიანი.

¹¹² ს. ჩხუტელი, მთხრობელი ა. გუგავა.

ბა, ეს გარემოება დამოკიდებულია თვით ხორბლის ჯიშებზე, რაზეც ეთნოგრაფიული მასალაც მიგვითითებს. სახელდობრ, 15 კონაში, რომელიც შეადგენს „ერთი ხარის“, ე. ი. ერთი უღელი ხარის ანუ ურმის, ტვირთს, გამოდიოდა 2 ფ (1 გორი) იფქლი, ხულუგო კ 4 ფ (2 გორი)¹¹³.

ზ. რაჭაში ქვ. რაჭულ და ლეჩხუმურ ცამეტს რამდენადმე შეესატყვისება ე. წ. წერი და ლეო¹¹⁴. „თითო წერს თითო კოდი უნდა დაეყაროს“¹¹⁵. ასევე, „ლეოდან 2 ფ ხორბალი გამოდის, 2 ფუთი ერთი საწყაოა“¹¹⁶.

რამდენადაც კონათა გარკვეული რიცხვის შემცველი ზვინიდან გამომავალი მარცვლის ოდენობა ცნობილია. გამოდის, რომ ამ-ს შესაბამისად შესაძლებელია თითო კონის ანუ ძნის წონითი ოდენობის განსაზღვრაც შესასწავლი მხარეებისათვის¹¹⁷.

ურეში, ურეში პური. „ერთ ურეში გამევიდოდა 4—6 ნაოთხალი პური“. წედისელი მეურნის ამ სიტყვებში იგულისხმება, რომ ურეში, რომელშიც გამოდის 4—6 ნაოთხალი პური იტევს არა ამ ოდენობის მარცვალს, არამედ გარკვეულ რიცხვს ძნებისას, რომელთა გაღეწვა-გამოფშვნის შემდეგ რჩება 4—6 ნაოთხალი მოსავალი. დაახლოებით ამავე მოცულობისაა ლეჩხუმური (ს. ნაკურალენი) ტრადიციული ურეში, რომელიც 15 კონა პურს იტევს და რომლის გამოსავალიც უდრის 1 გორის¹¹⁸.

როგორც ეთნოგრაფიული მასალიდან ირკვევა, რაჭა-ლეჩხუმის სხვადასხვა სოფელში სხვადასხვა რაოდენობის ძნებს აწყობდნენ ურეშზე. ურეში, რომელშიც გამოდოდა 4—8 ნაოთხალი მარცვალი, იტევდა 13—20 კონა პურს. ე. წ. ცამეტს¹¹⁹. თვით ურემსაც ცამეტს უწოდებდნენ.

¹¹³ მართლაც, მთხრობელთა აღნიშვნით. ხორბალთა შორის ხულუგო უკეთესი მოსავლის მომცემადია ცნობილი (იხ. ზემოთ თ. II, § 1 - ხორბალი).

¹¹⁴ წერიც და ლეოც ცამეტით ზვინებია. მართალია, გვხვდება სხვადასხვა ზომის (ზოგჯერ ასკონიანი) წერიც, მაგრამ აქ იგულისხმება მხოლოდ ის პატარა წერი, რომელიც ცამეტს უტოლდება. ლეო 20 კონის მომცემაა (იხ. ზემოთ თ. II, § 15 - მარცვლეულის გახმოება).

¹¹⁵ ს. ლები, მთხრობელი ო. გავაშელი.

¹¹⁶ ს. სორი, რაჭის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები (ეთნ. სექტ. არქ.).

¹¹⁷ თუმცა ადგილზე დამოწმებული არა მაქვს ძნის სპეციალურად საზომად ხმარების შემთხვევა, მაგრამ ივ. ჭავჭავაძის ძნა ან კონა მოხსენებული აქვს მოშკილი, გაულეწავი მცენარეულის საზომად. რომლის ოდენობის შესახებ არაფერია აღნიშნული (იხ. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 124).

¹¹⁸ მ. ა. ლ. ა. ვ. ი. ძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვიანობა, 111.

¹¹⁹ «13 კონას ქვია ურეში» (იხ. ქ. დ., I, ლეჩხუმური, 490).

რაცაში მიწის ფართობის საზომად სათესი მარცვლის ოდენობის გამოყენებაზე ცნობას გვაწვდის ი. ბახტაძე. ერთ ადგილას მას უწერია: „სათესი მარცვლის ოდენობა საყოველთაოდ და უპირობოდ სად მიწის ფართობის საზომად გამოიყენება. მარცვლეულთა ადგილობრივი საზომი, კოდი (2,5 ფ), რომელიც=5 ბათმანს და 4 ნაოთხალს, ერთსადამიწვე დროს მიწისა და ფართობის საზომია. ამგვარად, დესეტიანა=10, 2/3 კოდა, 4 კოდი=ქცევას (900 კვ. საჟ.); 1/2 ქცევა=2 ნაოთხალს, 1 ნაოთხალი=1/4 ქცევას და ა. შ.“¹²⁵. თუ დავუკვირდებით ამ მონაცემებს, შევამჩნევთ ერთგვარ შეუსაბამობას. სახელდობრ, თუ 4 კოდი=1 ქცევას, მაშინ 1/2 ქცევა უნდა იყოს 2 კოდის და არა 2 ნაოთხალის ტოლი. შესაბამისად, 1/4 ქცევას უნდა უდრიდეს 1 კოდი და არა 1 ნაოთხალი. მართლაც, თუ ამავე ავტორის იმავე წრომის სხვა ადგილას ჩავიხედავთ, შევძგ მონაცემებს ამოვიკითხავთ: „მიწის ზედაპირის, ფართობის გაზომვისას ხშირია კოდისა და მარცვალთა სხვა საწყაოების გამოყენება. ამგვარად, მარცვლეულთა საწყაოების გაიგივება ფართობის საზომთან მოგვითითებს სათესი მარცვლის ოდენობის მეშვეობით ფართობის გაზომვაზე. აქედან გამომდინარეობს, რომ კოდი სივრცის თვალთახედვით ნიშნავს ფართობს, რომელზედაც ითესება ამავე ოდენობის მარცვალთა. იგივეს თქმა შეიძლება მარცვლეულთა სხვა საწყაოთა მიმართაც. 4 კოდი=1 ქცევას (900 კვ. საჟ.), ე. ი. კოდი=225 კვ. საჟ., ნაოთხალი=56. კვ. საჟ. და ფოხალი=28 კვ. საჟ. დესეტიანა კი უნდა უდრიდეს 10,66 კოდს“¹²⁶.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სხვადასხვა მარცვლეული კულტურა სხვადასხვა ოდენობით ითესება თითო ქცევა მიწაზე. მაგრამ ამ შემთხვევაში კოდობით აღნიშნული მიწის ფართობი იზომება უძველესი კულტურების ხორბლის ან ქერის სათესობით.

მიწის საზომად კახეთში მარცვლეულის საწყაოთაგან ჩარეჭი იზომებოდა¹²⁷.

დღიურ ი. საქართველოში გავრცელებულ სივრცის საზომებს შორის ივ. ჭავჭავაძის დღიურსაც იხსენიებს¹²⁸. ნ. ჩუბინაშვილს განმარტებით, „დღიურა — რაც ერთ დღეს მოიხვნის“¹²⁹.

¹²⁵ МНЭБГКЗК. т. 2, 15—16.

¹²⁶ ი ქ ე , 89.

¹²⁷ ქ. დ., 1, კახური და ქიზიური ლექსიკონები.

¹²⁸ ივ. ჭავჭავაძის დღიური, ქართულ საფარ-საზომთა გუგუნი. 132.

¹²⁹ ნ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ლექსიკონი.

ზემო რაქაშიც სახნავ-სათეს ფართობს მის დასამუშავებლად საკმარისი დღეთა ოდენობით ზომავენ. მაგალითად, ლეხელი მთხრობელი აღნიშნავს: „ჩვენ არ გვიზომია ყანები. დასამუშავი იყო. 4—5 დღის სახნავი გვქონდა“. იგივე ცნობას გვაწვდის ლარელი მთხრობელიც — „ამდენი დღის სახნავი, 2 დღის სახნავი — ვიტყვით. 2 უღელი მოუნდებოდა იმას (ე. ი. 2 დღის სახნავს) ერთ დღეში“. ხოლო როგორც ეთნოგრაფიული მონაცემებით ირკვევა, 1 უღელი ხარის 1 დღის სახნავზე 2 კოდი ქერი თუ პური ან ნაოთხალი სიმინდი ითესებოდა¹³⁰. თუ ამ მონაცემებს გადავიყვანთ კოდის სათესობაზე ი. ბახტაძის მასალის გათვალისწინებით¹³¹, გამოვა, რომ 1 დღის სახნავი = 0.5 ქეევას. ეთნოგრაფიული მონაცემებითაც ასეთსავე სურათთან გვაქვს საქმე. სახელდობრ, მთხრობელთა აღნიშვნით, 1 უღელი ხარი „დღეში ნახევარი ქეევის სამუშაოს შესარულებს“¹³². აქედან, გამოდის, რომ დღის სახნავი უტოლდება 0,5 ქეევას, რასაც უფრო სარწმუნოდ ხდის ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცული 1919 წ. საბუთი, სადაც აღნიშნულია: „2 ერთი ნახევარი სახნავი ყანისა, ზომით მაგალითად, მთლად ნახევარი ქეევა“¹³³.

6. ჩუბინაშვილის ლექსიკონის მონაცემებით, დღიური უდრიდა 1 ქეევას.

ქართლში ერთი დღის სახნავს დღის მიწა ეწოდება¹³⁴. თბილისის მაზრაში დღიური მერყეობდა 1/3—2/3 დესატიანს შორის¹³⁵. თუშური და კახური დღიური დაახლოებით 0,5 ჰექტარია¹³⁶. თიანეთის მაზრაში კი დღიური უდრიდა 40—1600 საეენს¹³⁷.

¹³⁰ «დასტურლამალში» (იხ. დასტურლამალი მეფე ვახტანგ VI-სა, ტფ., 1886), სადაც საზომად დღიური და დღისა იხმარება, აღნიშნულია: «დღიურში დაოთესების ორკოდნახევარი».

¹³¹ МИЭБГКЗК, т. 2, 15—16, 89.

¹³² ს. სპათაგორი, მთხრობელი ი. მახარობლიძე.

¹³³ იმე, საბ. № 1085.

¹³⁴ ქ. დ., I, ქართული ლექსიკონი. 637.

¹³⁵ МИЭБГКЗК, т. 5, отд. I, 451.

¹³⁶ ქ. დ., I. 580, 605.

¹³⁷ МИЭБГКЗК, т. 5, отд. I, 451.

აქვე მინდა აღვნიშნო შემდეგი: მ. ა ლ ა ე ძ ი ს «ლეჩხუმურ ლექსიკონში» ვკითხულობთ — «სურიელი — სახნავი მიწის ერთი ნაკვეთი». ნიშნავს ეს სურიელი საერთოდ გარკვეული ზომის სახნავ ყანას, თუ ამ ყანის მხოლოდ ნაწილის აღმნიშვნელია? ხომ არა აქვს ამ ტერმინს კავშირი სიტყვა სრიელთან? მაშინ გამოვა, რომ ლეჩხუმში სურიელი ეწოდება ერთ გავლაზე მოხნული მიწის ნაკვეთს.

ქცევა. საუენი. ეტყობა, კარგა ხნის მანძილზე, გარდა ზემოთხსენებული საზომებისა (მარცვლეულის სათესობითა და დლიური სახნავის ოდენობით მიწის გაზომვა) მიწის ფართობის სხვა საზომს არ იყენებდა ადგილობრივი მოსახლეობა, რაც აშკარაა მათივე სიტყვებიდან: „მიწას არ ზომავდენ. გაყოფაზე თუ გაზომავდენ, ისე არაა“, „ჩვენ არ გვიზომია ყანები“¹³⁸.

მართლაც, თუ გადავავლებთ თვალს ონიას და ქუთაისის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმებში დაცულ ნასყიდობისა თუ სხვა საბუთთა წყებას (უბირატესად XIX ს. მიწურულამდე), ვნახავთ, რომ მათში აღნიშნული ვენახისა თუ ყანების, საერთოდ მიწის ნაკვეთის, მხოლოდ საზღვრებია დასახელებული, ფართობის ზომა კი არაა აღნიშნული¹³⁹. უფრო გვიან ხანის საბუთებში კი (XIX ს. მიწურული და XX ს. დასაწყისი) უკვე ვხვდებით მიწის ფართობის აღნიშვნა-დასახელებას. ნახსენებია ქცევა და საუენი. მაგრამ საერთოდ, როგორც მთხრობელთა მონაცემებიდანაც ჩანს, ეს საზომები არც თუ ისე დიდი ხნის შემოსულია არა მარტო რაჭაში, არამედ ლეჩხუმშიც. „ქცევა უწინ არ იცოდენ, ვერ მიხვდებოდენ“¹⁴⁰. ივ. ჯავახიშვილის ცნობითაც, დასავლეთ საქართველოს საბუთებში ქცევა გვიან ჩნდება; მისი სიგრძე-სიგანე = 30—30 მხარს¹⁴¹. ე. ი. 900 კვ. მხარს. საბას განმარტებით: „4 წყრთა ერთი მხარი არს, ვიდრე ორთავე ხელთა სრულიად გაწულა“¹⁴².

ს. კაკაბაძის აღნიშვნით, რუსების ბატონობის დამკვიდრების შემდეგ იმერეთში მოხდა წინანდელი ადგილობრივი ერთეულის, მხარის, დაკავშირება მასთან ახლოს მდგარ რუსულ ერთეულთან, საუენთან. ამის გამო, ქცევა XIX ს. I ნახევარში ლიხთ-იმერეთში გადაიქცა 30×30 საუენის სივრცის მქონედ. ამგვარად გაჩნდა ქცევა 900 კვ. საუ.¹⁴³ რაჭა-ლეჩხუმშიც. მხარის, როგორც ქცევის ნაწილის

¹³⁸ ს. წედისი, მთხრობელი ე. მარსურაძე და ს. ღები, მთხრ. გ. გობეჯიშვილი.

¹³⁹ იგივე მდგომარეობაა ქუთაისის გუბერნიის სოფლებშიც (იხ. ქმმ №№ 615, 87 /1675, 1675/ 15.). ერთ საბუთში კი (ქმმ № 906) აღნიშნულია, რომ გაიყიდა 45 აბაზის მიწაა.

¹⁴⁰ ს. საღმელი, მთხრობელი ა. ჯანელიძე.

¹⁴¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, 139.

¹⁴² ს ა ბ ა : წყრთა არს იდაყვითგან თითის წვერაძდე; ხოლო ხრონოლრაფში წყრთა მჟრად დაუწერიათ მრუდად და სომეხნიცა ეგრე იტყვნან.

¹⁴³ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ქართული მეტროლოგია, 58. «ფხარი = 1 საუენს (იმერეთი)» (იხ. საქ. კ., 1892, 130).

ხსენება გამქრალა და მისი ადგილი საენის დაუკავებია¹⁴⁴. ქცევა = 900 კვ. საუ., რაც იგივე 900 კვ. მხარია.

მხარი, მცხლა (წყრთა), მტკაველი, ჩარეჭი, გოჭი. მართალია, მიწის საზომში მხარი საენითაა შეცვლილი, მაგრამ მხარი, როგორც სიგრძის საზომი ერთეული ჯერ კიდევ გვხვდება ლეჩხუმში და გამოიყენება სახენელი იარაღის ნაწილის გასაზომადაც. სახენელის კავი უნდა ყოფილიყო სიგრძით „ფხარი (მხარი) — ორი გაშლილი ხელის სიგრძე და ერთი მცხლა (წყრთა) — იდაყვის ქვევით ხელის სიგრძე“¹⁴⁵. კავს მტკაველითაც ზომავდნენ¹⁴⁶.

თვით ზემონახსენები საენიც მტკაველია იზომებოდა. „საენი წყენი იყო 8—10 ტკაველი, განსხვავება ჰქონდა“¹⁴⁷. „ტკაველი ნეკსა და ცერს შორის მანძილია“¹⁴⁸. მტკაველით მიწის ხნულის სიღრმესაც ზომავდნენ: „მტკაველზე მეიხვნებოდა ალაგ-ალაგ, ალაგ-ალაგ ჩარეჭზე, ტკაველზე ნაკლებია, 4 ვერშოკია“¹⁴⁹. ვერშოკი, რომლითაც იზომებოდა როგორც ხნულის სიღრმე¹⁵⁰, ისე სამიწათმოქმედო იარაღების ნაწილები, ქართული გოჭის შესატყვისი და ამ კუთხეებში საკმაოდ გავრცელებული ტერმინია. იგი უდრის „ორი თითის სიგანეს ან ცერის პირველ ნაწილს“¹⁵¹. 5,5 გოჭი შეადგენს ერთ მტკაველს.

როგორც ზემომოტანილი მასალიდან ჩანს, სიგრძის ადგილობრივ ერთეულებს საფუძვლად უდევს ადამიანის სხეულის ნაწილების ქართული სახელწოდებანი, რაც ამ საზომების არა მარტო ადგილობრივ წარმოშობილობაზე, არამედ სიძველეზეც უნდა მიგვითითებდეს.

სიგრძის საზომებად ადამიანის სხეულების ნაწილების გამოყენება საკმარისად გავრცელებული ფაქტია სხვა ხალხების მეტროლოგიის სისტემაშიც.

¹⁴⁴ „საენი - რუსული სამის ადლის საზომი /მხარი ნახე/. «მხარი - საზომი მწვერვალთა თითთათ. ეიღრე მყერდამდე. ხოლო ზოგან ჰნიშნავს ორთავე ხელთა გაშლას, размах» (ნ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ლექსიკონი).

¹⁴⁵ ს. გვესო. მთხრობელი ბ. ჩიქოვანი.

¹⁴⁶ „10 ტკაველი მაინც უნდა ყოფილიყო ხარის სიგრძის დონეთი კავი» (ს. ორბელი, მთხრობელი ი. სვანიძე).

¹⁴⁷ ს. სპათაგორი, მთხრობელი ც. გეიშაიანი-ლუშკაშელისა.

¹⁴⁸ ს. ჩხუტელი, მთხრობელი ა. გუგაია. საბა: «მტკაველი - ცერი და ნეკი გაქიმული».

¹⁴⁹ ს. ორბელი, მთხრობელი ი. სვანიძე.

¹⁵⁰ ყველა საღანჯრი თანაბარ სიღრმით არ იხვნებოდა იხ. თ. II, § 6.

¹⁵¹ ს. ჩხუტელი, მთხრობელი ა. გუგაია. საბა: «გოჭი — თითი ნაწევარი». აგრეთვე — სე არს ორთავე ცერთ გოჭები შეყრით სიგრძეზედა.

ამგვარად, ზემოგანხილული მასალის საფუძველზე შემდეგი სურათი წარმოგვიდგება:

მარცვლეულის რაჭული საზომები და მათი შესატყვისი ლეჩხუმური საზომები:

ლომკაცის კოდი=2,5 ფ

კოდი=1,5-2 ფ.

მენახევრე=1 ფ.

ნაოთხალი=8-10 კგ.

ბათმანი=8-10 კგ.

ფოხალი=4-5კგ.

ყურიანა=4 კგ.

კორუა ან კოფიო=4 კგ.

კვიდოლა=2,5 ფ.

გორო=2 ფ.

ლეშკი=1 ფ.

ქილა=1 ფ.

ფოხალი=8-10 კგ.

ბათმანი=8-10 კვ.

ყურიანა=4 კგ.

წიფხა=2-4 კგ.

კორუა=2 კგ.

კაბიწი=1-12,5 კოდს (?)

გრევი=10 კოდს (?)

საპალნე=8-10 ფ.

ცალი=3-4 ფ.

მერკა=3-4 ფ.

ცამეტი=1-2 კოდს

ურემი=ცამეტს=1-2 კოდს.

საპალნე=8-10 ფ.

ცალი=4-5 ფ.

ცამეტი=1-2 გოროს.

ურემი=ცამეტს=1-2 გოროს.

ფართობის საზომები რაჭასა და ლეჩხუმში:

დლიური=0,5 ქეევას.

ქეევა=900 კვ. საეენს.

ფართობის საზომები რაჭაში: კაბიწი=? გრივი=? (რადგანაც თვით კაბიწისა და გრივის სიდიდე არა დაზუსტებული);

კოდი=0,25 ქეევას,

ნაოთხალი=0,125 ქეევას.

სიგრძის საზომები რაჭა-ლეჩხუმში:

საეენი=მხარს=2 გაშლილი ხელის სიგრძეს=8-10 მტკაველს.

მცხლა//წყრთა=იდაეეს ქეევით ხელის სიგრძეს=4-4,5 მტკაველს.

მტკაველი=მანძილს ნეესა და ცერს შორის=5,5 გოჯს.

ჩარეჟი=4 გოჯს.

გოჯი=2 თითის სიგანეს ან ცერის პირველი სახსრის სიგრძეს.

ამის მიხედვით კი შესაძლებელია დაახლოებით ამგვარი სურათის დადგენა: რაჭაში კოდი=2 მენახევრეს=4 ნაოთხალს=4 ბათ-

მანს=8 ყურიანას=8 ფოხალს=8 კორუას ან კოფიოს. ლეჩხუმში კი —გორო=2 ლეშს=2 ქილას=4 ფოხალს=4 ბათმანს=8 ყურიანას=8 ან 16 წიფხას=16 კორუას. ე. ი. გამოდის, რომ ზემომოყვანილი საწყაოები გარკვეულ თანაფარდობაშია კოდისა (რაქა) და გოროს (ლეჩხუმი) მიმართ. ხოლო რამდენადაც კოდის წონითი ოდენობა აღვიდადგოლ სხვადასხვაა, ამდენად სხვა საწყაოთა წონითი ოდენობაც (რომელთა კოდთან ნეფარდება უცვლელია) შესაბამისად მერყეობს.

ზემონახსენებ საწყაოებს ხის მასალისაგან ამზადებდნენ. აქედნებდნენ როგორც ხისაგან, ისე ხის ქერქისაგანაც. საწყაოს გასაყეობლად საჭირო იყო ღრმული, ფულურიანი ხე¹⁵². ხოლო თუ ამისათვის შესაფერის ხის მასალას ვერ იშოვნადნენ, მაშინ ხეს კანს გააძრებდნენ (უპირატესად ცაცხეს ან თელას), ხის ამ ქერქს გააშრობდნენ და ხისავე ფსკერს გამოუდგამდნენ ისე, რომ წყალაც კი არ გასვლოდა.

საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში თითქმის საყოველთაოდ ფიქსირებული ფაქტი საწყაოების შემოწმებისა¹⁵³ რაქა-ლეჩხუმშიც დადასტურდა. შემოწმებული, ე. წ. „გამოწყული“¹⁵⁴ მამასახლისის მიერ ბეჭედდასმული საზომი აქა-იქ ეხლაცაა შემორჩენილი. ამასთან, საწყაოს ზუსტი ზომის დასაცავად ცოდნით მასში ჩაყრილი მარცლის თაეზე ჯოხის, ე. წ. ლალის გადასმა, გადაწორება. ამგვარად ლალამოსმულ-გადაწორებულ-გათანაბრებული საწყაო უკვე ზუსტ საზომს წარმოადგენდა¹⁵⁵.

¹⁵² საყურადღებოა, რომ გურიაში კოდი ეწოდება გამოთლილ ხის მორს, რომელიც კოდის წისქვილისათვის წყალს აგროვებდნენ (გ. შ ა რ ა შ ი ძ ე , დასახ. ლექსიკონი). ხვესურეთში კოდი ღრუ მორისაგან გულამოდებული და ძირგაყეთებული ქერქელია საიდანაც თუ სალდე მასალის ჩასაფუებლად, ერბოს ან ხორბლის შესანახად (ქ. დ., I, 553). ასევე, თვით ლეჩხუმშიცაა არა საწყაო, არამედ წყლის კოდი: წყლის კი; ხის ღრუვები გამოსუფთავებული, ამოთლილია კოდი (ს. ლასურიაში, მთხრ. ლ. მეშველიანი). თვით რაქაშიც ვხედებით წყლისათვის კოდის გამოყენებას: «კოდი მსგავსია კის, მხოლოდ ძალზე დაბალია. ამაზე მოკვითითებს აგრეთვე რაქაში დამოწმებული წყაროების ტოპონიმიკა - კოდისწყალი (ს. ს. ბარეული, ფარახეთი), სოხაძეების კოდი, დვალბოძეების კოდი, კოდი (ს. ბარეული). (იხ. რაქის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები. ეთნ. სექტ. არქ.).

¹⁵³ ქ. ს ო ნ ღ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი , მემანდერგობასთან დაკავშირებული ხის საწყაოები აღმ. საქართველოში, სსშმ, XXB, 1953, 268.

¹⁵⁴ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული საფას-საზომთა მეტოდნობა, 61.

¹⁵⁵ «ლალამოსმული—მოსწორებული, გათანაბრებული. ლალა—ჯოხი, რომელსაც ხორბლეულის წვეის ღროს ხმარობენ: ბათმანს ან სხვა საწყაოს თაეზე უსმენ მოსასწორებლად» (მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე , ლეჩხ. ლექსიკ.). «ლალა—ჯოხი, რომელსაც

ზემომოტანილი მასალის შეჯერებისას ყურადღებას იპყრობს რამდენიმე ფაქტი: ა) აშკარა ხდება, რომ აქ განხილული ზომა-წონის ერთეულები ზოგ შემთხვევაში არ ემთხვევა არა მარტო საქართველოს სხვა კუთხე-რაიონებში გავრცელებულ მათ წონით ოდენობას, არამედ თვით რაჭა-ლეჩხუმის ფარგლებშიც კი ვხვდებით მათ ლოკალურ ვარიანტებს (ეს გარეგნობა ორგვარად გამოიხატება — 1. ერთიდაიგივე მხარის საზღვრებშივე დასტურდება ერთიდაიმავე საზომების ლოკალური ვარიანტები; 2. რაჭაში გავრცელებული ზოგი საზომი არ დასტურდება ლეჩხუმში ან პირიქით, ხოლო ზოგიერთი მათგანი ორივეგან გავრცელების შემთხვევაშიც სხვადასხვა ზომის საწყაოებია). მაგრამ, ამავე დროს, აშკარად ვლინდება ზემომოყვანილ მარცვლეულთა საწყაოებს შორის დადგენილი მყარი ურთიერთთანაფარდობის არსებობა. ბ) ზოგჯერ აღმოსავლეთ საქართველოსა და რაჭა-ლეჩხუმის საზომთა შორის დამოწმებული განსხვავება თვით ამ მხარეებში გავრცელებულ მემინდვრეობის სისტემათა შორის არსებული განსხვავებიდან გამომდინარეობს. ასე მაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის მიწათმოქმედებისა და გუთნის გამოყენების პირობებში დღიური უფრო მოზრდილი ერთეულია, ვიდრე მთის მიწათმოქმედების პირობებში და მთის სახენელით დამუშავებული დღიური. გ) რაჭა-ლეჩხუმის საზომების განხილვისას ხერხდება არა მარტო ცალკეულ კულტურათა, არამედ ერთიდაიგივე მარცვლეულის სხვადასხვა ჯიშებისათვისაც კი გარკვეული საზომების დადგენა (ცამეტი და ურემი = 1 კოდ//გორო იფქლს ან 2 კოდ//გორო ხუღუგოს), რაც თავის მხრივ, ადგილობრივი მეურნის მდლარი გამოცდილებისა და ღრმა ემპირიული ცოდნის დამადასტურებელია. დ) სიგრძის საზომის ადგილობრივი ერთეულების ადამიანის სხეულის ნაწილების ქართული სახელწოდებანი მათ ადგილობრივ წარმოშობილობასა და სიძველეზე მეტყველებს. ე) ზემოთქმულს გარდა ყურადღებას იპყრობს, ერთი მხრივ, მარცვლეულთა საწყაოების მიწის ფართობის საზომადაც, მეორე მხრივ კი, მცენარეულის საზომი ერთეულების მარცვლეულთა საზომადაც გამოყენების ფაქტი. ყოველივე ზემოთქმულს კი გარკვეულად მიგვითითებს რაჭა-ლეჩხუმში მემინდვრეობასთან დაკავშირებულ საზომ-საწყაოთა ერთიანი, ჩამოყალიბებული სისტემის არსებობაზე.

ხორბლეულის წყეის დროს ხმარობენ: ბათმანსა და სხვა საწყაოს თავზე უსმენა (ე. ბ ე რ ი ძ ე, დასახ. ლექსიკ.). სესხების დროს ცოდნიაო: 1. ბაგესწორად ე. ი. ლალა-გადასმულად და 2. თავგადადგმულად გავსება საწყაოსი (იხ. რაქის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები).

მეტროლოგიის ადგილობრივი სისტემის გაცნობის შემდეგ მოკლედ მოვიხილოთ რაჭა-ლეჩხუმში გარკვეულ ფართობზე სათესი მარცვლისა და აქედან მიღებული მოსავლის ოდენობის შესახებ არსებული ცნობები.

წინა §-ში ფართობის საზომების განხილვისას დავინახეთ, რომ რიგ შემთხვევაში მისი სიდიდე გამოსახულია სათესი მარცვლის ოდენობით. ეს უქანასკნელი კი თავის მხრივ სათესის ზოგად ნორმადაა მიჩნეული. ე. ი. ამ მონაცემებით გამოდის, რომ ქცევა მიწაზე ითესება 4 კოდი მარცვალი. მაგრამ, რადგანაც სათესი მარცვლის ოდენობა ბევრადაა დამოკიდებული არა მარტო სათესი ფართობის არეზე, არამედ ნიადაგებსა, და რაც მთავარია, თვით სათეს კულტურებსა და მათ ჭიშებზე, ამიტომ მონაცემები სათესი მარცვლის ოდენობის შესახებ მერყევა. იგივე ითქმის მოსავლის ოდენობაზეც, რომელიც გარდა ზემომოყვანილი ფაქტორებისა, დამოკიდებულია აგრეთვე ნათესის მოვლა-პატრონობასა და ამინდზე. ნოყიერი მიწა თირ, „ნაკლები“ მიწაზე უფრო მომგუბიანაა. პირველში სათესლე მარცვალი ნაკლები იხარჯება და მოსავალი კი მეტი მოდის. განაკელებული, შექდეგ კი სარეველასაგან გასუფთავებული ყანა უკეთეს მოსავალს იძლევა და ა. შ.

ა. ბახტაძის მონაცემებით, რაჭაში ქცევა მიწაზე სათეს ნორმად მიჩნეული იყო ხორბალი და ქერი — 4 კოდი, სიმინდი და ფეტვი — 3 ბათმანი¹⁵⁶. სავსე მასალით კი რაჭა-ლეჩხუმში ეს მონაცემები მერყეობს ხორბლისა და ქერის მიმართ 3—8 ფ., სიმინდის მიმართ კი 0,5—1,5 ფ შორს. რაც შეეხება ღომსა და ფეტვს, ამ მხრივ რაიმე გარკვეულის დადგენა გაჭირდა. ღომის შესახებ მთხრობლები აღნიშნავენ, რომ „ღომზე ქალებს ხელის ზომა ჰქონდათ“.

მოსავლის ოდენობის შესახებ კი შემდეგ მონაცემებთან გვაქვს საქმე: რაჭაში ქცევა მიწაზე მიღებული მოსავლის ოდენობის განსაზღვრაში გვეხმარება ი. ბახტაძის მასალები. ეს ავტორი იძლევა ცნობებს როგორც ზემო, ისე ქვ. რაჭის განაკელებული და გაუნაკელებელი მიწის ერთ ქცევაზე მიღებული მოსავლის ოდენობის შესახებ სხვადასხვა კულტურის გათვალისწინებით. მაგალითად, ამ მონაცემებით ზ. რაჭაში განაკელებული ნაკვეთიდან მიიღებოდა საშუალოდ 10-16 კოდი ხორბალი, 10-12 კოდი ქერი, 18-20 კოდი სი-

¹⁵⁶ МНЭБГКЗК, т. 2, 53.

ზინდა, 2-8 კოდი ფეტვი. გაუნაკლებელი ყანდან კი — 8-12 კოდი ხორბალი. 8-10 კოდი ქერი, 10-15 კოდი სიმინდი და 2-6 კოდი ფეტვი. ქვ. რაჰაში განაკლებული მიწა იძლეოდა 15-24 კოდ ხორბალს, 10-13 კოდ ქერს, 20-25 კოდ ს-მინდს, 4-8 კოდ ფეტვს. გაუნაკლებელი ყანა კი — 8-14 კოდ ხორბალს, 8-12 კოდ ქერს. 12-17 კოდ ს-მინდს და 3-7 კოდ ფეტვს. აქვე მოყვანილია ქცევაზე მოსავლის საშუალო რიცხვი მთელი მხარისათვის. სახელდობრ: 10-17 კოდი ხორბალი, 9-12 კოდი ქერი, 15-19 კოდი ს-მინდი და 3-7 კოდი ფეტვი¹⁵⁷.

ლეჩხუმში კი საშუალო მოსავალი დესეტიანზე უფრიდა 80 ფუთამდე სიმინდს, 45 ფ ხორბალს¹⁵⁸, ანუ ქცევაზე დაახლოებით 15 კოდ სიმინდსა და 6,5—7 კოდ ხორბალს.

ამ მასალიდან ჩანს, რომ თანაბარ ფართობზე იხარჯება სიმინდის თესლის ნაკლები რაოდენობა სხვა ფეტვნაირ თუ თავთავიან ჰარცელულთან შედარებით, ხოლო მოსავლიანობით კი სიმინდი საგრძნობლად ქარბობს ამ უკანასკნელთ.

ეთნოგრაფიული მონაცემები ძირითადად ემთხვევა ა/კავკასიის გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ არსებულ მასალებში მოტანილ ცნობებს. ქცევიდან მიღებული მოსავლის საშუალო ოდენობა თანხედება ი. ბახტაძისა და დ. ნოსოვიჩის მონაცემებს¹⁵⁹. ოღონდ, თუ ეს ავტორები მოსავლის ოდენობის აღნუსხვისას მასალის დიფერენციაციას მხოლოდ სათეს კულტურათა მიხედვით ახდენენ, ხალხური მონაცემების განხილვისას საშუალება გვეძლევა გამოვყოთ ამ კულტურების შიგნით განსხვავებული ოდენობის მოსავლის მომცემი ჯიშები. მაგალითად, ხალხის დაკვირვებით, ხორბლეულთაგან მოსავლიანობით ყველას ხელუგო ჯობია. თუ იფქლი და დიკა, რომელთაც ერთნაირი „გამოსავალი“ აქვთ, კარგი მოსავლის შემთხვევაში გარკვეულ ფართობზე 1 კოდს//გოროს იძლევა, ამავე ფართობის მონაცემზე, იმავე პირობებში ნათესი ხელუგო 1.5-2-ჯერ მეტ მარცვალს იძლევა. ხელუგოს ეს თვისება წინა პარაგრაფებშიც იყო აღნიშნული¹⁶⁰.

¹⁵⁷ МИЭБГКЗК, т. 2. 57-58.

¹⁵⁸ МИЭБГКЗК, т. I. 178.

¹⁵⁹ ამიტომაც ს. შერკვილადის ცნობა, რომ რაჰაში კარგი მოსავლის შემთხვევაში ქცევაზე 45-50 კოდი, საშუალოდ კი 30 კოდი სიმინდი მოდის (იხ. ს. შერკვილიძე, რაჰა, 4-5). რამდენადმე გადაჭარბებული ჩანს.

¹⁶⁰ იხ. თ. II. §1—ხორბალ და თ. III. §1—ცაშერი.

თუ ზემომოტანილ მონაცემებს შევადარებთ ა/კავკასიის გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის ამსახველ მასალებში მოცემულ შენატყვის ცნობებს დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეთა შესახებ ცნობების გუბერნიის სამხრეთ-დასავლეთი და ჩრდილო-აღმოსავლეთი რაიონები, შორაპნის, სენაკის, ზუგდიდისა და ოზურგეთის მუზრები¹⁶¹). დავინახავთ, რომ რაჭა-ლეჩხუმის — ამ მთიანი მხარის მეურნეობის პირობებში მოსავლიანობა არ ჩამოუვარდება, რიგ შემთხვევაში კი ოდნავ ჰარბობს კიდეც დასავლეთ საქართველოს დანარჩენ რაიონთა მთიანი მხარეებისას, რაც რაჭისა და ლეჩხუმის მკვიდრთა სამიწათმოქმედო კულტურის მაღალი დონის კიდეც ერთი მაჩვენებელია.

§ 3. ფასები და ბაზრები

მოკლედ შევვხვთ მიწის, მემინდვრეობის პროდუქტების, მემინდვრეობაში გამოყენებული სამეურნეო იარაღებისა და მათი ნაწილების ფასებსა თუ გასაღების ბაზრებსა და გზებს.

რაიშე გარკვეულის თქმა რაჭა-ლეჩხუმში გავრცელებული ფასების შესახებ, ერთი მხრივ, მასალის სიმცირისა და მეორე მხრივ, ფასების პეროდული მერყეობის გამო ძნელდება. მაგრამ მაინცაა შესაძლებელი ზოგიერთი ცნობის მოტანა.

რაჭა-ლეჩხუმის გეოგრაფიული მდებარეობით განპირობებული სახნავ-სათესი მიწის სიმცირე განსაკუთრებით ფასოვანს ხდიდა ნაკვეთს. ჭერ კიდეც ნიკორწმინდის სიგელში გვხვდება ცნობა მიწის ყიდვა-გაყიდვის შესახებ. მაგრამ აქ ნახსენებ ვენახსა, ყანასა თუ მიწაში ნატურითაა გადახდილი საფასური. რაც შეეხება ნაკვეთის ფართობს, არაფერია აღნიშნული გარდა იმისა, რომ ორიოდ ადგილას დასახლებულია ყანის ნახევარი, ან ვენახის ნაოთხალი¹⁶². სასელმწიფო გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის შესასწავლი მასალებიდან კი ჩანს, რომ რაჭაში მიწის ყიდვა-გაყიდვა ჩვეულებრივი მოვლენა ყოფილა. ამასთან, მიწის ფასი დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებთან შედარებით რაჭაში ძალიან მაღალია. სახნავი „ნაფუძარი“, რომელიც ნოყიერდება, და სავენახე ადგილები მეტად ძვირია. ზ. რაჭაში ნაფუძარი 100-220 მანეთი ღირდა, სახნავი კი (რომელსაც ვერ ანოყიერებდნენ) — 40-100 მან¹⁶³. ზ. ლომინაძის

¹⁶¹ МИЭБГКЗК, т. 1, 244; т. 5, стол. 2, 203-207; т. 7, 240; т. 2, 283; т. 1, 751.

¹⁶² ქრონიკები და სხვა მასალა..., II, 45-47.

¹⁶³ МИЭБГКЗК, т. 2, 30-32.

ცნობით, რაჭაში მიწა მეტად ძვირი იყო, ღირდა 1000 მან. და მეტიც, მაშინ როცა რაიონის დაბლობის საუკეთესო ნაწილში იგოვე. ქცევა ფასობდა არა უმეტეს 200—250 მან. რაჭაში მიწის სიძვირეს ეს ავტორი ხსნის მოსახლეობის სულ უფრო და უფრო მზარდი სიმჭიდროვით¹⁶⁴. რაჭაში მიწის სიძვირეზე მიგვიითიუბებს ს. მერკვილაძეც: „მიწაც არის და მიწაც, მაგრამ რაც უნდა იყოს, საყანე მიწას ქცევას ას თუმან ნაკლებ მაინც ვერ იშოვნი და თუ პატარა ნაწილად იშლება, ორ ათას მანეთამდინაც აღას“¹⁶⁵.

ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ და ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმებში დაცულია ნასყიდობის რაჭულ საბუთთა წყება, სადაც ყიდვა-გაყიდვაზეა ლაპარაკი. საბუთთა რიგში დასახელებულია გასაყიდი მიწის ფასი, ნაკვეთის საზღვრები და არაფერია ნათქვამი მისი ფართობის შესახებ¹⁶⁶. ხოლო რადგანაც ადგილზე შემოწმება ამ ნაკვეთებისა და დასახელებული საზღვრების მეშვეობით მათი ფართობის დადგენა არ მიეძღია, ზემომოტანილი მონაცემების საფუძველზე რაიმე გარკვეულის თქმა მიწის ფასის შესახებ, ცხადია, შეუძლებელია. ზოგი საბუთი იძლევა საშუალებას გავარკვიოთ მიწის ადგილობრივი ღირებულება. მაგალითად, რაჭველი ნოტარიუსის, დვალის, 1883 წ. აქტების წიგნის ამონაწერიდან ჩანს, რომ აზნაურობის მაძიებელ ნიკორწმინდელ ჭანელიძეს ბუგეულები გლეხისაგან უყიდა 7093 კვ. საე. მიწა (აქედან 28 საე.² ვენახი და დანარჩენი 7065 საე.² ყანები) ანუ 7,88 ქცევა და გადაუხდია 100 მანეთი ვერცხლით¹⁶⁷. 1906 წ. საბუთის მიხედვით 1445 საე.² მიწა ს. ხირონისში გაიყიდა 200 მანეთად¹⁶⁸. ს. კომანდელში 1911 წ. გაიყიდა დაახლოებით 900 საე.², ანუ ერთი ქცევა ფართობის მომცველი ანეული 60 მანეთად¹⁶⁹. ჭინჭისელმა მეტრეველმა კი 1917 წ. თანასოფელ იაშვილს მიყიდა ერთი ნაქერი სახნავი ყანისა „ზომით მაგალითად მერვედი ქცევისა“ 2 ათას მანეთად¹⁷⁰.

ასევე მერყევია მიწის ფასი საველე-ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვითაც. თუ ერთ შემთხვევაში ორი ქცევა 3—6 თუმნად იყიდე-

¹⁶⁴ შ. ლომინაძე, Поездка в Рачу.

¹⁶⁵ ს. მერკვილაძე, რაჭა, 4—5.

¹⁶⁶ როგორც მეტროლოგიის სისტემის განხილვისას დავინახეთ, იმ დროს მიწის გაზომვა არ ყოფილა პრაქტიკაში (ან მეტად იშვიათად იყო).

¹⁶⁷ ქიშ, № 2290.

¹⁶⁸ იშ, № 1090.

¹⁶⁹ იშ, № 1077.

¹⁷⁰ იშ, № 899.

ბა (ს. სპათავორი), მეორე შემთხვევაში, ორი დღის სახნავი, ე. ი. 1 ქცევა, 120 მანეთი ღირს (ს. ღარი) და ა. შ. მთხრობლებიც აღნიშნავენ მიწის ფასის დამოკიდებულებას ნაკვეთის ადგილმდებარეობასა და ხარისხიანობაზე. ე. წ. შინაყანები და ქალის, ბარის ნაკვეთები ძველად ფასობდა გარეყანებსა და ფერდის სახნავებთან შედარებით. ამას გარდა, ფასების მერყეობა შეიმჩნეოდა სხვადასხვა წლის მანძილზეც. აღნიშნულის ნათელსაყოფად ესარგებლომ პ. გუგუშვილის წიგნში მოტანილი ცხრილით, რომელშიც მოცემულია 1 დესეტინა (2400 კვ. საყ.) მიწის ფასები 1890, 1900 და 1910 წლების რაჰა-ლეჩხუმში:

1890 წ.	1900 წ.	1910 წ.
რაჰა 135—390 მან,	189—450 მან.	270—400 მან.
ლეჩხუმი 80—300 მან.	100—400 მან.	150—300 მან ¹⁷¹ .

ამ ცხრილიდან, ისე როგორც ზემომოტანილი სხვა მასალიდან, ჩანს, რომ რაჰაში მიწა უფრო ძვირი ყოფილა ლეჩხუმთან შედარებით, რაც განსაკუთრებულ მცირემიწიანობით იყო გამოწვეული. ამ უკანასკნელი გარემოების კიდევ ერთი ნათელი დადასტურებაა სახელმწიფო გლეხთა საკომლო გადასახადებს შორის სხეობა. მაგალითად, თუ ლეჩხუმის მაზრის გლეხთა საკომლო გადასახადი (რომელიც მიწის იჯარასაც მოიცავს) პირდაპირ პროპორციულ დამოკიდებულებაშია ამ კომლთა მფლობელობაში მყოფი მიწის ნაკვეთის სიდიდესთან, რაჰის მაზრაში გადასახადის ოდენობა მიწის ფართობთან უკუპროპორციულ დამოკიდებულებაშია და გაცილებით მეტია იმ სოფლებში, სადაც მცირემიწიანობის პირობებში თითო კომლზე ზოდის სახნავის პატარა ნაკვეთი¹⁷².

მემინდვრეობაში გამოყენებული სასოფლო-სამეურნეო იარაღს უმეტესობას და მათ ნაწილებს ადგილობრივი მოსახლეობა თვით ამზადებდა. ამდენად, არ იდგა მათი ყიდვა-გაყიდვის აუცილებლობის საკითხი გარდა იმ იშვიათი შემთხვევებისა, როცა საქმე ეხებოდა ლითონის იარაღსა თუ იარაღის ლითონის ნაწილებს. მიუხედავად ამისა, მაინცაა შესაძლებელი ამ იარაღებზე გავრცელებული ადგილობ-

¹⁷¹ П. В. Г у г у ш в и л и, Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. 4, 1950. 450.

¹⁷² МИЭБГКЗК, т. 1, 184—185; т. 2, 79—80.

ჩივი ფასების მოყვანა. ი. ბახტაძის მონაცემებით, რაჭული სახენელი საშუალოდ 5—6 მან. ფასობდა, მისი ნაწილები კი ღირდა — კავი 60 კაპ., ქუსლი 1 მან., სახნისი 3 მან., ხელა 20 კაპ., უღელი 60 კაპ., ტაბიკები 40 კაპ. თოხი 80 კაპ. — 1 მან და 20 კაპ.¹⁷³. ლეჩხუმში კი დ. ნოსოვიჩის ცნობით, სახნისი ღირდა 2 მან., თოხი — 1 მანეთი¹⁷⁴. საველე მასალით, თოხს 40—50 კაპიკად ყიდულობდნენ, ხოლო განსაკუთრებით კარგი, ფოლადის თოხი 1 მან.- 6 აბაზიც ღირდა. (ს. სპათაგორი). „კაი სახენელი ღირდა 25 მანეთი უღლით, ნამგალი 50—60 კაპ“. (ს. სადმელი). „სახენელი ღირდა 2—3 მან“. (ს. სპათაგორი), ან „სახენელი კავი 3 მან., 4—5-იც შეიძლებოდა. ცალკე სახნისი—1 მან.-6 აბაზი, კავი 1-1,5 მან, ქუსლი—1-2 მან“. (ს. გენდუში); კევრის ფასი მერყეობდა 5-10 მანეთს შორის.

მარცვლეულთან დაკავშირებით ი. ბახტაძის მასალებში ვკითხულობთ: „საშუალო მოსავლიან წლებში პურის სიმცირე ნაკლებად იგრძნობა ქვ. რაჭაში. ბუგეულის ნაკვეთი რაიონის დანარჩენ ნაწილს პურით ამარაგებს, სამაგიეროდ, თითქმის მთელი ზ. რაჭა ყოველწლიურად ყიდულობს პურს: უწერა, გლოლა, განსაკუთრებით ჭიორა და ლები ყველაზე მოსავლიან წლებშიც კი ყიდულობენ პურს. ამას გარდა, მუდმივი, მყარად დადგენილი ფასები მიწათმოქმედების პროდუქტებზე რაქის მაზრაში არაა და წელიწადში რამდენჯერმე იცვლება. ამასთან, მისი ზრდა-კლება დამოკიდებულია ისეთ შემთხვევით მოვლენაზე, როგორიცაა პურის გაძვირება მეზობელ მხარეებში, მოუსავლიანი წლის მოლოდინი, საქონლის გაწყვეტა, დაცემა, დავარდნა და ა. შ. უმეტესად კი მარცვლეულის შემდეგი ფასებია გავრცელებული: ხორბალი — კოდი 2 მან., ფ. — 50. კაპ., ფეტვი — კოდი 1,6 მან., ფ. — 80 კაპ., ღომი — კოდი 1,6 მან., ფ. — 80 კაპ.“¹⁷⁵. დ. ნოსოვიჩის ცნობითაც, ლეჩხუმში სიმინდი ადგილზე ღირდა 1 ფ. 50 კაპ., ხორბალი კი — 1 მანეთი¹⁷⁶.

ნ. პეტროვიჩის 1896 წ. დაწერილ ფელეტონში კი ვკითხულობთ: „აქ (რაჭაში) მოსავლიან წელიწადსაც კი არ ყოფნით სიმინდი მთელი წლით, ხოლო მოუსავლიანობის შემთხვევაში, თუნდაც დახოცილობით. შარშან სიმინდი უკვე ზამთარშივე არ ყოფილა. ფუთში 1,5 მანეთის გადახდა გახდა საჭირო, მაშინ როცა ქუთაისში იგი ღირს მხოლოდ 50 კაპ. და ახლოსაა თითქოს ქუთაისამდე, სულ რაღაც 50

¹⁷³ МИЭБГКЗК, т. 1, 176.

¹⁷⁴ МИЭБГКЗК, т. 2, 60.

¹⁷⁵ МИЭБГКЗК, т. 1, 178.

¹⁷⁶ МИЭБГКЗК, т. 2, 50.

ვერსია, მაგრამ წადი და ჩამოიტანე. და გამოდის, რომ სიმიინდი ღირს 50 კაპ., ხოლო ჩამოტანაში იხდი მანეთს¹⁷⁷.

ზემომოტანილი მასალის მიხედვით, სიმიინდის ფასი ხორბლის ფასს ნახევარია. საველე ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით კი ზოგან სიმიინდი ხორბლის ფასის ორ მესამედზეც კი ცოტა მეტი ღირს. მაგალითად, თუ პური ღირდა 50 კაპ., სიმიინდი 40 კაპ. ფასობდა და ა. შ. საერთოდ კი, საველე მასალის მონაცემები რაჭა-ლეჩხუმში მარცვლეულთა ფასების შესახებ ძირითადად ემთხვევა ზემომოტანილ ცნობებს. აქვე ყურადღებას იქცევს შემდეგი გარემოება — თუ წერალობით წყაროებში არსებული მასალა მარცვლეულთა ფასების შესახებ დიფერენცირებულია მხოლოდ კულტურათა მიხედვით, საველე მასალა ფასების განსხვავებაზე დაქარბებით იძლევა ერთიანი იმავე კულტურის სხვადასხვა სახეობათა ღირებულების გარკვევის საშუალებას. მაგალითად, თუ წიშველთესლიანი ხორბალი 4 აბაზი ღირდა, იმავე ოდენობის ზანდური 1 მანეთად იყიდებოდა, რაც უნდა აიხსნას, ერთი მხრივ, თვით ამ ხორბლის ფქვილის იშვიათი კარგი თვისებებით, და მეორე მხრივ, იმ სიძნელეებით, რომლებიც კილიანი ხორბლის მოყვანას ახლავს თან.

მარცვლეულის ფასები მერყეობდა არა მარტო მიკრორაიონებისა და სეზონის მიხედვით, არამედ თვით წლების მიხედვითაც. მაგალითად, რაჭის მაზრაში 50 წლის მანძილზე ხორბლის ფასი საშუალოდ 3-ჯერ გაიზარდა¹⁷⁸. ასევე 3-ჯერ გაიზარდა 1909 წ. ზაფხულის ფასებიც სიმიინდსა და ქერზე 1866 წელთან შედარებით¹⁷⁹.

რაჭველი ხშირად იძულებული ყოფილა მარცვლეულზე საჭირო მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად ბაზარი თვით რაჭის გარეთაც ეძებნა. ლეჩხუმელი კი უპირატესად ეძებდა გასაღების ბაზარს. ოროდ სიტყვით შევეხეთ თვით რაჭა-ლეჩხუმის ფარგლებში არსებულ სავაჭრო პუნქტებსა და მეზობელ მხარეებთან მათ სავაჭრო ურთიერთობას. თვით რაჭაში ონი იყო სავაჭრო პუნქტი, სადაც კვირაში ორჯერ (პარაკეცსა და კვირას) იმართებოდა ბაზრობა. აქ ქვ. რაჭიდან გასაყიდად მოქონდათ მარცვლეული, ღვინო, ზ. რაჭიდან უპირატესად, წვრილფეხა საქონელი (ცხვარი), შალის ნაწარმი, თევზ, შეშა, წედისური რკინა. ოსეთიდან გადმოსული მეჭოგეები ეაჭრობდნენ ცხენებთან და ა. შ. აქ მარცვლეულს ყიდულობდნენ როგორც ფულ-

¹⁷⁷ И. Петрович, В глухом уголке Кавказа, «Новое Обозрение», 1896. № 4390.

¹⁷⁸ П. В. Гугушвили, დასახ. ნაშრ., 447.

¹⁷⁹ იქვე, 453.

ზე, ისევე ნატურითაც. იყიდებოდა უფრო სიმიწი, რადგან პური იმდენი არ იყო¹⁸⁰. ქვ. რაქაში კი, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, ყიფიანებს მამულში, 1880 წლიდან მოყოლებული, სექტემბრის პირველ რიცხვებში ყოველწლიურად იმართებოდა ე. წ. ბუგეულის ბაზრობა¹⁸¹. ამ მხარეში განსაკუთრებით კარგი პური და ღვინო იცოდა¹⁸² და სწორედ ეს ნაკვეთი ამარაგებდა რაიონის დანარჩენ ნაწილს პურით.

ლეჩხუმშიც, თვით ცაგერში, ყოველ სექტემბერს იმართებოდა ბაზრობა. რომელიც მთელ კვირას გრძელდებოდა¹⁸³. აქ მარცვლეულის საყიდლად და საერთოდ სავაჭროდ სვანებოცა და რაქველებიც იყრიდნენ თავს. ლაილაში კი წარმოადგენდა სავაჭრო ცენტრს, სადაც ყოველ კვირასა და პარასკევს თავს იყრიდა 20-30 ვერსის მანძილიდან მოსული ხალხი სხვადასხვა სახის ნაწარმისა და პროდუქციის, მათ შორის მარცვლეულისა და ფქვილის საყიდლად¹⁸⁴. გარდა ამისა, ყურადღებას იპყრობს ლეჩხუმში ტოპონიმი — ქულბაქი, რაც მიგვითითებს წინათ ამ ადგილას ბაზრის არსებობაზე (საბა: „ქულბაქი — სხვათა ენაა, ბაზარს ჰქვან“).

რაქასა და ლეჩხუმს სხვა მხარეებთანაც ჰქონდა სავაჭრო ურთიერთობა, რასაც ხელს უწყობდა, ერთი მხრივ, მათი მდებარეობა, და მეორე მხრივ, გზები, რომლებითაც ეს კუთხეები მეზობელ მხარეებს უკავშირდებოდა (ოსეთის გზა, მამისონის გადასასვლელი, ბილიკები გველისთავეზე, ვაციწვერაზე, კონჩხის მთაზე, შქმერის გზა, ნაქერალას გადასასვლელი, და სხვ.). რაქველთა მიერ დამზადებული ხელით სამუშაო სამიწათმოქმედო რკინის იარაღები თუ სახენელები გაჰქონდათ ქართლსა, იმერეთსა, ლეჩხუმსა და დიგორში¹⁸⁵. მ. შოსტაკის ცნობით, ღებელები ბალყარეთში ყიდულობდნენ საქონელსა და მარცვლეულს¹⁸⁶. თერგის ოლქიდანაც მოქონდათ მარცვლეული¹⁸⁷.

¹⁸⁰ Dubois de Montpereux, დასახ. ნაშრ., II, 395; МИЭБГКЗК, т. 2, 87; ს. მერკელიძე, რაქა, 9.

¹⁸¹ МИЭБГКЗК, т. 2, 88.

¹⁸² უხიბეროიწელი, კორენსპონდენცია რაქიდან, «სასოფლო გაზეთი», 1886, № 15.

¹⁸³ И. С. Монсеев, Столица Лечхума, СМОМПК, вып. 29, 210—215.

¹⁸⁴ И. С. Монсеев, Уголок Лечхума, СМОМПК, вып. 27, 1900, 143.

¹⁸⁵ გ. რეხვიაშვილი, რაქაში მივლინების მოკლე ანგარიში, 17; გ. ჩიბაია, რაქული სახენელი, 247.

¹⁸⁶ М. А. Шостаков, По Раче и Сванетии, ИКОИРГО, кн. 16, № 1, 1903, 31.

¹⁸⁷ Р. Л. Харадзе, დასახ. ნაშრ., 164.

ჩრდ. კავკასიელებთან მთის რაჰის სავაჭრო ურთიერთობის არსებობას მთხრობლებიც ადასტურებენ. ოლონდ ამ უკანასკნელთა ცნობებით. თუ დიგორელი ოსებისაგან სიმინდსაც ყიდულობდნენ და ურმებით ეზიდებოდნენ მამისონის გადასასვლელით, ყაბარდობა-ბალყარეთში მხოლოდ საქონელსა და შალს თუ იყიდდნენ, რადგან ფასის მთაზე ტვირთის ტარება შეუძლებელი იყო. საქონელს კი შედარებით ადვილად მოერეებოდნენ. შემდეგ ამ უკანასკნელს რაჰა-ნი ყიდდნენ, ან პირდაპირ ცვლიდნენ მარცვლეულზე.

ძირითადად კი მარცვლეული რაჰაში იმერეთიდან ჩამოჰქონდათ (ქუთაისი, ოკრიბა) სავაჭროდ წასულ რაჰველებს, ან თვით იმერელ ჩალვადრებს. ამ უკანასკნელთ ტყიბულიდან და ჩიხორიდან მოქონდათ ხვანჭკარა და ნიკორწმინდაში გასაყიდად მარცვლეული¹⁸⁸. სწორედ რაჰის საზღვრებს გარეთ ყიდვის აუცილებლობა იყო იმის მიზეზი, რომ გლეხებს ხშირად 1,5 მან. უჭლებოდათ ფუთი სიმინდი, მაშინ როცა მიაი ფასი 50 კაპ. არ აღემატებოდა.

ლეჩხუმისათვის სიმინდის გასაღების პუნქტად დ. ნოსოვიჩი ასახელებს ორპირს, ფოთსა, წმ. ნიკოლოზის პორტსა და ლანჩხუთს¹⁸⁹.

თ ა ვ ი I V

მემინდვრეობასთან დაკავშირებული სოციალური უოფის ამსახველი მომენტები

მარტოდენ მემინდვრეობის რთული კომპლექსისა და მასთან დაკავშირებული მეტროლოგიის ხალხური სისტემის განხილვით არ ამოწურება რაჰა-ლეჩხუმში მემინდვრეობის ეთნოგრაფიული შესწავლის საკითხი. ამ შემთხვევაში მხედველობაშია მისაღები არა მარტო ნიადაგების თავისებურებანი, მარცვლეული კულტურები, სამიწათმოქმედო იარაღები და მათთან დაკავშირებული შრომითი პროცესები, არამედ გათვალისწინებული უნდა იყოს სხვა რიგის მომენტებიც. მაგალითად, ნიადაგებისა და საყანე ადგილთა განხილვისას ყურადღება ექცეოდა მხოლოდ მათი რაგვარობისა და ადგილმდებარეობის ამსახველ მონაცემებს, ხოლო რაც შეეხება მიწათმოფლობელობისა და მიწათსარგებლობის ფორმებს, მათ შესახებ არაფერი იყო

¹⁸⁸ ქ ი ტ ე ს ა ძ ე, ქვემო რაჰა, «ივერია», 1895, № 63.

¹⁸⁹ МИЭБГКЗК, т. 1.

თქმული. ასევე აღიწერა სამეურნეო იარაღები და მემინდვრობაში დამოწმებული შრომითი პროცესები, ყურადღება ექცეოდა ხალხური აგროტექნიკისა და აგრობიოლოგიის მონაცემებს, ხოლო საზოგადოებრივი დოვლათის მწარმოებელთა ურთიერთობაზე ამ პროცესში და მათ როლზე ამა თუ იმ საშუალოთა შესრულების საქმეში არაფერი თქმულა. მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის, მემინდვრობაში შესასრულებელ საშუალოთა დროს შრომითი გაერთიანებისა და შრომის დიფერენციაციის საკითხები თავისთავად შესწავლის ცალკე, საკმაოდ ფართო და მნიშვნელოვან სფეროს შეადგენს. წინამდებარე ნაშრომის მიზანი არაა ამ საკითხების სრულად შესწავლა-დამუშავება. ამ თავში მეტ-ნაკლებად იქნება საუბარი აღნიშნულ საკითხებზე. მოცემული იქნება მხოლოდ მცირეოდენი მასალა, რომელიც მოიპოვება სადღეისოდ და რომელთა გამოკვეთრება მეტ-ნაკლებად შეაქვებს ადგილობრივ მიწათმოქმედთა ყოფის ამსახველ საუბარს. ვიმეორებ, ამ თავში მოცემული საკითხების კვლევა ამჯერად არ შეადგენს მოცემული ნაშრომის მიზანს. ისინი ცალკე შესწავლის საგანია.

§ 1. მიწათმფლობელობა და მიწათსარგებლობა

მოკლედ მიმოვიხილოთ რაჭა-ლეჩხუმში დამოწმებული მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის ფორმები. შევეცხოთ მხოლოდ დამხოლოდ სახნავად განკუთვნილ მიწას.

„მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის ფორმათა მრავალგვარობით არამც თუ ა/კავკასიაში, არამედ საერთოდ, დიდად განირჩეოდა ქუთაისის გუბერნია — დასავლეთ საქართველო“, ვკითხულობთ პ. გუგუშვილის ნაშრომში¹. იგივე შეიძლება კერძოდ ითქვას ამავე გუბერნიაში შემავალი რაჭის მაზრის შესახებ. აქ გვხვდება როგორც სათემო მიწათმფლობელობის უკანასკნელი ნაშთები, საგვარო და საოჯახო თემის² მფლობელობაში მყოფი მიწები. ისევე წმინდა ნაკვეთობრივი, კერძო კომლობრივი, ინდივიდუალური მფლობელობა და საეკლესიო თუ სახელმწიფო მიწები, როგორც პ. გუგუშვილის გამოკვლევებიდან ჩანს, XIX—XX სს. სათემო მიწები ქუთაისის გუბერნიაში რამდენადმე მხოლოდ რაჭისა და ლეჩხუმის მაზრებში ყოფილა შემორჩენილი³. დ. ნოსოვიჩის მონაცემებით კი,

¹ პ. გ. უ. გ. უ. შ. ვ. ი. ლ., საქართველოსა და ა/კავკასიის ეკონომიური განვითარება XIX—XX სს., ტ. II, 1956, 460.

² P. Л. Хапарадзе, დასახ. ნაშრ., 79, 160.

³ პ. გ. უ. გ. უ. შ. ვ. ი. ლ., დასახ. ნაშრ., 662.

ლენხუმში¹ მიწათმფლობელობის მხოლოდდამხოლოდ კომლობრივი ფორმა და აქ ხალხს არა აქვს წარმოდგენა თემზე. არა აქვთ საგანგებო საძოვრები, ამიტომ ადგილობრივნი არ იცნობენ სათემო მიწათმფლობელობის უმარტივეს ფორმას². რაჭაში კი თემური მიწათმფლობელობის უტყუარ საბუთად ი. ბახტაძე მიიჩნევს სათემო ზასიათის მქონე სხვადასხვა ხალხური ჩვეულების არსებობას (ნადობა, თემობა, რომელთა შესახებ ქვემოთ იქნება საუბარი) და რაჭველთა რწმენას მიწების საერთო გადანაწილების აუცილებლობის შესახებ³.

რაჭა-ლენხუმის მაზრების გლეხთა მფლობელობაში მყოფ მიწებზე კერძო საკუთრების დამადასტურებელი მრავალი დოკუმენტია ნასყიდობის ფურცლების, სამეფო სიგელებისა, ნაჩუქრობისა, უბრალო. შინაური წერილებისა და ა. შ. სახით⁴. დამოწმებულია აგრეთვე მიწათმფლობელობის, სახნავთა კუთვნილების აღმნიშვნელი მდიდარი ტოპონიმიკური მასალა — ბატონისეული (ლიხეთი), გამყრელიძეებიყანა (სომიწო), გოგიასეული (ხურუთი), მალრიანის მონაყიდი (სპათაგორი), მზითვივაკე (ბაჩისხევი), მიქელასზიარი (ხურუთი), ნავაქრა (სხიერი), ნავაქრები (ჯარონეთი), ნაყიდეყანა (ბარეული), ნაჩუქარა (გომი). ოთხზიარი (შეუბანი, ბარეული, კვაშხიეთი), სეფეყანა (საკაო), საკუთარა (ბარეული), ღვდლიყანა (შარდომეთი), წერეთლისეული (ლიხეთი), ხატიყანა (ფარახეთი) და სხვ.

რაც შეეხება მიწათსარგებლობის ფორმას, ი. ბახტაძის ცნობით, რაჭაში დიდი ხანია დამკვიდრდა განსხვავება, რაც ნაკვეთის დანიშნულებისა და ღირსებიდან გამომდინარეობს. ჩვენთვის საყურადღებო სახნავი ადგილები ჩვეულებრივ გლეხთა სანაკვეთო მფლობელობაშია, მაგრამ ვხვდებით ისეთ გამონაკლისებსაც გარეყანების მიმართ. როცა მის გარკვეულ ნაწილს რამოდენიმე მესაკუთრე, მფლობელი ამუშავებს კოლექტიურად და შემდეგ მოსავალს იყოფენ მიწის ფართობისა და დახარჯული შრომის პროპორციულად. სახნავი მიწების საკომლო საკუთრება ირღვევა მაშინაც, როცა იგი საძოვრად იქცევა. ეს ძველი ჩვეულებაა და არავინ ეწინააღმდეგება მას⁵.

¹ МИЭБГКЗК, т. 1, 167.

² ი ქ ე, ტ. 2, 26—27.

³ ი ქ ე, ტ. 1, 165 და ქუთაისის ისტ.-ეთნ. და ონის მხარეთმც. მუზეუმებში დაცული მასალები: ქიბ-126, 615, 706, 933, 954, 1096, 2290, 2286; ომბ-1090, 1085, 1080, 1077. 1070, 918, 917, 902, 899.

⁴ МИЭБГКЗК, т. 2, 25.

როგორც ველზე მუშაობით დამოწმდა, სახნავე მიწების სათემო და საგვარო მფლობელობა ბოლო დრომდე შემორჩენილი ყოფილა მთის რაჭაში. კერძოდ, ს. ლებში გარეყანებში სამუშაოდ მიდიოდა ერთად რამდენიმე გლეხი. ისინი ერთმანეთს არ ეცილებოდნენ, ხნავდნენ, დათესდნენ ერთად და შემდეგ მიუხედავად შრომაში თითოეულსაგან შეტანილი წვლილისა, მოსავალს იყოფდნენ თანაბრად და არა მიწის ფართობისა და გაწეული შრომის პროპორციულად, როგორც ამას ი. ბახტაძე აღნიშნავდა. ს. ლებშივე გოგრიჭიანთა 60 კომლს ჰქონია საგვარო ყანა, რომელსაც რიგრიგობით ამუშავებდა თითო კომლი თითო წლის განმავლობაში თავისთვის. ოღონდ ევალებოდა შემოსავლის ანგარიშზე ფულით ან ნატურით გადაეხადა გარკვეული ნაწილი, რომელიც ხმარდებოდა გორგოთობა დღეს გვარის წევრთა თავშესაყარად გამართული თემობის გადახდას.

რაჭა-ლეჩხუმის საერთოდ მცირემიწიანობის პირობებში მთელი სახნავე მიწების შედარებით უმნიშვნელო ნაწილი იყო გლეხთა კერძო საკუთრებაში⁸. ამდენად, გლეხი იძულებული იყო მაინც ეძებნა იჯარით დასამუშავებელი მიწა.

კერძო მფლობელობის მიწებს ზ. რაჭაში გლეხები უფრო თავადების — ბაქრაძეებისა და ჯაფარიძეებისას ამუშავებდნენ⁹. ზ. რაჭის ნაწილში, ს. შქმერიდან მოკიდებული წედისის ჩათვლით, წერეთლის მიწები ყოფილა. ნიკორწმინდელები წერეთლების, წულუკიძეებისა და ყიფიანების მიწებს ამუშავებდნენ. ქვ. რაჭაში — ამბროლაურის, ბუგეულაის. ბაჯისა და სადმელის თუ სხვა გლეხები კი თავისუფალი წოდების წარმომადგენელთა მიწებს იღებდნენ იჯარით. გადასახადი განპირობებული იყო ნაკვეთის რაგვარობით. შინაყანაზე იხდიდნენ მოსავლის $\frac{1}{2}$, გარეყანაზე — $\frac{1}{3}$ ან $\frac{1}{4}$ (მებატონეს ბარდებოდა გალენილი მოსავალი)¹⁰. მთხრობელთა აღნიშვნით. ზოგჯერ ბატონი $\frac{1}{10}$ -თაც ემაყოფილდებოდა და მოსავალს იხდიდნენ გარიგებისდაკვალად: კარგ მიწაში $\frac{1}{2}$ -საც, ცუდში — $\frac{1}{10}$ და ამ გამოსაღებს მოდი¹¹ ერქვა (ს. ბარი). ის გარემოება, რომ საიჯარო გამოსაღებს საწყაოს სახელი ეწოდება, გვაფიქრებინებს იმის შესაძლებლობაზე, რომ საი-

⁸ სახელმწიფო გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის ამსახველ მასალებში მოტანილი ცხრილების მონაცემები კერძო მფლობელობაში მყოფი მიწების ოდენობის შესახებ ამ შემთხვევაში არ გამოგვადგება, ნაკლულია, საკლევო ტერიტორიისათვის არაა სრული და ამიტომ არ მომყავს.

⁹ МИЭБГКЗК, т. 2, 49.

¹⁰ ი ქ ე ე.

¹¹ ს ა ბ ა: „მოდი—საწყავე არს ოცდოთ ქსესტიანი.“

ჯარო გამოსაღებს სწორედ ამ საწყაოთი წყავდნენ. თუმცა, როგორც ხალხური მეტროლოგიის სისტემის განხილვისას ჩანს, საკვლევ მხარეთა ტერიტორიაზე ეს საწყაო დამოწმებული არაა. ეს შეიძლება აიხსნას ან იმ გარემოებით, რომ იგი ახლა უკვე მივიწყებულია, აღარ შემორჩა ყოფას და მხოლოდ საიჭარო გამოსაღების სახელწოდებით გვხვდება, ან შეიძლება ეს სიტყვა მეზობელი კუთხეებიდან, სადაც მოღა ცნობილი იყო როგორც საწყაოც, შემოსულა მხოლოდ გადასახადის მნიშვნელობით.

ლეჩხუმის გლეხობა კი თუ თავადი გელოვანის ნაკვეთებში იჯარას ნატურით იხდიდა, სამეგრელოს მთავრის, საღადრანო მიწებზე ფულად საზღაურს იძლეოდა (დახლოებით 10 მან. 1—2 ქევეაზე). დ. ნოსოვიჩის მასალებით, ზოგჯერ შეძლებული გლეხიც მიწას იჯარით ფულზე აძლევდა მიწის ხარისხიანობის მიხედვით ქევეაზე 3—6 მანეთად, მაგრამ ეს მაინც იშვიათი იყო¹².

გარდა ამისა, მოიჯარადრე ვალდებული იყო წელიწადში რამდენჯერმე მიერთმია იჯარადრისათვის საჩუქრები ნატურის — ღვინო, პურა, ფრიშველი, და სხვ. — სახით, ფასით დაახლოებით 3—4 მანეთამდე¹³.

სახელმწიფო გლეხები კი იხდიდნენ საკომლო გადასახადს (3—6 მან.), რომელიც მიწის იჯარასაც მოიცავდა¹⁴.

ყანები ურთიერთისაგან სამნებით იყო გამოყოფილი. სამნები იყო ქვას ან ხის (ურთხველი — არ ლებდა). მის ქვევით კი ხშირად ნახშირს ან შუშას ჩაყრიდნენ, რათა სამანი არავის გადაეწია¹⁵.

§ 2. მიმინდვრეობასთან დაკავშირებული შრომის გაერთიანება

მიმინდვრეობასთან დაკავშირებულ სამუშაოთა ერთი წყება მოითხოვს დიდი რაოდენობით მუშახელს, შრომის იარაღსა თუ გამწევ ძალას. ამასთან დაკავშირებით საქართველოს სინამდვილეშივე ცნობილია შრომის გაერთიანების რამდენიმე, როგორც მარტივი, ისე რთული ფორმა (მოდგამი, ამბაზი, ნაცვალგარდობა, რიგ-რიგა, ოჩხარი, მონღავი, დახელნაცვლება, მამითადი და სხვ.)¹⁶.

¹² МИЭБГКЗК. т. I. 175.

¹³ ი ქ ვ ე, II, 49.

¹⁴ ი ქ ვ ე, I, 184—185. II, 79—80.

¹⁵ სამანის გადაწევისთან დაკავშ. იხ. ქვემოთ წეს-ჩვეულებებში (ო. VI, §3).

¹⁶ Гр. К и п и ш и д з е. Из деревни, «К», 1896, №271; გ. ჩ ი ტ ა ი ა. ქართლის ეთნ. ექსპედ., 368; ა. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე, მოდგამი, როგორც ექსპლუატაციის ერთი

რაც შეეხება რაჭა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე მემინდვრობასთან დაკავშირებულ სამუშაოთა ირგვლივ შრომით გაერთიანებებს. აქ შემდეგ სურათთან გვაქვს საქმე: ბატონობდა შრომის მართიევი ორგანიზაცია, რომელიც ემყარებოდა მეზობლურ-მეგობრულად, უსასყიდლოდ ურთიერთდახმარების პრინციპს, რაც საკმარისად კარგადაა ასახული სამუშაოთა დროს შეამხანაგების რაჭაში გავრცელებულ სახელწოდებაში — მეშველი //მეშველის ყოლა¹⁷. გვხვდება ამგვარი შრომითი გაერთიანების სხვა სახელწოდებანიც: მუშა¹⁸//მუშის ყოლა (რაჭა) და ნადი¹⁹ (ლეჩხუმი და მისი მიმდებარე ქვ.რაჭის სოფლები). ი. ბახტაძეს აღნიშნული აქვს, რომ რაჭაში ნადობა თითქმის ყველგანაა გავრცელებული და საზოგადოების მიერ მისი წევრის მიწის კოლექტიურ დამუშავებაში მდგომარეობს²⁰. ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ იუშვც ნადობის მნიშვნელობის მქონე თვით შრომითი გაერთიანება მართლაც მთელ რაჭაშია გავრცელებული, მაგრამ თვით ტერმინი ნადობა ველზე მუშაობისას არსად დამოწმდა, გარდა ლეჩხუმის მიმდებარე ქვ.რაჭის სოფლებისა, რომლებიც ი. ბახტაძის დროს რაჭის მაზრაში არც კი შედიოდა. ამასთან, გენდუშელი მთხრობლის სიტყვები: „მოხუცები ჩემ ბავშვობაში ნადს ეძაღდნენ. ჩვენ მუშას ვეტყვოდით ახალგაზრდები,“ იქნებ სწორედ იმის მაჩვენებელია, რომ ამ ადგილისათვის მუშა ნადთან შედარებით ახალი ტერმინია.

ი. ბახტაძის აღნიშვნით, შრომის ამგვარი გაერთიანება ნელინელ ქრება, მაშინ როცა ჯერ კიდევ ცოტა ხნის წინათ ყოველ გლეხს ჰქონდა უფლება მოეთხოვა თანასოფლელისაგან ამგვარი დახმარება. ამასთან, მისი მოვალეობა მეშველის მიმართ მხოლოდ მეტ-ნაკლებად კარგი გამსაპინძლებით ამოიწურებოდა.²¹

მეშველს მიმართავდნენ უმთავრესად: 1. თუ ოჯახი უმამაკაცო, ქვრივ-ობოლი იყო, 2. დროებითი გაჭირვების — გლეხის ან საქონლის ავადმყოფობის შემთხვევაში და 3. ბევრი, მოკარბებული მიწის პატრონები, რომლებიც თვით ვერ აუდიოდნენ მათ დამუშავებას.

ფორმა რევოლუციამდელ საქართველოში, მიმოხილველი, II: გ. ჯ ა ლ ბ ა ძ ე, აღმ. საქ. სამიწათმოქმ. იარაღების ისტორიიდან, 79—87; ქ. დ., I, 205—551 და სხვ.

17 ს ა ბ ა: „მეშველი—შველების მოქმედი“.

18 ს ა ბ ა: „მუშა—ქუშყანისა მოქმედი“. საყურადღებო ჩანს რაჭაში ამ ტერმინის ძველქართული გაგებით შემორჩენა.

19 ს ა ბ ა: „ნადი—მუშაკნი შეყრილნი“.

20 МИЭБГКЗК, т. 2, 26.

21 ი ქ ვ ე.

ა. რობაქიძის მასალებიდან ჩანს, რომ რაჭაში ყველაზე ფართო მასშტაბით შრომის გაერთიანება გამოყენებული ყოფილა ახოს გატეხვის დროს. ერთ ქცევა ახოს გატეხვას 20—25 კაცდღე ჰკირდებოდა. ამიტომაც სხვა მეშველისაგან განსხვავებით ახოს მეშველს (30-40 კაცი) დიდ მეშველს უწოდებდნენ.²² მართლაც, ხელით სამუშაო იარაღების გამოყენების პირობებში ტყის გაკაფვა და მიწის დამუშავება იმდენად რთული და შრომატევადი პროცესია, რომ იგი უქვეყნაოდ კოლექტიურ შრომას მოითხოვს. სწორედ ამიტომ XIX ს. ლიტვაშიც, სადაც მეპინდერეობაში კოლექტიური შრომა უკვე პრაქტიკიდან გამოსული ყოფილა, შრომის გაერთიანება შემორჩენილა მხოლოდ იქ. სადაც ჯერ კიდევ გვხვდებოდა ყოფაში ახოს აღება.²³

ახოში დიდი მეშველის მუშაობისას მეშველთა რიგს გვერდზე აჟოუყენებენ მესრიელეს, რომლის მოვალეობა სრიელის სწორად წაყვანის გარდა სიმღერითა და საკუთარი მაგალითით მუშაობის სწრაფი ტემპის დაცვა იყო.²⁴

მეშველს მიმართავდნენ აგრეთვე ყანის მოკარებისას. რაც შეეხება ხვნის დროს მეშველს, სახენელი იარაღის გარშემო შრომის დროებით გაერთიანებას, რომელიც ფართოდ იყო გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოში, რაჭა-ლეჩხუმში მას ადგილი არ ჰქონია. ეს გარემოება კი, როგორც ა. რობაქიძე აღნიშნავდა რაჭის მიმართ და რაც სავსებით მიუღდგება ლეჩხუმსაც, განპირობებული იყო შემდეგი გარემოებით: გუთნის გამოყენება, რაც იწვევდა ხვნის დროს შეამხნაგება-გაერთიანებას, ადგილობრივი რელიეფის პირობებში შეუძლებელი იყო. ხოლო ხის სახენელი, რომელიც ამ მხარეებში იხმარებოდა, გუთნისაგან განსხვავებით არ იყო ძნელი შესაძენდასაშაადებელი და არც ბევრ მუშა-საქონელს მოითხოვდა²⁵. ამიტომ ხვნის დროს მეშველის როლი გამოიხატებოდა უშუალოდ სახენელის მართვასა თუ მოხნული მიწის ბელტების თოხით დაფშენაში.

მეშველი, მუშა ანუ ნადი იკრიბებოდა აგრეთვე ყანის მარგვლა-თოხნისა, მოსავლის აღებისა, ლეწვისა და რჩევის დროს. მარგვლამკისას მეშველი თავის თოხ-ნამგლით მოდიოდა. ყანაში მუშაობისას გაჯიბრება იცოდნენ და მესრიელედ ირჩევდნენ ყველაზე სხარტ და კარგ მუშას, რომლის მოვალეობა იქაც სრიელის სწორად აყვანის გარდა სიმღერითა და საკუთარი მაგალითით მუშაობის სწრაფი ტემპის

²² ა. რობაქიძე, რაჭის ეთნოგრ. მივლინების ანგარიში, 315.

²³ П. Дундулене, დასახ. ნაშრ., 43.

²⁴ ა. რობაქიძე, რაჭის ეთნოგრ. მივლინების ანგარიში, 315.

²⁵ იქვე, 313.

უზრუნველყოფა იყო. კოლექტიური შრომის დროს შესრულებულ სიმღერათა სახელწოდებანი — თოხნური მუშური, მუშური²⁶, ნადურა — აშკარად მიგვანიშნებს, რომ ისინი ადგილობრივ გავრცელებულ შრომის ორგანიზაციის ფორმებთანაა დაკავშირებული. მოგზაურთა ჩანაწერებში არაერთგზის ვხვდებით ამ სიმღერებით გამოწვეულ ალტაცებულ სიტყვებს²⁷. „შესანიშნავია სიმღერა, რომელსაც მღერიან რაკველები მკის დროს.—წერდა ლომინაძე—იგი იწყება ნელა, მაგრამ თანდათან მისი ტემპი მატულობს და ამის შესატყვისად ჩქარდება მუშაობაც. საბოლოოდ ტემპი ისეთ სიჩქარეს აღწევს, რომ მთელი სიმღერა ჰეჰ, ჰეჰ, ჰოპ, ჰოპ-ის მსგავს ამოძახილად და იქცევა, მკელები კი იმდენად აჩქარებენ მუშაობას, რომ პური საოცარი სისწრაფით ეფინება მიწაზე“²⁸. მთხრობელთა აღნიშვნით, ყანაში მუშაობას მღეროდნენ მხოლოდ კაცები, ქალის სიმღერა ყანაში არ შეიძლებოდა მიუხედავად ამისა, „კვალში“ ვხვდებით აღნიშვნას, რომ რაჭაში მკელი ქალების საამური სიმღერა ედებოდა მთა-ველს²⁹.

საუკეთესო მუშას დღის ბოლოს, ვახშამზე სუფრის თამაშობა და საუკეთესო კერძი, საკლავის თავი, ეკუთვნოდა³⁰. ასევე აღმოსავლეთ საქართველოში საუკეთესო მკელს, მესვეურს სუფრაზე საქონლის თავს მიართმევდნენ ხოლმე³¹. ოჯახი, რომელიც მეშველს იწვევდა შეძლებისდაგვარად უმასპინძლებოდა ნადობის წევრებს. თუ მეშველი გავჩირვებულ ოჯახს ეხმარებოდა, მაშინ სასმელ-საჭმელსაც კი არ თხოვდა მასპინძელს. შეძლებული კი კარგად უნდა გამასპინძლებოდა მათ, მიერთმია პურ-ღვინო, დაეკლა საკლავი. მეშველის განსაკუთრებით კარგი კვება ყოფილა ორგანიზებული ახოს გატეხვის დროს. საერთოდ მუშისათვის ამზადებდნენ: დილით ადრე მზის ამოსვლამდე და მუშაობის დაწყებამდე საუზმეს („ბაჭულები, კაი ზორცი, კაი ღვინო“), 12-1 საათისათვის სადილს, 3-5 საათისათვის სამხარს. საღამოს კი სახლში უმართავდნენ ვახშამს. კლავდნენ საქონელსა და ფრინველს. საკმაო რაოდენობის ღვინო კი უზრუნველყოფდა მხიარულ განწყობილებას.

²⁶ რაკულ სხვა სიმღერებს შორის შრომის ამ სიმღერებსაც იხილავს დ. ა რ ა ე ი შ ვ ი ლ ი, ნაშრომში „რაკულ ხალხური სიმღერები“, თბ. (1950).

²⁷ ს. მ ე რ კ ე ი ლ ა ძ ე, რაჭა, 42; В. Н. Л., Сванетия и Лечгум „Новое Обозрение“ № 2297, 1890.

²⁸ Ш. Л о м и н а д з е, Поездка в Рачу, СМОМПК. вып. 13, 1892, 18—19.

²⁹ ახალგაზრდა ქართველი, რაჭა (მგზავრის შენიშვნები), „კვალი“. 1894, № 49.

³⁰ საველე მასალის მიხედვით, ზოგ სოფელში თავს მხოლოდ სახლის მშენებლობაზე მეშველთაგან საუკეთესო მომუშავეს მიართმევდნენ. ყანის მუშას კი არა.

³¹ Г. Ч-ин, Этнографический очерк Кахетии. «К», 1903, №253; Н. Б е - р з е н о в, Очерки деревенских нравов Грузии, «К», 1854, №71.

აქა-იქ ადგილი ჰქონდა მეშველის შრომის ფულით ანაზღაურების შემთხვევებსაც. ისიც ბოლოა გლეხებთან მუშაობისას. ჩვეულებრივ კი, მეშველი ან სრულიად უსასყიდლოდ მუშაობდა მეზობელთან, ან შეამხანაგებამუშის ყოლა გულისხმობდა მეშველთათვის საზღაურად შრომითვე სანაცვლო დახმარებას საჭიროების შემთხვევაში. ბოლო-თაგან ფულის აღების შემდეგ კი ამგვარი დახმარების იმედი აღარ უნდა ჰქონოდათ გლეხებს. და თუ გლეხი ნადის მოწვევის წინა დღეს თვით ჩამოუვლიდა თანასოფლელებს დახმარების სათხოვნელად, ბოლოა, უარის მიღების შიშით, ერიდებოდა ხალხში გასვლას და მეზობლებს ვანძე საპატიო პიროვნებას მიუვზავნიდა³². ზოგჯერ არა თანასოფლელებსაც, ე. წ. ქირის კაცებს იხმარდნენ სამუშაოში, რომელთა დღიური ფულადი საზღაური უდრიდა 2 აბაზს—10 შაურს, თუ მასპინძელი საცევითაც უზრუნველყოფდა, თუ არა და მაშინ უზღიდა მეტს — 4 აბაზს.

ნ. რეხვიაშვილს დამოწმებული აქვს მეშველის საინტერესო ფორმა, რომელსაც წელიწადში „კალაფორია“ ეწოდება. მკვლევარის აღნიშვნით, რაჭასა და ლეჩხუმში მკედელი წლიურად ურიგდებოდა გარკვეულ კოლექტივს, სოფელს ძველი „ხელადის“ — რკინის იარაღის შეკეთებაში. ზოგს მოუზარეობდა, ზოგს ფოლადს მოსდებდა, ზოგს გალესავდა ან რამეს გაუსწორებდა, რის სანაცვლოდაც სოფელი მას გადასახადს აძლევდა ნატურით ან შრომაში უხმარებოდა, სანაცვლო მუშაობით შველოდა³³. მსგავს გარემოებას ადგილი ჰქონია ყაბარდოში. იქ თითოეული სოფლის უბანი 3-4 საათის განმავლობაში ამუშავებდა თავისი მკედლის მიწას შეკეთებული სახნის-საკვეთლის საზღაურად³⁴.

თუ თვალს გადავავლებთ ზემომოტანილ მასალას, შევამჩნევთ, რომ შრომითი გაერთიანების ადგილობრივ გაერცელებულ ფორმაში სხვადასხვა შემთხვევასთან გვაქვს საქმე: 1) მეშველი სრულიად უსასყიდლოდ იკრიბება და მუშაობს ქერივ-ობოლ-გაჭირვებულის დასახმარებლად (ამ შემთხვევაში სავსებით აშართლებს თავის სახელწოდებას). ეს უნდა იყოს მეშველის თავდაპირველი, ყველაზე მარტივი სახე. 2) იგი უავე ელის გარკვეულ საზღაურს გამასპინძლებისა თუ საჭიროების შემთხვევაში სანაცვლო დახმარების სახით. ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ მეშველის შრომა ერთგვარად ვალის გადახდაცაა იმ თანასოფელელთათვის, რომლებიც უკვე დახმარებიან მეზობელს მუშაობაში.

³² ა. რ. ბ. ა. ქ. ძ. ე, რაჭის ეთნოგრ. მივლინების ანგარიში, 316.

³³ ნ. რ. ხ. ვ. ი. ა. შ. ე. ლ. ი. რაჭაში მივლინების მოკლე ანგარიში, 16.

³⁴ М. В. К а н т а р и н, К вопросу о некоторых трудовых объединениях, связанных со вспашкой в Кабарде, Сборн. статей по ист. Кабарды и Балкаррии, вып. 8, 1959. 64.

ასევე კალაფორიის შემთხვევაშიც გვხვდება, მეშველის მუშაობა შედეგია და საზღაური იმ წინასწარი შრომისა, რასაც სოფლისათვის ეწევა მშენებელი სასოფლო-სამეურნეო იარაღების წესრიგში მოსაყვანად. ეს უკვე მომდევნო საფეხურია შრომის გაერთიანების ფორმისა. ამ შემთხვევაში თავს იჩენს შრომის ანაზღაურების პრინციპი, მაგრამ საქმე გვაქვს ისეთ გაერთიანებასთან, რომლის თითოეული წევრა მის მიერ გაწეული შრომის რაგვარობისა და ოდენობის მიუხედავად იხმარს (და ეხმარება) თანასოფლელებს, ნაღობის სხვა წევრებს. აქ არაა ზუსტად დადგენილი არც ნაღობის წევრთა რიცხვი, არც მათ მიერ შესრულებულ სამუშაოთან შეფარდებით შრომის ანაზღაურების პრინციპი. შეიძლება ერთ გლეხს ნაკლები მიწა ჰქონდა დასამუშავებელი და ნაკლები იარაღი შეესაყვებელი, ვიდრე მეორეს (ან პირიქით), მაგრამ მიუხედავად ამ განსხვავებისა, ისინი ერთმანეთს ეხმარებოდნენ უსასყიდლოდ. შრომის რაიმე სხვა ანაზღაურებას გარეშე. რაც შეეხება მეშველის შრომის ფულით ანაზღაურებას. ეს გვიანდელი მოვლენაა და ფაქტიურად, კაპიტალიზმის ეპოქის პროდუქტი. დაქარავებულ შრომა უფროა, ვიდრე ნაღობა თავდაპირველი გაგებით.

რაქა-ლეჩხუმში დამოწმებული შრომის გაერთიანების ფორმა ცნობილია არა მარტო საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში³⁵, არამედ კავკასიის³⁶. რუსეთისა და ბელორუსიის ხალხებშიც³⁷.

§ 3. შრომის განაწილება

როგორც წინა (II) თავიდან ჩანს, მემინდვრობა მოიცავს სამუშაოთა მთელ წყებას. მემინდვრობის ამ რთულ კომპლექსში რაქა-ლეჩხუმის პირობებში შრომა შეკლებილია ნაწილდებოდა.

ახოს ალება კაცის მოვალეობას შეადგენდა. რაც შეეხება მოკარებას. აქ უპირატესად ქალებისა და ბავშვების შრომა გამოიყენება.

ხენა-თოხნა-თესვა კაცის საქმე იყო. ავტორ-მოგზაურთა უმეტესობის აღნიშვნით, იმის გამო, რომ კაცებს გარეთ უხდებოდათ საშო-

³⁵ А...ъ. Экономическое положение туземного населения Сухумского отдела, Сборник Свед. о Кавк. Горцах, VI; Г. Ф. Ч у р с и н, Очерки по этнологии Кавказа, Тифл., 1913, 26.

³⁶ Шамилъ и Чечня, Военный Сборник, т. 9. 1895, 162; Закавказский Вестник № 32, 1855; М. С. А м и р о в, Среди горцев Сев. Дагестана, Сб. Свед. о Кавказских Горцах, т. 7, 76—77; Сборн. Свед. о Кавк. Горцах, т. 3, 13—14; А. О м а р о в, Как живут лаки, Сборн. Свед. о Кавк. Горцах, т. 4, 9—16; Сборник Сведений о Терской Области, вып. 1, 1878, 291; Г. Ф. Ч у р с и н, Очерки по этнологии Кавказа, 26—28.

³⁷ С. М а к с и м о в, Куль хлеба и его похождения, 114, 133.

ვარზე გასვლა. უმაჟაცოდ დარჩენილ ოჯახებში ქალები ასრულებდნენ ყოველგვარ. მათ შორის მამაკაცის სამუშაოსაც კი. ხნადნენ, თოხნიდნენ, თესდნენ კიდეც³⁸. ეს ცნობები მთლიანად არ უნდა წეესაბამებოდეს სანაშდვილეს. როგორც რ. ხარაძის ნაშრომიდან ჩანს, რაჭაში სასოფლო-სამეურნეო სახის ყველა სამუშაოს მამაკაცები ასრულებდნენ და ქალის შრომა მიწათმოქმედებაში მხოლოდ დამხმარე ხასიათს ატარებდა³⁹. საველე მასალით ირკვევა, რომ სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოთა დიდ ნაწილს ქალები ასრულებდნენ. მაგრამ რაც შეეხება ხვნა-თოხნა-თესვას, ამ საქმეში ისინი არ მონაწილეობდნენ. მართალია, კაცები ხშირად იძულებული ხდებოდნენ სხვა მხარეში წასულიყვნენ საშოვარზე, მაგრამ ისინი ხომ მთელი წლით არ ტოვებდნენ ოჯახს. სახლიდან მიდიოდნენ მხოლოდ კალოკრობის⁴⁰ შემდეგ, როცა მოსავალი უკვე მოწეულ-დაბინავებული იყო და უკან ბრუნდებოდნენ სააღდგომოდ, ალოსთავის დაწყებამდე. ასე რომ, ხვნა-თესვის პერიოდისათვის ისინი უკვე სახლში იყვნენ და თვით ასრულებდნენ ამ სამუშაოებს. რაც შეეხება უმაჟაცო ოჯახს, მას როგორც უკვე აღნიშნული იყო⁴¹, თანასოფლელები ეხმარებოდნენ. როგორც რაჭაში ისე ლეჩხუმში დაუშვებლად მიაჩნდათ ქალისაგან ხვნა და თესვა. „ქალი სახენელს არ მოკიდებდა ხელს,“ „ქალის თესვა არ შეიძლება ჩვენში, არ უწერია“ — ამბობენ მთხრობლები და მათი რწმენით ქალის ნათესი მარცვალი არც ამოვა ხეირიანად. სამაგიეროდ ხვნის დროს ქალს ან ბავშვსაც კი შეეძლო გაძლოლოდა წინ ხარებს ან უკან მიჰყოლოდა მხენელს სახენელისაგან ამობრუნებული ბელტიან დასაფშენელად.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, გამოწაკლისის სახით უნდა აღინიშნოს, რომ ღომის თესვა და თოხნაც ქალის საქმიანობას შეადგენდა. რაც შესაძლებელია. ამ მარცვლეულის უძველესი დროიდან კულტივირებაზე მივივითობს.

ნათესს მამაკაცი ფარცხავდა.

³⁸ №. რაქილამ (ყოფა-ცხოვრება). „დროება“, 1875, XI, 23, №133; ახალგაზრდა ქართველი, რაქა (მგზავრის შენიშვნები), „კვალი“, 1894. №49; ს. მერკეილაძე, რაქა, 41—42; შ. ლომიძე, Поездка в Рачу, 17; Л. Маи-с у р а д з е, Гебское сельское общество Кут. губ. Рач. у. СМОМПК, вып. 22, 1897, 211; В. Ц в е т к о в, Селение Мухури, „К“, № 33, 1851.

³⁹ Р. Л. Х а р а д з е, დასახ. ნაშრ., 86.

⁴⁰ კალოკრობის შესახებ იხ. ს. მაკალათია, მთის რაქა, 65 და ნ. ბრეგაძე, მეწინდერობასთან დაკავშ. წეს-ჩვ. რაქა-ლეჩხუმში, 129—130.

⁴¹ იხ. თ. IV, § 2.

ხორბლის, ქერისა და ღომის ნათესების მარცვლა ქალების საქმიანობა იყო. რაც შეეხება სიმინდის თოხნას, იგი მამაკაცის სამუშაო იყო და მთხრობელთა ცნობით, ქალისათვის სამარცხვინოდაც კი ითვლებოდა. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ეტყობა. ზოგიერთ შემთხვევაში ადგილი ჰქონია ქალების მონაწილეობას ამ საქმიანობაშიც. რაზეც მოგზაურთა ცნობებს გარდა მიგვანიშნებს ლებელთაგან ჩაწერილი თოხნის დროს შესასრულებელი მუშური სიმღერა. მისი ტექსტი გვაფიქრებინებს, რომ თოხნაში ქალებიც იღებდნენ მონაწილეობას, რადგანაც სიმღერა აშკარად სატრფიალო-საშაირო ხასიათისაა⁴².

მოსავლის ნადირთაგან დაცვა, თოფითა თუ ხაფანგებით ნადირობა მამაკცთა მოვალეობა იყო.

ყანის განაკელება და რწყვა უპირატესად მამაკაცის საქმიანობას შეადგენდა.

მოსავლის აღება უმთავრესად ქალის საქმე იყო, თუმცა მამაკაცებიც ეხმარებოდნენ ხოლმე მათ. განსაკუთრებით სასურველი იყო მამაკაცის მონაწილეობა პურეულის წამწისა და სიმინდის ჩაღის შეკონვასა და შემდეგ კი ზეინებად დადგმაში. უნდა აღინიშნოს, რომ ს. ლებში კაცები არ მონაწილეობდნენ მკასა და დაზვინვაში, ისინი აბდროს სათიბებში იყვნენ გასული. მხოლოდ ბერიკაცი, რომელიც სათიბში არ მიჰყავდათ, თუ მიეხმარებოდა ქალებს წერის დადგმაში.

ლეწვის დროს კალოზე კაცებიც ქალებიცა და ბავშვებიც საქმიანობდნენ. ეს უკანასკნელნი ზოგჯერ ხარებს უძლეობდნენ წინ, უფრო ხშირად კი კევრზე ისხდნენ სიმძიმისათვის. ნალეწს ანიავებდნენ ქალებიც და კაცებიც, ცხრილავდნენ და რეცხავდნენ ქალები. კილიანებს, საკორკოტე მარცვალსა და ღომს ქალები ცეხავდნენ.

სიმინდს კოლექტიურად არჩევდნენ ქალები და კაცები. ფშენიდნენ კაცები.

წისქვილში წასვლა და დაფქვა, ჩვეულებრივ, მამაკაცის საქმეა. მაგრამ ზ. რაჭის მთის სოფლებში, ისევე როგორც სვანეთსა⁴³ და აღზ. საქართველოს მთაში⁴⁴ წისქვილში ქალს მიჰქონდა საფქვავე და კაცი არა თუ არ ფქვავდა, არამედ მისი წისქვილში საფქვავეთ წასვლა სამარცხვინოდაც კი ითვლებოდა. მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ წის-

⁴² იხ. ТМЭК, V, 226.

⁴³ მ. ჩა რ თ ო ლ ა ნ ი, დასახ. ნაშრ., 131.

⁴⁴ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთიულეთი, 47.

ქვალი შორს იქნებოდა და ხარებით უნდა მოეზადათ ტვირთი, მიჰქონდათ კაცებს საფუკეთი⁴⁵.

გამოცხობა და მარცვლეულთაგან საკვების დამზადება ქალის მოვალეობა იყო. მიუხედავად იმისა, რომ რაჭველი კაცები საყოველთაოდ ცნობილი არიან საუკეთესო ხაბაზებისა და მზარეულების სახელით, ოჯახში ისინი არასოდეს აცხობდნენ პურს. ამასთანავე, ყოველივე, რაც კი მარცვლეულსა და მის პროდუქტებთან იყო დაკავშირებული, მხოლოდ და მხოლოდ ქალის განმგებლობაში შედიოდა. მაგალითად, როგორც ზ. რაჭული მასალიდან ჩანს, დიასახლისის გარეშე ოჯახის ვერც ერთი წევრი ვერ გაეკარებოდა ვერც ფქვილსა და ვერც პურს. „დიასახლისი ერთი წლით. ის აკეთებდა ყველაფერს. გაუმზარეულებდა ყველას. თავთავის ნაწილს. სხვები ეხმარებოდნენ, ყველაფერს უმზადებდნენ. მცხობლად სხვა არ იყო. დიასახლისის გარდა პურს ვერ მოიტყნდი, უფლება არ ჰქონდათ, ვარცლს ვერ მიეკარებოდნენ. უფრო უფროსები მორიგეობდნენ. მარიობიდან მარიობამდე იყო მორიგეობა. მარიობას გადაულოცავდა მეორეს, განატეხს გამოუცხობდა, ქაღიანს. გახსნილებული იყო უკვე. შემოატრიალებდნენ წაღმა განატეხს სამჯერ, დაილოცებოდნენ“⁴⁶. ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ დიასახლისს შეეკარცლესაც უწოდებდნენ⁴⁷. „დიასახლისის წლობით მონაცვლეობა მარიობიდან. სანამ ვარცლს არ მიაღებოდა, მანამდე დიასახლისს არ ვეძახდით. ბევრი იყო რომ ვერ მიეკარებოდა პურ-ფქვილს დიასახლისის გარეშე“⁴⁸. როგორც მთხრობელთა ამ სიტყვებიდან ჩანს: ზ. რაჭის სოფლებში დიასახლისობა წლიდან წლამდე მორიგეობით გადადიოდა

⁴⁵ რაჭულ საფერხულო სიმღერის ტექსტიც წისქვილში მიმავალ ქალს ეხება. მომყავს ს. ზ. ბარში ჩაწერილი ამ სიმღერის ტექსტი ს. წედისში დამოწმებული ვარია-ნტის ღართით: „ერთხელ წისქვილ წასელითვინა ძრიელ მოვირთვეო, მოვირთვე და მოვიკაზმე, ძრიელ მოვირთვეო (ფერი ვიცვალეო || შევიცხეო), წინ ბიკი შემომხვდებოდა (შემომეყარა), ძრიელ ვე ზუ(მ)რეო, ვეხუ(მ)რე და ვეთამაშე, ძრიელ ვეხუ(მ)რეო, იარალი მაჰეწონა, თოფი ავხადეო, თოფი ჩემ მაზლ (ქმარ) გადაეკიდე, ლაშქარ გავგზავნეო, აფუნებელი (თეთრი ბუმბურეკი) პურები ხლრჩინს ვულაგეო, თეთრი კოჩორა ვარია კალთას ვეხვიეო, სოფლის ბოლომდე ჩაყვავი, გზა დაუულოცეო.“

⁴⁶ ს. ლები, მთხრობელი ე. ლობჯანიძე.

⁴⁷ P. J. X a p a d z e, დასახ. ნაშრ., 160—161.

⁴⁸ ს. ლარი, მთხრობელი მ. ქებაძე-არჩაბისა.

ოჯახის წევრ ქალებს შორის. მართლაც, ისევე როგორც სევანეთში⁴⁹, აქაც თავს იჩენს დიდი ოჯახის გადმონაშთი ჩვეულება, რომლის მიხედვითაც საოჯახო საქმეები ყოველწლიურად გადანაწილდებოდა ხოლმე ქალებს შორის. ერთ-ერთ მათგანს კი მარცვლეულის მეურნეობის პროდუქტთა განმგებლობა ებარა. როგორც რ. ხარაძის გამოკვლევებიდან ჩანს, ამ მხრივ მთიან რაქას ქვ. სევანეთთან ბევრი აქვს საერთო⁵⁰.

6. რეზვიაშვილის ცნობით, დიასახლისების არჩევა ბარბალობას ხდებოდა⁵¹. ჩემ მიერ შეკრებილი სავლე მასალით კი, დიასახლისების გადარჩევა და წლიური მორაგეობა მარიამობიდან იწყებოდა. თუ გავიხსენებთ, რომ რაქა-ლეჩხუმისათვის ბარბალობა დიდი დღესასწაულია, და რაც მთავარია, იგი წლიურ დღესასწაულთა საწყისად ითვლება⁵², მაშინ შეიძლება ბუნებრივად მივიჩნიოთ, რომ სწორედ ამ დღეს ედებოდა დიასახლისის გადარჩევა და ახლის კურთხევა. მაგრამ, მეორე მხრივ, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ მარიამობა წლის იმ პერიოდზე მოდის, როცა მარცვლეულის ახალი მოსავალი უკვე მოწეულია და იწყება მისი ხარჯვა, და რაც მთავარია, პურეულან მთარველი ქალ-ღვთაების კულტის გადმონაშთები ქართველ ტომთა ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში სწორედ წმინდა მარიამის სახელით შემორჩენილა ბოლო დრომდე⁵³. მაშინ მარცვლეულის პროდუქტების განმგებელი დიასახლისის სამარიობოდ კურთხევა სავსებით კანონზომიერი და უფრო მართებული გამოჩნდება.⁵⁴

⁴⁹ რ. ხ ა რ ა ძ ე, დიდი ოჯახის გადმონაშთები სევანეთში, ტფ., 1931, 50—51.

⁵⁰ ი ქ ე ე, 56.

⁵¹ ნ. რ ე ბ ე ი ა შ ვ ი ლ ი, რაქაში მეკლანების ანგარიში, 11.

⁵² იხ. ქვემოთ თ. V, § 3.

⁵³ ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართული (სევანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები. 85. რუსი ხალხის რწმენაშიც სამიწათმოქმედო ღვთაება შერწყმია ღვთისმშობლის კულტს (იხ. В. И. Ч и е р о в, Зимний период русского народного земледельческого календаря 16—19 вв., Труды Инст. Этногр. им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Новая серия, т. 40, 1957, 42).

⁵⁴ ზემოთქმულთან დაკავშირებით საყურადღებოა ისიც, რომ დასავლეთ საქართველოში (იმერეთი, სამეგრელო) დამოწმებული ჩვეულების მიხედვით, წლის ახალი მოსავლის (მათ შორის ზოგი ხილის, ნიგეზის და ა. შ.) გასინჯვაც კი აკრძალული იყო მარიამობამდე. ე. ი. გამოდის, სწორედ მარიამობა დღეს იწყება წლის ახალი მოსავლის პირველი ხარჯვა, ამიტომაც ბუნებრივი ჩანს ახალი დიასახლისის სწორედ ამ დღეს არჩევა.

აგრარული ხალხური კალენდარი და მემინდვრობასთან დაკავშირებული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები

§1. მიწათმოქმედების ხალხური კალენდარი

მიწათმოქმედების კომპლექსში შემავალ ზემომოყვანილ სამუშაო-თა მხოლოდ ჩამოთვლაც კი ნათელ წარმოდგენას ქმნის იმის შესახებ, თუ რაოდენ რთულ და შრომატევად მეურნეობასთან აქვს საქმე მიწათ-მოქმედს. ბუნებრივია, მემინდვრობის ამ განვითარებულ სისტემას საფუძვლად დაედვა სამუშაოთა თანამიმდევრობის ზუსტი დაცვა და მოწესრიგებული განაწილება წლის ცალკეული პერიოდების მიხედვით. ეს გარემოება კი ასახავს პოულობს მიწათმოქმედების ხალხურ კალენ-დარში. მართალია, აგრარულ კალენდარს საფუძვლად უდევს გლეხის მწარმოებლური წელიწადი, მაგრამ კალენდარში აისახა გლეხის არა მარტო ბუნებაზე დაკვირვება, არამედ მისი უძლურებაც ბუნების ძალ-თა წინაშე, რამაც თავის მხრივ გამოიწვია მაგიურ ქმედებათა, სარე-ტუალო წეს-ჩვეულებათა მთელი რიგის წარმოქმნა. ამიტომაც სამი-წათმოქმედო ხალხური კალენდარი შედგება თანამიმდევრულ მინდვ-რისა თუ შინაურ სამუშაოთა თარიღებისა და ამ სამუშაოებთან დაკავ-შირებულ წეს-ჩვეულებათაგან.

რაჭა-ლეჩხუმის აგრარული ხალხური კალენდარი დაახლოებით შემდეგნაირად გამოიყურება¹:

იანვარში — მარცვლეულის დაფქვა, ცეხვა, საქონლის მოვლა, შე-შის მოტანა, მატყლის რთვა, ქსოვა, ვენახისათვის ხარდნის, ჭიგოს მო-ტანა და გამზადება.

აბალი წელი, მეორე დღეს — ფეხის დაპწნა; ნათლილების მარხვა და უქმე, ნათლილება (6. 1) (რაჭა-ლეჩხუმი)/წყალეურთხევა (ზ. რაქა); მომდევნო ხუთშაბათს სულის გადაბრძანება, ამის სწორზე მეისარო-ბა; ნათლილების ორშაბათს კურცობხეობა (ლეჩხუმი); შხიერობა (ზ. რაქა).

¹ აქ მოცემულია სამუშაოთა და უქმე-დღესასწაულთა მხოლოდ თანამიმდევ-რული ჩამოთვლა თვეების მიხედვით. აქედან ზოგი დღესასწაული მოძრავია, არ შეეფარდება გარკვეულ დადგენილ რიცხვს (მაგ., საგაზაფხულო დღესასწაულის ციკლი — ბერიკაობა-ყვენობა, აღდგომა და სხვ.). ამასთან, ზოგ შემთხვევაში უქმე-დღესასწაულთა ერთი წყება ლოკალურ ხასიათს ატარებს და მხოლოდ გარკვეული მიკრორაიონის ფარგლებში, ან სულაც ცალკეულ სოფლებშია გავრცელებული, ამდენად აქ მოტანილი მასალა რამდენაღმე არაზუსტი და მიახლოებითი იქნება.

თებერვალში — ეენახის სხელა, გადაწვენა, შენება, ხარდნის დას-
მა, ბარვა, წნელის მოკრა, ნაკელის გატანა ნაკვეთებში, თესლის გაღება².

კაი პარასკევი, მეორე დღეს ბოსლობა. გოქის ხუთშაბათი ან მაც-
ხოვრის მარხვა (ზ. რაჭა), ხორცის დაურწყების კვირაში ძაღლის ოთხ-
შაბათი, მეორე დღე მარიაშენობა, მესამე — ძაღლის პარასკევი, შემდე-
გი — სულთა შაბათი (ლეჩხუმი) // სულის შაბათი (რაჭა). კვირას — და-
ურწყება. ყველიერის კვირა — ბერიკაობა-ყვენობა. თეთრი ორშაბათი,
ხუთშაბათს — შიოობა, შაბათს — ჩიტაფაფაობა (ზ. რაჭა). კვირას კურ-
კუტალობა (ზ. რაჭა) და ყველიერის დაურწყება. თედორობის ან თმო-
ზის კვირა — შავი ორშაბათი, შაბათს — თედორობა.

მარტში — 9 მარტიდან საგაზაფხულო სამუშაოები: ნაკელის გაშ-
ლა ნაკვეთში, ხენა-თესვა; მთავრდება ეენახის შენება; გათოხნა, ლერ-
წის გადაწვენა, ბარვა, ბოსტნის დამუშავება.

9 მარტი — თვეთ ბატონი. 25 მარტს — ხარება.

აპრილში — თუ გაზაფხულის დადგომის დროის დინამიურობის
პირობებში მარტში ხენა-თესვა მხოლოდ შესაფერისი ამინდების დად-
გომას უკავშირდება, ამ მხრივ აპრილი უკვე სავსებით საიმედოა, რაც
მთხრობელთა სიტყვებიდანაც ჩანს: „აპრილის ნამუშევარი, თუ გინდა
ნათესი ბელელში გქონდეს“. აპრილში სრულდება ხენა-თესვა, პურის
პირველი მარგვლა (რომელიც ჭაბუკობა დღეს უკავშირდება), ეენახის
სელობა.

ბზობის შაბათი, ბზობა, დიდი ოთხშაბათი, დიდი ხუთშაბათი, წი-
თელი პარასკევი, აღდგომის შაბათი, აღდგომა. მეორე დღეს — გორ-
გოთობა. აღდგომის მომდევნო ოთხშაბათს ჭაბუკობა (პურის მარ-
გვლა — ლეჩხუმი // პურის ლოცვა — რაჭა), ხუთშაბათს ელიობა.
მომდევნო ხუთშაბათს მეორე, გარდამავალი ელიობა, მესამე ხუთშა-
ბათს — მესამე ელიობა (რაჭა). ახალკვირის შაბათი, ახალკვირა. დიდი
სამღვთოობა, პატარა სამღვთოობა. 24 აპრილს გაზაფხულის გიორგო-
ბა. კვირაცხოველობა. შუა აპრილის ორშაბათი კოხის საწინააღმდე-
გოდ — კვირტობა (ლეჩხუმი).

მაისში — შუა მარხვამდე ხენა-თესვა, სიმინდის ხელობა. პირველი
თოხნა.

7 მაისი — კოხინჯრობა (რაჭა-ლეჩხუმი), სულიწმინდის მოფენა
(ზ. რაჭა).

² იხ. ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, მემინდვრობასთან დაკავშ. წეს-ჩვეულებანი რაჭა-
ლეჩხუმში, 124—128.

5 მაისი — ტილიფი მოფენა, სულიწმინდის მოფენა (ლეჩხუმი), ელიობა (ზ. რაჭა), 9 მაისი — კობინჯრობა (ზ. რაჭა). დიდი ხუთშაბათიდან მეშვიდე ხუთშაბათი — ამაღლობა.

ივნისში (ივანობა, თვედამპალა — ღები) — „კვახირეკია თვეა, ახალი არაა. ძველის კუდილაა შემორჩენილი, არაფერი იშოვება. სიმინდის, ენახის თოხნა, საქმე ბევრი, საკმელი ცოტა. მეორე თოხნა უნდა დამთავრდეს — სამოროდო, თიბუა იონჯასი, ქერის მკა, კაცების გასვლა სამუშაოზე“³.

ხვამლობა. პეტრებლობა—29/VI; ივანობა, ღომის ღოცვა (რაჭა), პეტრებლობის დაურწყება.

ივლისი (კვირიკობის თვე, მწიფობისთვე—ღები) — „საშუალო თვეა. შესაძენი პატარ-პატარა შემოდის, ჭყინტი ღობიო, პური, ზილი, წუა თვიდან მკა, ლეწვა-კალობა“.

პირველი ორშაბათი — მახიკრეფის ჭაბუკობა, იწყება მახის კრეფა (ლეჩხუმი), I ჭაბუკობა — „დღე ხევისა და კალოს ბარაზე“ (რაჭა). 20/VII—წიფე(რ)თელიობა.

აგვისტოში (მარიობისთვე) — საშემოდგომო ხენა-თესვა. კალობა. მარიობის დაურწყება. 6/VIII—ფერიცვალობა. 15/VIII—მარიობა.

სექტემბერში (ეკენისთვე) — იწყება სიმინდის აღება, ღომის კრეფა, რთველი. საშემოდგომო ხენა-თესვა.

8/IX—ღვთისმშობლობა. 14/IX—ჯვართამაღლება.

ოქტომბერში (წიფობისთვე, ღვინობისთვე, მწიფეთვე) — სიმინდისა და ყურძნის მოსავლის აღება. პურის თესვა, შეშის დამზადება, „(მ)წიფის მილაგება“ — დაუნჯება.

I წიფობითვე. მოწამეთობა ანუ II წიფობითვე. კალოკრობა.

ნოემბერში (გიორგობისთვე) — პურის თესვა, შეშისა და ხარდნის მოჭარაგება. „ზამთრისპირია, მამაკაცი მიდის სამუშაოზე. იქ რჩება ქრისტეშობისთვემდე“.

4/XI—შემოდგომის გიორგობა. 8/XI—მთაყარანგელოზობა. სულთა შაბათი.

დეკემბერი (ქრისტეშობისთვე)—„ზამთარია, დამწვარია“, ზოგჯერ პურსაც თესენ (პ. ონი).

4/XII—ბარბალობა, „დიახწველების დასაწყისია“. 21/XII—ტაძ-

³ ს. სპათაგორი მხარობელი ი. მაზარობლიძე.

რობა. ქრისტეშობის დაურწყება. ქანტილობა—24//XII. 25/XII—
შობა. 31/XII—კალანდა¹.

§2. ფენოლოგიური დაკვირვებანი

ფენოლოგია შეისწავლის წლის დროთა ცვლილებებით გამო-
წვეულ ორგანული ბუნების სეზონურ განვითარებას და მის ცალკეულ
ფაზებს. ამ უქანასკნელთა ცოდნა კი, განსაკუთრებით მიწათმოქმედე-
ბაში, იძლევა სამუშაოთა ვადების განსაზღვრისა თუ სხვადასხვა მოვ-
ლენათა პროგნოზის საშუალებას. ამიტომაც ყურადღების ღირსია ხალ-
ხური სასოფლო-სამეურნეო ფენოლოგია.

თუ გავიხსენებთ მემინდვრეობის კომპლექსის აღწერის დროს მო-
ყვანილ მასალას, ადვილად დაერწმუნდებით თუ რაოდენ დიდ ადგარს
იკავებს ადგილობრივ მიწისმოქმედთა ყოფაში ფენოლოგიური დაკ-
ვირვებანი. გავიხსენოთ თუნდაც პურეულ კულტურათა განვითარებას
ფაზების ზედმოწევით ზუსტი ცოდნა (მაგალითად, პურის მოლობა.
აჭეჯილება, დაბუჩქება, თავის დასხმა, დაყვავილება, დაორსულება,
აფერება, შეთვალება ან სიმინდის მუხლის ყრა, გასამყურება, დაბაზება
და ა. შ.) და მათზე დაყარებით მინდვრის სამუშაოთა დაწყებას ვადე-
ბის განსაზღვრა (მაგალითად, მარცვლის ბუნებისა და გარემო პირო-
ბათა გათვალისწინების შედეგად თესვის ვადების დადგენა სხვადასხვა
ჯიშის მარცვლისათვის და მინდვრის სხვა სამუშაოთა — მარგვლა-თოხ-
ნა, მოსავლის აღება — დროის განსაზღვრა).

ზემოთქმულს გარდა ყურადღებას იპყრობს რაჭა-ლეჩხუმის მი-
წათმოქმედთა ყოფაში დამოწმებულ ფენოლოგიურ დაკვირვებათა რი-
გი, რომელთა შესახებაც ქვემოთ იქნება საუბარი.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, რაჭა-ლეჩხუმში საგაზაფხულო
სამუშაოთა და მათ შორის ხვნა-თესვის დაწყება ნებადართული იყო
მხოლოდ 9 მარტის შემდეგ — „ნაცხრაპარტეეს“ — ძვ. სტილით². ეს
გარემოება კი ხალხის დაკვირვება-გამოცდილებაზე უნდა მიგვითითებ-
დეს. სახელდობრ, 9 მარტის ამგვარი მნიშვნელობა საგაზაფხულო სა-
მუშაოთა დაწყების საქმეში უნდა აიხსნებოდეს იმ ფაქტით, რომ ეს
რიცხვი (ახ. სტილით 22/III) გაზაფხულის ბუნიობის დღეა და თავიან-

¹ ამ §-ში ჩამოთვლილი ზოგიერთი (მემინდვრეობასთან დაკავშირებული) უქმე-
დლესასწავლის მნიშვნელობა და მათთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი გან-
ხილულია ქვემოთ (იხ. შემდეგი §).

² იხ. აგრეთვე, ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, მემინდვრეობასთან დაკავშირებული წეს-
ჩვეულებანი რაჭა-ლეჩხუმში, 124.

თავად ცხადია. გაზაფხულზე დღე-ღამის სწორების შემდეგ, ხალხის გაგებითა და სწორი გააზრებით, ზამთარი უკვე კარგავს ძალას და ადვალს უთმობს გაზაფხულს⁶. მაგრამ რამდენადაც ამინდის რაგვარობა დინამიურია და ერთი წლისათვის თესვის აღრეული კალენდარული ვადა შეიძლება მეორე წლისათვის გვიანი აღმოჩნდეს, ამდენად, ასეთ შემთხვევაში ფენოლოგიური ინდიკატორის როლს ასრულებს ისეთი მაჩვენებლები, რომლებიც მუდამ ზუსტად შეესატყვისება გაზაფხულის სათანადო ამინდის პირობებს. ასეთებია მწერთა გამოჩენა თუ ფრთოსანთა მოფრენა. გაზაფხულის მახარობლად მიიჩნევდნენ მერცხალს. მისი გამოჩენისა და წეროს, სკვინჩას, თოხტარასა თუ გუგულის⁷ მოფრენის შემდეგ იწყებდნენ ხენა-თესვას⁸. ან „უწინდელმა ხალხმა იცოდა — ჭიანჭველა რო ამოვაო, მერე ნიადაგი უკვე გამთბარაო“⁹. „ჭიანჭველა მუშაობს ეხლა მიწაზეო, გათბა მიწაო“¹⁰, რის შემდეგაც ნებადართული იყო თესვა, მარცვლი ალარ გაფუჭდებოდა.

სასოფლო-სამეურნეო ფენოლოგია მკიდრო კავშირშია აგრომეტეოროლოგიასთან. ამდენად, აქვე შეიძლება მოვიყვანოთ მეტეოროლოგიური მოვლენების პროგნოზის ირგვლივ დამოწმებული საინტერესო მასალა.

მოსალოდნელი ამინდის წინასწარ გარკვევაში ადგილობრივ მოსახლეობას ეხმარება ის დიდი ხნის დაკვირვება-გამოცდილება, რომლის მიხედვითაც დადგენილია, რომ ივლისის, წლის მეორე ნახევრის პირველი თვის, დღეების ამინდის რაგვარობა—გვალვის ხანგრძლივობა, თუ ნალექის ოდენობა და მოსვლის დრო—ემთხვევა იანვრის, წლის პირველი ნახევრის პირველი თვის, შესაბამის დღეებს. გლეხების რწმენით, „ნაღდად იანვარი რაც იყო, ისეთ წავა ეს თვე“¹¹, ერთი საათის ცვლილება არ ყოფილა. სხვა თვეები ასე არ ემთხვევა ერთმანეთს, მართო იანვარ-ივლისი“¹². „იანვრის დღეები შეედრება ივლისისას. თუ შეე-

⁶ რუსული ხალხური სამიწათმოქმედო კალენდრის მონაცემებითაც, 9/III-ს მთავრდება ზამთარი და იწყება გაზაფხული (В. И. Ч и с р о в, დასახ. ნაშრ. 17).

⁷ ძველ საბერძნეთშიც ფენოლოგიურ ინდიკატორად მიიჩნევდნენ გუგულის მოფრენას (В. Л. Б о г а е в с к и й, Земледельческая религия Афин, т. I, 65).

⁸ იხ. აგრეთვე ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, I, 174.

⁹ ს. I ტოლა, მთხრობელი ე. ქენჭაძე.

¹⁰ ს. შქმერი, მთხრობელთა ჯგუფი.

¹¹ მასალას ვიწერდი ივლისში.

¹² ს. I ტოლა, მთხრობელი ე. ქენჭაძე.

დარა, კარგია მოსავლისათვის, თუ არა და უდიდა¹³. „იანვარი ბაღ-
ლობს ამ თვეს. იანვარში რო. დაიწყო 14-დან, ასე იყო რამდენიმე დღეს.
ეხლა არც გააედარდება და არც გამოიღარებს. ედრება ამ თვეს იან-
ვარი“¹⁴. დაახლოებით იგივეს გულისხმობს რუსი მეურნის დაკვირვების
შედეგად შემუშავებული გამოთქმა: „Лето по зиме“

რაქველთა დაკვირვებით, ცაზე ირმის ნახტომის გამოჩენა წვიმის
მომასწავებელია: „ირმის ნახტომი ის არის, როცა ცა მოქედლია და
შუაზე ღრუბელია. ის რომ გამოჩნდება, წვიმა იქნებაო“¹⁵. მთხრობელ-
თა დაკვირვებით, ვარსკვლავთა ციმციმი, ამასთან იშვიათი სკაშაშე
იმ ვარსკვლავთა, რომლებიც ჩვეულებრივ არც კი ჩანს ხოლმე ცაზე,
ავდრის მაუწყებელია. როგორც ირკვევა, ადგილობრივთა დაკვირვება
ოპტიკის სფეროშიც საკმარისად სწორია. ეტყობა, ხალხმა ემპირიული
გზით შიდაცლია ღამის ცის ნათების თავისებურებას, კერძოდ. გარკვე-
ულ ატმოსფერულ პირობებში ავდრის წინ ვარსკვლავთა ციმციმს¹⁶.
მართლაც, ატმოსფერულ ფაზიკაში ცნობილია, რომ „მოციმციმე ვარ-
სკვლავები კარგი ნიშანია ამინდის მოსალოდნელი ცვლილებისა. ციმ-
ციმი თუ ძლიერდება, მაშინ ჰაერის მასა იცვლება, სხვა თვისებების
ჰაერი შემოდის. ციმციმი ძალიან კარგად აღნიშნავს ამინდის ამგვარ
ცვლილებებს; უფრო ადრე გრძნობს მას, ვიდრე მეტეოროლოგიური
ხელსაწყოები“¹⁷.

§ 3. მეზინფრამოზასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები და აზრათული დღასასწაულები

რაქა-ლეჩხუმის მკვიდრთა ყოფაში, წინა თავებში განხილულ სა-
კითხთა გვერდით არამცირედი ადგილი უკავია მიწათმოქმედებასთან
დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებსა და ირაციონალურ საშუალებებს.
რომლებიც საუკუნეთა სიღრმეშია გამომუშავებული და ავლენს ად-
გილობრივი მეურნის სულიერ სამყაროს, მეორე მხრივ კი, გვეხმარება
ხალხის ყოფასთან დაკავშირებულ რიგ მოვლენათა გარკვევა-გააზრება-

¹³ ს. სპათაგორი, მთხრობელი ი. მახარობლიძე.

¹⁴ ს. ნაკურალეში, მთხრობელთა ჯგუფი.

მასალას ვიწერდი ივლისში, მოღრუბლული, უნალექო დღეები იდგა. რაქასა
და ლეჩხუმში მიღებული ეს ცნობა 1962 წ. შევამოწმე თბილისის პირობებში და
მართლაც იანვარ-ივლისის დღეთა სრულ დამთხვევას ჰქონდა ადგილი დარისა თუ
ნალექიანობის თვალთახედვით.

¹⁵ ს. ლები, რაქის 1950 წ. ეთნ. ექსპ. მასალები.

¹⁶ იხ. Н. А. Б р е г д з е, Рациональные основы некоторых обычаев
грузинских земледельцев, СЭ, 1967, №2, 143.

¹⁷ ი. ქ ე რ დ ი ა ნ ი, ატმოსფეროს ოპტიკური მოვლენები, თბ., 1956, 22.

ში. ამდენად ინტერესს მოკლებული არ იქნება, თუ მოკლედ მაინც შევხებით აგრარულ საწესო ჩვეულებათა ერთ წყებას.

საქიოხის გარშემო არსებულ წყაროთა ერთი ნაწილი აღწერილობითი ხასიათისაა. ამგვარი მასალა გვხვდება, როგორც გასული საუკუნის დასასრულისა და XX ს.-ის დასაწყისის პერიოდულ გამოცემებში („საქიოხის კრებული“, „მწყემსი“, „ივერია“, „ჩეჩელი“, „Кавказ“, „СМОЛКА“ და სხვ.), ისევე „ქართულ დიალექტოლოგიასა“, ს. მაკალათიასა და მ. აღაიძის ნაშრომებსა თუ ფ. გარდაფხაძის რაქალეჩხუმურ, მ. გობეჯიშვილის ზემო რაქულ ხალხურ დღეობათა აღწერილობებში¹⁸ და ჩემ მიერ შეკრებილ საველე ეთნოგრაფიულ მონაცემებში. ზოლო ივ. ჯავახიშვილის, ვ. ბარდაველიძის, ჯ. რუხაძისა და ა. სოხაძის ნაშრომებში ვხვდებით მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ, რაქალეჩხუმში გავრცელებულ რიგ წეს-ჩვეულებათა მეცნიერულ შესწავლასა და გააზრებას.

მემინდერეობასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებათა შესწავლაგანხილვა მათი კლასიფიკაციის საშუალებას იძლევა. წეს-ჩვეულებათა ერთი წყება აგრარულ სამუშაოებს უკავშირდება. მეორე სასურველი ამინდის უზრუნველყოფისადაა მიძღვნილი, მესამე მკვანებელთაგან მოსავლის დასაცავად სრულდება, მეოთხე კი ნაყოფიერებასა და ბარაქიანობის ღვთაებათა კულტებს ემსახურება¹⁹.

აგრარულ სამუშაოებთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებებია: ზოგადად საგაზაფხულო სამუშაოთა და ხვნათესვის დაწყებასთან, მარგვლასთან, მოსავლის აღებასთან, ლეწვასთან და ალოსთავის დამთავრებასთან დაკავშირებული რიტუალები (9 მარტი, თესლის გაღება// თესლის გატანა, ხვნის პირველი დღე, ჭაბუკობა, მახორეფის ჭაბუკობა, კალოკრობა და სხვ.)²⁰.

სასურველი ამინდის უზრუნველყოფას ემსახურება დღეობები: ელიობა, კოხინჯრობა, ხვამლობა, მეორე მხრივ, თვით გვალვა-ავდარში შესასრულებელ რიტუალთა წყება, სეტყვისა და გვალვის საწინააღმდეგო ირაციონალური საშუალებანი²¹. ეს უკანასკნელები, რიგ შემთხვევაში, სასურველი შედეგით მთავრდებოდა. ამასთან დაკავში-

¹⁸ ფ. გარდაფხაძე. ლეჩხუმური ხალხური დღეობები; მისი ივე, რაქულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი; მ. გობეჯიშვილი, ზ. რაჭის წლიური დღეობები.

¹⁹ იხ. ნ. ბრეგაძე. მემინდერეობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი რაქალეჩხუმში, მბაცე, 1964, № 2.

²⁰ იქვე, 174—180.

²¹ იქვე, 180—185.

რებით თუ გავიხსენებთ მოსალოდნელი ამინდის წინასწარ გარკვევას საქმეში ხალხის საინტერესო დაკვირვებას²² და გავითვალისწინებთ ხალხური მეტეოროლოგიის მონაცემებს, ნათელი გახდება ირაციონალურ საშუალებათა შესრულებით „გამოწვეული“ წვიმის მოსვლის მიზეზი. ცხადია, სასურველი ამინდის „გამოსაწვევად“ ირაციონალურ ცმედებათა შესვეურნი სათანადო წესის შესასრულებლად შეგნებულად ირჩევდნენ დღეს, როცა ხალხური პროგნოზით მოსალოდნელი იყო წვიმა. ამიტომაც ამ წეს-ჩვეულებებმა, რომლებიც ხალხის თვალში შედეგიანი ჩანდა, თითქმის ბოლო დრომდე შემოინახა თავი.

ნათესის მანებელთაგან დაცვისათვის განუთვნილი წეს-ჩვეულებანი სრულდებოდა ჩიტიფაფობას, ივანობას, დიდ ხუთშაბათს, წითელ პარასკევს, ამაღლობას, ჭინკობის დღეებში და ა. შ.²³

ზემოაღნიშნულს გარდა, რაჭა-ლეჩხუმის ხალხურ წლიურ კალენდარში დიდი ადგილი ეკავა დღეობათა წყებას, რომელთა უმრავლესობა სიუხვე-ბარაქიანობისა და ნაყოფიერების ზრდისადრია მიძღვნილი, აგრარულ ღვთაებებს ემსახურება. განვიხილოთ ზოგიერთი მათგანი.

ბ ა რ ბ ა ლ ბ ა (4 დეკემბერი). ეს დღე რაჭა-ლეჩხუმში „დიახ-წველების“ (დღესასწაულთა) თავდღედ, დასაწყისად ითვლება ვახშმისათვის ოჯახის უფროსი ქალი აცხობდა ჭეარდასახულ სართვიან სამ განატეხს//ტაბლას. (უსართვო, გულცარიელი ტაბლა ოჯახში წლის განმავლობაში სიცარიელის მომასწავებელია). ვახშმის წინ დიასახლისი ამ ტაბლებსა და კეცს, რომელზედაც ნაკვერცხალს ყრიდა და ზედ საკმეველს მოაქმევდა, დადებდა პატარა სუფრაზე. ამ უქანასკნელს სამჯერ შემოატრიალებდა კერასთან და ღვინით დაილოცებოდა, შეავედრებდა ღმერთს ოჯახის სიკეთეს, ნათეს-ნამუშევრის ბარაქიანობას. შემდეგ ტაბლა-განატეხებს ოჯახის წევრები ინაწილებდნენ და ვახშმობამდე შეექცეოდნენ²⁴. ამ დღეს ცოდნით მეკვლეობაც.

ქ ა ნ ტ ი ლ ბ ა. შობის წინა დღეს ლეჩხუმ-ქვ. რაჭაში ქანტილობა, ზ. რაჭაში კი შობის შემოლოცვა ეწოდება²⁵. ამ დღეს ხარებს არ აუღლებდნენ. მზის ამოსვლისას ქალები არჩევდნენ პურის კაკალს და ღვამდნენ მოსახარშავად. შიგვე ყრიდნენ ყველა მარცვლეულის 3—3 კაკალს სიუხვისათვის. ქანტილის//წანდილის//კორკოტის²⁶ ჩადგმის

²² იხ. ზემოთ, თ. V, § 2.

²³ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, შემინდვრობასთან დაკავშ. წეს-ჩვეულებანი რაჭა-ლეჩხუმში, 135—137.

²⁴ ფ. გ ა რ დ ა ფ ხ ა ძ ე, დასახ. ხელნაწერები.

²⁵ ა. ბ ა რ ა შ ი ძ ე, ს. ბოსტანა; №., შობა გურიასა და რაჭაში, «ივერია», 1898, № 277.

²⁶ იხ. თ. II, § 20.

შემდეგ ოჯახიდან აღარაფერს გასცემდნენ. ხორბლის მოხარშვის შემდეგ ნახარშ ქათვს (ლეჩხუმი) ან უკვე შეკმაზულ-გამზადებულ ჭანტილს (რაჭა) ეზომი ყველა ხეხილს მოსცხებდნენ. თვით იმ გობზე კი, რომელზეც ჭანტილს ემაზავდნენ, აწყობდნენ ჯვარდასახულ, ნიგეზიან სამგანატებს. გობის კიდეზე ნაკვერცხალზე საკმეველს დააქმევდნენ, სანადგობებს დაანთებდნენ. უფროსი ქალი ამ გობს კერასთან სამჯერ წალბა შეჰმოატრიალებდა და დაილოცებოდა: „ღმერთო, რამდენი კაკალი ესაა ზმდენი თეთრი და ქონება და კოდი ხვარბალი მოგვეცი“²⁷. შემდეგ ოთახის ოთხივე კუთხეში სანთლებს აანთებდნენ. საითაც ადრე ჩაქვრებოდა, იმ მხარეს ცუდ მოსავალს ელოდნენ²⁸. ვახშმად ჭამდნენ კორკოტსაც და ტაბლა-განატებსაც.

კორკოტთან დაკავშირებით ყურადღება უნდა შევაჩეროთ შემდეგ გარემოებაზე: ზანდურის გაერცელების არეში კორკოტი სწორედ ამ მარცვლეულისაგან იხარშებოდა. ასევე, კილიანი ხორბლის წარმომადგენელი ასლია გამოყენებული საკორკოტედ სამხრეთ და აღმოსავლეთ საქართველოში, სადაც ამ მიზნისათვის დღესაც ითესება ეს მარცვლეული²⁹. არანაკლებ საინტერესო ჩანს ის ფაქტიც, რომ ძველი რომაელები სარიტუალო ფაფასა და ნამცხვარს სწორედ ასლისას ამზადებდნენ³⁰. იქნებ ეს გარემოება ამ კულტურათა სიძველისა და შიშველთვისლიან ხორბალთან შედარებით პირველადობის კიდევ ერთი მანიშნებელი იყოს.

შო ბ ა. მაისის დამლევს, ხარების მთაზე გარეყვის წინ მათ თავზე ყვირილს შემოაველებდნენ, შეავედრებდნენ ღმერთს საქონლის ნადარისაგან თუ ფათერაყისაგან დაცვას და შინ მშვიდობით დაბრუნებას. ამ ყვირილს დანიშნავდნენ და შემდეგ შობა დღეს (25. XII) „ჩიტის აზვრამდე“, უთენია დაკლავდნენ ამ „ხარის სალოცავ“ მამალსა (რაჭა-ლეჩხუმი) და „საოჯახე“ ქათამს (რაჭა), რომელსაც წინასწარ ცეცხლთან ახლოს მიდგმულ სასაფუერესა და თვით კერას შემოაველებდნენ ოჯახის სამშვიდობოდ³¹.

კ ა ლ ა ნ დ ა. ახალი წლის წინა დღეს კაცს ტყიდან მოქონდა შე-

²⁷ ფ. გ ა რ დ ა ფ ხ ა ძ ე, რაქულ ხალხურ ღვთისმეტყველებათა კალენდარი.

²⁸ იმ., შობა გურიასა და რაჭაში; Г. Д. Ж а п а р и д з е, Народные обычаи и поверья рачишцев, СМОМПК, вып. 21, 127—128.

²⁹ ნ. კ ე ტ ი ვ ე ლ ი, კულტურულ მკვლევართა ზონები საქართველოში, 283—284.

³⁰ К а т о н, В а р р о н. Колумелла, П л и н и й, დასახ. ნაშრ., 233, 244.

³¹ ფ. გ ა რ დ ა ფ ხ ა ძ ე, დასახ. ხელნაწერები.

შით სავსე მარხილი. შეშაზე დაკრული იყო დიდი კონა ბაძგარა³², რომელსაც ოჯახის წევრი დგამდა კალოზე, ვენახსა და ყანებში და ყველა ბურთულს უყეთებდა. შეშიან მარხილს პირით აღმოსავლეთისაკენ დგამდნენ შუა კალოზე, სადაც იგი ფეხის დაჰწნამდე³³ (ლეჩხუმი), ნათლილებამდე (რაჭა) უნდა მდგარიყო. ტყიდანვე მოქონდათ თხილის წნელი ჩიჩილაკისათვის. უფრო კი გვერგვის კეთება იყო მიღებული: უფროსი კაცი კრიდა ლერწს, მოღუნავდა წრიულად. ამ რგოლში ჭვარედინად ამაგრებდნენ წვეტიან წნელებს, რომლებზედაც აცვამდნენ ვაშლებს. რგოლის შუაგულში ჩაასობდნენ ბაძგარს. მასზე კი საოჯახო ტაბლა, ფული და ყოველგვარი ტკბილეული იყო. ამგვარად მორთული გვერგვი იდებოდა საფუარზე. ვახშმობამდე უფროსი ქალი ასრულებდა საოჯახო ლოცვას. პურ-განატეხ-ტაბლებით სავსე გობს, რომლის კიდეებზე ჭვარედინად ენთო სამი სანთელი, მარჯვენა კერიასთან ჩაჩოქილი ქალი სამჯერ წალმა შემოატრიალებდა და დაილოცებოდა. ჩიჩილაკი ხილითა და ფულით საფუართან უნდა მდგარიყო ფეხის დაჰწნამდე. გვერგვი და ტაბლა ზედ დაყრილი ლობიოს ან პურის კაკლებით ნავახშმევს მეფეხეს მიჰქონდა ბურთულში (თითონაც იქ რჩებოდა), რათა დილით ადრე შემოეტანა სახლში³⁴.

ახალი წელი. მეკვლე შემოსვლისას ღომის მარცვალს მოაბნევდა სოხანეში³⁵, სამჯერ შემოუვლიდა გვერგვით ხელში კერას, შემდეგ მას საფუარზე დადებდა, თითონ ცეცხლთან დაჭდებოდა, მუგუზალს შეუჩუჩხებოდა, დაიძახებდა: „ამდენი გოჭი, ამდენი ქათამი“. მერე ღვინით დააბანიებდა ყველას ხელებს, ბანის დროს მარილს აყრიდნენ ხელებზე. ქალი ამ დროს ღმერთს შეავედრებდა ოჯახს. ნაბან ღვინიან ჯამს და ჩიჩილაკს შუა კალოზე გაიტანდა, ჩიჩილაკს დაასობდა, ღვინოს კი ჩიჩილაკს ზევით, შეძლებისდაგვარად მაღლა აასხამდა სიტყვებით: „ამსიმაღლე ხეავი“³⁶. „მაკერიელი“³⁷ ბელელსაც მიუქვლევდა, რამდენი თვალი იყო ბელელში, იმდენ კვერს წაიღებდა და სათითაოდ ჩააგდებდა—„დოვლათი და ბარაქა ნუ გამოგელევიაო“³⁸.

ახალი წლის „სამეკერიელოში“ შედიოდა ადამიანის სახის ნამკხვარი—კაცი-ბასილა და კერია-ბერად წოდებული დიდი პური. „იგი

³² ს ა ბ ა: „ბაძგარი—ეკლიანი ქყორნალი“; „ბაძგარი ეკლიანი ბარდნალი“ (ქართ. ენის განმ. ლექსიკ. ტ. I, 1950).

³³ ახალი წლის მეორე დღე. „ბედობა“ დღე.

³⁴ ფ. გ ა რ დ ა ფ ხ ა ძ ე, დასახ. ხელნაწერები.

³⁵ „სოხანე—მიწის იატაკი“ (ქართ. ენის განმარტ. ლექსიკ., ტ. VI, 1960).

³⁶ ფ. გ ა რ დ ა ფ ხ ა ძ ე, დასახ. ხელნაწერები.

³⁷ „მაკერიელი“—მეკვლე. მფერხავი (რაქული ლექსიკონი, ქ. დ., I).

³⁸ ს. გლოლა, ქ. დ., I, 542.

დაქრელებული იყო ღვინის ჰიქითა და საშოთავით, ზედ ჰქონდა მზის, მთვარის, პურის, ქადის, სიმინდის გამოსახულებები. ცხვებოდა მოსავალთან დაკავშირებით და ინახებოდა ექვსი დღე. გამოცხობისას რომელი გამოსახულებაც ადრე და მაღალზე ამოვა, იმისი მოსავალი უფრო ივარგებს იმ წელიწადს³⁹.

რაქაში საახალწლო სუფრას კაზმავდნენ ბასილათი, ხაქაპურებით, თხილის კუკურებით, ბჰყორით (ეკლის ფოთლები), დედოფლის ხელით (წიფლის ხავსზე სოკო) და შუბლზე ჯვარგამოსახული ღორის თავით. თხილის კუკურს ვაეები სახლის კარზე ააყუდებდნენ, იქ ტოვებდნენ ნათლილებამდე. ამ ხეს სიმბოლური მნიშვნელობა ჰქონდა—რამდენიც კუკური იყო მასზე, იმდენი წერი პური მოვიდოდა იმ წელს⁴⁰.

ცაგერში ახალ წელს დილით ადრე უფროსი ქალი აცხობდა ხარის სალოცავ ჯვარსახიჯს სამ პატარა კვერს (შიგ დაკეპილი ხორცი იყო ჩართული), რომლებსაც კერასთან წაღმა შემოატრიალებდა და დაილოცებოდა, ხარებს შეავედრებდა უფალს. შემდეგ აქვე კერასთან ჰამდნენ ამ კვერებს (უგვირგვინოს, ე. ი. დაუქორწინებელს, არ აჰმეედნენ). ნათქვამებს უნათუოდ ცეცხლში ყრიდნენ.

ახალ წელსვე ნაშუადღევს უფროსი კაცი ზურგზე მოიკოტრებდა ოჯახის წევრ მამაკაცს და ხელში ტაბლით, ღვინიანი ჰიქით, ბადეგადაცმული შემწვარი ღორის გულით, ჩასაკმევი სანთლითა და ზანდურის თავსკენილით შევიდოდა ვენახში სიტყვებით: „ლუზ, ლუზ, ლუზ“. კაცს ზურგიდან ჩამოსვამდა, ზანდურის თავსკენილს ხარდანზე ჩამოაცვამდა, ტაბლას წაღმა შეატრიალებდა, დაილოცებოდა. მოტანილ სურსათს იქვე შეჰამდნენ⁴¹.

ნ ა თ ლ ი ლ ე ბ ა. 6 იანვარს წირვაზე მიჰქონდათ ყოველგვარი მარცვლეულის თესლი, „წირვას მოაყურებიანდნენ“. ამ ნაკურთხ თესლსა და წყალს შეინახავდნენ. გაზაფხულზე თესვის დროს ამ მარცვლისა და ნაკურთხი წყლით მოზეღილი ნაცარწმენდილისაგან გამომცხვარ დაფშენილ კვერებს თესლს შეურეედნენ⁴². ზოგჯერ თესლთან ერთად ეკლესიაში დასაკურთხებლად სახნისი და კერია-ბერაც იდვა ჰურჰელში (ს. ჰიორა). ზოგან ამ ნაკურთხ ნამცხვარს ინახავდნენ და გაზაფხულზე სათესლე მარცვალს ურეედნენ, ზოგან კი მას სადილზე ინაწილებდნენ ოჯახის წევრები. თითოეული მათგანი თავისი წილის აღებისას მიმართავდა ოჯახის უფროსს სიტყვებით: „ყანა და ვენახი გაგი-

³⁹ ნ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი. დასახ. ხელნაწერი.

⁴⁰ ე ს ო მ ი, ახალი წელიწადი და ბოსლობა რაქაში, „ივერია“, 1890, №2.

⁴¹ ფ. გ ა რ დ ა ფ ხ ა ძ ე. ლეჩხუმური ხალხური დღეობები.

⁴² ფ. გ ა რ დ ა ფ ხ ა ძ ე, დასახ. ხელნაწერები.

კეთდა“⁴³. ზოგჯერ კერია-ბერიას და კაცა-ბასილას აცლიდნენ ზედა კანს (ს. ქიორა). ხელებს (ს. გლოლა), ბელის თვლებში ყრიდნენ სიტყვებით: „წმ. ბასილას მადლო, გვიშველე, მოგვეცი სარჩო ჩვენი და საღვთებელი შენი“. დანარჩენს ანაწილებდნენ ოჯახის წევრებს შორის⁴⁴.

ბოსლობა. ბოსლობას არა ერთი ავტორი დაუინტერესებია. ამ დღეობის მეტ-ნაკლებად ზუსტ აღწერილობებს ეხედებით რევოლუციამდელ პერიოდულ გამოცემებში⁴⁵. თანამედროვე ავტორებიდან კი რაჭულ ბოსლობას აღწერს ს. მაკალათია⁴⁶. ამ დღესასწაულს სპეციალური ნაწარმი უძღვნა ა. სოხაძემ⁴⁷. ზოლო ე. ბარდაველიძის გამოკვლევებში მოცემულია რაჭა-ლეჩხუმის ბოსლობის თავდაპირველი სახით აღდგენილი სურათი და გარკვეულია მისი არსი⁴⁸.

ჩემ მიერ რაჭა-ლეჩხუმში ველზე მოპოვებული მასალა მეტ-ნაკლებად იმეორებს ბოსლობის ადრე ცნობილ ვარიანტებს. მოკლედ შევეხოთ ბოსლობის ჩვენთვის საყურადღებო მხარეებს.

ბოსლობამდე ერთი კვირით ადრე უქმობდნენ. მიწისმოქმედნი თავს არ ივარცხნიდნენ. რათა ყანაში ნათესი არ დაჰპალიყო და არ გამეჩხერებულყო⁴⁹. თებერვალში ან იანვარში ყველიერის წინა შაბათს კი ბოსლობას უქმობდნენ. ამ დღეს ზოგან უფროსები, ზოგან კი ბავშვები მარხულობდნენ საქონლის ნადირისაგან დაცვის მიზნით. ბოსლობისათვის აცხობდნენ განატეხებს, რომლებსაც ზევითან ცომისგანვე გამზადებულ უღელსა და ტაბიკებს ადგამდნენ. ხარძროხის განატეხებითა და კვერცხით ბოსელში შესული კაცი ხარებს ზურგზე კვერცხს გადააგორებდა სიტყვებით: „ასე გასუქდეს, გამთელდეს ჩვენი ხარეზი. დათვი მკლე და შენ მსუქანი. დეიფარე ქირისაგან, გაუმარჯოს ჩვენ

⁴³ СМОМПК. вып. 21, 112.

⁴⁴ ნ. მეტრეველი, დასახ. ხელნაწ.

⁴⁵ ე. სომი, დასახ. ნაშრ., В. Переваленко, Бослоба, К., 1850, №25; Е. Вейденбаум, Народные праздники и праздничные обычаи, «Весь Кавказ», ч. 2. 55; Е. Вердеревский, О некоторых праздниках и праздничных обычаях..., К., 1855, №2; СМОМПК, вып. 18, отд. 1, 127, 180 и вып. 21, отд. 2, 113—115.

⁴⁶ ს. მაკალათია, მთის რაჭა, 62.

⁴⁷ ა. სოხაძე, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან. რაჭული ბოსლობა; მისივე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოებისა და მის გადმონათუბთან ბრძოლის ისტორიიდან.

⁴⁸ ე. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო..., 93—101; В. И. Бардавелдзе, Древнейшие религиозные представления и..., 177—185, 257.

⁴⁹ В. Переваленко, Бослоба.

ხარს. მკელს. მთესველს“. ბოსლიდან შინ გამობრუნებულ კაცსა და დაკეტილ კარს იქით მყოფ ქალს შორის გამართულ დიალოგში შემდეგ კიბზეა-პასუხიც გვხვდება:

„—ხარებმა რა შემოთვალეს?

—სახენელ-უღელი გაამზადეთ და ჩვენ მზადა ვართო.

—ყანებმა რა შემოთვალეს?

—ბელღები დაგვიმზადეთო და ჩვენ მზად ვართო“⁵⁰.

დიალოგის დასრულების შემდეგ კარს აღებდნენ და შიგ მყოფი გარედან შემსვლელს ქატოს შეაყრიდა—რამე ავადმყოფობა, სახადი აღარ შეგვეყრებაო. სახლში სუფრა იყო გაშლილი. სუფრასთან დაჯდომამდე მაქსახლიში მიდიოდა ხატთან და ღმერთს ავედრებდა სახლსა და ყანებს. ბოსლობა ღლესვე სრულდებოდა შემდეგი წეს-ჩვეულებანი: ერიდებოდნენ რკინეულის გამოჩენასა და ხმარებას, რათა ამას საქონლის დასახიჩრება და ნადირისაგან შეკმა არ მოყოლოდა, ამასთან, მახრას სიძინდი არ გაეფუტებინა. ღლისით ვენახში მიჰქონდათ და ვაზზე ტოვებდნენ ვენახის მისალოც განატეხს (ყურძნის მტეენის მსგავსი), ევედრებოდნენ ყანა-ვენახების (მიწათა) ანგელოზს დაეცვა ნამუშევარი ელვა-ქექა-სეტყვისაგან (ს. მიქარწმინდა). ან ოჯახის უფროსი კაცი ვაზის განატეხითა და კოროლით ვენახში გარს შემოუვლიდა ვაზს, ღვინოს ძირში მიუქცევდა და ელიას, ღრუბელთა წინამძღვარს, ავდრისაგან ვენახის დაცვას ევედრებოდა. ამ ღლესვე ბოსლიდან სახლში გამობრუნებისას ზურგით მოჰყავდათ მსუქანი ბავშვი და ბუჩქერზე. პურის საცომეზე. დააგორებდნენ სიტყვებით: „ამოდენა. ცომი გვექნესო“⁵¹.

გოჭის ხუთშაბათი. მართალია, ბოსლობის მომდევნო ხუთშაბათი ღორისა და მის გამრავლებასთან დაკავშირებული ღლესასწაულია, მაგრამ აქ მაინც ყურადღებას იპყრობს ერთი მომენტი. ამ ღლეს ვაჟს ქალით ხელში აგზავნიდნენ ზედქალაქის ეკლესიაში. იქ სანთელი და ასანთი უნდა დაეტოვებინა, ქადაკი სახლში უნდა წამოეღო. გზაში შემხვედრს უტეხდა ამ ქადას, ერთუროს დალოცავდნენ, წმ. გიორგის წყალობას უსურვებდნენ. ეკლესიიდან ჩამოსვლამდე ქადას არ ჰამდნენ. ჩამოსვლის შემდეგ კი იწყებდნენ ჰამა-სმას, ერთუროს ეჯიბრებოდნენ—„რო ვითომ რომელიც გლეხი უმალ დაიწყებს სმასა და ჰამას, ის უმალ დაამთავრებს ხვნასა და თესვას, მკასა და ლეწვას“⁵².

⁵⁰ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთის რაქა, 62.

⁵¹ ა. ს. ო ხ ა ძ ე, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან, 37, 52, 57—59.

⁵² ქ. დ., I, 544—545.

თედორობა. შვიი ორშაბათიდან შაბათამდე თმობის კვირა (ლეჩხუმი), თედორობის კვირაა (რაჭა). შაბათს თედორობა დღეა. თედორე, მთხრობელთა აღნიშვნით, დიდი მუშა. მიწის მუშა იყო. ამ დღეს სავახშმოდ აცხოზდნენ ტაბლა-განატეხებს. ზოგი მათგანი ნათეს-ნამუშევრის სალოცავი იყო. აცხოზდნენ აგრეთვე ყურძნის მტეენის მსგავს „მამულის განატეხს“, კალოსა და კევრის განატეხს, რომელსაც ზევიდან პურისაგან გამზადებულ იმდენ ტაბიკსა და უღელს ადებდნენ რამდენი წყვილი ხარიც ჰყავდათ. ტაბლა-განატეხებს ახატავდნენ სახნისს. თოჯნს, ნაჯახს, ნამგალს, ცელს, ბაჩს. მტევანს, ტაროს, პურისა და ღომის თაველებს, ლობიოსა და სხვ. საცეხველს ტაბლას კი იმდენი ხელკავის გამოხატულებას (ლეჩხუმი) ან პურის ცომის ხელკავეს (რაჭა) უკეთებდნენ, რამდენიც ქალი იყო ოჯახში. ლეჩხუმური ვარიანტით, გობს, რომელზედაც ეწყო ეს ტაბლები და ღვინიანი ჭიქა, მიიკრავდნენ სანთელს. ოჯახის უფროსი ქალი მარჯვენა კერასთან დახოკილი, სამჯერ შემოატრიალებდა წაღმა გობს და ოჯახსა და ნათეს-ნამუშევარს, მოსავალს შეავედრებდა ღმერთს. ღვინოს თითონ დალევდა. შემდეგ გობს დადგამდა საფუარზე. ვახშმად ყველა ჰქმდა ნათეს-ნამუშევრის სამ ტაბლას, დანარჩენს გობში ტოვებდნენ. მტევანი კი ბიჭს მიჰქონდა ვენახში „ლუზ-ლუზ“-ის ძახილით და მალავდა იმ კოროლში, რომელსაც იმავე დღეს წამოაცემდნენ ხარდანს. მეორე დღეს კი თითონვე ჰქმდა მას. მეორე დღესვე უფროს ქალს გამოჰქონდა საცეხველის ტაბლა, ჭიქით წყალი, მიდიოდა საცეხველთან, მას სამჯერ შემოაველებდა ტაბლას სიტყვებით: „ღმერთო. მომეცი ამაში მოსაცეხვი პური, მახა, ზანდური. ნუ დამილევ შენს წყალობას, გამჩენო, რაც ხარ კაცის მწყალობელი“. წყალს გადააქცევდა ტაბლას კი ნავიროგვინებ, ოჯახის ყველა წევრ ქალს აჰმევდა.

რაჭული ვარიანტით კი ყველა განატეხი ღვინოსთან და დიდ კოროლთან ერთად უფროს კაცს ვენახში მიჰქონდა, დაილოცებოდა, კოროლს ხარდანზე ჩამოაცემდა, ღვინოს ლერწის ძირში მიასხამდა. ბერე წავიდოდა კალოზე მის შუაგულში აავსებდა ჭიქას ღვინით და დაილოცებოდა: „ღმერთო, მიეცი კაი ძალა, კაი ღონე ჩვენ ხარებს, ბევრი პური გააღეწინე ამ კალოზე“. ღვინოს ასხამდა შუა კალოზე. საცეხველთან მისვლისასაც ასხამდა მასში ღვინოს და ილოცებოდა: „რაც მოვიტანო ამ საცეხველთან, ღმერთო, წყალივით გაგვაცეხინე“. შემდეგ სამ განატეხსა და მორჩენილ ღვინოს ბელელში ინახავდნენ და მეორე დღეს მხოლოდ ნავიროგვინები მამაკაცები შეეჭეოდნენ.

ქალს ეკრძალებოდა მამულისა და კალო-კევერის განატეხების ჭამა⁵³.

ლეჩხუმისა და ქვ. რაჭაში თედორობა საღამოს თესლის გაღებაც იცოდნენ⁵⁴. ამავე დღეს. დიდმარხვის პირველი კვირის შაბათს, იმერეთსა, სამეგრელოსა და ოსეთშიც აცხოვდნენ ხარ-უღლოსა და სანაწათმოკმედო იარაღების გამოსახულებიან საწესო პურებს, გაპქონდათ თესლი და ლოცულობდნენ კარგ მოსავალზე⁵⁵.

ბ ე რ ი კ ა ო ბ ა - ყ ე ე ნ ო ბ ა. საქართველოში გავრცელებულ გაზაფხულის ამ აგრარულ დღესასწაულს სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა ჯ. რუხაძემ⁵⁶.

რაჭა-ლეჩხუმის მოსახლეობას ბუნდოვნად-და შემორჩენია მოგონება ამ დღესასწაულის შესახებ. აღნიშნავენ მხოლოდ რომ იგი იმართებოდა ყველიერის კვირაში. ეს იყო მხიარული სანახაობა, რომლის მონაწილეთაგან (მამაკაცებია, ქალი არ შეიძლებოდა) ირჩევდნენ ბერიკას ან ყენს. შეეკზმავდნენ, მუყაოს შეღებილ ნაღებებს უკეთებდნენ. ჩამოატარებდნენ სოფელში, ქალებს გააკოცინებდნენ, თამაშობდნენ, ერთობოდნენ.

რაჭაში ყენს სიძინდის ტარო ეჭირა ხელში. გლეხი რომ ლეინოს, ყველსა და პურს გამოუტანდა, ყენი მოფშვნიდა მარცვალს და აჩუქებდა გლეხს სიტყვებით: „ქუთაისის დოვლათი მომიცია შენთვის, რახან პატივი გვეცია“. სხვასთან რომ მივიდოდა იმას ცხინვალის დოვლათს აძლევდა, სხვებს გორისას და ა. შ.⁵⁷.

ა ღ დ გ ო მ ა. აღდგომას სადილობამდე საოჯახო განატეხებითა და ანთებულ სანთელმიკრული ღვინიანი ჭიქით ოჯახის უფროსი ქალი დაილოცებოდა და კარგ მოსავლიან წელიწადს შესთხოვდა აღდგომის ძალას.

პ უ რ ის ლ ო ც ვ ა. აღდგომის მომდევნო ოთხშაბათს პურის ლოცვის დღეა რაჭაში⁵⁸; უქმე არაა. აცხოვდნენ ქონიან ან ყველან

⁵³ ფ. გ ა რ დ ა ფ ხ ა ძ ე, დასახ. ხელნაწერები.

⁵⁴ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მემინდერეობასთან დაკავშ. წეს-ჩგ. რაჭა-ლეჩხუმში, 125.

⁵⁵ М. И. Сагарадзе, Культурно-исторический очерк Западной Грузии. Кут., 1909, 68; ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, სამეგრელოს ისტორია, და ეთნოგრაფია, 310; З. Д. Гагладзе, О пережитках аграрного культа в Джавском р. Юго-Осетинской ССАО, ВЭК, Тб., 1953, 319, 329; ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, გორის რაიონში 1967 წ. ეთნ. ექსპ. დღეური.

⁵⁶ ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან, საკანდიდატო დისერტაცია, 1954.

⁵⁷ ი ქ ე ე. 97.

⁵⁸ ლეჩხუმში ამ დღეს კაბუკობა ეწოდება და სრულდება მარგვალსთან დაკავშირებული რიტუალი. (იხ. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მემინდერეობასთან დაკავშ. წეს-ჩგეუღეპანი რაჭა-ლეჩხუმში, 128).

განატეხს. უფროსი მიდიოდა ყანაში განატეხითა და ღვინით. ჩაჯდებოდა პურში, განატეხს წაღმა შემოატრიალებდა, დაილოცებოდა: „ღმერთო, კაი თავი მიეცი, კაი მოსავალი, სიხარულით მოგვახმარე ჩვენი ხარისა და კაცის ნამუშევარი, გაუშარჯვე და კარგად მოგვასწარი ამის მოწვევა.“ შემდეგ ამ ღოცვაზე წამოსული სოფლის ქალები ერთად შეიკრიბებოდნენ და შეექცეოდნენ. კაცი მათ ვერ გაეკარებოდათ.

გიორგობა. ცნობილია ორი—გაზაფხულისა და შემოდგომის გიორგობა (24 აპრილი, 4 ნოემბერი). გიორგობა დიდი უქმეა. ამ დღეს სენა-თესვა და საერთოდ მიწის რყევა არ შეიძლებოდა. ზემოზნებზე სხვა სიკეთესთან ერთად კარგ მოსავალსაც შესთხოვდნენ უფალს.

წიფე(რ)თელიობა (20.7). „ეს ნიშნავს, რომ იწყება სიმწიფე პური, სხალის და სხვა“⁵⁹. იმდენად დიდი უქმეა, რომ ამ დღეს წიფე მსხალიც კი არ აიღება ხის ქვეშ⁶⁰. წინასწარ ნაყოფ ხარს (რომლის საფასურს მთელი სოფელი იხდის მომავალი მოსავლიდან) რქებზე სანთლებს უნთებდნენ, შუბლს ურუჯავდნენ, წაღმა შეატრიალებდნენ, კარგ წელიწადს, ბარაქიან მოსავალსა და მშვიდობას შესთხოვდნენ უფალს, ხარს დაკლავდნენ, ხორცს ყველა მეკომურს არგებდნენ.

შემოადწერილი ღვთისა-ღვთისაწაულები და სარიტუალო ქმედებანი მიწათმოქმედებისა და ბარაქიანობა-გამრავლებისა თუ ტაროსის ღვთაებებისადმი მიძღვნილი. მაგალითად, როგორც ცნობილია, ლეჩხუმელების რწმენა-წარმოდგენებისა და რიტუალის მიხედვით ბარბალე აგრარული ღვთაება ყოფილა⁶¹. საერთოდ კი ყველგან, ქართველ ტომებში ბარბალე წარმოდგენილია როგორც ნაყოფიერებისა და გამრავლების ღვთაება⁶². ამასთან, ბარბალეს კულტი მზის კულტადაა მიჩნეული და ქართველი ხალხის კულტურული განვითარების მაღალ საფეხურზეა მოცემული, რამდენადაც იგი მსხვილფეხა საქონლის მეურნეობასთან და ნაწილობრივ მარცვლეულის მოსავლიანობასთანაა დაკავშირებული⁶³. ხოლო მზის კულტის საგანგებო მნიშვნელობაზე მიუთითებს ის ფაქტი, რომ რაქა-ლეჩხუმში, სვანეთის

⁵⁹ ს. ტოლა, მთხრობელი ე. ქენჭაძე.

⁶⁰ ფ. გარდაფხაძე, დასახ. ხელნაწერები; Г. Джанашидзе, დასახ. ნაშრ., 124.

⁶¹ ე. ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ღვთაება ბარბარ-ბაბარ), 1941, 38.

⁶² იქვე, 42.

⁶³ იქვე, 59.

მსგავსად. წლიურა დღეობების საწყისად სწორედ ბარბალობა მიიჩნეოდა⁶⁴. აქვე უნდა აღინიშნოს რომ რაქა-ლეჩხუმის დღეობებში მზის კულტისადმი განკუთვნილი სარიტუალო ქმედებანი ამით არ ამოაწურება. მზის კულტის მძლავრი ანარეკლი თავს იჩენს სხვა შემთხვევებშიც. მაგალითად, ახალი წლის რიტუალის ორგანული ნაწილი. გვერგვი, მზის ღვთაების ემბლემის გადმონაშთია⁶⁵. იგი მცენარეული და ასტრალური კულტების ურთიერთშერწყმასა და კავშირზე მიუთითებს და ახალ წელს მცენარეულ კულტთან ერთად ასტრალური კულტის ამსახველ დღეობად წარმოგვიდგენს⁶⁶. ზოლო რამდენადაც ქართველთა უძველეს რწმენა-წარმოდგენებში მზის თავანისცემა მცენარეულ კულტთან განუყრელად იყო მოცემული⁶⁷, ამდენად საფუძრელია რომ ხვნის პირველ დღეს ხარების რქებზე წამოცმული პურის გორგლები და კირინები მზის სიმბოლურ გამოსახულებას წარმოადგენდა. მზის სიმბოლური გამოსახულება დაცულია ხალხურ ორნამენტშიც. მაგალითად, კილობანსა და ნალიაზე (იხ. ტაბ. X II, 2).

ბოსლობა დღე ღვთაება ბოსელისადმია მიძღვნილი. ერთი შეხედვით ბოსლობა მხოლოდ მესაქონლეობის დღესასწაული ჩანს. მაგრამ საკმარისია არ უგულებელვყოთ ისეთი მომენტები, როგორიცაა საბოსლობო აღკვეთები, რომლებიც საქონლის, შინაურ ფრინველთა, ოჯახის წევრთა და ყანა-ვენახის ყოველგვარი საფრთხისაგან დასაცავად სრულდებოდა, საბოსლობო განატეხებზე სახენელისა და უღელ-ტაბიკების დახატვა, ლოცვა-ვედრებისას მხენელ-მთესველ-მკელისა და ხარისა და კაცის ნამუშევრის ღვთაებისათვის — ყანა-ვენახების, მიწათა ანგელოსისათვის — შევედრება, საბოსლობო დიალოგში ხარების სახენელ-უღელთან დაკავშირება ანუ ხარის სწორედ მუშა-საქონლად, მხენელად წარმოდგენა, საცხოვრის ბუჯერზე ბავშვის დაგორება დიდი პურებისა და ბარაქიანობის მიზნით, ნათლად დავინახავთ, რომ ბოსლობა აგრძრული დღესასწაულიცაა; ბოსელი არა მარტო შინაურ ცხოველთა, არამედ მიწათმოქმედების მფარველი ღვთაებაცაა, რაც სათანადო მასალაზე დაყრდნობით დამტკიცებულია

⁶⁴ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, (ღვთაება ბარბარ-ბაბარ), 60—91.

⁶⁵ ი ქ ვ ე, 70.

⁶⁶ იქვე, 69.

⁶⁷ ი ქ ვ ე, 70—71.

სამეცნიერო ლიტერატურაში⁶⁸. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ბოსლო-ბის სწორედ რაქა-ლენჩუშური ვარიანტი იძლევა საბუთს დასკვნისა-თვის რომ მესაქონლურ-აგარაული დღესასწაული ბოსლობა ჩვენამ-დე შოლწეული სახით წარმოადგენს ძველქართული რელიგიის განვი-თარების ასტრალური საფეხურის გადმონაშთს⁶⁹. ამ საფეხურზე, რო-გორც ცნობილია მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული ღვთაება ბო-სელი უკვე ანთროპომორფულ სახეს იღებს და ბოსლობასთან შედა-რებით ბევრად უფრო ფართო ფუნქციებით ხასიათდება⁷⁰.

ღვთაება ბოსელისადმი მიძღვნილი სარიტუალო ქმედებანი ბოს-ლობა დღეს შესასრულებელი წესებით არ ამოწურება. მისი კულტი თავს იჩენს რთული შინაარსის მქონე საახალწლო ღლეობათა ციკლ-შიც, სადაც იგი მისი ქრისტიანული ხანის მემკვიდრის, წმ. ბასილის სახით გვევლინება⁷¹. ამასთან როგორც სპეციალური ლიტერატური-დანაა ცნობილი, ეს ღვთაება გენეტურ კავშირშია მისი მსგავსი ფუნ-ქციების მქონე ბერი//ბერიკასთან⁷². ეს უკანასკნელი კი როგორც ვიცით, მოსავლიანობისა და ნაყოფიერებისადმი მიძღვნილი დღესას-წაულის მთავარი პერსონაჟია. გაზაფხულის ამ დღესასწაულის მთა-ვარ ციკლში ბერი//ბერიკას ფუნქციების გარკვევასთან ერთად ჯ. რუ-ხაძის ნაშრომში მოცემულია ქართული ეთნოგრაფიული მასალის სა-ინტერესო ანალიზი, რომლის საფუძველზე მკვლევარი ავლენს მიწის კულტის არსებობას. მაგალითად, ბერიკაობა-ყეენობის დროს თხისა და შავი ნიღბების ხმარებას თუ სახის გამურვას ავტორი მიწას, მის სიშავესა და ნაყოფიერებას უკავშირებს⁷³. მიწის კულტის ანარეკლი თავს იჩენს სხვა მომენტებშიც, სახელდობრ, გვალვის დროს გონჯას გამურვაც ისევ მიწის სიშავეს უკავშირდება⁷⁴. გარდა ამისა მიწის კულტისა და მისდამი მსახურების ანარეკლი უნდა ჩანდეს აგრეთვე უქმე-დღესასწაულთა დროს შესასრულებელ მთელ რიგ სარიტუალო

⁶⁸ ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართული (სევანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, 97, 104; B. B. Б а р д а в е л и д з е, დასახ. ნაშრ., 177—192, 257; ა. ს ო ხ ა ძ ე, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან, რაქული ბოსლობა (საქანდ. დისერტ.), თბ., 1953, 69.

⁶⁹ ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართული (სევანური) ზაწესო..., 104; B. B. Б а р - დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., 191, 257.

⁷⁰ ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართული (სევანური) საწესო გრაფიკ. ხელოვნ. ნიმუშ., 104.

⁷¹ ი ქ ვ ე.

⁷² ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, ქართველთა სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან 195.

⁷³ ი ქ ვ ე, 179.

⁷⁴ ი ქ ვ ე.

ქმედებებში. მაგალითად სანთელ-განატეხ-ღვინით მამულსა და ყანაში წასვლა, იქ ლოცვა და ღვინის მიწაზე დაქცევა რამდენადმე მოგვაგონებს გ. ჩიტაიას მიერ დასავლეთ საქართველოში დამოწმებულ „მიწის გაჯერიების“ წესს⁷⁵. ამასთან გვალვის დროს ღვინისმშობლის ხატის გამოსვენება და წყალში დასვენება უნდა წარმოადგენდეს მაგაურ ქმედებას, მიმართულს ნაყოფიერების წარმართული ღვთაება დედამიწისადმი, რომლის ქრისტიანული ხანის მემკვიდრედ ღვთისმშობელია მიჩნეული⁷⁶. ხოლო ღვთისმშობლის კულტის ემსახურება როგორც დღეობები მარიამობა, ღვთისმშობლობა), ისე მის სახელზე აგებულ ეკლესია-მონასტერთა წყება⁷⁷. ასევე ღვთისმშობლის, როგორც წარმართული ღვთაება დედამიწის მემკვიდრისა და პურეულის ქალ-ღვთაების⁷⁸, კულტის ანარეკლი უნდა იყოს ზ. რაქაში დიასახლისის მარიამობა დღეს გადარჩევა⁷⁹.

ზემოთქმულს გარდა საყურადღებოა ერთი მომენტიც ადგილობრივთა ყოფიდან. სახელდობრ, საერთოდ აღიარებული წესის მიხედვით. მიწის ფიცის გატეხვა დიდ ცოდვად ითვლებოდა და ამიტომაც მას დამრღვევს სამნის მომშლელსა და ქურდულად გადამწევს, წამებით სიკვდილი ელოდა. ასეთ შემთხვევაში გატანჯულ სულთმობრძავს სსსთმალთან უდებდნენ სახეცნელის უღელს — თითქოს და ამით უადვილებდნენ სიცოცხლესთან გაყრას. სამნის გადსვლისა და მიწის ფიცის გატეხვის ასეთივე ჩვეულება დადასტურებულია საქართველოს სხვა რაიონებშიც⁸⁰. საერთოდ კი ქართველებში (კოლხებში) მიწის ფიცის დიდ მნიშვნელობაზე აპოლონ როდოსელიც მიუთითებდა⁸¹.

მიწის კულტის ანარეკლი უნდა იყოს დღესასწაული თედორობაც. მართალია, ლიტერატურაში ცნობილი მონაცემებით ეს დღეო-

⁷⁵ გ. ჩიტაია, თოხის კულტურა დასავლეთ საქართველოში. 158.

⁷⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 92. რუსი მიწათმოქმედის შეგნებაშიც ღვთისმშობელი სამიწათმოქმედო ღვთაება და მინდვრის სამუშაოთა მდარეულია (В. И. Чудинов, დასახ. ნაშრ., 41—42).

⁷⁷ ექვთ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმსა და ქვ. სვანეთში, პარიზი, 1907; მისივე, არქეოლოგიური მოგზაურობა რაქაში, თბ., 1963; გ. ბოკორიძე, რაქის ისტორიული ძეგლები, სსმ. ტ. V, VII, VIII.

⁷⁸ გ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო..., 85.

⁷⁹ იხ. ზემოთ თ. IV, §3—შრომის განაწილება.

⁸⁰ გ. ჩიტაია, ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღალის რაიონში, სსმ, IV, 1923, 227, ნ. ბრეგვაძე, გორის რაიონში და მთიულეთ-გუდამაყარში 1967 წ. ეთნოგრაფიული ექსპედიციების დღიურები. (ხელნაწერები).

⁸¹ გ. ჩიტაია, ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღალის რაიონში, 227.

ბა როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში⁸² მესაქონ-
ლური, კერძოდ, ცხენის დღესასწაულია, მაგრამ რაქა-ლეჩხუმში და-
მოწმებულ სათედორობო რიტუალთა წყება—ტაბლა-განატეხებზე
მუშა-საქონლის, სამიწათმოქმედო იარაღებისა და სხვადასხვა პურე-
ულის თაველთა გამოსახულებების დახატვა, ე. წ. კალოსა და კევრის,
თუ საერთოდ ნათეს-ნამუშევრის ტაბლა-განატეხების გამოც-
ხობა, ნათეს-ნამუშევრისა და მოსავლისათვის ლოცვა-ვედრება, განა-
ტეხებიანი გობის საფუარზე დადგმა, საცეხველთან, კალოზე შესას-
რულებელი სარიტუალო ქმედებანი და რაც მთავარია, ზოგ ადგილას
თესლის სწორედ ამ შაბათ დღეს გაღება — ამჟამად მიგვიითითებს,
რომ თედორობა აგრარული კულტის ამსახველი დღეობა, ხოლო თვით
წმ. თევდორე კი აგრარული ღვთაების შესატყვისია. თედორე ხომ
მთხრობელთა აღნიშვნითაც „დიდი მუშა, მიწის მუშა იყო“. ამ უკა-
ნასკნელთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ეთნოგრაფიული მა-
სალა, რომლის მიხედვით თედორობა დღეს (იგივე ტოლოშობას) ჯა-
ვახეთის მოსახლეობა მიდიოდა სალოცავში „დიდი ბატონის“ მისა-
ლოცავად და მისთვის მსხვერპლის შესაწირავად⁸³, მართალია, ამ
ცნობიდან რაიმე გარკვეულის გამოტანა ძნელია, მაგრამ ხომ არ შეი-
ძლება ვიფიქროთ, რომ აქაც „დიდი ბატონი“ „მიწის ბატონის“, აგ-
რარული ღვთაების აღმნიშვნელი იყო? ამგვარ ვარაუდს იწვევს თუ-
შური მასალა: 1. ნაწყვეტი სადიდებლიდან—„ვადიდოთ თევდორე
შავგვრემანია“⁸⁴. იქნებ თევდორეს ეს ეპითეტი—სიშავე-შავგვრემა-
ნობა რამდენადმე ბუნებრივად მოგვეჩვენოს, თუ მას, ვითარცა მი-
წათმოქმედების ღვთაებას, მიწის სიშავეს შეეღუფარდებო. 2. ქორბე-
ლელას ერთ-ერთი ვარიანტის ნაწყვეტში ნათქვამია: „წმინდის თე-
ვდორის კარზედა ხე ოღვრად ამოსულაო. ზედა მოსხმულა ყურქენი,
საქმელად მოწეულაო“⁸⁵. აქ ოღვარი შეესატყვისება სხვა ვარიანტე-
ზის ალვას. ე. ი. ამ ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ წმ. თედორეს სამყოფელს

⁸² Л. П а н е к, Скотоводческий праздник «Теофороба» у мтиулов, СЭ, 1936, №4—5, 193—199; ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთიულეთი, 139; მ ი ს ი ე ვ, სა-
მეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941, 310—311; მ ი ს ი ე ვ, მთის რაქა,
63. М. И. С а г а р а д з е, Культурно-исторический очерк Западной Грузии,
68; Т. М а м а л а д з е, Народные обычаи и поверия Гურიинцев, СМОМПК,
вып. 17, 43.

⁸³ გ. ზ ე დ გ ი ნ ი ძ ე, წარმართობის კვალი ქავახურ დღეობებში, ხელნაწერი,
58.

⁸⁴ ე. ბ ა რ დ ა ე ვ ლ ი ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველი მთიულე-
ბის სასულიერო ტექსტები, მსე, I, 1938, 37.

⁸⁵ ი კ ე ვ, 40.

უკავშირდება ყურძენმოსხმული ალვის ხე, რომელიც სიცოცხლისა და ნაყოფიერების სიმბოლოა⁸⁶.

აღნიშნულს გარდა საყოფადღებოა ისიც, რომ მთიულეთში, ხადას ხეობაში. მთხრობელთა აღნიშვნით, წმ. თედორეს ხატი მთელი მოსაქვლიანობა-ბარაქიანობის სალოცავია და თედორობა ღღეს ყველა „სამწყალობელი“ (ქადები) ამ სალოცავისათვის ცხეებოდა⁸⁷. იმერული⁸⁸, მეგრული⁸⁹ და ოსური⁹⁰ მასალითაც მსგავსად რაჭა-ლეჩხუმურია. ვლინდება თედორობის, როგორც აგრარული დღეობის, ხასიათი. აქაც დიდმარხვის პირველი კვირის შაბათს ცხეებოდა საწესო პურები ზარ-უღლისა და სამიწათმოქმედო იარაღთა გამოსახულებებით და ტარდებოდა სარიტუალო თესვა. ხევში კი ამ ღღეს მხვნელ ხარებს აკმევდნენ დახალულ ქერს—ხენაში ჯანი მიეცემათ⁹¹.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, თედორობის ჩვენამდე მოღწეული ვარიანტების მიხედვით, ეს ღღე, უპირატესად, ცხენისადმი მიძღვნილ დღეობადაა მიჩნეული. მაგრამ ზემომოყვანილი მასალა საშუალებას იძლევა გავადევნოთ თვალი საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში შემორჩენილ წეს-ჩვეულებათა გადმონაშთების წყებას, რომელიც ამ ღღესასწაულის აგრარულ ხასიათზე მიგვითითებს. ხოლო ყველაზე მნიშვნელოვანი და სრული ამ თვალთახედვით თედორობის რაჭა-ლეჩხუმური ვარიანტებია. ამასთან დაკავშირებით კი მხედველობაშია მისაღები შემდეგი გარემოებანი: 1) რაჭა-ლეჩხუმში წარმოადგენს სამიწათმოქმედო კულტურის წარმოშობის უძველეს კერას⁹²; 2) თედორობა ღღეს შესასრულებელ რიტუალთა ხასიათი—საწესო პურებითა და სხვა შესაწირავებით სავსე გობის კერასთან სამჯერ წაღმა შემოტრიალება, მეორე მხრივ, ტაბლა-განატეხებზე მუშა-საქონლის — ხარის, გამოსახულებათა დახატვა, გვიჩვენებს, რომ ღღესასწაულის ჩვენამდე მოღწეული რაჭა-ლეჩხუმური ვარიანტები რელიგიური აზროვნების ასტრალური საფეხურის გადმონაშთია⁹³, რაც მი-

⁸⁶ В. В. Бардавеллдзе, დასახ. ნაშრ., 54—93.

⁸⁷ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთიულეთ-გუდამაყარაში 1967 წ. ეთნ. ექსპ. დღიური.

⁸⁸ М. И. Сагардза, დასახ. ნაშრ., 67—68.

⁸⁹ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, 310.

⁹⁰ З. Д. Гаглоева, დასახ. ნაშრ., 319, 329; ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, გორის რაიონში 1967 წ. ეთნ. ექსპ. დღიური.

⁹¹ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ხევი, 193.

⁹² Н. А. Брегадзе, Полеводство в Рача-Лечхуми (по этнографическим материалам).

⁹³ В. В. Бардавеллдзе, დასახ. ნაშრ., 192.

სი წარმოშობის სიძველე-ხნიერების მანიშნებელია; 3) მთელ რიგ შემთხვევებში დღესასწაულთა უძველესი ვარიანტები, რომლებმაც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს სამეცნიერო ლიტერატურაში ზოგიერთი საკითხის გარკვევაში დამოწმებულია სწორედ რაქასა და ლეჩუმში⁹⁴. მაშასადამე, ზემომოტანილ მასალაზე დაყრდნობით, დარწმუნებით შეიძლება თქმა, რომ დღესასწაული თედორობა ატარებს აგრარული ხასიათის ნიშნებსაც.

განსახილველ საკითხთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს კიდევ ერთი გარემოება—თედორობა მოდიოდა არა რომელიმე გარკვეულ რიცხვზე, არამედ დიდმარხვის პირველი კვირის შაბათზე. ამასთან დაკავშირებით კი გავიხსენოთ, რომ ძველების წარმოდგენით, კვირის დღეები ეძღვნებოდა აპტრალურ ღვთაებებს. მაგალითად, კვირა ითვლებოდა მზის დღედ, ორშაბათი მთვარისა და ა. შ.. შაბათი კი კრონოსის დღე იყო. ივ. ჭავჭავაძის კრონოსის ქვეყნიერების განმგებლად, დრო-ჟამის მომწესრიგებლად მიიჩნევს⁹⁵, მაგრამ კრონოსი ამ შემთხვევაში უნდა გამოხატავდეს არა დრო-ჟამის განმგებელს—კრონოსს (მით უფრო, რომ ეს ფუნქცია ამ სახელით ცნობილი ღვთაებისათვის გვიანი დროის შენაძენია), არამედ სწორედ მიწათმოქმედების მფარველს, სატურნის შესატყვის ღვთაებას, როგორც იგი თავდაპირველად იყო წარმოდგენილი⁹⁶.

თუმცა კრონოსი-სატურნი, ერთი შეხედვით, ეპიხთონიური ღვთაებაა, მაგრამ რამდენადაც უძველეს რელიგიასა და მითოლოგიაში საკმარისად ვხვდებით მაგალითებს, როცა რომელიმე ღვთაება ერთსა და იმავე დროს შეიძლებოდა ყოფილიყო როგორც ეპიხთონიური, ისევე ხთონიური და კატახთონიურიც (მაგალითად, დემეტრა და სხვ. მრავალი)⁹⁷, ამიტომ შევეცადოთ ხთონიური და კატახთონიური ნიშნების ამოკითხვას კრონოსის შინაარსშიც. ცნობილია, რომ ცისა (ურანის) და მიწის (გეს) ძე — კრონოსი — ნთქავდა საკუთარ შვილებს. თუმცა მითოლოგიურ ლექსიკონში ვკითხულობთ რომ ეს, შესაძლებელია, ადამიანის მსხვერპლად შეწირვის ამსახველი მოგონებაა, მაინც გავხედავდი მეფიქრა — იქნებ აგრარული ღვთაების ამგვარ მოქმედებაში ამოვიკითხოთ ის ფაქტი, რომ მიწის შვილნი, ზღმომსხენები, სიკვდილის შემდეგ მიწისავე წიაღს უბრუნდებიან, მიწავე შთანთქავს

⁹⁴ В. В. Бардавелидзе, *დასახ. ნაშრ.*, 177—191.

⁹⁵ ივ. ჭავჭავაძის, *ქართველი ერის ისტორია*, I, 118, 125.

⁹⁶ БСЭ, 2 изд., т. 23; *Мифологический словарь*, Л., 1961.

⁹⁷ Б. Л. Богоевский, *დასახ. ნაშრ.*, 95, 96, 125 და ა. შ.

მათ. ან ამ ისტორიის გაგრძელება, კერძოდ ის გარემოება, რომ შემდეგში კრონოსის შვილი ზევსი აიძულებს მამას უკანვე ამოანთხიოს მის მიერ გადაყლაპული ყველა შვილი, შეიძლება თავიანთი გააზრება-ასახვაა ნიადამში მოხვედრილი თესლის გაღვივება-აღმოცენება. ყოველ შემთხვევაში, აქ უნდა ჩანდეს ამ ღვთაების ხოთონიური ხასიათი. ხოლო თვით კრონოსის ტარტაროში, ჯურღმულში, მიწის ქვეშეთში ჩაგდება, მისი ქვესკნელის ბინადრად ქცევა ამ ღვთაების კატახოთონიურობაზე უნდა მიგვითითებდეს. ეს უკანასკნელი გარემოება თავისებურ ასახვას უნდა პოულობდეს რუსთაველის პოემაში. სახელდობრ, მასში ზუალის სახელით ნახსენები ეს მნათობი (ზუალი იგივეა, რაც სატურნი ანუ კრონოსი)⁹⁸ შავი ფერითაა წარმოდგენილი, რაც სავსებით კანონზომიერი ჩანს.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, თუ შაბათს მიწათმოქმედებისადმი განკუთვნილ დღედ, მიწის დღედ მივიჩნევთ, იქნებ ბუნებრივი გამოჩნდეს საბა ორბელიანის მიერ კვირის დღეთა ჩამოთვლისას პირველ რიგში სწორედ შაბათის დასახელება⁹⁹. ალბათ, ამ შემთხვევაში ლექსოგრაფი იცავს უძველესი მიწათმოქმედი ხალხის ყოფაში დამკვიდრებულ კვირის დღეთა აღრცხვის თანამიმდევრობას¹⁰⁰. ამასთან, შესაძლებელია, კვირის დღეთა სისტემაში შაბათის პირველადობა ამ წორეული წარსულის გადმოწამითა, ზოცა მზისა და მთვარისადმი თაყვანისცემა ჯერ კიდევ არ იყო ისე ძლიერი და პირველყოფილი მიწათმოქმედების პირობებში უმთავრესი ღვთაება სწორედ მიწის კულტს უკავშირდებოდა¹⁰¹. ცხადია, საქართველოშიც, სადაც მიწათმოქმედება ოდითგანვე განვითარებული და მეურნეობის წამყვანი დარგი ჩანს, სავსებით ადვილი შესაძლებელია, კვირის დღეთა აღნუსხვა სწორედ მიწის დღით დაწყებულიყო¹⁰². თვით შაბათ დღეს კი განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა ქართველთა სამიწათმოქმედო ყოფაში. აღნიშნულის ნათელსაყოფად მოვიყვანოთ რამდენიმე პაგალითი:

⁹⁸ ამო, ზუალი. მომხატვ ცრემლი ცრემლსა, კირი კირსა, გული შავად შემოიღებე. სიბნელესა მივეც ხმირსა (ეფთხისტყალსანია, 1937, სტრ. 958). იხ. გ. ნ. ოზაძე. ეფთხისტყალის თურთავეტყველება, ბუენოს-აირესი, 1954, 35.

⁹⁹ ს. უ. ლ. ხ. ა. ნ. - ს. ბ. ა. ო. რ. ბ. ე. ლ. ი. ა. ნ. ი, სიტყვის კონა და ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. IV.

¹⁰⁰ ი. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართველი ერის ისტორია. I, 118—119.

¹⁰¹ მზის დღით ანუ კვირით შვიდეულის დაწყების წესი წარმართობის დროსვე შემოდის მზის თაყვანისცემის გაძლიერებასთან დაკავშირებით. IV ს-დან კი რგი უკვე წესად ქცეულა (იხ. ი. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართველი ერის ისტორია, I, 119).

¹⁰² ზეცლის მხედვეთად ხომ დედამიწა პირველ დღეს შექმნა ღმერთმა.

1) ს. წედის ალტმული ჰქონდა შაბათს არ გაება ზარი ულელში, ე. ი. ხენა აკრძალული იყო.

2) ლეჩხუმური მასალითაც შაბათს დასაშვებია ყოველგვარი საქმიანობა, გარდა ხენისა.

3) რაქა-ლეჩხუმში გავრცელებული დღესასწაული ხვამლობა შაბათ დღეს ტარდებოდა და მთხრობელთა სიტყვით, ესაა მიწის დღე, მიწის უქმე.

4) თუშეთში პირდაპირ მიგვითითებენ მთხრობლები, რომ კარგი მოსაელის უზრუნველსაყოფად არაა სასურველი შაბათ დღეს მიწაზე მუშაობა¹⁰³.

5) მთიულეთში ოდითგანვე აღკვეთილი ყოფილა შაბათს მიწაზე მუშაობა¹⁰⁴.

6) ხევსურეთში ხატის მამულებში ხენის დაწყების დღედ (სარიტუალო ხენა) შაბათს ირჩევდნენ¹⁰⁵.

7) სვანეთში დიდმარხვის მეორე კვირის შაბათს იწყებოდა დღესასწაული ლილაშუნე და ხენა-თესვისათვის სამზადისი. ამ დღეს პირველად ხსნიდნენ შემოდგომიდან ჩაკეტილ მარცვლით სავსე კიბობნებს, აცხობდნენ მუშა-საქონლისა და სასოფლო-სამეურნეო იარაღების გამოსახულებიან საწესო პურებს და ა. შ. ყოველივე ამას წირავდნენ წაყოფიერებისა და მარცვლის ღვთაებას, ლამარიას¹⁰⁶.

8) სამეგრელოში ნაფრას ან ნაფურაბას სახელით ცნობილი, ავადმყოფობისა და სატკივარისაგან დაცვისათვის განკუთვნილი ჩვეულება სრულდებოდა ივლისში შაბათ დღეს. უფროსი ქალი სარიტუალო ხაჭაპურით, რომელიც ქვევის ფქვილისაგან ცხვებოდა¹⁰⁷ (ეს უკანასკნელი შავია და იქნებ მიწის სიშავეს ეფარდება), ან ზღარბის მიერ ამოთხრილი მიწით¹⁰⁸, სანთელ-საკმევლითა და თხმელის ნაკვერცხლით მიდიოდა ტყეში ან სიმინდის ყანაში, იჩოქებდა დასავლეთისაკენ პირმიქცეული, ნამცხვარს წაღმა შემოატრიალებდა და ლოცულობდა, ავადმყოფობისაგან დაცვას ავედრებდა ღვთაებას. ხოლო ეს ღვთაება რომ დედამიწა უნდა იყოს, ჩანს აფხაზური¹⁰⁹ და იმერული

¹⁰³ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთათუშეთის 1965 წ. ეთნოგრა. ექსპ. დღიური.

¹⁰⁴ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთიულეთ-გუდამაყარაში 1967 წ. ეთნოგრა. ექსპ. დღიური

¹⁰⁵ გ. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე, მიწათმოქმედება ფშავ-ხევსურეთში, თბ., 1963, 59.

¹⁰⁶ В. В. Б а р д а в е л и д з е, დასახ. ნაშრ., 192—193.

¹⁰⁷ Т. И. К о б а л и я, Из мифической Колхиды, СМОМПК, вып. 32, стр. 3, 108—109.

¹⁰⁸ ცნობის მოწოდებისათვის დიდად ვმადლობ ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატს ნ. თოფურას.

¹⁰⁹ ცნობას მოწოდებისათვის დიდად ვმადლობ ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატს ე. მალიას.

მასალიდანაც, რომლის მიხედვით, წაქცეულის ავად გახდომა ნიშნავს, რომ იგი დედამიწის ქალღმერთისაგანაა შერისხული. ამიტომ ამ უკანასკნელის გულის მოსაგებად ქალები მის სახელზე აცხობდნენ ხაჭაპურებსა და სხვ. და სათანადო ცერემონიალს ასრულებდნენ იმ ადგილას, სადაც ავადმყოფი წაიქცა.

9) ზემოპოტანილ მასალასთან დაკავშირებით განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს, გ. ჩიტაიას მიერ აღბუღალის რაიონში დამოწმებული „სამღვთოს“ გამართვისა და მასთან დაკავშირებით სამუშაო დღეთა აღკვეთის ჩვეულება, რაც შემდეგში მდგომარეობს: ხვნის დაწყების წინ მოსახლეობა იხდიდა სამღვთოს. კლავდნენ თხასა და ცხვარს, ასრულებდნენ გარკვეულ ცერემონიალს და აქვე, ამ თავშეყრილობაზე, დაადგენდნენ დღეების აღკვეთას, რაც გრძელდებოდა თესვის მომენტიდან მკის დასრულებამდე. ე. ი. მოიცავდა მინდვრის სამუშაოთა პერიოდს. ამ ხნის განმავლობაში აღკვეთილ დღეებში მუშაობა იკრძალებოდა. აღკვეთა ხდებოდა სოფლებისა და გვარების მიხედვით. სოფლებში ვაკესა და ქსოვრეთში მთელ რიგ გვარებს აღკვეთილი ჰქონდათ შაბათს მუშაობა¹¹⁰. გ. ჩიტაია, ითვალისწინებს რა ეთნოგრაფიულ მასალას, აღნიშნავს, რომ სამღვთოს გადახდის დროს თხას წირავდნენ ელიას, რასაც სასოფლო აღკვეთილ დღეებში პარასკევის მოხსენიებაც ამტკიცებს. რაც შეეხება ცხვრის შეწირვას, განსხვავებული საკლავისა და მსხვერპლის დაკვლის წესის გათვალისწინებით, ფიქრობს, რომ ეს საკლავი რომელიმე სხვა ღვთაებას ეწირებოდა. ამასთან, იღებს რა მხედველობაში იმ ფაქტს, რომ სამღვთო სრულდებოდა ხვნის დაწყების წინ, აგრეთვე სოფლად აღკვეთილ დღეებს. ასკვნის, რომ იგი უნდა ყოფილიყო მიწის ან მოსავლიანობის ღვთაება. აქვე მკვლევარი მართებულად აღნიშნავს: „საფიქრებელი იყო, რომ ამ საკითხისათვის დამაჯერებელ მასალას მოგვცემდა აღკვეთილი დღეები“. და თუმცა იქვე დასძენს — „მაგრამ ეს მასალაც გარკვეულ ჩვენებას არ გვაძლევს“¹¹¹ — მაინც საფიქრელია, რომ აღკვეთილ დღეებში შაბათის მოხსენიება, მეორე მხრივ, ცხვრის შეწირვა უნდა იყოს მანიშნებელი იმისა, რომ საქმე გვაქვს სწორედ აგრარულ ღვთაებასთან. ხალხის წარმოდგენაში ხომ ცხვარი გარკვეული თვალთახედვით უკავშირდება მიწას, ან უფრო ზუსტად, ქვესკნელს: ქართულ ხალხურ ზღაპრებში მიწისქვეშა სამეფოში მიმოსვლის საშუა-

¹¹⁰ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღალის რაიონში, 229—230.

¹¹¹ ი ქ ე, 230—231.

ლება ჰქონდა, ცხვარია¹¹². ხოლო ძველი ბერძნებიც, ასევე სწორედ ცხვარს წირავდნენ (ისიც შავს) მიწის ღვთაებას¹¹³.

10) საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში ყველიერის შაბათს სრულდებოდა მოსავლის ჩატებისაგან დაცვასთან დაკავშირებული რიტუალები¹¹⁴.

11) აგრარული ღღესასწაულო ბოსლობაც შაბათსაა. ამ ღღეს სრულდებოდა ლოცვა მიწათა ანგელოსისადმი — მფარველობა გაეწია ნათესისათვის¹¹⁵.

12) აჭარაში აპრილის პირველი შაბათი — ქაშატობა — მიწაზე ყოველგვარი სამუშაოს აღკვეთილი ღღეა. ამ ღღეს უქმობდნენ მოსავლის დაცვის მიზნით. აჭარულ ქაშატობასთან დაკავშირებით საინტერესო ჩანს ისიც, რომ ეს უკანასკნელი გარკვეულ თანხვედრილ მომენტებს ავლენს მოსავლიანობა-ნაყოფიერების, სიუხვის ფინიკიურ ღვთაება კაშაროტთან¹¹⁶.

13) თუშეთში ზოგი ქალი აღთქმას იძლეოდა არ ემუშავა შაბათობით. ეს ჩვეულება შეთქმული იყო შვილების. შთამომავლობის კეთილდღეობისათვის¹¹⁷. თუ გავიხსენებთ, რომ აგრარულ ღღესასწაულში განსაკუთრებული ადგილი ეკავა გამრავლებისა და ნაყოფიერებისადმი მიძღვნილ წეს-ჩვეულებებს, ხოლო თვით აგრარულ ღვთაებას მიეწერებოდა განმანაყოფიერებელი ძალა¹¹⁸, ბუნებრივი გამოჩნდება, რომ შვილებისადმი, მომავალი თაობისადმი, მიძღვნილი ჩვეულება აგრარული ღვთაებისადმი განკუთვნილ ღღეს უკავშირდებოდა.

14) თუშეთშივე ყველიერის შაბათს ხალხი ქაღებით ხელში მიდის უხუცესთან, რომელიც ცოცხლებს ამწყალობებს და შენდობით იხსენიებს გარდაცვლილთ. ფეხბედნიერა მეკვლე კი სამ მუქა მოხალულ

¹¹² იხ. რჩეული ხალხური ზღაპრები ელ. ეირსალაძის რედ., 1949, 330, 476 და სხვ.

¹¹³ Б. Л. Богоевский и др., დასახ. ნაშრ., 132, 206.

¹¹⁴ იხ. ნ. ბრეგაძე, მეზინდურ. დავაშ. წეს-ჩვ. რაქა-ლეჩხუში, 135-136.

¹¹⁵ იხ. ზემოთ ბოსლობა.

¹¹⁶ ნ. ჩიჭავაძე, მთური მიწათმოქმედება აჭარაში (მეზინდურეობა), საკანად. დისერტაცია, ბათუმი, 1966.

¹¹⁷ ნ. ბრეგაძე, მთათუშეთის 1965 ეთნოგრ. ექსპედიციის დღიური № 5.

¹¹⁸ საბერძნეთში ხომ მიწის ქალღმერთი გე დაბადების ღვთადაც ითვლებოდა ბავშვებისადმი მზრუნველობას იჩენდა (Б. Л. Богоевский и др., დასახ. ნაშრ., 97, 102). სამიწათმოქმედო და საქორწინო მოტივების შერწყმა ნათლად გამოხატული რუსურ კოლიადებშიც (В. Я. Пропп, Русские аграрные праздники, М., 1963, 54).

ქერს გადაყრის აღმოსავლეთისაკენ პირმიქცეული და დაილოცება: „ღმერთო, კარგი პური მოიყვანე“¹¹⁹.

15) საქართველოს ზოგ კუთხეში შემორჩენილა ჩვეულება, რომლის მიხედვით ოჯახს, სადაც ახალი მიცვალებულია, ერთი წლის განმავლობაში ეკრძალება შაბათს მიწაზე მუშაობა¹²⁰.

16) შაბათი მიცვალებულის, ე. წ. სულის დღეა. შაბათობით მოიხსენიებენ მიცვალებულებს და აკეთებენ საკუთრებს. ყველიერის წინა შაბათს იხდიდნენ „სულთკრეფას“ ფშავსა¹²¹, თუშეთსა და მთიულეთში¹²².

როგორც მოტანილი მასალიდან ჩანს, ზოგიერთ შემთხვევაში შაბათ დღეს მიწაზე მუშაობის აკრძალვა უკავშირდება მიცვალებულის კულტს. ამ აკრძალვისათვის სწორედ შაბათი დღის შერჩევა და საერთოდ შაბათის მიცვალებულის დღედ, ანუ სულის დღედ დაწესება გასაგები გახდება, თუ გავიხსენებთ რომ მიცვალებულის კულტი თავის მხრივ მჭიდრო კავშირშია მიწის კულტთან. მიწა ხომ თავის წიაღში ღებულობდა მიცვალებულებს, მეორე მხრივ კი, ასახუქრებდა ხალხს თავისივე წიაღიდან ამოსული მცენარეულით. ძველი შეხედულებით ხომ სიკვდილია განიხილებოდა არა როგორც სამუდამო შეწყვეტა სიცოცხლისა, არამედ როგორც მისი გაგრძელება მიწისქვეშ, სადაც მიცვალებულს შეეძლო ემოქმედა ნიადაგის ნაყოფიერებაზე— გამოეწვია მოსავლიანობა ან მოუსავლობა¹²³. თვით ძველ-აღმოსავლური და ანტიკური მომავლადი და აღორძინებადი ღმერთები ხომ აგრარული ღვთაებები, მცენარეთა მფარველები იყვნენ¹²⁴. ძველ საბერძნეთში კი დედამიწას, გეს, ეთაყვანებოდნენ აგრეთვე როგორც სიკვდილის ღმერთს და მას განსაკუთრებული ადგილი ეკავა მიცვალებულის სულის მოსახსენებლად განკუთვნილ ღვთაებებში¹²⁵. ამასთან, მი-

¹¹⁹ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, თუშეთი, 1933, 184.

¹²⁰ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ზუგდიდის რაიონში ეთნოგრ. ექსპ. დღიური. (ხელნაწ).

¹²¹ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ფშავი, 155.

¹²² ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთათუშეთში 1965 წ. ეთნოგრ. ექსპ. დღიური; მისივე, მთიულეთ-გუდამაყარში 1967 წ. ეთნოგრ. ექსპ. დღიური. სლავებიც ე. წ. მშობლების შაბათს იხსენიებენ თავიანთ მიცვალებულებს ყველიერისა და სამების წინ (იხ. С. А. Т о к а р е в, Религия в истории народов мира, М., 1964, 180).

¹²³ Б. Л. Б о г а е в с к и й, დასახ. ნაშრ., 85, 87, 134, 189, 215; В. Я., П р о п п, დასახ. ნაშრ., 23.

¹²⁴ В. Я. П р о п п, დასახ. ნაშრ., 92; Т о к а р е в С. А., დასახ. ნაშრ., 304, 307.

¹²⁵ Б. Л. Б о г а е в с к и й, 98, 99, 103.

წათმოქმედ ხალხებში მიცვალებულისადმი მსახურება უკავშირდება მაღალი მოსავლის მიღებისაკენ ღტოლვასა¹²⁶ და მიცვალებულის სულის ძალის გამოყენებას საზოგადოების სასარგებლოდ¹²⁷.

ზემოთქმულის ნათელი ილუსტრაციაა წინაპრის, მიცვალებულის კულტისადმი მიძღვნილი სუანური ღლეობა ლიფანალი. სამეცნიერო ლიტერატურაში დადგენილია, რომ ლიფანალი ორგეარ ხასიათს ატარებდა: იგი მიცვალებულის კულტის გამომხატველი და ბუნების აღორძინებასთან დაკავშირებული ღლეობა იყო¹²⁸. მიცვალებულებს, როგორც ღვთაებებთან ახლოს მდგომ არსებებს, დიდი ძალა მიეწერებოდათ. ხალხის რწმენით, მათ შეეძლოთ ზემოქმედება მოეხდინათ ცოცხალთა ყოფაზე. ჰქონოდათ გავლენა ოჯახის კეთილდღეობასა და მოწის ნაყოფიერებაზე და ა. შ. ამიტომ ცდილობდნენ მიცვალებულთა გულების მოგებას, უხდიდნენ მათ ღლეობებს¹²⁹.

მიცვალებულისა და მიწის კულტების კავშირის თვალთახედვით-ვე საინტერესო ჩანს ქართველებში გავრცელებული ჩვეულება, რომლის მიხედვით მთელი სოფელი არ ამუშაებდა მიწას, ვიდრე მიცვალებულს არ დაკრძალავდნენ¹³⁰.

ზემომოტანილ მაგალითებს გარდა ქართველებში მძლავრად ფეხმოკიდებული მიცვალებულის კულტის შესახებ მრავლად მოიპოვება მასალა აღმოსავლეთ თუ დასავლეთ საქართველოს ყოფიდან¹³¹.

დაეუბრუნდეთ კვლავ თევდორობა დღეს. ზემომოტანილი მასალიდან ჩანს, რომ იგი არა მარტო მესაქონლური, არამედ აგრარული ღღესასწაულიც ყოფილა, ხოლო წმ. თევდორე წინაქრისტიანული ხანის აგრარული ღვთაების მემკვიდრეა. ფაქტი, რომ ძველი ხალხური ღღესასწაული ერთსადაიმავე დროს ეძღვნება მესაქონლეობასა და მიწათმოქმედებას, თავისთავად უჩვეულო არაა. ხარისადმი მიძღვნილი ღღესასწაული ბოსლობაც ზომ აგრარულ ხასიათს ატარებდა. მაგრამ აქ სხვა გარემოება იქცევს ყურადღებას — თუ აგრარულ ყოფაში ხარი უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებს და ამდენად სავსებით ბუნებრი-

¹²⁶ В. Я. Пропп, *დასახ. ნაშრ.*, 124.

¹²⁷ Ю. Липс. Происхождение вещей, М.-Л., 1954. 391.

რუსული აგრარული ღღესასწაულებიც ოდესღაც ნაწილობრივ სულთა მოსახსენებლის ხასიათს ატარებდა (იხ. В. Я. Пропп, *დასახ. ნაშრ.*, 124).

¹²⁸ ვ. ბ ა რ დ ე ე ლ ი ძ ე, ქართული (სუანური) საწესო..., 62.

¹²⁹ ი ქ ე ე, 60.

¹³⁰ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ზუგდიდისა და გორის რაიონებში, მთათუშეთსა და მთიულეთ-გუდამაყარაში ეთნ. ექსპედიციების დღიურები.

¹³¹ 8სე, III, 1940 (მიცვალებულის კულტი ხეუბრეთში და თ. სახოკია, მიცვალებულის კულტი სამეგრელოში) და სხვ.

ვი და გამართლებული ჩანს ერთ დღესასწაულში ორი ამგვარი მნიშვნელობის შერწყმა. ცხენს არა აქვს იგივე მნიშვნელობა ქართველთა სამიწათმოქმედო ყოფაში. მას არ იყენებდნენ სამიწათმოქმედო სამუშაოებში. იგი არ წარმოადგენს მწარმოებლურ ძალას, რასაც ადგილი აქვს სლავებთან. ამიტომ წამოიჭრება კითხვა—რა უდევს საფუძვლად თედორობის დღესასწაულში ორი მნიშვნელობის შერწყმას? ან უკეთ, რა არის საერთო ქართველთა ყოფაში აგრარულ და ცხენის კულტებს შორის? ამ საკითხის გასარკვევად შესაძლებელია ვარაუდების გამოთქმა. რისთვისაც გავიხსენოთ შემდეგი გარემოებანი:

1. ცნობილია, რომ ცხენი მზის საკულტო ცხოველია. ასე მიიჩნევდნენ მას ძველი აღმოსავლეთისა და ანტიკური ხანის ხალხები. ასევე იყო იგი ძველ საქართველოშიც. ძველების წარმოდგენით მზის ღვთიურ ეტლს ცხენები დააქროლებდნენ. ინდურ მზეს, სურიას 7, ირანულ მითრას კი 4 ცხენი ება ეტლში¹³². ებრაელთა და ელინელთა მზის გამომხატველი ნიშნები იყო თეთრი ცხენი, ეტლი და სხე¹³³.

ქართულ წარმართობაშიც ზომ ცხენი მზეს უკავშირდებოდა. მზის შვილს, კოლხეთის მეფე აეტს, ნიავეით მქროლავი ცხენები მზემ აჩუქა¹³⁴. ქართველთა გაგებით ცხოველთა შორის ყველაზე ცეცხლოვანი ცხენია, მის სახელში კი ვხვდებით ფუძეს, რომელიც საერთოა სიტყვებისათვის სიცოცხლე და ცეცხლი¹³⁵ (რაც თავისთავად მზესთან კავშირში განიხილება). საინტერესო მასალას გვაწვდის არქეოლოგიური მონაპოვრებიც, რომლებშიც ასახულია საკურთხევის წინ მდგომი ცხენი¹³⁶. „ცხენის გამოსახულება დიდი ხნის განმავლობაში მკვდრად ჩანს ქართული ხელოვნების თემატიკაში, გვხვდება გვიან ანტიკურ ხელოვნებაში, რომელშიც ადრინდელი ხანის ცხენის საკრალური გამოსახულება მაზდეანობის ზეგავლენით გაგებულია, როგორც

¹³² ვ. ნოზაძე, ვეფხისტყაოსნის მზისმეტყველება, სანტიაგო დე ჩილე, 1957, 11, 17; შ. აშირაძე, ქართული ხელოვნების ისტორია, 1944, 75.

¹³³ ვ. ნოზაძე, ვეფხისტყაოსნის მზისმეტყველება, 12, 21.

არა მარტო ძველი სამყაროს ხალხების, არამედ ამერიკის ინდიელთა შეხედულებითაც ცხენი მზესთანაა დაკავშირებული. იგი მზის ვაჟმა გააჩინა. ინდიელები ცხენთან დაკავშირებით ასრულებდნენ მზის ტყვის ცერემონიას (იხ. Ewers John C., The Horse in Blackfoot Indian Culture with comparative material from other Western Tribes. Washington, 1955, 289—290, 295—297).

¹³⁴ ვ. ნოზაძე, ვეფხისტყაოსნის მზისმეტყველება, 101.

¹³⁵ იქვე, 106.

¹³⁶ გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, 140.

მითრას ღვთაებრივი გამოსახულება (იხ. ბორისა და არმანის ვერცხლის თასები ცხენის გამოსახულებით)¹³⁷.

2. მზეს მსოფლიოს ხალხთა რელიგიაში უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა მიწათმოქმედებისათვის. ამდენად, შემთხვევითი არაა, რომ მიწათმოქმედი ხალხი თავიანთ ღვთაებად მზის მოძრაობის ცალკეულ პერაოდებს უკავშირებს. თვით საქართველოშიც ხომ მზის ღვთაებად მიჩნეული ბარბაღე ნაყოფიერებისა და გამრავლების აგრარული ღვთაებაა (რაზეც ზემოთ იყო საუბარი). მაშასადამე, აქედან გამომდინარე, შეიძლება ბუნებრივად მივიჩნიოთ, რომ მიწათმოქმედების ღვთაების -- მზის -- საკულტო ცნოველის, ცხენის, ღლეობა შეერწყმოდა აგრარულ ღვთაებად.

3. ზემომოტანილი მასალიდან ჩანდა კავშირი მიწისა და მიცვალებულის კულტებს შორის.

4. ძველი მსოფლიოს ხალხთა რელიგიაში ჩანს მიცვალებულისა და მზის კულტებს შორისაც კავშირი. ბაბილონში მზეს ქვესკნელის ღვთაებად ჰქონდა მინიჭებული. იგი (შამაში) ქვესკნელის ღმერთს (ნერგილს) გაუთანასწორეს. მას სიცოცხლესთან ერთად სიკვდილიც მოჰქონდა¹³⁸. ჩინეთში კი წინაპართა თაყვანისცემა მზის თაყვანებაში გადასულა¹³⁹. ეგვიპტელთა გაგებით, მზე ყოველ ღამე ეწვევა მკვდართა სამეფოს, სულეთს¹⁴⁰. იქ ისმენს მიცვალებულთა ვედრებას. ეგვიპტელი ჰიროსოფალნი თავიანთ მიცვალებულებს საიქიოში ატანდნენ მზის გამოსახულებებს¹⁴¹. თვით მზის კულტი ხომ მომავლად და აღორძინებად ღვთაებათა კულტებს შეერწყა¹⁴². მზისა და მიცვალებულის კულტების ურთიერთკავშირზე მიუთითებს მიცვალებულთა აღმოსავლეთისაკენ დაკრძალვის წესი¹⁴³. ქართველთა წარმოდგენითაც ხომ მკვდრის მზე სადამოს, ჩამავალი მზეა.

5. საინტერესო ჩანს კიდევ ერთი გარემოება: კავშირი მიცვალებულისა და ცხენის კულტებს შორის. ზოგიერთ ქართულ ზღაპარში

¹³⁷ შ. ა მ რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., 75. ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. აგრეთვე ჟ. ს ო ნ ღ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, მასალები ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის ისტორიისათვის, ბორისა და არმანის ლანგები ეთნოგრაფიულ შუქზე, 224—241..

¹³⁸ ვ. ნ ო ზ ა ძ ე, ვეფხისტყაოსნის მზისმეტყველება, 10.

¹³⁹ ი ქ ე ე, 13.

¹⁴⁰ С. А. Т о к а р е в, დასახ. ნაშრ., 286.

¹⁴¹ ვ. ნ ო ზ ა ძ ე, ვეფხისტყაოსნის მზისმეტყველება, 20.

¹⁴² ი ქ ე ე, 40 და С. А. Т о к а р е в, დასახ. ნაშრ., 286.

¹⁴³ Э д. Т е ъ л о р, Первобытная культура, М., 1939, 507..

ნაწილში. ქვეყნულში მიმოსვლის საშუალება — ცხვარი — შეცვლილია რაწით¹⁴⁴, შეიძლება სწორედ იმიტომ, რომ ცხენი განიხილებოდა, როგორც სულეთში სამგზავრო საშუალებაც, რასაც მოწმობს: ა) სვანური საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები. კერძოდ, ლიფანალში შესრულებულ მხატვრობას უტილიტარული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიტომაც ხშირად სვანი მანდილოსნები ცხოველების კრებულთან ერთად უნაგირიანი ცხენის ან მხედრის კრელასაც ხატავდნენ. ეს უკანასკნელი წარმოსახავდა ადამიანს, რომელსაც ეს ცხოველები სულეთში მიჰყავდა¹⁴⁵. და ბ) ქართველებს ძველთაგანვე წესად ჰქონიათ მიცვალებულისათვის ცხენის ჩატანება, რასაც მოწმობს არქეოლოგიური მასალა¹⁴⁶. ეთნოგრაფიული მონაცემებით კი, ძველად მიცვალებულის ცხენს იმდენხანს აკენებდნენ, სანამ სული არ ამოძვრებოდა და „პატრონს არ მიეწეოდა“¹⁴⁷. ამ ჩვეულების ანარეკლი. გადმონაშთი სიმბოლური სახით თითქმის ბოლო დრომდე შემორჩა ქართველთა ყოფას. როგორც მრავალრიცხოვანი ეთნოგრაფიული მასალიდან ჩანს, აღმოსავლეთ თუ დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეთა მოსახლეობა მიცვალებულის დაკრძალვა-დატირების დროს განსაკუთრებულ ადგილს უთმობდა ცხენს, კერძოდ, მიცვალებულის ე. წ. „სულის ცხენს“ და ცხენთა რბოლას—დოლს.¹⁴⁸

¹⁴⁴ ქართული ხალხური ზღაპრები, შეკრებილი თ. რაზიყაშვილის მიერ, წიგნი I, თბ., 1951, 47.

¹⁴⁵ ე. ბ ა რ დ ა ე ე ლ ი ძ ე, ქართული (სვანური) საწესო..., 63—64, 66.

¹⁴⁶ გ. გ ო ბ ე ჭ ი შ ე ი ლ ი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, 141.

¹⁴⁷ ე. ბ ა რ დ ა ე ე ლ ი ძ ე, ქართული (სვანური) საწესო..., 67 და თ. ს ა ხ ო კ ი ა, მიცვალებულის კულტი სამეგრელოში.

¹⁴⁸ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, თუშეთი, 171—178; მ ი ს ი ე ე, ხევი, 174—176; მ ი ს ი ე ე, ფშავი, ტფ., 1934, 156; მ ი ს ი ე ე, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, 283, 288; თ. ს ა ხ ო კ ი ა, მიცვალებულის კულტი სამეგრელოში, 172, 177—178, 182, 185; ნ. ხ ი ზ ა ნ ი შ ე ი ლ ი, (ურბნელი), ეთნოგრაფიული ჩვენებები, თბ., 1940, 76—78; მ. ბ ა ლ ი ა უ რ ი, ნ. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა და ალ. ო ჩ ი ა უ რ ი, მიცვალებულის კულტი ხევსურეთში, მსე, III; ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთათუშეთსა და ზუგდილის რაიონში ეთნ. ექსპ. დღიურები და სხვ.

მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული დოღი ბოლო დრომდე შემორჩენილა ოსეთშიც. ეს ჩვეულება ცნობილი ყოფილა ძველ საბერძნეთსა და იტალიაში (იხ. В. Н. П р о н, დასახ. ნაშრ., 123; Эд. Т е й л о р, დასახ. ნაშრ., 345). აგრეთვე გვიჩინო ხანის ევროპასა და მადაგასკარშიც (Эд. Т е й л о р, დასახ. ნაშრ., 345—346). ზოლო მიცვალებულისათვის ცხენის შეწირვის ჩვეულება ცნობილი იყო კავკასიის თითქმის ყველა ხალხში (აფხაზებში, ჩეჩნებში, ინგუშებში, ადიღეელებში, ყაბარდოელებში და სხვ.), ასევე ვოლგისპირეთსა, ციმბირსა და შუა აზიაში (იხ. Б. А. К а л о е в, Посвящение коня у осетин, М., 1964, 4—5) და სხვ.

ყოველივე ზემოთქმულის შედეგად ნათლად ვლინდება, ერთი მხრივ, მიწისა და მიცვალებულის, მეორე მხრივ, მიწისა და მზის, მესამე მხრივ, მზისა და ცხენის, მეოთხე მხრივ, მზისა და მიცვალებულის. მეხუთე მხრივ კი, მიცვალებულისა და ცხენის კულტებს შორის კავშირი. ყოველივე ამის შემდეგ უკვე რამდენადმე გასაგები უნდა იყოს, რომ მიწისა და ცხენის კულტებს შორის დამაკავშირებელ რგოლებად იქცა სხვა—თავის მხრივ ამ კულტებთან კავშირში მყოფი—მზისა და მიცვალებულის, კულტები, რითიც აიხსნება თედორობის დღესასწაულში აგრარული კულტის შერწყმა ცხენის კულტთან. აქედან გამომდინარე გასაგები უნდა გახდეს აგრეთვე ცხენის თავის ქალის, ვითარცა ჭირნახულის დამცველის მნიშვნელობაც, რამაც ბოლო დრომდე შეინარჩუნა თავი. ესლაცაა სოფლებში ღობეებზე ცხენის თავის ქალეზი, რომლებსაც კარმიდამოსა და ჭირნახულის დამცველის აპოტროპიული ძალა მიეწერება¹⁴⁹.

თუ თევდორობასთან დაკავშირებულ ზემომოტანილ მსჯელობას სარწმუნოდ მივიჩნევთ და ამ დღესასწაულს აგრარულად ვაღიარებთ, მაშინ შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ ეს გარემოება კიდევ ერთი მოწმობაა იმისა, რომ საქართველოს მთის მეურნეობაში ოდითგანვე მნიშვნელოვანი (და არა მეორეხარისხოვანი) ადგილი—ეკავა მიწათმოქმედებს.

ადგილობრივი მიწათმოქმედის რწმენა-წარმოდგენებში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობოდა წმ. ელიასაც, ტაროსის განმგებელს, რომლისადმი მიმართულ სარიტუალო ქმედებების მეშვეობით (კოხინჯროზა, ელიობა, კვირტობა და სხვ.) გლეხი ცდილობდა ბუნების სტიქიურ ძალთა მოქრთამვა-დამორჩილებას. გარდა ამისა, რაჭის ტერიტორიაზე, ქვიშარის განძში აღმოჩნდა სპილენძის ცულები, რომლებსაც, გ. ნიორაძე ჰექა-ქუხილის ღვთაებისადმი შეწირულად მიიჩნევს¹⁵⁰.

წმინდა გიორგის კულტს საპატიო ადგილი უკავია რაჭა-ლეჩხუმის მიწათმოქმედთა ყოფაში. აქ იხდიან ორ დღეობას — გაზაფხულისა და შემოდგომის ვიორგობას. ბევრია მისი სახელობის ეკლესია¹⁵¹. წმინდა გიორგის კულტის ესოდენ გავრცელება და მისი დიდი მნიშვნელო-

¹⁴⁹ თ. ს ა ხ ო კ ი ა, მოგზაურობანი (გურიაში) 43; ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ზუგდიდის რაიონში ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური.

¹⁵⁰ გ. ნ ი ო რ ა ძ ე, ქვიშარის არქეოლოგიური ძეგლები, 1—5.

¹⁵¹ იხ. ე ქ ე თ. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი, დასახელებული შრომები; ივ. ქ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, 1, 49; გ. ბ ო ქ ო რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ.;

ბა სავსებით ბუნებრივი და გასაგებია, რადგანაც ქართველი ხალხის აზროვნებაში მას ძველი, წარმართობისდროინდელი მთავარი ღვთაე-
ლის, მთვარის ადგილი უკავია¹⁵², რაც ნათლად მჟღავნდება რაქის
ს. სორის ხატობა ნაციხურობის მაგალითზეც¹⁵³.

მთვარის კულტი რაქა-ლეჩხუმელთა ყოფაში შემორჩენილა არა
მარტო წმ. გიორგის სახით, არამედ იგი სხვა გამოვლენასაც პოუ-
ლობს. მაგალითად, ადგილობრივნი ითვალისწინებდნენ მთვარის ფა-
ზებს და მათ უფარდებდნენ სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოთა (განა-
კელება, თესვა, მკა, ტყის გაკაფვა, ხის მოჭრა და სხვ.) დაწყების დროს.
მუშაობას ირჩევდნენ ახალ მთვარეზე, დაახლოებით მე-7 დღიდან,
ე. ი., როცა მთვარე ახალ ფაზაში შედის, ივსება, ან სავსე მთვარეზე.
ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ საზოგადოდ გავრცელებუ-
ლი რწმენის მიხედვით, მიწათმოქმედნი თესდნენ სავსე მთვარეზე, რად-
გან მას კეთილმოქმედი გავლენა უნდა მოეხდინა მარცვლის ზრდა-გან-
ვითარებაზე¹⁵⁴. მართლაც, რწმენა, რომ სავსე მთვარეზე მუშაობა
უზრუნველყოფს კარგ მოსავალსა და ბარაქიანობას, რომ მიწის მეურ-
ნეობის აუკარგიანობა მთვარესთანაა დაკავშირებული, ჩანს რაკველი
წმინდობის სიტყვებიდანაც: „ახალ მთვარეს 7-8 დღე უნდა რომ
დაძველდეს. ამიტომ დაიმთვარებდნენ. დავახშმებულ, მოორშაბათე-
ბულ და მოხუთშაბათებულ მთვარეზე იწყებდნენ მუშაობას. მთვარე
რომ წავა მატებისაკენ, მერე იმუშავე, სამსეზე უნდა. რა და—დოკ-
ლათი იქნებაო“¹⁵⁵. ან სხვა შემთხვევაში მთვარის ხნოვანების გათვა-
ლისწინებით სამუშაოზე გასასვლელად ე. წ. წარმო და უკუნ დღეებსაც.
არჩევდნენ. ახალ მთვარეზე წარმო დღეებია ორშაბათი, სამშაბათი და
ხუთშაბათი. დანარჩენი უკუნია.

სამუშაოთათვის მთვარის ფაზების გათვალისწინება და ამის მიხე-
დვით დღეთა შერჩევა ცნობილია საქართველოს სხვა კუთხეებშიც¹⁵⁶.

СМОМПК, в. 19, стр. 116—117, 121, 125—127.

¹⁵² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, I, 50.

¹⁵³ ი ქ ე ე, 55—56.

¹⁵⁴ В. Л. Б о г а е в с к и й, დასახ. ნაშრ., 187; ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, IV, მან დეცეშ, 63—64.

¹⁵⁵ ს. კიორა, მთხრობელი ე. რეხვიაშვილი.

¹⁵⁶ ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიი-
დან, IV, მან დეცეშ, 60—64; მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, მეღვინეობის ხის იარაღ-ქურჭელი
დასავლეთ საქართველოდან, სსმ, XIX 1956, 141—142; გ. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე, გო-
რის, ზნაურისა და ქარელის რაიონებში ეთნ. მივლ. ანგარიში; მ. ხ ა ზ ა რ ა ძ ე,
ხის დამუშავებისა და გამოყენების თავისებურებანი აღმ. საქართველოს მთაში,
ახალგ. მეცმუშაეთა XIV სამეცნ. კონფ. მოხსენებათა შემოკლ. ტექსტები, თბ.,
1964, 96.

აქვე უნდა აღინიშნოს კიდევ ერთი საყურადღებო გარემოება. კერძოდ, მთვარის ფაზების განსაკუთრებულმა მნიშვნელობამ გამოხატულება აპოვა შემდეგ ფაქტში — წმ. გიორგისთან დაკავშირებული ღღესასწაული ტარდებოდა მთვარის ფაზების გათვალისწინებით, ან უფრო ზუსტად, მისი ფაზების ცვლასთან ერთად. მაგალითად, 14—15/VIII-ს, 21—22VIII-ს და 28—29/VIII-ს¹⁵⁷.

ზემოაღნიშნულთან დაკავშირებით იბადება კითხვები—რამდენად მართებულია შეხედულება სოფლის მეურნეობაში მთვარის ფაზების ამგვარი მნიშვნელობის შესახებ? ემყარება ეს ხალხური ჩვეულება იმიტატიურ მაგიას, რომლის მიხედვით სავსე მთვარეზე დათესილიდან ნიღბებული მოსავალი თვით მთვარესავით „სავსე“ იქნება, თუ აქ შეიძლება დავინახოთ მოქმედება, რომლის მიზანშეწონილობა და სისწორე გამოვლენილია ემპირიული გზით, კერძოდ გათვალისწინებულია მთვარის, როგორც მნათობის მოქმედება მცენარის ზრდა-განვითარებაზე? როგორც ცნობილია, ბუნებისმეტყველები ამ საკითხს უარყოფითად წყვეტენ. ამიტომ ზემოაღნიშნული ჩვეულება უნდა მიგვეჩინა ირაციონალურ, მაგიურ წესად, რომ ერთი გარემოება არ იქცევდეს ყურადღებას. კერძოდ, აქ მხედველობაშია მისაღები ერთი დეტალი—ნთხრობელთა მითითება, რომ ახალ მთვარეზე გაშლილ ნაეკლს, მოჭრილ ხესა თუ დათესილ მარცვალს ბღილი/მღილი¹⁵⁸, ჰია გაუჩნდება. „დაბღილავს, დაამქიაევს, გააფუჭებს“. აქედან გამომდინარე, იბადება ეარაუდი—იქნებ ზოგიერთი მწერის განვითარების ციკლი ან ფაზები მართლაც რაღაც კავშირშია მთვარის ფაზებთან, რაც ემპირიული გზით შეამჩნია ხალხმა. თუ ეს დასაშუბია, მაშინ წამოიჭრება კითხვა — რაში გამოიხატება მთვარის გავლენა ენტომოფაუნაზე. მწერთა სამყაროზე? თვლიან, რომ მთვარის შუქი, როგორც უშუალოდ მოქმედი სინათლის ეკოლოგიური ფაქტორი, არაერთარ როლს არ ასრულებს. მაგრამ ამ დარგში უკანასკნელ ხანებში ჩატარებულმა ცდებმა და გამოკვლევებმა გამოავლინა მეტად საინტერესო მონაცემები. როგორც ცნობილია, ორგანიზმთა ბიოლოგიური პროცესები ორგანიზებულია არა მარტო სივრცეში, არამედ დროის თვალთახედვითაც და ე. წ. „ბიოლოგიური საათის“ მეშვეობით ორგანიზმში დამკვიდრებულია სხვადასხვა ფიზიოლოგიური პროცესის სადღელამისო, სეზონური და წლი-

¹⁵⁷ ივ. ა ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, I, 54—55.

¹⁵⁸ ს ა ბ ა: „მღილი—ქუა უნჯთ გამრყუნელია; „ქუა—ქიასთან ნახე. მთიულურ ლექსიკონში კი ეკითხულობთ: მღილა—მღილი ქიასავითაა“ (ქ. დ., I.).

ური ცვლები¹⁵⁹. ამჟამად ცხოველებზე ბუნებრივ პირობებში ჩატარებული დაკვირვების შედეგად გამოვლენილია ბიოლოგიურ რიტმთა წყება. რომელთაც მთვარის რიტმები ეწოდება, რადგან შემჩნეულია, რომ მათი ბიოლოგიური პერიოდები დროის თვალთახედვით თანხედრილია მთვარის ფაზების ცვლასთან. ამ მოვლენის არსის შესასწავლად კ. ჰაუენშილდმა დაუშვა რა, რომ მწერის განვითარებას როგორც არეგულირებს მთვარის ფაზების შეცვლა, გადაწყვიტა გაერკვია იქ როგორია მთვარის ვითარცა დროის განმსაზღვრელი გარეგანი ფაქტორის, მარეგულირებელი მოქმედების მექანიზმი. ზღვის მატლების ზოგიერთ ჯიშზე ჩატარებული ცდების შედეგად მკვლევარმა დაასკვნა, რომ ბუნებრივ პირობებში ჭიების განვითარებაზე გავლენას ახდენს მთვარის ფაზების ცვლით განპირობებული ღამის სინათლის პერიოდული ცვლილება, ან სხვა სიტყვებით, ამ ქიათა განვითარების გარკვეული საფეხური მთვარის გარკვეული ფაზის დროს განპირობებულია თვით მთვარის შუქით. ამგვარად ესაა ფოტოპერიოდული ეფექტი¹⁶⁰. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მთვარის შუქი არც თუ ისე უმნიშვნელო ყოფილა ცოცხალი ორგანიზმის განვითარებისათვის, როგორც ამას აქამდე თვლიდნენ და იქნებ იგი არამცირედ როლს ასრულებს მცენარის განვითარების საქმეშიც. მაგრამ აქვე თვით ჰაუენშილდი სვამს კითხვას — მწერების განვითარების ცალკეული ფაზების პერიოდულობა განპირობებულია მხოლოდ გარეგანი ფაქტორებით თუ არსებობს ენდოგენური რიტმიც? აღმოჩნდა, რომ თუ ბუნებრივ პირობებში ღრუბლიანობის გამო მთვარე არ ჩანს, მაშინ განვითარების ცალკეული ფაზების პერიოდულობა არ ქრება. მაგრამ მკვლევარი ეარაუდობს, რომ ინდივიდუალური ენდოგენური რიტმების შენარჩუნება და გამოვლენა განუსაზღვრელად ხანგრძლივი დროის განმავლობაში გარეგანი ფაქტორებით პერიოდული სტიმულირების გარეშე საეჭვოა¹⁶¹. ალბათ ჭერ კიდევ ძნელია რაიმე გარკვეულის თქმა თუ რამდენად მართებულია ჰაუენშილდის მოსაზრებანი, მაგრამ მისი ცდები, ისევე როგორც ზღვის ორგანიზმების მოქცევითა რიტმების შესწავლელი მ. ფინგერმანის ექსპერიმენტები¹⁶², ავლენს

¹⁵⁹ Э. Б ю н н и н г, Ритмы физиологических процессов («Физиологические часы»), Сборник «Биологические часы», пер. и ред. С. Э. Шноля, М., 1964.

¹⁶⁰ К. Х а у е н ш и л д, Лунные ритмы, сб. «Биологические часы», 682—690.

¹⁶¹ ი ქ ვ ე, 688.

¹⁶² М. Ф и н г е р м а н, Приливные ритмы у морских организмов, «Биологические часы», 667—676.

ერთ საყურადღებო ფაქტს, კერძოდ, დამოუკიდებლად იმისაგან წარმოადგენს თუ არა მთვარე და მთვარის შუქი ცოცხალი ორგანიზმის განვითარებაზე უშუალოდ მოქმედ ეკოლოგიურ ფაქტორებს, ცალკეული სახეობების ორგანიზმების ცვლილებებსა და განვითარების ციკლში შეიმჩნევა გარკვეული რიტმულობა, რომელიც სინქრონულია მთვარის ფაზებისა და მთვარის ღლებიანობისა. და ეტყობა, სწორედ ეს კანონზომიერება (მწერთა განვითარების რიტმულობა), რომელიც მთვარის ფაზებით განპირობებული თუ არა, ყოველ შემთხვევაში, მათი ცვლის სინქრონული მაინცაა, ემპირიული გზით მიკვლეულ იქნა ქართული მიწათმოქმედის მიერ. ამგვარად, ცოცხალ ბუნებაზე დაკვირვებამ გლეხს მისცა საშუალება გამოეყენებინა, განესაზღვრა და დაედგინა მთვარის ფაზებთან შეფარდებით მეტ-ნაკლებად შესაფერისი სამუშაო ღლები. თუ ზემოთქმული შეფარდება სინამდვილეს, მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ ბუნებრივია, ყველა სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოსათვის არ უნდა ჰქონდეს მნიშვნელობა მთვარის ფაზების გათვალისწინებას. მაგრამ ეტყობა, ხალხის მიერ შემუშავებული წესი საუკუნეთა განმავლობაში თანდათან ჩვეულებად გადაიქცა და მექანიკურად გავრცელდა იმ შემთხვევებზეც, როცა იგი არავითარ საჭიროებას არ წარმოადგენს.

აქვე დასაშვებია ერთი ვარაუდის გამოთქმა — შესაძლებელია, მომავალში თვით ენტომოლოგების მიერ ზემოგანხილული საკითხის თვალთახედვით (მწერთა ცალკეული სახეობების განვითარების ფაზების მთვარის ფაზებთან სინქრონულობის გამოვლენა) ცალკეულ მიკრორაიონებში ჩატარებული ენტომოფაუნის უფრო დაწვრილებითი ფენოლოგიური შესწავლის შედეგები დაადასტურებენ ეთნოგრაფიულ მონაცემებს, მეორე მხრივ კი, ეს მონაცემები შეიძლება იქნეს გათვალისწინებული და შედეგიანად გამოყენებული სახალხო მეურნეობაში.

მთვარის ღლესვე უკავშირდება რაჭა-ლეჩხუმში შემორჩენილ წესჩვეულებათა ერთი წყება. მაგალითად, რაჭაში შავ ორშაბათს რკინეულობის ხმარების აკრძალვა; წედისსა და ღებში ახალ მთვარეზე თვეში ერთი ორშაბათის უქმობა (ორშაბათი ხომ მთვარის ღლეა). მართალია, ეს ჩვეულება საჭონლის ნადირობისაგან დაცვის მიზნით სრულდებოდა, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ გარემოებას, რომ ხარის

არქები მთვარის ნიშნადაა მიჩნეული¹⁶³, მაშინ ნათელი გახდება კავშირი მთვარისა და ხარის კულტებს შორის.

გარდა სპეციალური დღესასწაულებისა და უქმე დღეებისა, დამოწმდა რიგ სამუშაოთა აკრძალვა გარკვეულ დღეებში. მაგალითად, პარასკევს მიწის დამუშავება, ხვნა-თესვა, ან სარისა და პალოს დასმა, საერთოდ მიწის დამკრა აკრძალული იყო, ცოდვად მიაჩნდათ.

გარკვეულ დღეებში სამუშაოთა აკრძალვა კომლობრივად და გეარების მიხედვით დამოწმებულია მთიან რაჭაში. „ღებში აღდგომის კვირის ორშაბათსა და სამშაბათს ისვენებდა მთელი სოფელი, ოთშშაბათს—მხოლოდ სამი მოსახლე, ხუთშაბათს—ერთი გვარი, პარასკევს — გავაშელები, შაბათს — ლობჯანიძეები. კვირას გობეჭიშვილების მთელი სავაეო მიდიოდა დედალეთისაზე და მერე ორშაბათს ლობჯანიძეების ერთი რიგი ქეიფობდა“¹⁶⁴.

სამუშაოს აკრძალვა გარკვეულ დღეთა მიხედვით ცნობილია საქართველოს სხვა კუთხეებშიც (სამეგრელო, სვანეთი, ქიზიყი, ხევსურეთი. გულდამაყარი ქართლი)¹⁶⁵, ხოლო ლებელების მსგავსად საგვარეულო აღკვეთილი დღეები დამოწმებულია ქართლსა¹⁶⁶ და აფხაზეთში¹⁶⁷. ამ უკანასკნელში ორშაბათი აკრძალულ, უქმე დღედაა მიჩნეული სწორედ მესაქონლე მოსახლეობაში, რაც მთვარისა და ხარის კულტებს შორის კავშირის კიდევ ერთი მაჩვენებელი უნდა იყოს.

გარდა ზემოთქმულისა რაჭა-ლეჩხუმის ეთნოგრაფიულ ყოფაში, ისევე როგორც საერთოდ საქართველოში, შემორჩენილა ხარის კულტთან დაკავშირებული სხვა წეს-ჩვეულებანიც. მაგრამ ვიდრე ამ უკანასკნელთ შევეჩებოდეთ, ორიოდ სიტყვით აღვნიშნოთ, რომ განსახილველი მხარეების ტერიტორიაზე ძველთაგანვე განვითარებული მესაქონლეობისა და ხარის კულტის არსებობაზე მიგვითითებს არქეოლოგიური მასალა¹⁶⁸. ხოლო რაც შეეხება ეთნოგრაფიულ მონაცემებს,

¹⁶³ ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, I, 60.

¹⁶⁴ ნ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, დასახ. ხელნაწერი.

¹⁶⁵ ქ. რ უ ხ ა ძ ე, სიძინდის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, 68; მ. К а л ь в е й т, დასახ. ნაშრ., 14; Г. Ф. Ч у р с и н, Очерки по этнологии Кавказа, 61—62. გ. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე, გორის, ზნაურისა და ქარელის რაიონებში ეთნ. მკვლ. ანგ., ქ. დ., I, 85.

¹⁶⁶ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღალის რაიონში, 29—30;

¹⁶⁷ А. Л я и с т е р и н, Г. Ч у р с и н, География Закавказья, 227.

¹⁶⁸ გ. გ ო ბ ე ჭ ი შ ვ ი ლ ი, ანგარიში ს. ლებში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისა, ენძეის მოამბე, IV, 1939; ო. ლ ა მ ბ ა შ ი ძ ე, ძველი მოსახლეობის ნაშთები ბრილში; მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, ბრილის აკლდამა.

გარდა საქპარისად ცნობილი ბოსლობისა, საქონლის გამრავლებისა და კერძოდ, ხარის სიმრთელისადმი მიძღვნილი საჩიტულო ქმედებანი სრულდებოდა ბარბალობას, ახალ წელსა და თედორობასაც. ამასთან, ხარი უპირატესად მხენელის, ე. ი. მიწისმუშა საქონლის სახითაა წარ-
მოდგენილი. ეს უკანასკნელი გარემოება კარგადაა ასახული რაქველი მესტიერისაგან ჩაწერილ ლექსშიც¹⁶⁹.

გარდა ამისა დამოწმდა საქონლის ავისაგან დაცვის უზრუნველ-
საყოფად გამოყენებული, ადგილობრივ გავრცელებული შემდეგი
ირაციონალური საშუალებანი:

ა) ნადირის პირის შეკვრა. საქონლის დაკარგვის შემთხვევაში
ჯადაბრუნებდნენ სკამს, ჩადებდნენ შიგ სავარცხელს, მაკრატელს.
ქვასანაყს. სკამს გარშემო სარტყელს შემოაკრავდნენ, დაილოცებო-
დნენ: „როგორც ეს ველარ იმუშავებს და დაეტილია, როგორც ეს
სკამია შეკრული, ისე ნადირს პირი შეუყარი.“ მაგრამ რადგანაც ნადი-
რის პირის შეკვრა თავისებურ ცოდვად იყო მიჩნეული, ამიტომ პირის
შემკვრელი ლოცულობდა: „ღმერთო, ნადირს პირი შეუყარი და მონა-
დირეს ხელ-მხარია“¹⁷⁰. ამ ცერემონიის ჩატარების შემდეგ გლეხს
სწამდა, რომ მგელს გვერდითაც რომ ჩაეელო საქონლისათვის, პირს
აარიდებდა.

ბ) დაცემულ საქონელს ნაჯახით ან წალდით წრეს შემოუხაზე-
დნენ გარშემო — „გულცემული არ იყოსო და მოარჩენდნენ“.

ეს წესი ორმხრივ იპყრობს ყურადღებას: ამ შემთხვევაში წრეს,
ვიტარცა სოლარულ ნიშანს ავისაგან დაცვის მაგიური მნიშვნელობა
მიეწერება¹⁷¹. ამასთან, თვით იარაღი, რომლითაც ეს წრე შემოიხაზება,
რკინისაა. ეს უკანასკნელი კი, როგორც ცნობილია, ავისაგან დამცე-
ლი ძალის მატარებლადაა მიჩნეული, რაც ვლინდება რაქა-ლეჩხუმურ
უქმე-დღესასწაულთა ერთ წყებაში (დიდი ხუთშაბათი, ქინკობა და
სხვ.) დამოწმებულ წეს-ჩვეულებათა შესრულების დროსაც.

¹⁶⁹ სახალხო მთქმელები, კრებული I, მიხ. ჩიქოვანის რედაქტორობით, თბ.,
1956, 157, მთქმელი ზაქარია ერაძე.

¹⁷⁰ ს. გენდუში, მთხრობელი ა. ს ა მ თ ე ლ ა ძ ე.

ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული, ს. შქვერში ჩაწერილი ვარიანტით,
(ფონდი H-2024). ეს შელოცვა ამგვარია: ჟეკენია, ბეკენია, ბეკსა ხატი სვენებია,
ღმერთო, ღმერთო, ჩამოყარე ცხრაკლიტული კილობანი, ნადირს პირი შეუყარი,
მეკობრესა ხელ-მხარია. ნუ გაუშვებ გზაში, გადააგდე ზღვაში. ე. ი. გამოდის, აქ
ყველა სახის მტაცებლისა და ავაზაკის პირისა და ხელის შეკვრაზეა ლოცვა-ვედრება.

¹⁷¹ ე. ბ ა რ დ ა ე ლ ი ძ ე და გ. ჩ ი ტ ა ი ა , ქართული ხალხური ორნამენ-
ტი, I, ხეცსურული, თბ., 1939, 23, 54.

რკინის კულტის არსებობა რაჭველებისა და ლეჩხუმელების სწვა ყოფით მომენტებშიც იჩინა თავს¹⁷², რაც ამ ხალხში დამოწმებული საკმარისად განვითარებული მკედლობის გათვალისწინებით სავსებით ბუნებრივი გამოჩნდება.

საერთოდ ძველ დროში რკინისადმი თაყვანისცემა ცნობილია მსოფლიოს ხალხებში¹⁷³. ხოლო კავკასიაში კი რკინის კულტი საკმაოდ გავრცელებული მოვლენა ყოფილა. სომხეთსა და საქართველოს ზოგ რაიონში მას ავი სულებისაგან, ელვისა თუ სეტყვისაგან დაცვის მაგიურ ძალასაც მიაწერდნენ¹⁷⁴. და ალბათ სწორედ ამიტომაც სეტყვის დროს მოსახლეობას გარეთ გამოჰქონდა ლითონის ჭურჭელი და საქვარ-ბურა, ხოლო ავადმყოფობების დროს იყენებდნენ რკინის დანებს. აღნიშნულთან დაკავშირებით იბადება კითხვა — რამ გამოიწვია რკინის მიმართ ამგვარი დამოკიდებულება (ე. ი. მისი აღიარება აპოტროპიულ საგნად) და რამდენად მართებულია იგი? ცნობილია, რომ რკინა წარმოადგენს ერთ-ერთ საუკეთესო ელექტროგამტარ ნივთიერებას. შესაძლებელია, ეს გარემოება დაედვა საფუძვლად რკინისადმი განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას. ხალხურ მედიცინაში ემპირიული გზით ნაკვლევული იქნა სამკურნალო დანიშნულებით რკინის ნივთების გამოყენება. შავალთად ცნობილია, რომ ნაკადულებითა და ჩანჩქერებით მდიდარ ადგილებში, მდინარის პირებში, დაბურულ ხეობებში ჰაერის მასის წყალთან ხახუნის შედეგად წარმოიქმნება ელექტრონული ნაკადები, რომლებიც დღისით მზის სხივთა მოქმედებით იშლება და იწმენდება. ღამით კი ამ ადგილებში ვაელისას ადამიანი — თავის მხრივ კარგი ელექტროგამტარი — იმუხტება ამ ნაკადებით, რის შედეგადაც ეწყება უგუნებობა და მოთენთილობა. ხშირად სახლში დაბრუნებისას ამგვარი „დამუხტული“ ადამიანი აავადებს ჩვილს, რომელიც შეიძლება დაიღუპოს კიდევ ამათ. ხალხის რწმენით, ამ ავადმყოფობის დროს, რომელსაც უემურს უწოდებენ, ადამიანს ეუფლება ავი სული, რომლის განსაღვნად მიმართავენ შელოცვას. ამასთან, ავადმყოფის საწოლთან მჭდარ შემლოცველს ხელში ეკავა ქარვისტარიანი რკინის დანა და ნახშირის ნაჭერი¹⁷⁵. გ. ჩურსინის აზრით, მსგავს შემთხვევებში

¹⁷² ნ. რ. გ. ი. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. მკედლობა რაჭაში, 160—171.

¹⁷³ ფ. Г. Холмогорский. На заре земледелия, М., 1913, 59, 61.

¹⁷⁴ Г. Ф. Ч у р с и н. Культ железа у кавказских народов. Изв. Кавк. Ист.-Арх. Инст., т. VI, 1927, 87.

¹⁷⁵ ნ. რ. გ. ი. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. უემურის საიდუმლოება, «საქართველოს ქალი», 1964, № 8, 21—22.

ჩკინის დანის გამოყენება აიხსნება ჩკინის კულტით, ხოლო ნახშირის ნაჭერი კი ცეცხლის კულტს უკავშირდება¹⁷⁶. ცხადია, ცეცხლის კულტს, ისევე როგორც ჩკინის კულტს, მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ზალხის რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენაში, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ ამ შემთხვევაში უფმურით მკურნალობის დროს, როგორც დანა, ისე ნახშირი წარმოადგენდა ეფექტურ საშუალებებს. კერძოდ ისინი ასრულებდნენ განმმუხტველთა როლს, რომელთა საშუალებით ავაღ-მყოფი თანდათან თავისუფლდებოდა სნეულებისაგან¹⁷⁷.

ამგვარად, გამოდის, რომ ჩკინის დადებითი თვისებების პრაქტიკაში გამოცდით ადამიანი ემპირიული გზით მივიდა დასკვნამდე, რომ მას შეუძლია მისი დაცვა სნეულებისაგან, რომლის არსი და წარმოშობის ნამდვილი მიზეზი გაურკვეველი რჩებოდა. შესაძლებელია, ამგვარად, პრაქტიკულ საფუძველზე დამყარებით ჩკინამ ნელი-ნელ დაიმკვიდრა ზოგადად აპოტროპიული ნივთის მნიშვნელობა და მისი გამოყენება იწყეს ისეთ შემთხვევებშიც კი, როცა პრაქტიკული თვალთახედვით სრულიად უაზროც კი იყო.

რაჭა-ლეჩხუმში დამოწმებულ, მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ რელიგიურ წეს-ჩვეულებათა ერთ წყებაში ვლინდება კერისა და ცეცხლის კულტი. რიტუალთა უმეტესობა კერასთან სრულდებოდა (ბარბალობას, ქანტილობას, კალანდას, ახალ წელს, თედორობას, 9 მარტს, წითელ პარასკევსა და სხვ.). საწესო ქმედებათა ერთი ნაწილი კალოზე (კალანდას, ახალ წელს, ღიდ ხეთშაბათს, ამალეობას, თედორობას), ზოგი კი სასაფუვრესა და პურის ბუჯერთან სრულდებოდა (კალანდას, ახალ წელს, თედორობას, ბოსლობას) და რაც მთავარია, ძალიან ჭშირად სამივე ელემენტი (კერა, კალო, საფუარი) ერთდროულად მონაწილეობდა ერთსა და იმავე რიტუალში. მათ გვერდით კი ასევე არაიშვიათი იყო ზანდურის კოროლის თავსკვნილის გამოყენება და საცეხველთან ლოცვა (ახალ წელს, ბოსლობას, თედორობას). ამასთან დაკავშირებით თუ გავიხსენებთ ზემოაღნიშნულსაც, რომ ზანდურს და საერთოდ კილიანთა წარმომადგენლებს ჩვენშიც და ძვ. რომშიც საკულტო საკამანდის (კორკოტი, ფაფა, ნამცხვრები) დასამზადებლად იყენებდნენ, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ეს გარემოებანი ბოტანიკური, არქეოლოგიური თუ ეთნოგრაფიული რიგის სხვა მონაცემებთან ერთად უნდა მიგვანიშნებდეს კილიანი მარცვლის სიძველეზე და კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს, ადასტურებს ბოტანიკოსების მიერ გამო-

¹⁷⁶ Г. Ф. Ч у р с и н , Культ железа у кавказских народов, 73.

¹⁷⁷ Б. კ ა კ უ შ ა ძ ე , დასახ. ნაშრ.

თქმულ მოსაზრებას მისი პირველადობის შესახებ შიშველთესლიანებთან შედარებით.

რაჭა-ლეჩხუმში გავრცელებულ უქმე-დღესასწაულთა და სარიტუალო ქმედებათა ზემომოყვანილი აღწერილობებიდან ჩანს ადგილობრივთა მიდრეკილება რიცხვისადმი — 3. ე. წ. წმინდა რიცხვების (3, 7, 9) კვალი თავს იჩენს საწესოდ და საძღვნოდ გამზადებულ ნამცხვრებშიც. ვხედებით არა მარტო 3 რიცხვს, არამედ 9-საც და 3-ჯერ 9-საც. მაგალითად, ლეჩხუმური ვარიანტით, მელოგინე ქალს ძღვნად ჰიერთჰყოდა არა 3 ან 9, არამედ „სამი ცხრა“ (ე. ი. 3×9, ანუ 27) კოტეტიანი პური, „სამი ცხრა“ ხაჭაპური და ა. შ.¹⁷⁸. მაშინ როცა ს. ლებში სალხინოზე არაფერი კეთდება 9, მეტი ან ნაკლები უნდა იყოს — „ცხრას სალხინოზე არაფრით არ გაგზავნის ვინმე. წყველაცა: ცხრა პური მოუვიდაო. საკურთხადაა ცხრა“¹⁷⁹. ლეჩხუმში კი საკურთხად 7 სულის პური ცხვებოდა. ხოლო რამდენადაც რწმენა რიცხვთა სიწმინდისა და ბედნიერების შესახებ ასტრალური მითოლოგიიდან გამოდის და ასტრალური რელიგიის საფუძველზეა შექმნილი, ამდენად ცხადი ხდება მასზე დამყარებული წეს-ჩვეულების ხნიერებაც.

ზემომოტანილი მასალის თვალის ერთი გადავლებითაც კი ნათელია, თუ რაოდენ დიდი ადგილი ეთმობა რაჭა-ლეჩხუმის მკვიდრთა წეს-ჩვეულებებში კაცობრიობის აზროვნების უძველესი საფეხურიდან წარმომდინარე სიმპათიკურ მაგიას და რომ ამ უკანასკნელზეა დამყარებული სარიტუალო ქმედებათა მთელი რიგი. აქედან გამომდინარე კი ცხადი ხდება, რომ მაგიის გადმონაშთების არსებობა რაჭა-ლეჩხუმის დღეობათა ციკლში, ზემომოტანილ სხვა მომენტებთან ერთად, მათ სიძველეზე მიგვითითებს. ეს გარემოება კი თავის მხრივ, წარმოადგენს კიდევ ერთ დადასტურებას იმისა, რომ ადგილობრივი სამიწათმოქმედო მეურნეობის ფესვები ღრმა წარსულშია გადგმული.

მასალის შეჯამებისას შეიძლება კიდევ ერთი გარემოების აღნიშვნა. როგორც ზემომოტანილი მასალიდან ჩანს, ბოლო დრომდე შემორჩენილი ზოგი წეს-ჩვეულება წარმოადგენს მიწათმოქმედის ემპი-

¹⁷⁸ ამგვარივე აღრიცხვა ცხრობით გავრცელებული ყოფილა გურიაში /გ. შ ა - რ ა შ ი ძ ე , დასახ. ლექსიკონი/.

¹⁷⁹ მთხრობელი ნ. გობეჯიშვილი.

სწორედ 9 პურის საკურთხადვე გამოყენების იგივე ჩვეულება ყოფილა თრიალეთშიც. მაგრამ ამავე თრიალეთში ცხრად თელიდნენ უქმეებში სასიძოსაგან საპატარძლოს ოჯახში გასაგზავნ საჩუქრებსაც /ზ. გ უ ლ ი ს ა შ ე ი ლ ი , ჩვენი ხალხის ზნე-ჩვეულებანი, «ივერია», 1899, №№ 186—187/.

რიულ ცოდნაზე დამყარებულ მიზანშეწონილ მოქმედებას, პრაქტიკული საფუძვლის მქონე ღონისძიებას. წეს-ჩვეულებათა მეორე რიგს არავეითარი პრაქტიკული ღირებულება არ გააჩნია, მაგრამ მათი შესრულებისას ითვალისწინებენ ხალხის დაკვირვებას ბუნების მოვლენებზე, რითაც მიიღწევა ამ სარიტუალო ქმედებათა „შედეგიანობა“. წეს-ჩვეულებათა სხვა წყება კი, რომელსაც ასევე არა აქვს პრაქტიკული ღირებულება, ემყარება ამა თუ იმ ღონისძიების ზოგიერთი სხვა კონკრეტული შემთხვევისათვის გამოვლენილი ეფექტურობის ბრმა განზოგადობას.

დასკვნები

1. ზემომოტანილი მასალის შეჯერების შემდეგ ნათელი ხდება, რომ მთაგორიან-ხეობებიანი რაქა-ლენხუმი საქართველოს ის მხარეა, სადაც თავმოყრილია ქართულ ნიადაგზე წარმოქმნილ და განვითარებულ. ადგილობრივი წარმოების მატერიალური კულტურის ელემენტებზე დაფუძნებული სამიწათმოქმედო მეურნეობა, კერძოდ, მემინდვრობა.

დამოწმებულია:

1) მარცვლეულ კულტურათა მრავალგვარობა (ხორბალი, ქეავი, ქერი, სიმინდი, ღომი, ფეტვი). განსაკუთრებით კი ხორბლეულის სახეობათა და ვარიაციათა სიმრავლე. აქ თავმოყრილია როგორც ჩვეულებრივი ანუ შიშველთესლიანი — რბილი და მაგარი, ისევე კილიანი ხორბლეულიც. გვხვდება უძველეს ქართულ წერილობით წყაროებში ნახსენები ხორბლეული უძველესივე სახელწოდებებით—იფქლი, ხულუგო, დიკა (ამ უკანასკნელის ჩამოყალიბება ხდებოდა საქართველოს მთის მიწათმოქმედების პირობებში). რელიქტის სახით შემორჩენილა ენდემური მარცვლეული, კულტურული ხორბლის წინაპრები და პირველადი ფორმები — მახა, ზანდური, კოლხური ასლი.

ბოლო დრომდე შემორჩენილა მემინდვრობის რელიქტური კულტურა, ღომი. ბოლო შედარებით ახლადგავრცელებული სიმინდი ჯიშთა შერჩევის გზით მყარად დამკვიდრდა ადგილობრივთა ყოფაში და მაღალმთიან ზონაშიც კი გავრცელდა.

2) აღნიშნულ მარცვლეულ კულტურათა თანმშლები, ამავე მხარეებში გავრცელებული სამეურნეო იარაღები: ნიადაგების, საყანე ადგილებისა და სამუშაოთა რაგვარობის გათვალისწინებით, მრავალი სახით წარმოდგენილი სამიწათმოქმედო, ხელით სამუშაო იარაღთა წყება (მარტივით დაწყებული და კომპლექსური დამთავრებული) და სახვნელ იარაღთა ვარიანტები (მათ შორის სახვნელი იარაღების ქუსლების განვითარების სისტემაში უმაღლეს საფეხურზე მდგარი რაკუ-

ლი სახენელი), რომელთა განვითარება-სრულყოფა წარმოებდა ადგილობრივ, ქართულ ნიადაგზე; ფარცხი: უმარტივესად და უძველესად აღიარებული კილიანების საკრეფი — შამკვი და ხის დანა; ნამგალი; კილიანთა და ღომის გამოსაფშენელი — საცხეველი. თავთავიანთა სალენწი — კევრი.

3) მეურნეობაში გამოყენებული მთური საზიდი საშუალების სარტერესო ტიპი — აჩაზა ურემი, ბორბლის განვითარების ისტორიაში პირველ საფეხურად და მის პროტოტიპად მიჩნეული მთლიანი, რკინით შემოუჭედავი ხის გოგორათი;

4) უმარტივესი და უძველესი ტიპი წისქვილისა — გვიმიანი; ხელსაფქვაკი.

5) მიწათმოქმედის ყოფაში გამოყენებული მეთუნეობის ადგილობრივი პროდუქტები — კეცები, სასაფუერე, თორნე — რომელთა წარმოება, უმთავრესად, კვლავ ამ დარგის უძველესი, თავდაპირველი მოხელის — ქალის ხელშია.

გარდა ამისა, აქ შემორჩენილა როგორც მიწათმოქმედების უძველესი სისტემა — ახოს აღება, ისე მიწათმოფლობელობისა და მიწათსარგებლობის ფორმათა ნაირგვარობა, შრომის გაერთიანების მარტივი ფორმა (მეშველი). განვითარებული ხალხური მეტროლოგიის სისტემა და რელიგიური აზროვნების ასტრალური საფეხურის გადმონაშთები, მემინდვრეობასთან დაკავშირებული უამრავი საინტერესო რელიგიური წეს-ჩვეულება, რომელთა ნაწილი გვეხმარება რიგი მნიშვნელოვანი საკითხების გარკვევა-გააზრებაში.

II. ნაშრომში მოტანილი მასალის ანალიზის შედეგად შეღავნდება, ერთი მხრივ, გარესამყაროს ობიექტურ სწორ წარმოდგენაზე დამყარებული, ადგილობრივ მიწათმოქმედთა ღრმა ემპირიული ცოდნა, მეორე მხრივ, ამ მხარეებში სამიწათმოქმედო კულტურის სიძველე და აბორიგენულობაც.

ამ თვალთახედვით ყურადღებას იპყრობს:

ა) ეთნობოტანიკის, ხალხური აგროტექნიკისა და აგრობიოლოგიის მონაცემები, დაფუძნებული მარცვლეულის ბიოლოგიური ბუნების, სიცოცხლისუნარიანობისა, ცოცხალი ორგანიზმის განვითარებასა და გარესამყაროსთან კავშირის ღრმა ცოდნასა და ბუნებაზე ადგილობრივი მიწათმოქმედის დაკვირვებაზე, ზოგად ემპირიულ გამოცდილებაზე, რისი დამადასტურებელია:

1) მცენარის მორფოლოგიურ მონაცემებზე დამყარებით მარცვლეულ კულტურათა სახეობებს შიგნით ვარიაციების გამოყოფა და მათთვის მიკუთვნებული ადგილობრივი ხალხური სახელწოდებების

სიუხვე. მაგალითად. რბილი ხორბლის შიგნით ფხიანი (იფქლი, დოლის პური) და უფხო (ხულუგო, პოშოლა) ვარიაციების გარჩევა; ფხიანს შიგნით გარეგნული ნიშნების გვერდით თესვის ვადებზე დამყარებით (რაც თავის მხრივ, ვეგეტაციის პერიოდის ხანგრძლივობათა შორის განსხვავებიდან გამომდინარეობს) ვარიაციათა დიფერენცია-ცია (იფქლი, დოლის პური) და საშემოდგომო და საგაზაფხულო მარცვლეულის ურთიერთისაგან გამოყოფა (ძველი პური—იფქლი, დოლის პური, ჩვენებური, წმინდა და ა. შ.: ახალი პური—ხულუგო, პოშოლა, დიკა); კილიანი ხორბლის წარმომადგენელთათვის განსხვავების-დაშესაბამისად სახელწოდებების მიკუთვნება: ზანდური—ჩელტა, გვაწა: მაზა — გვაწა, ჩელტა, კენტეხელა. ფიცარა, ფართე: ქერის სახეობათა შიგნით ფხიანისა და უფხოს ანუ ტიტველას, ოთხკუთხა ანუ კეცერა//კოპური//კობერი და ორკუთხა ანუ შინაურის, „პტყელის“ გამოყოფა; ინდივიდუალურ ნიშან-თვისებათა მეოხებით სიმინდის ჭიშებისა და ვარიაციების გამოყოფა (კეოვანა—შვიდკვირა და ნახევრად-კბილა—გრანიცა, აღესა, აჯამეთის თეთრი და სხვ.), მაგრამ ამავე დროს, მათთვის დამახასიათებელი საერთო ნიშნების გათვალისწინებით, მათ იგივეობაზე მითითება; ღომის ჭიშებიდან ბოჭგას ანუ ბელელას, კულდას, კოძუასა, მოცოროზისა და ველური ღომის, ე. წ. ვერულას ანუ ბენდროს გარჩევა და ფეტვებში კი წითელის, შავისა და ქვრივა//ქვრინოფას გამოყოფა, რაც მოწმობს, რომ ადგილობრივი მიწათმოქმედი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს მარცვლეულ კულტურათა ჭიშობ-რივ თავისებურებებს და კარგად ასხვავებს მათ ურთიერთისაგან.

2) ხის ჭიშების საუკეთესო ცოდნა და ხით ხურობის საქმეში დიდი გამოცდილება—ახოს ალებისას გასაყავი ტყის შერჩევა ხის ჭიშების მიხედვით; სასოფლო-სამეურნეო იარაღებისა და მათი ნაწილების დასამზადებლად სათანადო ხის ჭიშების შერჩევა; ხის ნაკეთობათა ტექნოლოგიაში ნედლი და ხმელი მასალის გამოყენების პრაქტიკა.

3) ადგილობრივი მიწათმოქმედის მწარმოებლურ წელიწადზე, სამუშაოთა თანამიმდევრულ, ზუსტ და მოწესრიგებულ განაწილებაზე დამყარებული აგრარული ხალხური კალენდარი და სასოფლო-სამეურნეო ხალხური ფენოლოგია—ორგანული ბუნების სეზონური განვითარების ცოდნა და მის ფაზებზე დაკვირვება.

სამიწათმოქმედო სამუშაოთა (თესვა, მარგვლა-თოხნა, მოსავლის აღება) ვადების სიზუსტით განსაზღვრა არა მარტო ცალკეული კულტურებისათვის, არამედ ამა თუ იმ ჭიშისათვისაც კი. მაგალითად, დოლის პური გვიან შემოდგომაზე ითესება, იფქლი კი ადრე. ასევე, შე-

მოდგომაზე დათესვის შემთხვევაში საგაზაფხულო მარცვლეულს გვიან შემოდგომაზე თესავენ. თესვის ვადებზე განსაზღვრასთან დაკავშირებით განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს აგრეთვე, გარკვეულ დროს (ე. წ. „ირმისგორების“ პერიოდში) თესვის აკრძალვა; მარგვლა-თოზნის ვადები ნათესის ბიოლოგიური მდგომარეობით, მისი განვითარების ფაზებითაა განპირობებული ცალკეული კულტურებისათვის; კილიანი მარცვლეული მახა მტკრევადთავთავიანობისა და ჩაცვენისადმი განსაკუთრებული მიდრეკილების გამო დროულად უნდა მოიკრიფოს. ასევე, სხვა ზორბალთან შედარებით ადრე, ოდოშად იშლება ახალი პური. წინააღმდეგ შემთხვევაში ჩაცვინდება.

4) მარცვლეულის ბუნების გარდაქმნა — საგაზაფხულო მარცვლის (დიკა, ხულუგო, ზანდური) საშემოდგომოდ გადაკეთება. მათი გვიან შემოდგომაზე თესვა და შერეული თესლის (ქერქრელი, ქერდოკა) გამოყენებით დიკას სავეგეტაციო პერიოდის შემცირება და მოსავლიანობის გაზრდა.

5) ხალხური სელექციის როლი მოკლე სავეგეტაციო პერიოდის მქონე ადგილობრივი მთის სიმინდის ჯიშების შექმნაში და საადრეო ჯიშების ათვისებაში. ასევე, ხელოვნური შერჩევის შედეგად ზანდურის ნათესებში ჩელტა-ზანდურის გამრავლება და გვანას შემცირება.

6) მარცვლეულ კულტურათა შესაბამისად საყანურის შერჩევა, როგორც ნიადაგის რაგვარობის (ეს უკანასკნელი კი ითვალისწინებს სამეურნეო დანიშნულებისათვის თვით ნიადაგების ვარგისიანობის კარგ ცოდნასაც). ისე ადგილმდებარეობის მიხედვით (შინა თუ გარეყანა, ფერდი თუ ქალა, მზიანი თუ ჩრდილი ადგილები). მაგალითად: ძალიან ნოყიერ ადგილებში არ ითესება ზორბალი: იფქლი სიმინდში ნზოლოდ ჩრდილ ადგილებში გამოითესება და ა. შ.

7) რწმენა სათესლე მარცვლის გახმოზა-გაფიცების მნიშვნელობისა და აუცილებლობის შესახებ.

8) სათესი კულტურისა და ნიადაგის რაგვარობის გათვალისწინებით ხნულის სიდრმის რეგულირება.

9) ნიადაგისა და მოსავლიანობის გაუმჯობესებისათვის ზრუნვა: რწყვა, ნიადაგის განოყიერება, დასვენება, თესლბრუნვა. მარცვლეულთაგან მხოლოდ სიმინდის რწყვა; მოსავლიანობის გაუმჯობესებისათვის წარმოებული აგროტექნიკური ღონისძიებანი — ნიადაგის განაელება და დასვენების სისტემა — ზოგჯერ ურთიერთთან დაკავშირებული მომენტებია (სახნავეები დასვენების დროს ნაკეღდება კრდეც იქ საძოვრად გაშვებული საქონლის შემწეობით). აქვე თავს იჩენს ნიადაგების კარგი ცოდნა: ადგილის შავი მიწით განოყიერება და მხოლოდ

სავაზაფხულო ანეულის პრაქტიკა (ნაზამთრი ანეული ადგილობრივი ნიადაგებისა და ადგილების პირობებში საყანურის გამოფიტვისა და ეროზიის ხელისშემწყობია); თესლბრუნვაში დატული თანამიმდევრობა: თავთავიანი პურეული სიმინდის საუკეთესო წინამძღვარია და პირიქით, სათოხნი კულტურები თავთავიანისათვის სასურველი წინამორბედია. თესლბრუნვაში ასევე კარგ წინამორბედაა მიჩნეული ლომი-ცა და ფეტვიც, რომელთა ნათესების შემდეგ ყანაში დასარეველიანება მცირდება.

10) კილიანთა მტვრევადთავთავიანობიდან გამომდინარე, მათი კრეფა შამკვით; ყანის რაგვაპრობის გათვალისწინებით „თიბური“, „ჩეხით“ (სქელი, ბალახიანი ყანის) და ქალური ან ნაჰუქით (წმინდა ყანის) მკა, ხოლო ჩაწოლილი, ჩაყვანილი ნათესის ხელით მოთხრა თუ მოთიბვა.

11) მარცვლეულისა და ბალახიანი ნამკალის გამოსაშრობად წერების, ხოლო აედრისაგან დასაცავად კი ზვინების დადგმა. ეს უკანასკნელი უკვე გამხმარი კონებისაგან იდგმება და იმდენად საიმედოა, რომ სწორედ ამ წესით ხდება საზამთროდ შესანახი პირუტყვის საყვები ჩალის დადგმა.

ამავე საკითხთან დაკავშირებით საყურადღებოა ნალის არა მარტო როგორც დასაუნჯებელი, არამედ როგორც მარცვლეულის გამოსაშრობი ნაგებობის მნიშვნელობა და ამასთან შეფარდებით იქ პაერის რეგულარული ცირკულაციისათვის მისი კედელ-იატაკის მეჩხრად აგება და მის შუაგულში კონის ან გოდრის ჩადგმა.

12) მარცვლეული კულტურების ბუნების გათვალისწინებით კევრით ან საქონლის ფეხით ლეწვა, თუ ცეხვა (ქერი და ფეტვი ადვილად ცვივა ბუდიდან, ამიტომ ფეხითაც, უკევროდაც ადვილად ილეწება. ამასთან, ქერის ჩალა კევრს იცურებს, არ ბზევდება და ა. შ.).

13) ხორბლის გარჩევა წებოვანების თვალთახედვით და ამ ნიშნით თორნეში გამოსაცხობი პურისათვის ფქვილის შერჩევა.

14) ადგილობრივ დამოწმებული მეტროლოგიის ჩამოყალიბებული, ერთიანი სისტემა, მარცვლეულის სხვადასხვა ჯიშებისათვის საზომების დადგენა და ე. წ. მცენარეთა საზომების მარცვლეულთა საზომებად ხმარება.

15) სათესი მარცვლისა და მოსავლის ოდენობის ზუსტი განსაზღვრა ადგილ- ნიადაგისა და მარცვლეულის ჯიშების გათვალისწინებით. ამასთან, დასავლეთ საქართველოს მთის სხვა ზოლთან შედარებით მოსავლიანობის არა თუ სიმცირე, რიგ შემთხვევაში სიჭარბეც კი, რაც აქაური სამიწათმოქმედო კულტურის მაღალ დონეზე მიგვი-თითებს.

16) ადგილობრივი მიწათმოქმედის მწარმოებლურ წელიწადზე, სამუშაოთა თანამიმდევრულ, ზუსტ და მოწესრიგებულ განაწილებაზე დამყარებული აგრარული ხალხური კალენდარი და სასოფლო-სამეურნეო ხალხური ფენოლოგია — ორგანული ბუნების სეზონური განეთარების ცოდნა და მის ფაზებზე დაკვირვება.

საყურადღებოა, რომ ზემომოტანილ მასალათა უმრავლესობა მეცნიერული თვალთახედვითაც პოულობს გამართლებას (მაგალითად, მარცვლეულთა სახეობებს შიგნით ჯიშებისა და ვარიაციების გამოყოფა, თესლბრუნვის სისტემაში დაცული თანამიმდევრობა, საშემოდგომო ანეულის აკრძალვა, საგაზაფხულო მარცვლის გვიან შემოდგომაზე თესვა და ა. შ.).

ბ) შესასწავლ მხარეებში გავრცელებული მარცვლეული კულტურებისა და თვით სამიწათმოქმედო მეურნეობის სიძველის მაუწყებელია შემდეგი მონაცემები:

1) უძველეს წერილობით წყაროებში მოხსენებული ხორბლეულის რაჭა-ლეჩხუმის ტერატორიაზე კულტივირების ფაქტი: მიწის ფართობის სწორედ პურისა და ქერის სათესობით გაზომვა; პურის მარგვლა ქალის მიერ, მაშინ როცა სიმიდს კაცი თოხნის; ხორბალთან დაკავშირებული სარიტუალო ქმედებების ქალის მიერ შესრულება—ზოგ ადგილას თესლის გაღების საქმეშიც შემორჩა ქალის როლი; სარიტუალო მარგვლას, კრეფას, პურის ლოცვას და სხვ. ქალები ასრულებდნენ, მაშინ როცა სიმიდთან დაკავშირებით ქალი ცუდი ფეხისადაც კი ითვლებოდა.

2) არქეოლოგიური მასალის, ბოტანიკური მონაცემებისა და ზრომატევადი სამუშაოს (თავთავეების შამკვით კრეფა შემდეგ საცეხელში გამოფენა) გარდა, რაც არა ერთხელ აღინიშნა სპეციალურ ლიტერატურაში, შიშველთესლიანებთან შედარებით კილიანთა პირველადობაზე მიგვითითებს წეს-ჩვეულებათა ერთი წყებაც. სახელდობრ: მახა-ზანდურს ქალები ცეხავენ, სიმიდს კი კაცები ბეგვავენ; ზანდურის კოროლს იყენებენ სარიტუალო ქმედებათა შესრულების დროს; წლის ახალ მოსავალს მახის პურით მოილოცავდნენ; სარიტუალო შექამანდი — კორკოტი — ზანდურის მარცვლისაგან იხარშებოდა.

3) ღომის თესვა, მარგვლა და ცეხვა ქალის მოვალეობა იყო. ღომის ლოცვასაც ქალი ასრულებდა.

4) მარცვლეულის მეურნეობის განმგებელი ქალია.

5) მემინდვრობასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებათა და მა-

გიურ ქმედებათა წყება თავისი წარმოშობით ქართველი ხალხის რელიგიური აზროვნების ასტრალურ საფეხურს უკავშირდება.

გ) დამოწმდა მემინდერეობის პროდუქტების რაციონალური გამოყენების ფაქტები. სახელდობრ, ადგილობრივთა ყოფაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა არა მარტო მარცვლეულ პროდუქციას. არამედ მცენარეთა ჩალასაც:

1) უძველესი და პირველადი, რაც მთავარია, ძნელად მოსაყვანი და შრომატევად სამუშაოებთან დაკავშირებული კულტურების — მახისა და ზანდურის — საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში, კერძოდ, რაქა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე ბოლო დრომდე შემორჩენა განპირობებული უნდა იყოს უმთავრესად იმ სამეურნეო დანიშნულებითა და საუკეთესო თვისებებით, რაც ამ მარცვლეულთ განსაკუთრებულად ფასოვანს ხდის. სახელდობრ, აქ იგულისხმება ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებული, ამ კულტურებისათვის დამახასიათებელი დადებითი მხარეები: მახა საადრეო, სხვა ხორბლეულზე 2 კვირით ადრე შემომსვლელი კულტურაა; მახა-ზანდური კარგად გვარობს სხვა პურეულისაჲვის ცულ, არახელსაყრელ ნიადაგებსა და ბუნებრივ გარემოში: მახისა და ზანდურისაგან ცხვება საუკეთესო ხარისხის სურნელოვანი, თეთრი და დიდი ხნის განმავლობაში რბილად შენახვის უნარის მქონე პური, რასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ძველი დროის რაქა-ლეჩხუმის მოსახლეობისათვის მგზავრობა-ლაშქრობების დროს. გარდა ამისა, კილიანთა, უფრო კი გეაწა-ზანდურის, კოროლს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ადგილობრივთა ყოფაში — იგი ითვლებოდა კარგ სასახურავე (აგრეთვე საჭილობე) მასალად. ხოლო ბოლო დროს კოროლით, როგორც სასახურავე მასალით, ნაკლებ დაინტერესებამ გამოიწვია ზანდურის ცენოზში სიმრავლის ჩელტა-ზანდურისაყენ გადახრა.

2) მთის რაჭის სოფლებში ქერის ჩალის სირბილის გათვალისწინებით, მას უწინ საწოლში საგებად იყენებდნენ, რის გამოც კევრით კი არ ლეწავდნენ, არ აბზევებდნენ, არამედ საქონლის ფეხით „მოჩალვიდნენ“.

3) მთის სოფლებში, სადაც მესაქონლეობა შედარებით უფროა განვითარებული და სათიბები კი არაა საკმაო რაოდენობით, პურეულის კოქზე (ე. ი. ძირში) მკა გამოწვეულია საქონლის საკვებად გამოყენებული ჩალა-ბზია მეტი ოდენობით მიღებისადმი სწრაფვით (ს. ლეზში, კი, სადაც სათიბები საკმაო ოდენობითაა და საქონელი უზრუნველყოფილია საზამთრო საკვებით, პურეული მუხლზე, მალლა, იმკება).

დ) რამდენიმე თვალთახედვით საყურადღებოა აგრეთვე სამიწათ-
მოქმედო ყოფასთან დაკავშირებული ადგილობრივი ლექსიკა:

1) ადგილობრივთა სამიწათმოქმედო ყოფას ბოლო დრომდე შე-
ზორჩენია სიტყვები ძველქართული მნიშვნელობით: ყანა (მიწის გაგე-
ბით) და მუშა (მიწის-მუშა, მიწისმოქმედი).

2) ადგილობრივსავე ყოფაში მოწმდება საბას ლექსიკონში შესუ-
ლი ისეთი ძველი სიტყვებიც, რომლებიც თანამედროვე ლექსიკონი-
დან გამქრალა, ან რომელთა შესახებ ქართული ენის განმარტებით
ლექსიკონშიდა გვხვდება მითითება მათი სიძველის შესახებ: დაფალვა
(დაგვა, დახვეტა). ნახჭი (ხაზი, ზოლი), თირი (ქვა).

3) მდიდარი სამეურნეო ტოპონიმია, ერთი მხრივ, ნიადაგებისა
თუ საყანე ადგილების რაგვარობისა და ადგილმდებარეობისა თუ კუთ-
ვნილების ამსახველია, მეორე მხრივ კი, რიგ მარცვლეულთა კულტი-
ვირების მანიშნებელია და ამ უკანასკნელიდან გამომდინარე, გვეხმა-
რება კიდევ წარსულში ამა თუ იმ მარცვლეულის გავრცელების ფაქ-
ტის დადგენაში იმ არეში, სადაც თანამედროვე ყოფას აღარ შემორჩე-
ნია (მაგალითად: ზანდური ზემო რაჭაში და ქვავე ლეზში).

4) რიგ შემთხვევაში, მარცვლეულთა ჯიშების ადგილობრივ ხმა-
რებული სახელები მათი ამ მხარისათვის აბორიგენულობის (ჩვენებუ-
რი პური, შინაური პური), რიგ შემთხვევაში კი ადგილის, საიდანაც
იქნა შემოტანილი ესა თუ ის ჯიში და გავრცელების გზების მაჩვენე-
ბელია (მუხლური, აბაშა, ღვარდია, იმერული და სხვ.).

5) ადგილობრივ ხმარებული ზმნა დაჩეკვა, ჩეკვა (ნიშნავს მი-
წის დაფშვნას) ნაწარმოები უნდა იყოს სიტყვა ჩეკისაგან (სამიწათ-
მოქმედო იარაღია), ისევე როგორც გადაბარგვა ბერგისა. ხოლო გადა-
ხელვა ხელისაგან. ეს გარემოება კი იმის მაუწყებელი ჩანს, რომ ია-
რალს, რომლითაც ეს პროცესი (მიწის დაჩეკვა) სრულდებოდა, ამ მხა-
რეებში აწ ხმარებიდან გადასული, მაგრამ ალბათ წინათ ცნობილი
სახელი—ჩეკი ეწოდებოდა.

6) რიგ შემთხვევაში ესა თუ ის ცნება მისი შესატყვისი შინაარ-
სის საკმარისად ზუსტი გამომხატველია. მაგალითად, მოწეულ მოსა-
ვალს ჰქირნახული, კეთილი და ნამუშევარიც ეწოდება. მინ-
დერის სამუშაოთა დროს შრომით გაერთიანებას კი მუშა (როგორც
უკვე ითქვა, აქ ეს სიტყვა ძველქართული, მიწის მუშის, მნიშვნელო-
ბითაა შემორჩენილი) ან მეშველი ეწოდება. ეს უკანასკნელი კი კარ-
გად გამოხატავს ადრეულ საფეხურზე შრომის გაერთიანების არსს.

7) საინტერესო ჩანს ის გარემოებაც, რომ რაჭველ მეურნეს მი-
წათმოქმედების გამომხატველი საკუთარი ტერმინიც კი გააჩნია —
მიწარობა.

III. რიგ შემთხვევაში რაჭა-ლეჩხუმური მასალა გვეხმარება ზოგიერთი შედარებით ზოგადი ხასიათის საკითხის გარკვევაში:

1) ადგილობრივ ხმარებული ხორბლეულის სახელწოდებანი — ცველი და ახალი, ივ. ჭავჭავიშვილის მიერ დადგენილი მათი რეალური მნიშვნელობის კიდეც ერთი დამადასტურებელია. მაგალითად: საშემოდგომო ხორბალ იფქლს ძველიც ეწოდება, ხულუგო კი, რომელიც ხან საგაზაფხულო და ხან საშემოდგომო ნათესების სახით გვხვდება, ახალ პურად იწოდება მხოლოდ გაზაფხულზე დათესვის შემთხვევაში. ასევე ახალი ეწოდება საგაზაფხულო პურს, დიკას და არა მარტო საგაზაფხულო ხორბლის რომელიმე ცალკეული ჯიშის ნათესს, არამედ პურეულის ისეთ ცენოზსაც, როგორიცაა დიკისა და რბილი ფხიანი ხორბლის ერთ-ერთი საგაზაფხულო ვარიაციის (*aestivum*) ნარევი.

2) რაჭული მასალა ქართლურთან ერთად იძლევა სიტყვა დოლის საბასეული განმარტების გარკვევისა და სისწორის დადგენის საშუალებას.

3) რაჭა-ლეჩხუმის მარცვლეულ კულტურათა შესწავლა იწვევს ვარაუდს, რომ მიუხედავად გაბატონებული მოსაზრებისა. საქართველოში სიმინდის გავრცელება უნდა მომხდარიყო თავდაპირველად არა ფქვილის, არამედ სწორედ მარცვლის შემოტანის გზით და რომ სიტყვა *შაქაშაქი* იხმარებოდა მარცვლეულის, კერძოდ, ზანდურის აღსანიშნავად.

4) რაჭა-ლეჩხუმური მასალის საფუძველზე ვლინდება საქართველოში მესაქონლურ, კერძოდ, ცხენის ღლეობად ცნობილი თევდორობა დღის თავდაპირველი აგრარული ხასიათი, რაც თავის მხრივ მოწმობაა იმისა, რომ საქართველოს მთის მეურნეობაში ოდითგანვე მნიშვნელოვანი (და არა მეორეხარისხოვანი) ადგილი ეკავა მიწათმოქმედებას.

5) მღ. ზოფხურასა და ხეობა ზოფხითურას სახელწოდებებიდან წარმომდგარი, ჭვავის მთის რაჭაში გავრცელებული, სახელწოდების — ზოფხის სამხრეთ ოსეთშიც დამოწმება იმის მაუწყებელი უნდა იყოს, რომ ოსეთში ეს კულტურა მეზობელი რაჭიდანაა შეტანილი.

6) რაჭა-ლეჩხუმში დამოწმებული ე. წ. „ვირისგორების“//„ირმისგორების“ დროს თესვის აკრძალვის მნიშვნელობის გარკვევა საშუალებას იძლევა ა. ტროფიმოვას მიერ დაღესტანში ფიქსირებული მსგავსი ჩვეულების — გარკვეულ პერიოდში თესვის აკრძალვის — მიზეზის ახსნისას.

7) რაჭა-ლეჩხუმური მასალა საქართველოს სხვა კუთხეებში დადასტურებულ მონაცემებთან ერთად უნდა იძლეოდეს შეიძლების

სისტემაში შაბათი დღის შესატყვისი ღვთაების — კრონოსის რაობის სწორად გახსნადგობისა და აქედან გამომდინარე. შაბათი დღის აგრარული ღვთაებისადმი კუთვნილების დადგენის საშუალებას.

8) რაჭა-ლეჩხუმის ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ წეს-ჩვეულებათა ერთი წყება რაციონალურ მარცვალზეა დაფუძნებული. ირაციონალურ საშუალებებად მიჩნეულ წეს-ჩვეულებათა ერთი რიგი სინამდვილეში წარმოადგენს მიზანშეწონილ, მიწისმოქმედებას ემპირიულ ცოდნაზე დამყარებულ, სავსებით პრაქტიკული საფუძვლის მქონე რაციონალურ ღონისძიებას. პრაქტიკული ღირებულების არმქონე წეს-ჩვეულებათა ერთი რიგი კი სრულდებოდა ბუნების მოვლენებზე ხალხის დაკვირვების გათვალისწინებით, რაც უზრუნველყოფდა ამ სარიტუალო ქმედებათა „შედეგიანობას“. ხოლო წეს-ჩვეულებათა სხვა წყება, რომელსაც ასევე არა აქვს პრაქტიკული ღირებულება, ემყარება ამა თუ იმ ღონისძიების ზოგიერთი სხვა კონკრეტული შემთხვევისათვის გამოვლენილი ეფექტურობის ბრმა განზოგადობას.

9) ფაქტი, რომ ძველი რომაელების მსგავსად რაჭა-ლეჩხუმშიც და საერთოდ საქართველოში სარიტუალო ნამცხვარი და კორკოტი სწორედ კილიანთაგან მზადდებოდა. წეს-ჩვეულებათა ერთი რიგის შესრულებისას საცხეველისა თუ ზანდურის კოროლის მონაწილეობა უნდა მიგვანიშნებდეს სწორედ ამ კულტურათა პირველადობაზე ხორბლის სხვა ჯიშებთან შედარებით და ეს ზედნაშენური კატეგორიის მასალა ბოტანიკურ, არქეოლოგიურ და ყოფაში დამოწმებულ სხვა მონაცემებთან ერთად მხარს უნდა უჭერდეს მეცნიერთა მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას კილიანთა პირველადობის შესახებ.

10) რაჭა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე, სადაც, როგორც ყოველივე ზემოთქმულიდან ჩანს, ყველა პირობა იყო (ენდემური და უძველესი მარცვლეული კულტურები, ორიგინალური სამეურნეო იარაღები და სს.ვ.) მემინდვრეობის ადგილობრივ წარმოშობა-განვითარებისა. უძველესი მარცვლეული კულტურების (ხორბალი, ქერი, ღომი) მოურწყველობა მხარს უნდა უჭერდეს მეცნიერთა მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ პირველყოფილი მიწათმოქმედება ურწყავი იყო.

11) თუ ნაშრომში განხილული მასალის საფუძველზე საკვლევ რაიონში მიწათმოქმედებას ადგილობრივ წარმოშობილად ჩავთვლით, ხოლო აქაური სამიწათმოქმედო კულტურის სიძველის გათვალისწინებით საქართველოს პირობებშიც მთურ მიწათმოქმედებას მივიჩნევთ პირველადად, მაშინ გამოდის, რომ რაჭა-ლეჩხუმური მასალა კიდევ ერთ-

ლი დადასტურებაა მთური მიწათმოქმედების პირველადობის შესახებ ზეცნიერებაში უკანასკნელ ხანებში გამოთქმული მოსაზრებისა¹.

IV. რაჭა-ლეჩხუმის მემინდერეობის შესახებ ნაშრომში მოტანილი ადგილობრივი თუ შესადარებელი მასალა ავლენს რაჭისა და ლეჩხუმის სამეურნეო ყოფათა მსგავსება-სიახლოვეს, რიგ შემთხვევაში კი მსგავსებას ამჟღავნებს ამ კუთხეთა და საქართველოს სხვა მხარეთა, ან კავკასიისა და ზოგჯერ მსოფლიოს სხვა ხალხების ყოფაში დამოწმებულ მოვლენათა შორისაც. მაგრამ, მეორე მხრივ, თვით რაჭა-ლეჩხუმის ფარგლებში, ან უფრო ზუსტად, რაჭისავე და ლეჩხუმისავე შიგნით ადგილი აქვს გარკვეულ სხვაობებს, რაც მიწათმოქმედების კომპლექსისა და ყოფის ცალკეულ მომენტებში იჩენს თავს და რაც ხშირად ადგილობრივი თავისებურებებით არის განპირობებული. ეს გარემოება კი კიდევ ერთხელ წამოჭრის გარკვეულ მონაცემთა რიგზე დამყარებით რაიონებს შიგნით მიკრორაიონების გამოხატვა-გამოყოფისა და მათი ეთნოგრაფიული შესწავლის აუცილებლობის საკითხს. ამგვარი სამუშაო მოითხოვს არა მარტო მემინდერეობასთან დაკავშირებული მასალის, არამედ სხვა რიგის მონაცემების (ყოფის სხვა მხარეთა) ფათვალისწინებასაც და კომპლექსურად დამუშავებას, რაც მონავლის საქმეა.

V. მხედველობაშია მისაღები ადგილობრივ გავრცელებულ კულტურათა ბუნება, სახელდობრ: 1. აქაური მარცვლეულის უმეტესობა ავადმყოფობათა მიმართ იმუნიტეტის მქონეა (დიკა, ზანდური, რაჭის ქერები) და კარგ მასალას წარმოადგენს ჰიბრიდიზაციისათვის; 2. აქ გავრცელებული ჯიშები საადრეოა (მახა, სიმინდი; ყველაზე მოკლე სავეგეტაციო პერიოდი აქვს ღომის ლეჩხუმურ ფორმებს); 3. რაჭის ქერებმა აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებულ ქვრიმაზე უკეთესია.

აღნიშნულისა და ნაშრომში მოტანილი მასალის—მიწათმოქმედის საუკუნოვან, ემპირიულ ცოდნა-გამოცდილებაზე დამყარებული, ად-

¹ ზემოთქმული იწვევს კიდევ ერთ ვარაუდს: სიტყვა ველიდან ნაწარმოები ზედსართავის - ველური - უკვე დაბადების თარგმანშივე ferus-ის /«Ferus-дикий». იხ. A. M. M a л и н и н, დასახ. ლექსიკონი/ მნიშვნელობით ხმარება /იხ. ივ. ჭავჭავაძის, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1, 132/ იქნებ იმის მანიშნებელიც იყოს, რომ შორეულ წარსულში, როცა საფუძველი ეყრებოდა სემიწათმოქმედო კულტურასა და ცივილიზაციას, ამ კულტურის მესვეურთ, მთის მცხოვრებთ, ველის მკვდარი ნაქლებ კულტურულ ხალხად მიაჩნდათ და აქედან გამოიღინარე, მათი სახელწოდება - ველური - უკულტუროს სინონიმად ქცეულა.

გილობრივ პირობებთან შეფარდებული სამიწათმოქმედო ჩვევების — გათვალისწინება გარკვეული თვალთახედვით საყურადღებო იქნება თანამედროვე სოფლის მეურნეობის პირობებშიც.

ГОРНОЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЕ В ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ

(Полеводство по этнографическим материалам Рача и Лечхуми)

Резюме

В изучении истории культуры значительное место занимает вопрос возникновения и развития земледелия. Одной из основ земледелия являются хлебные злаки, обусловившие развитие важной отрасли земледелия—полеводства. На основе современных ботанических и археологических исследований установлены центры происхождения различных культурных растений, среди которых родиной определенных сортов пшеницы является Грузия, считающаяся также одним из очагов видообразования и формообразования пшеницы.

На древность культивирования зерновых злаков в Грузии указывают как письменные источники, так и археологический материал. При изучении пшениц Грузии, отличающихся богатством не только эндемов, но и первичных форм культурной пшеницы, особое внимание привлекают ломкоколосые пленчатые пшеницы (*Tr. tacha Dek. et Men.*, *Tr. Timopheevi Zhuk.*), характеризующиеся особенностями диких и первичных культурных видов. Они являются древнейшими, первичными формами, вошедшими в культуру и прототипами современных голозерных пшениц, что подтверждается как ботаническими данными, так и археологическим материалом.

Основным ареалом распространения этих сортов пшеницы (где они в виде реликтов сохранились почти до последнего времени) являются Рача и Лечхуми. В этих областях Западной Грузии распространено как наибольшее количество видов (при этом и эндемичных) пшениц, так и ряд древнейших, самобытных элементов материальной культуры, связанных с земледельческим бытом. Кроме того, по данным археологии, на территории Рача—Лечхуми установлено существование развитого земледелия.

ния уже в I тысячелетии до н. э., а также наличие элементов материальной культуры времен мезолита и ашель-мустье. Учитывая эти обстоятельства и вместе с тем мнение ученых, по которому первоначальным очагом земледельческой цивилизации считаются горные районы, предгорья или ущелья, естественно возникает интерес к этнографическому изучению земледелия населенных с древнейших времен горных частей Западной Грузии—Рача и Лечхуми.

Применяя комплексно-интенсивный метод этнографического исследования, в труде дается монографическое изучение полеводства Рача-Лечхуми дореволюционного периода. Рассматриваются явления как базисного, так и надстроечного характера; изучены, связанные с полеводством, материальная, социальная и духовная культуры. Для рассмотрения вопроса в вертикальном и горизонтальном разрезах использованы историко-археологические, языковедческие и естественноведческие данные, а также сравнительный материал.

На основе письменных источников, научной литературы и собранного автором в течение 1956—1959 гг. полевого этнографического материала в труде фиксируется культивирование различных представителей хлебных злаков (пшеница, рожь, ячмень, кукуруза, гоми, просо) и выявляется многообразие и богатство их видов и вариаций. Дается их этноботаническое изучение, выявление глубокого народного эмпирического знания биологической природы зерна, его жизнедеятельности, развития и взаимосвязи с окружающей средой. Фиксируется рациональное использование этих культур. Отмечаются ценные свойства некоторых видов зерновых, имеющие практическое значение для селекции и гибридизации. Уточнены некоторые ранневысказанные и высказаны некоторые новые соображения (значение слов «дзвел-тесли», «ахалтесли», «доли»; мнение о распространении культуры кукурузы и др.).

Дается подробное описание распространенного в Рача—Лечхуми полеводческого хозяйства, включающее в себя изучение местных почв, элементов материальной культуры, а также комплекса, связанных с ними трудовых процессов (подсека, корчевание и очистка пашни, приготовление ее под посев, пахота и сев, бороньба, прополка и окучивание, орошение, защита посе-

вов от вредителей, удобрение, севооборот, пар, сбор урожая, высушивание зерна, перевозка урожая, вымолачивание зерна, хранение урожая, помол и продукты, изготавливаемые из зерновых и их муки). Отмечается, что различие в некоторых трудовых процессах, исполнявшихся с одной и той же целью, обусловлено разнообразием самих возделываемых культур и их вариаций.

Рассматриваются интересные данные по народной агробииологии (народная селекция, народная агротехника). Целесообразность большинства выявленных народных агротехнических мероприятий подтверждается и современной научной агробииологией (например, регламентация сроков посева, практикующий севооборот и др.)

Фиксируется редчайшее разнообразие используемых в земледелии Рача-Лечхуми сельскохозяйственных орудий, обусловленное разнообразием местных почв, культивируемых злаков и многосторонностью самих земледельческих работ.

Выявлен интересный лексический материал, который наряду с данными археологии, этнографии и ботаники способствует рассматривать местный земледельческий быт древнейшим и самобытным, а вместе с тем помогает в установлении факта распространения того или иного злака в местах, где в настоящее время он уже не сохранился.

Изучение связанной с земледелием системы народной метеорологии со своей стороны еще раз указывает на богатое народное эмпирическое знание, а также на древность и высокий уровень местной земледельческой культуры.

Рача и Лечхуми характеризуются разнообразием форм землевладения и землепользования, сохранившимся к изучаемому периоду. Интересны также вопросы связанные с организацией и дифференциацией труда, изучение которых выявляет древность как вообще земледельческой культуры, так и культивирования некоторых зерновых.

В основу фиксируемого сложного и трудоемкого комплекса полеводства Рача-Лечхуми легло точное распространение на отдельные периоды года работ, связанных с полеводством. Это обстоятельство находит отражение в народном земледельческом календаре. А так как в народном быту фиксируется не только

наблюдение народа над природой и окружающей средой, но и ряд религиозных обрядов, возникших на основе страха и беспомощности земледельца перед силами природы, то годовой цикл народного земледельческого календаря состоит из последовательности полевых и домашних работ и связанных с ними религиозных обрядов.

Полевым этнографическим материалом выявляется народное наблюдение и в области сельскохозяйственной фенологии дающее возможность определения сроков отдельных сельскохозяйственных работ и прогноза различных явлений.

Этнографическое изучение земледельческих религиозных обрядов, наряду с вопросами касающимися материальной культуры и социального быта, дает возможность проникнуть в суть некоторых явлений, связанных с бытом земледельца, а также высказать некоторые предположения общего характера или же подкрепить основу ранее высказанным соображениям. Например, тщательный анализ некоторых, с виду иррациональных, способов выявляет породившую эти обычаи, вполне рациональную, практическую основу и тем самым подчеркивается целесообразность этих мероприятий. Рассматриваемый в труде этнографический материал, касающийся пленчатых пшениц, дает возможность еще раз, наряду с данными ботаники и археологии, подчеркнуть правоту высказанного рядом ученых мнения о первичности пленчатых пшениц в роде *Triticum* L. Выявлен первоначальный аграрный характер праздника Тедороба (считавшегося скотоводческим, в частности, днем лошади). Это обстоятельство, со своей стороны, является еще одним доказательством того, что в горных районах Грузии земледелие издревле являлось ведущей (а не второстепенной) отраслью хозяйства.

Из анализируемого в труде материала, как базисного, так и надстроечного характера, явствует, что корни земледельческого хозяйства Рача-Лечхуми восходят к глубокому прошлому и что эта культура самобытна; на территории изучаемых краев были все условия (древнейшие эндемичные зерновые культуры, оригинальные сельскохозяйственные орудия и т. д.) для возникновения и развития земледелия на местной почве. Принимая во

внимание эти обстоятельства, можно судить о первичности горного земледелия и в пределах Грузии. А в таком случае, выходит, что рача-лечхумский материал является еще одним подтверждением высказанного в научной литературе мнения о первичности горного земледелия.

MOUNTANEOUS AGRICULTURE IN WESTERN GEORGIA

(Field crop cultivation according to the ethnographic data of
Racha and Lechchumi)

Summary

Basing upon modern botanic and archaeologic researches was established, that Georgia is one of the native lands for certain kinds of wheat and one of the centres of wheat species formation.

According to the ethnographic, historical-archaeologic, linguistic and nature study data the monographic study of field crop cultivation in mountaneous parts of Western Georgia — Racha and Lechchumi—which are the main distribution areas of endemics and primary forms of cultivated wheat (Tr. macha Dek. et Men.; Tr. Timopheewi Zhuk.), is given in this work. The work shows ethnobotanical study of different kinds of corn cereals and their multiformity, displays deep people's empiric knowledge of the biological nature of grain. Valuable properties of certain kinds of grain having practical importance for the selection and hibridization are noted. Full description of the field crop cultivation economy prevailing in Racha and Lechchumi, that includes the study of local soil, elements of material culture and also the complex of the toiling processes, connected with them, is given. The advisability of the most people's agrotechnical measures is confirmed by modern scientific agrobiolgy. The people's metrology system, the questions of social and spiritual mode of life, connected with agriculture, were studied. A thorough analysis of certain, seeming to be irrational, methods shows quite rational practical base that created these customs and stresses the expediency of these measures.

Taking into consideration the fact, that there were all the conditions in the territories under study for the origination and development of the agriculture in local soil, it is possible also to judge about the primary nature of mountaneous agriculture in Georgia too.

მთხრობელთა სია

ონის რაიონი:

1. ალხანაშვილი პეტრე თამაზის-ზე, 92 წლის. ს. ღარი /1957 წ./.
2. არჩუაძე თეო თედორეს ასული, 70 წლ., ს. ღარი /1957 წ./.
3. ბაქურაძე ნიკოლოზი, 67 წლის, ს. პიპილეთი /1956 წ./.
4. ბაქურაძე-ბელაშვილისა ირინე დათიკოს ასული, 90 წლ., ს. გლოლა /1957 წ./.
5. ბერილაძე ალიოზა, ს. საკაო /1956 წ./.
6. ბურდილაძე სპირიდონ იოსების-ძე, 100 წ., ს. ღარი /1956 წ./.
7. გაგნიძე ყარამან ფარსადანის-ძე, 61 წ., ს. შქმერი /1958 წ./.
8. გაგნიძე ზენია როსტომის ას., 72 წ., ს. შქმერი /1958 წ./.
9. გაგაშვილი პავლე ილიას-ძე, 85 წ. ს. ლეზი /1959 წ./.
10. გაგაშვილიშვილი ოთარ ოთარის ძე, 67 წ., ს. ლეზი /1959 წ./.
11. გობეჯიშვილი გაბრიელ მიწოს ძე, დაბადებული 1865 წ., ს. ლეზი /1956 წ./.
12. გობეჯიშვილი-ლობჯანიძისა ელისა, ს. ლეზი /1956 წ./.
13. გოგრაშვილი სარდიონი. ს. გლოლა /1957 წ./.
14. გოგრიკიანი მიხა მამუკოს ძე, 68 წ., ს. ლეზი /1959 წ./.
15. გოშაძე /ს. კვაშხთიდან/ - ბურდილაძისა ეფროსინე, 58 წ., ს. ღარი /1956 წ./.
16. გძელიძე ალექსანდრე ნიკოლოზის ძე, 60 წ., ს. ქვ. ბარი, /1958 წ./.
17. გძელიძე ასლან სოსიას ძე, 96 წ., ს. ქვ. ბარი, /1956 წ./.
18. თაგვაძე გიორგი ლეთისოს ძე, 99 წ., ს. ლაგვანთა /1956 წ./.
19. თაგვაძე ანიკო, ს. ლაგვანთა /1956 წ./.
20. თაგვაძე ლარისა, ს. ლაგვანთა /1956 წ./.
21. კალმახელიძე /ს. ჟაშქვადან/ - მაისურაძისა მაკრინე ნიკოს ას., 80 წ., ს. წელისი, /1958 წ./.
22. კერვალიშვილი პოლია კაციას ძე, 75 წ., ს. სორი /1957 წ./.
23. კერვალიშვილი გაბრიელ ზურაბის ძე, 78 წ., ს. სორი /1957 წ./.
24. ლობჯანიძე ელისა სტეფანეს ას., 96 წ., ს. ლეზი /1957 წ./.
25. ლობჯანიძე ლევანვასილის ძე, 68 წ., ს. კალა /1958 წ./.
26. ლობჯანიძე მიხა პეტრეს ძე, 71 წ., ს. ლეზი /1959 წ./.
27. მაგრაქელიძე /ს. ფუტყთიდან/-სულაბერიძისა ნატო პეტრეს ასული, 86 წ., ს. ზემო ბარი /1958 წ./.
28. მაისურაძეები, ს. ქველი /1956 წ./.
29. მაისურაძე ილიკო ქიტეას ძე, 62 წ., ს. წელისი /1958 წ./.
30. მაისურაძე პავლე ადამის ძე, 68 წ., ს. წელისი /1958 წ./.
31. მაისურაძე სანდრო ნიკოლოზის ძე, 84 წ., ს. წელისი /1958 წ./.
32. მაისურაძე სერგო თედორეს ძე, დაბად. 1889 წ., ს. წელისი /1958 წ./.
33. მაისურაძე შიო ოტის ძე, 80 წ., ს. წელისი /1958 წ./.

34. შესხიშვილი სანდრო ნიკოლოზის ძე, 84 წ., ს. ზ. ბარი /1958 წ./.
35. მეტრეველი კეკელა, 95 წ., ს. უწერა /1956 წ./.
36. მეტრეველი /ს. უწერა დაწ./-ბერიშვილისა ნადია სტეფანეს ასული., 60 წ., ს. გლო-
ლა /1957 წ./.
37. მეშვილდშვილი /ს. კალიდან/-ჩიკელიაძისა ვალენტი სპირიდონის ას., ს. ლაჩთა
/1958 წ./.
38. რეხვიაშვილი ვასილი, 80 წ., ს. კიორა /1957 წ./.
39. რეხვიაშვილი ლამარა, ს. ქვ. ბარი /1958 წ./.
40. რეხვიაშვილი /ს. კიორა დაწ./-სულთანშვილისა სალომე ბიქიას ას., 82 წ., ს. გლო-
ლა /1959 წ./.
41. ტაბუცაძე-კერვალიშვილისა მაყრიანე კაციას ას., 85 წ., ს. სორი /1957 წ./
42. რეხვიაშვილი /ს. კიორა დაწ./-გოგოჩაშვილისა სარა ლევანის ასული., ს. გლო-
ლა /1957 წ./.
43. ტყეშელაშვილი /ს. ონკევიდან/-გაგნიძისა, ს. ირი /1958 წ./.
44. ქებაძე /ს. ძეგლქვიდან/-არჩუაძისა მატრონა კობას ას., 77 წ., ს. ლარი /1959 წ./.
45. ჩიკელიაძე ლომიტრი სოლომონის ძე, დაბ. 1882 წ., ს. შეუბანი /1958 წ./.
46. ხომასურიძე მალაქია გოგის ძე, 83 წ., ს. სირხონისი /1956. წ./.
47. ხომასურიძე ავთო, ს. ხირხონისი /1956 წ. /.
48. ხომასურიძე არჩილ, ს. ხირხონისი /1956 წ. /.
49. ჭოხაძე-გაგნიძისა ლიდა რევაზის ას., 100 წ., ს. შქმერი /1958 წ./.
50. ბასილაშვილი, ს. ონკევი /1956 წ./.

ამბროლაურის რაიონი:

1. ბიკაშვილი გედეონ სოფრომის ძე, 72 წ., ს. კვაცხუთი /1957 წ./.
2. ბიკაშვილი სონა, ს. კვაცხუთი /1957 წ./.
3. გაგოშიძე დათა ალექსის ძე, 89 წ., ს. პ. ონი /1958 წ./.
4. გეგეშიძე ილია სიმონის ძე, 86 წ., ს. ნიკორწმინდა /1956 წ./.
5. გიორგობიანი კოტე ილიას ძე, 75 წ., ს. პ. ონი /1958 წ./.
6. გოგლიძე თეოდორე თედორეს ძე, დაბ. 1873 წ., ს. წესი /1956 წ./.
7. გოლეთიანი /ს. ხოჭიდან - ცაგერის რ./-ხეცურიანისა ფედია თომას ას., ს. გენ-
დუმი /1958 წ./.
8. დარაბეულიძე /ს. ბოსტანა დაწ./-მაისაშვილისა ეპრასია ილარიონის ას., 72 წ., ს.
წესი /1956 წ./.
9. ღომთაძე ანდრია შიოს ძე, 86 წ., ხვანკარა /1956 წ./.
10. ღომთაძე ვანო როსტომის ძე, 80 წ., ს. II ტოლა /1958 წ./.
11. ღომთაძე ერპილე ალექსის ძე, 70 წ., ს. II ტოლა /1958 წ./.
12. ღომთაძე მატრონა, 65 წ., ს. II ტოლა /1958 წ./.
13. ღომთაძე მელიტონ როსტომის ძე, დაბ 1868 წ., ს. II ტოლა /1958 წ./.
14. ღომთაძე სილიბისტრო ნიკოლოზის ძე, 77 წ., ს. II ტოლა /1958 წ./.
15. გერკელიაძე-მაისაშვილისა ლიუცა კაციას ას., 60 წ., ს. წესი /1956 წ./.
16. მაისაშვილი ვანო თედორეს ძე, 79 წ., ს. წესი /1956 წ./.
17. მაისაშვილი იოსებ გრიგოლის ძე, 84 წ., ს. წესი /1957 წ./.
18. კერვალიშვილი სეგარიონ ბეჟანის ძე, 77 წ., ს. ზ. ურუხა /1958 წ./.
19. ნასარიძე სილო ამირანის ძე, 80 წ., ს. პ. ონი /1958 წ./.
20. სამთელაძე აღფეხ როსტომის ძე, 74 წ., ს. გაღალმა გენდუმი /1958 წ./.

21. სამთელაძე /ს. გენდუშიდან/-გადაბაძისა ელპიტე გიოს ას., ს. ქუეში /1958 წ./.
22. სირაძე სოსა /ს. ქეიშარიდან/, ს. გადალმა გენდუში /1958 წ./.
23. ქარაზანაშვილი აშაქო ნიკოს ძე, 71 წ., ს. პ. ონი /1958 წ./.
24. ქექნაძე ერასტი ბესარიონის ძე, დაბ. 1878 წ., ს. I ტოლა /1958 წ./.
25. ხიდურელი ილარიონ პაულეს ძე, 106 წ., ს. ხიდურლები /1956 წ./.
26. ჭანელიძე არჩილ ასლანის ძე, 87 წ., ს. საღმელი /1956 წ./.
27. ჭინჭარაძე-გადაბაძისა ვერჩიკა გიორგის ას., ს. ქუეში /1958 წ./.

ცაგერის რაიონი:

1. ავალიანი /ოუჩხეთიდან/-ახელედინისა ვასასი ბესარიონის ას., 103 წ. ს. ნასპერი /1958 წ./.
2. ახელედინი თომა საჩინოს ძე, 71 წ., ს. ნასპერი /1958 წ./.
3. ახელედინი-გასეიანისა ქაპო მანუჩარის ას., ს. ზ. მახაში /1958 წ./.
4. ბურჯალიანი-გოგებაშვილისა ნინო ლუკას ას., 70 წ., ს. ორბელი /1957 წ./.
5. ბურჯალინი სეფარიონი, ს. ორბელი /1957 წ./.
6. გეიშანი /ს. ორბელიდან/ ლეშაშელისა ცაყო ზალიკას ას., 76 წ., ს. სპათაგორი /1959 წ./.
7. გიორგობიანი დადამ, ს. ლეირიში /1958 წ./.
8. გოლეთიანი გიორგი სოფრომის ძე, 78 წ., ს. ნაყურალეში /1958 წ./.
9. გოლეთიანი ნესტორ გლახუას ძე, ს. ნაყურალეში /1958 წ./.
10. გოლეთიანი სერგო ივანეს ძე, 88 წ., ს. ნაყურალეში /1958 წ./.
11. გურგუჩიანი იობე მარკოზის ძე, 82 წ., ს. ორბელი /1956—1957 წწ./.
12. გურგუჩიანი კიკოთე პეტრეს ძე, 85 წ. ს. ორბელი /1956 წ./.
13. გუგუა ალექსი ტატულიას ძე, 114 წ. /?/, ს. ჩხუტელი /1956—1957 წწ./.
14. ირემაძე თომა ანდროს ძე, 85 წ., ს. ნასპერი /1958 წ./.
15. კენჭაძე მელიტონ ილარიონის ძე, 88 წ., ს. ზ. მახაში /1958 წ./.
16. კერიკაშვილი /ს. ჩხუტელიდან/-გურგუჩიანისა საღმე ზალიკას ას., 68 წ., ს. ორბელი /1957 წ./.
17. კოპალიანი ილარიონი, ცაგერი /1956 წ./.
18. მახარობლიძე იოსებ თედორეს ძე, 82 წ., ს. სპათაგორი /1959 წ./.
19. მეშველიანი ლევან, 110 წ., ს. ლასურაში /1958 წ./.
20. მეშველიანი პელაგია იაკობის ას., 80 წ., ს. ჩხუტელი /1956 წ./.
21. ნემსიწვერიძე ალიოშა ილარიონის ძე, ს. ქე. ლეირიში /1958 წ./.
22. სვანიძე ივანე, 79 წ., ს. ორბელი /1957 წ./.
23. სილაგაძე ბესარიონ ანდროს ძე, ს. ზ. მახაში /1958 წ./.
24. ჩიქოვანი ბეგლარ იოსების ძე, დაბ. 1365 წ., ს. გვესო /1956—1957 წწ./.
25. ჩხეტიანი გიორგი ბეჟანის ძე, 93 წ., ს. ზ. ლეირიში /1958 წ./.
26. ქომეთიანი იოსებ სიმონის ძე, 90 წ., ს. წიფრჩი /1956 წ./.
27. ცვარიანი ოლია მიხას ას., 33 წ., ს. გვესო /1956 წ./.
28. ხეცურიანი ანტონ იობას ძე, 69 წ. ს. ზ. ლეირიში /1958 წ./.
29. ხეცურიანი ეგნატე, 75 წ., ს. ქე. ლეირიში /1958 წ./.
30. ხვალაგიანი /ს. ნასპერიდან/-ჩხეტიანისა ივლითი დიმიტრის ას., 74 წ., ს. ზ. ლეირიში /1958 წ./.
31. ხვალაგია შოთა, ს. ნასპერი /1958 წ./.

შემოკლებანი

ენიკის მოამბე - ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე.

თსუ შრომები - თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები.

მსე - მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის,

საქ. კალ. (საქ. კ.) - საქართველოს კალენდარი.

სმ:მ - საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე.

სსმმ - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.

ქ. დ. - ქართული დიალექტოლოგია.

შმმ - შინამრეწელობის მასალები, შეკრებილი ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით.

ВЭК - Вопросы Этнографии Кавказа.

ЖМГИ — Журнал Министерства Государственных Имуществ.

ЖМНП—Журнал Министерства Народного Просвещения.

ЗКОИРГО - Записки Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества.

ИКОИРГО - Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества.

К. - Кавказ.

К. К. - Кавказский Календарь.

КСХ - Кавказское Сельское Хозяйство.

МИЭБГКЗК - Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края.

МЭГ - Материалы по Этнографии Грузии.

СМИЭБГКЗК - Свод Материалов для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края.

СМОПҚ—Сборник Материалов по описанию Местностей и Племен Кавказа.

СЭ - Советская Этнография.

ТИВЭО - Труды Императорского Вольного Этнографического Общества.

ТМЭК - Труды Музыкально - Этнографической Комиссии.

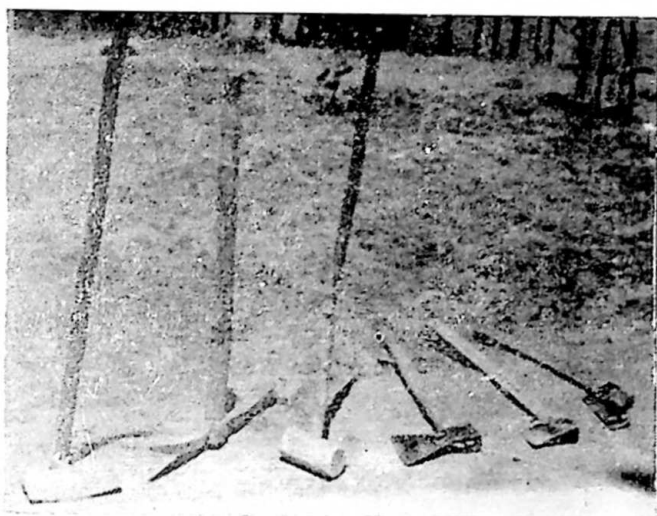
ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი ს ა ხ ს ნ ა

- I—1. პირფართო თოხი, წერაქვი, სიბინდის საბეგვი ურო, ცული, ნაჟახი და წალდი. ს. ქე. ბარი. 2. თოხწერაქვეები. ონი. 3. თოხები. ს. ღარი.
- II—1. თოხი სიბინდის ყანაში. ცაგერი. 2. ბარი. ცაგერი. 3. ბრინჯაოს განათხარი თოხები. ცაგერის მხარეთმ. მუზეუმში. 4—5. რაჭული სახენელი და მისი ქეს-ლი (გადაბრუნებული). გლოლა.
- III—1. სახენელი. პ. ონი. 2—3. სახენელი და მისი ქესლი. I ტოლა. 4—5. სახენე-ლი და მისი ქესლი. ქე. ბარი.
- IV—1—2. სახენელი და მისი ქესლი. ს. გენდუში. 3. სახენელი. ს. ხირხონისი. 4. სახენელი. ს. სპათავორი.
- V—1—2. სახენელი და მისი ქესლი. ს. გვესო. 3. ორხელა. ზ. ბარი.
- VI—1. ზანდურის კოროლით გადახურული ნაგებობა. ს. ლეირიში. 2. ზანდურის თავთავების კრფა შამკეთ. ს. ლეირიში.
- VII—1. შამკეი. ს. ლეირიში. 2. ნამგალი და სათითურები. ს. ლეირიში. 3. ნამგალი. ს. ლეირიში. 4. ბრინჯაოს განათხარი ნამგლები. ცაგერის მხარეთმც. მუზეუმში.
- VIII—1. ცული. ს. ლეირიში. 2. ფოცხი. ს. კიორა. 3. კვერი. ს. სადმელი. 4. კაკაბა, ცხავი და ცხრილი. ს. II ტოლა.
- IX—1. კვერებით პურის ლეწვა კალოზე. II ტოლა. 2. ხორბლის განთავება კალოზე. სადმელი.
- X—1. კალოზე კაბდოთი ბზის ერთ მხარეს შეხვეტა. ს. სადმელი. 2. გოდორი და ზეი-რი. ს. ხირხონისი.
- Xi—1. სკამზე ზანდურის კოროლისაგან მოწნული კალათი, ხის საწყაოები: ნაოთხა-ლი მენახევრე და სალასტო. ს. გენდუში. 2. ბათმანი, ს. ბარი 3. ხის საცეხ-ველი ს. გვესო. 4. ჩეო და სიბინდის საბეგვი ხის ურო. ს. ორბელი .
- XII—1. მოწნული სასიბინდე. ს. ორბელი. 2. ფიცრული, ორნამენტური სასიბინ-დე. ს. ორბელი.
- XIII—1. ლელეზე გაშენებული პატარა წისქვილების წყება. II ტოლა. 2. პური საცხობი ლემელი, ჟურნე და ორომები. ს. ლები.
- XIV—1. თორნე. ს. ლაგვანთა. 2. თორნე. ს. სპათავორი. 3. გობებზე დაწყობილი სუთი, რკინისა და ხის ზოწები და თონეული. ქე. ბარი. 4. გობზე დაწყობი-ლი თონეული. მარცხნიდან მეორე — კოტეტიანი პური. ს. ლეირიში.

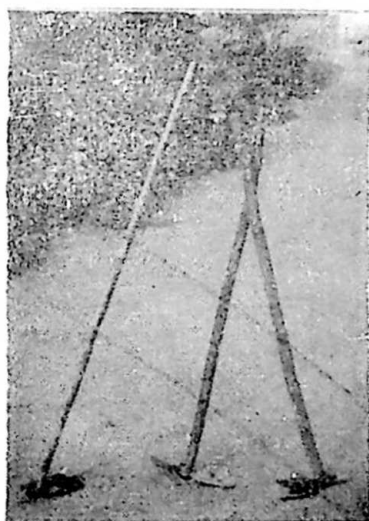
ПОЯСНЕНИЯ К ТАБЛИЦАМ

- I — 1. Мотыга, кирка деревянный молот для вышелушивания кукурузных початков и топоры. С. Барн. 2. Мотыги. Онн. 3. Мотыги. С. Гарн.
- II—1. Мотыга в кукурузном поле. Цагери. 2. Лопата. Цагери. 3. Раскопаемые бронзовые мотыги. Краеведческий музей Цагери. 4—5. Рачинское пахотное орудие и его подошва (перевернутая). с. Глола.
- III — 1. Пахотное орудие. С. М. Онн. 2—3. Пахотное орудие и его подошва. с. I. Тола 4—5. Пахотное орудие и его подошва. С. Барн.
- IV — 1—2. Пахотное орудие и его подошва. С. Гендушн. 3. Пахотное орудие. С. Хирхониси. 4. Пахотное орудие. С. Снагагори.
- V — 1—2. Пахотное орудие и его подошва. С. Гвесо. 3. Пахотное орудие «орхела». С. Барн.
- VI. — 1. Здание с кровлей из соломы пшеницы «зандурн». С. Гвириши. 2. Срубывание колосьев пшеницы «зандурн» деревянным орудием «шамкви». С. Гвириши.
- VII — 1. «Шамкви» — деревянное орудие для уборки урожая пленчатых пшениц «маха» и «зандурн». С. Гвириши. 2. Серп и деревянные наперстки. С. Гвириши. 3. Серп. С. Гвириши. 4. Раскопаемые бронзовые серпы. Краеведческий музей Цагери.
- VIII — 1. Коса. С. Гвириши. 2. Грабли. С. Чнора. 3. «Кэври» — «молотильная доска. С. Садмели. 4. Ситообразные сосуды для очистки вымолоченного зерна — «какаба», «цхави» и «цхрили». с. II Тола.
- IX — 1. Вымолачивание пшеницы молотильной доской. С. II. Тола. 2. Вейание пшеницы на гумне. С. Садмели.
- X — 1. Сбор самана волокушей в одну кучу на гумне. С. Садмели. 2. Корзина и «хвирн» — плетеный сосуд для перевозки урожая и навоза. С. Хирхониси.
- XI—1. На стуле корзина из соломы пшеницы «зандурн», мерки — «наотхали» и «менахевре» и корзина. С. Гендушн. 2. Мерка «батман». С. Барн. 3. «Сацхелли» — деревянный сосуд для вымолачивания пленчатых пшениц. С. Гвесо. 4. «Чео» — плетеный сосуд и деревянный молот для вышелушивания кукурузных початков. С. Орбели.
- XII — 1. Плетенный кукурузник. С. Орбели. 2. Деревянный кукурузник с орнаментом. С. Орбели.
- XIII—1. Ряд маленьких водяных мельниц. С. II Тола. 2. Деревянные лопаты — «орони» и «пуриэ» — печь для выпечки хлеба. С. Геби.
- XIV — 1. «Торнэ» — глиняная печь для выпечки хлеба. С. Лагванта. 2. «Торнэ». С. Орбели. 3. «Гоби» — круглые деревянные корыта, а на них утварь, используемая при хлебопечении и выпеченные в «торнэ» хлеба С. Барн. 4. На «гоби» выпеченные в «торнэ» хлеба. С. Гвириши.

ဝိ သ ဝိ ဖု န္ဒ ဝိ ဝ

სერ. 1

სერ. 2

სერ. 3

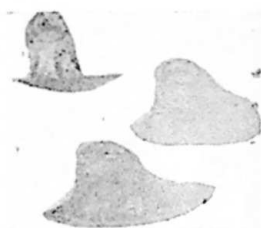
ტაბულა II

სერ. 1

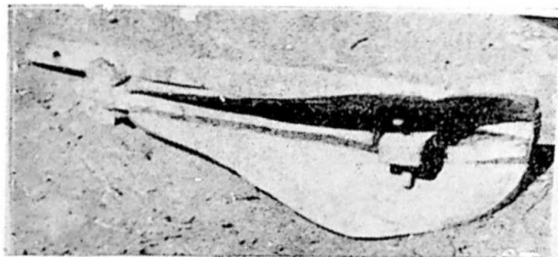
სერ. 2

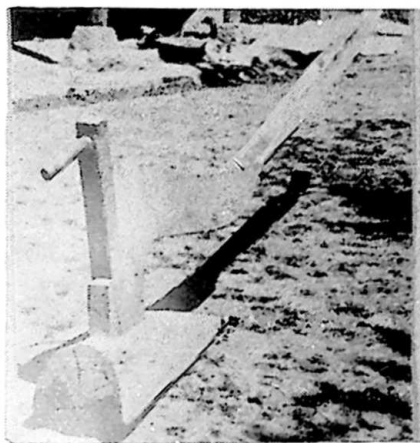
სერ. 3

სერ. 4

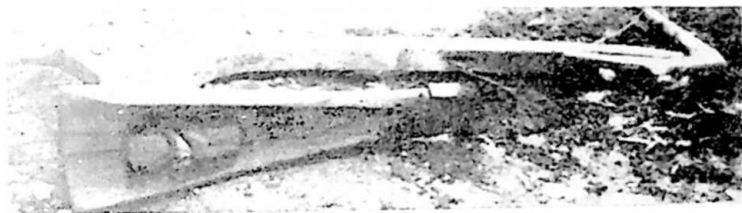
სერ. 5

სურ. 1

სურ. 2

სურ. 3

სურ. 4

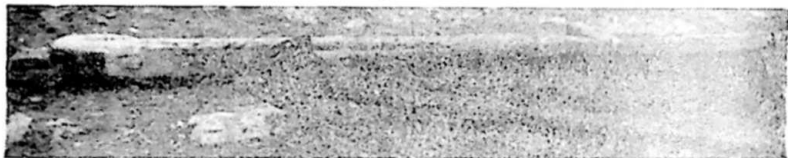

სურ. 5

ტაბულა IV

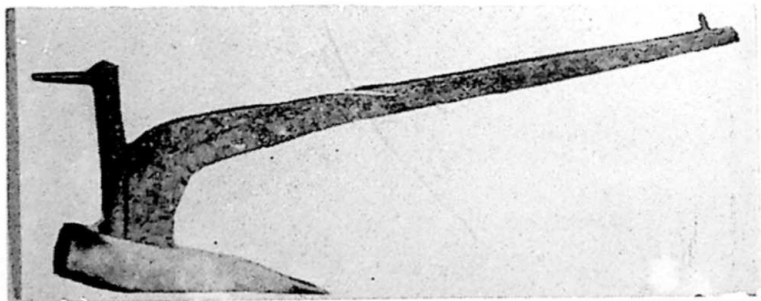
სურ. 1

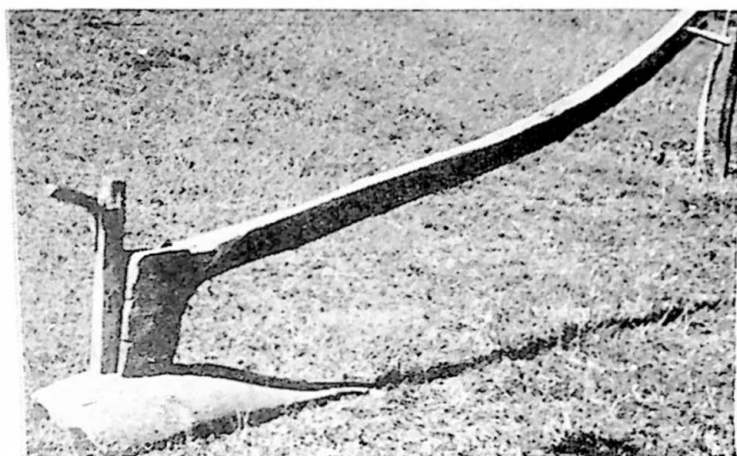
სურ. 2

სურ. 3

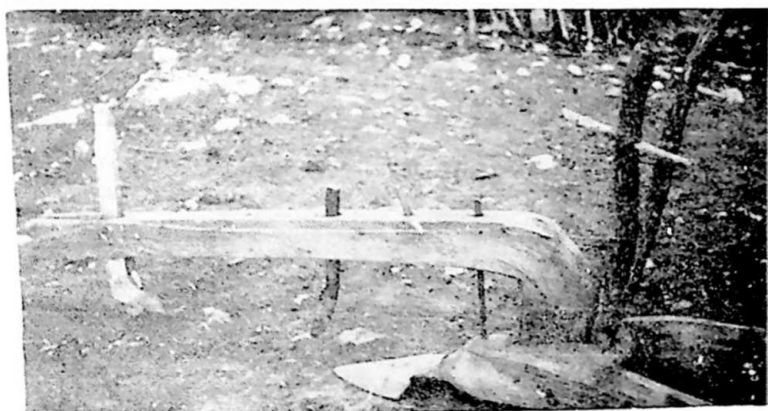
სურ. 4

სურ. 1

სურ. 2

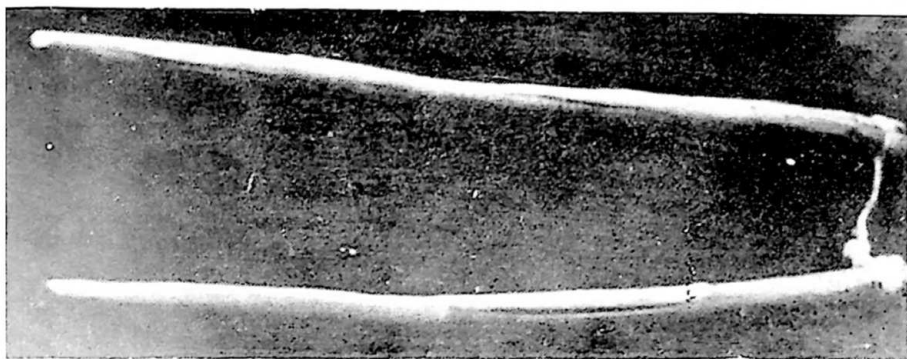
სურ. 3

სურ. 1

სურ. 2

სერ. 1

სერ. 2

სერ. 3

სერ. 4

ტაბულა VIII

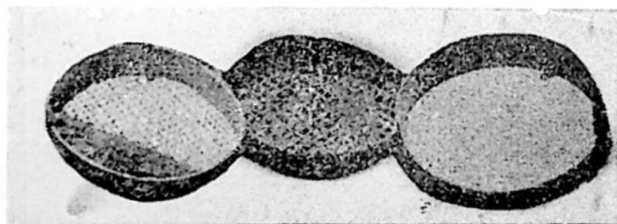
სერ. 1

სერ. 2

სერ. 3

სერ. 4

სურ. 1

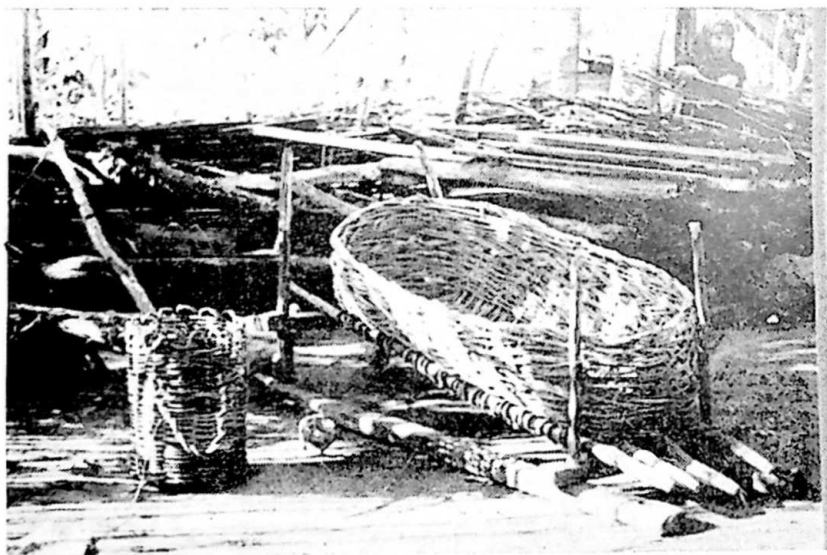

სურ. 2

ტაბულა X

სურ. 1

სურ. 2

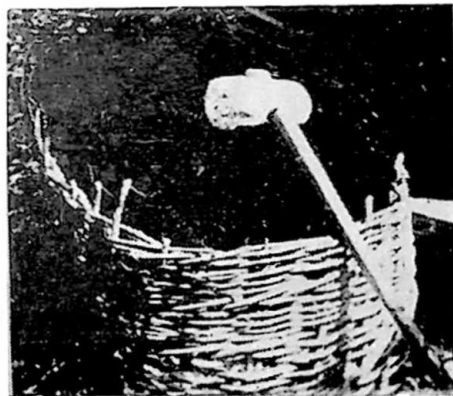
სურ. 1

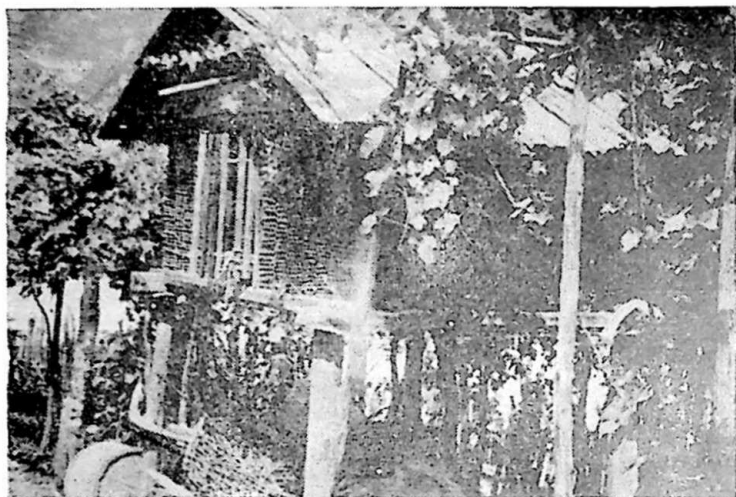
სურ. 2

სურ. 3

სურ. 4

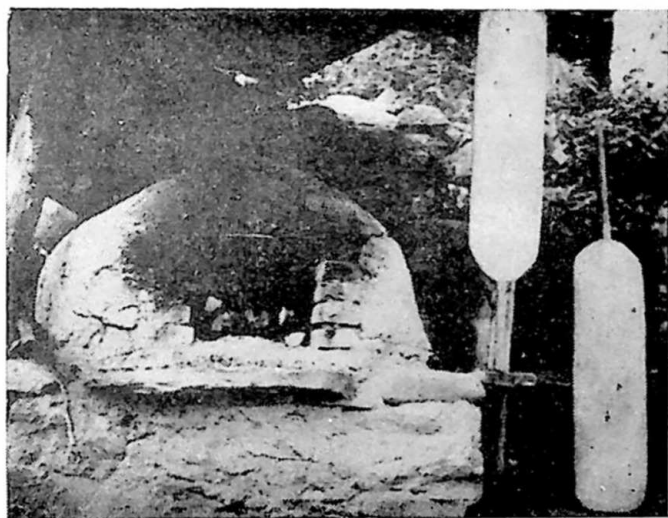
სურ. 1

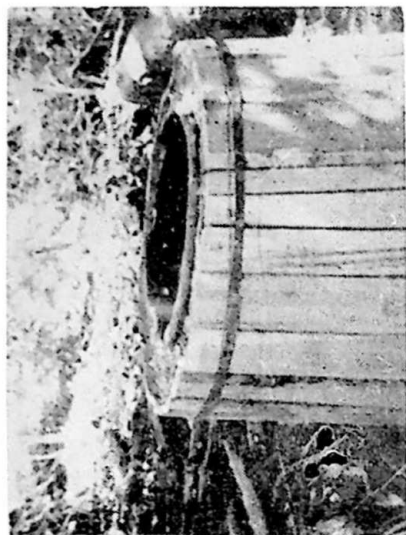
სურ. 2

სურ. 1

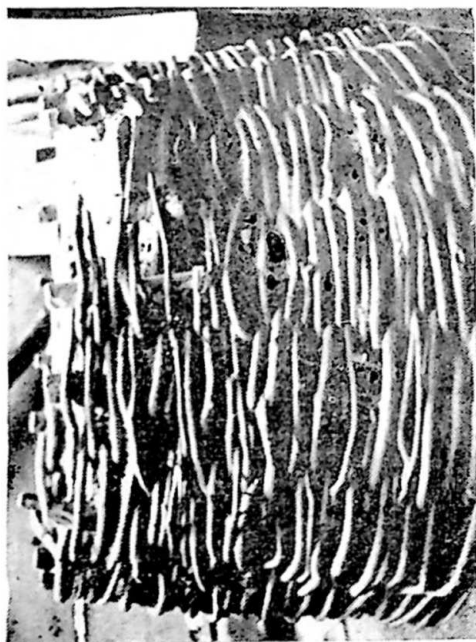
სურ. 2

სურ. 2

სურ. 4

სურ. 1

სურ. 3

შინაარსი

33-

შესავალი /მიზანი და ამოცანები, მეთოდი, წყაროებისა და ლიტერატურის მოკლე მიმოხილვა/	3
თავი I. რაკა-ლენხების ბუნებრივი წირობებისა და მეურნეობის მოკლე დახასიათება	12
თავი II. მემინდგრეობის სისტემა	20
§ 1. პარცელული კულტურები	
ა. ხორბალი	21
ბ. ქეივი	45
გ. ქერი	48
დ. სიმინდი	54
ე. ლობი	71
ვ. ფეტვი	74
§ 2. სამიწათმოქმედო იარაღები	77
§ 3. ნიადაგები და საყენე ადგილები	94
§ 4. ახოს აღება	100
§ 5. ამოყარება	105
§ 6. ხენა-თესვა	106
§ 7. ფარცვა	112
§ 8. პარგულა-თოხნა	113
§ 9. რწევა	116
§ 10. ნათესის შავნებელთაგან დაცვა	119
§ 11. ნიადაგის დასვენება	120
§ 12. ნიადაგის განოყიერება	122
§ 13. თესლობრუნვა	125
§ 14. მოსავლის აღება	128
§ 15. პარცელულის განმობა	137
§ 16. მოსავლის გადაზიდვა	142
§ 17. პარცელულის გამოფხენა	145
§ 18. დაუნჯება	157
§ 19. დაუქვა	159
§ 20. პარცელულისა და ფქვილისაგან გამზადებული პროდუქტები	164
თავი III. მემინდგრეობასთან დაკავშირებული ხალხური მეტროლოგიის სისტემა	173
§ 1. ხალხური მეტროლოგიის სისტემა	173